ПОРТРЕТ ХЕРЦЕГА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ИЗ ЊЕГОВОГ МИСАЛА.

СИМА ЋИРКОВИЋ

ИСТОРИЈА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

БЕОГРАД
1964

ИСТОРИЈА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

ПРЕДГОВОР

ПРЕДГОВОР

У равномерном смењивању општих прегледа и појединачних истраживања, тако карактеристичном за развој историјске науке, налазимо се на пољу средњовековне босанске историје већ доста дуго у периоду изразито истраживачких напора. Две послератне деценије су биле врло плодне не само у постизању појединачних резултата, већ и у монографским захватима пространих подручја средњовековног живота ове наше земље. Укупно знање о босанској средњовековној прошлости, обогаћено великим бројем нових детаља, далеко је многостраније и дубље него што је икад раније било и разликује се умногоме од онога што су нам кроз своја дела саопштили последњи писци целовитих прегледа средњовековне босанске историје. Резултати новијих посебних истраживања се већ не дају уклопити у старе концепције; очигледно је дошло време да се у складу са напретком студија у посебним истраживањима измени и слика о целини. Добро је познато, међутим, како је тешко одважити се на такав подухват. Поред великих напора које изискује и огромне одговорности коју налаже, он доводи до сасвим релативног резултата. Један целовити приказ, и кад је најбоље успео, почиње да застарева чим је изишао из штампе. И сâм аутор му мора у интересу науке желети да што брже застари и буде превазиђен. Да се упркос свему прихватим тога посла саветовало ми је вишеструко осећање дужности: према ауторима посебних истраживања чији резултати добијају пуни значај и смисао кад су интегрирани у општи приказ; према онима који ће се огледати на пољу историје Босне, којима ће укупни преглед добродоћи као

полазна тачка; најзад, према онима који се интересују за историју средњовековне Босне и имају право на обавештења на нивоу садашњих знања. Тим општим мотивима се придружио и један посебни: да се у духу лепог обичаја у југословенској науци обележи петстота годишњица пада средњовековне босанске државе.

Није потребно ни подвлачити да ова књига не би могла настати без помоћи и подршке читавог низа људи којима дугујем велику захвалност. Пре свега, то су сви они који су у току последње две деценије унапредили наша знања о босанској средњовековној прошлости. Овде их не могу све набрајати, имена су расејана кроз читаву књигу обележавајући њихов допринос напретку ових студија. Пријатно ми је да између њих издвојим свога учитеља проф. др Михаила Динића, јер сам био привилегован тиме што сам, поред читања његових радова, могао кроз многе разговоре да добијем драгоцена обавештења, многе подстицаје и савете. Проф. Динић је, осим тога, прочитао рукопис и помогао ми својим напоменама с истим стрпљењем и благонаклоношћу с којом ме је некада уводио у научни рад. Рукопис је пре штампања љубазно прочитао и проф. Јадран Ферлуга и задужио ме веома корисним напоменама. Асистент Раде Михаљчић ме је обавезао на велику захвалност водећи пожртвовано и савесно коректуре ове књиге. Уредник Задругине едиције проф. др Радован Самарџић се старао о штампању књиге. Његово бреме је било утолико теже што сам у време штампања дуго отсуствовао, моја захвалност је утолико већа. Гојко Суботић, асистент Филозофског факултета у Београду, се пријатељски примио да илуструје књигу. У томе незахвалном послу помогле су га Нада Милетић, кустос Земаљског музеја у Сарајеву и др Бојана Радојковић, кустос Музеја примењене уметности у Београду. Сви су ме обавезали на велику благодарност. Карте је по мојим скицама израдио Жељко Шкаламера, кустос Завода за заштиту споменика Београда. Особље Државног архива у Дубровнику и Библиотеке Историјског института у Београду ми је током година својом предусретљивошћу олакшавало рад, због тога ми је пријатно да и на овом месту изразим своју захвалност.

Српска књижевна задруга се прихватила да књигу објави још у данима када сам се одлучивао да је напишем. Било је то велико охрабрење за које ћу остати увек захвалан.

Сима М. Ћирковић

ИСТОРИЈА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

УВОД

РАЗВОЈ ИСТОРИЈСКОГ ПРОУЧАВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Интересовање за прошлост средњовековне Босне није се развило, као што би било природно, из проучавања, издавања и коментарисања њених средњовековних историјских списа. Средњовековна Босна је оставила у наслеђе само документарне изворе. Са читаве њене територије није сачуван ни један једини средњовековни наративни извор. Објашњење за то се не може налазити само у претпоставци да је све ишчезло и пропало у тешким временима турске власти, већ је далеко вероватније да је томе допринела особена духовна атмосфера у средњовековној Босни коју су стварали крстјани босанске цркве. Из истих дубоких разлога, из којих је била лишена црквене архитектуре и монументалног сликарства, Босна је остала и без своје књижевности.

После турског освајања једино су фрањевачки манастири, настали у деценијама уочи пада Босне, одржавали некакав културни континуитет. Али и они су се сувише доцкан појавили и премало су урасли у босанско друштво, да би могли да буду, у правом смислу, чувари и преносиоци историјских традиција. То јасно показују две хронике које су у њима настале: *Фојничка* (из друге половине XVII века) и *Хроника фра Николе Лашванина* (из краја XVIII в.). За старију историју Босне оне имају, као што је с разлогом речено, „свега неколико и то сасвим помућених и непоузданих вести“ (В. Ћоровић).

Што се, упркос свему томе, историја средњовековне Босне није сасвим заборавила, треба захвалити дубровачким историчарима. Под крај XVI века су у Дубровнику, који је дотле имао само скромну аналистику, под утицајем узора које је пружала италијанска хуманистичка историографија, сазревала прва значајна историјска дела: *Краљевство Словена (Il regno degli Slavi)* мљетског опата Мавра Орбинија[1] и *Извод из дубровачких летописа (Copioso ristretto degli annali di Rausa)* Јакова Лукаревића.[2] Многоструке, тесне и трајне везе јужнословенских држава на Балкану и Дубровника биле су познате његовим првим историчарима. У пуном смислу то важи за Мавра Орбинија, за кога је речено да даје „прошлост свога града у пространом приказу историје свих Јужних Словена" (Н. Радојчић). Историја Босне је веома трезвено описана на последњих педесет страна Орбинијевог дела. Местимично су коришћени у међувремену изгубљени извори, те је спис мљетског опата и данас необично драгоцен.[3] Интерес Јакова Лукаревића је више везан за родни град, но и поред тога, он има довољно повода да говори о Босни на многим местима свога неспретно компонованог дела. Као и његов савременик и пријатељ Орбини, и Лукаревић је за састављање свога списа употребио велики број дела. Од изванредно великог интереса је чињеница да је Лукаревић забележио и два дела која би требало да потичу из средњовековне Босне. Први је *Velemislich Milich, cronista di Bosina,* по коме, како сам наводи, приказује деловање Немање и његове браће у Приморју, а други је *Ducis Haruoie Harvatich cronista Emanuele Greco.* Њега је користио причајући о буни у Босни после смрти бана Стјепана I Котроманића и о бежању његове удовице и њених синова у Дубровник.[4] Оба ова знаменита дубровачка писца су својим делима извршила велики утицај на даљи развитак наше историографије. Они су светској науци дали податке о Јужним Словенима на којима ће се темељити прикази њихове историје у XVII и XVIII веку.

Велики значај за упознавање босанске прошлости су имала и дела великог хрватског историчара Трогиранина Ивана Лучића (Johannes Lucius). У своме главном делу *De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI*[5] Лучић се бави Босном где год се догађаји тешње везују са Хрватском и Далмацијом, а то је доста често у XIV веку. Поред тога, он је у додатку споменуте књиге објавио текстове неколико извора који садрже значајне податке за босанску историју (списи Томе архиђакона, Михе Мадијева, Павла Павловића и др.).

Нарочито је драгоцена архивска грађа коју је Лучић употребио и често дословно објавио у своме другом делу *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau* (Венеција, 1673) и у допунама и исправкама својих главних дела.[6]

Вести које су донели Орбини и Лукаревић у својим делима представљају језгро приказа босанске историје, које у своме делу *Historia byzantina duplici commentario illustrata* доноси велики француски научник Диканж *(Charles du Fresne sieur du Cange).*[7]

И на примеру Босне се лепо види колико политичка збивања непосредно делују на развитак историографије. Крајем XVII века, када се почела осипати моћна Османлијска Царевина и када се после ослобођења Хрватске и Угарске и великих успеха у Србији и Македонији граница између Хабзбуршке Монархије и Турске Царевине привремено усталила на ивицама земљишта Србије и Босне, ове две наше земље су се нашле у центру политичког интересовања. Решења из 1699. су сматрана за привремена; Хабзбуршка Монарија је стремила даље ка југу, и освајања која су предстојала унапред правдала аргументима из историје. Доказивање права угарске државе на Босну, на темељу њихових односа у средњем веку, остало је отада црвена нит која се провлачи кроз све приказе босанске историје написане од стране Мађара. Отпор младог национализма Јужних Словена у XIX веку реаговао је на то великом жестином, али истим методом. Отуда, готово до наших дана, у историографији о средњовековној Босни доминира питање чија је Босна, питање уведено у историографију са стране и без икаквог научног оправдања. Ову литературу отвара један мали спис хрватског политичара и историчара Павла Ритера-Витезовића: *Bossna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis* (Tyrnaviae, 1712.),[8] у коме је описан крај средњовековне босанске државе без нових извора, али са јасном тенденцијом.

Иста тенденција провејава и кроз прву историју Босне, на немачком језику, коју је написао L. A. Gebhardi[9] у оквиру једне вишетомне историје света. Гебхарди се трудио да прикупи сву литературу и објављене изворе. Његово дело је доста брзо постало приступачно и српским читаоцима, преко извода који је из Гебхардијеве историје Србије и историје Босне направио *Јован Рајић* и издао са својим напоменама.[10]

Босна је као посебна политичка целина приказана у веома обимној историји, коју је написао чешки аутор Мак-

симилијан Шимек,[11] дилетант који је улагао знатне напоре око израде овог дела и вршио за њега истраживања у Бечком архиву. Од скоро пет стотина страна ове историје, једна трећина се односи на средњовековни период босанске историје. Али домаћи извори нису искоришћени ни у овом, дотле најобимнијем прегледу. Шимек је нарочито подвлачио права Угарске на Босну, његова политичка тенденциозност, заједничка уосталом многим делима овог раздобља, стоји свакако у вези са плановима о рушењу и подели Османлијске Царевине.

Друкчија тенденција провејава кроз дело Фрање Ксавера Пејачевића *Historia Serviae*[12] у којем се налази један кратак али значајан преглед босанске историје. Политичке претензије код Пејачевића сасвим је потиснула жеља да се постигне сједињење источне и западне цркве под окриљем папства. Поред озбиљности и критичког смисла, овај преглед се одликује и вестима о односима Босне и Србије, потпуно занемареним код старијих писаца, изузев Јована Рајића који је у делу *Историја разних словенских народов, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов,*[13] у оквиру историје Србије излагао и прошлост Босне, служећи се, уз остале, и византијским и неким домаћим изворима.

Низ дела створених у току XVIII века завршава *Историја Србије и Босне,* изванредно плодног немачког историчара Јохана Христијана Енгела, која се појавила у самом почетку XIX века.[14] Као и Шимеково дело, Енгелов спис представља део једне историје Угарске и придружених земаља. Енгелова ревност у тражењу непознате изворне грађе није дошла до изражаја у приказу босанске историје, тако да се она темељи на вестима које су прикупили ранији историчари. Нарочито је много Енгел преузимао из делâ Рајића и Пејачевића. Његова историја Србије и Босне је много читана и током деценија је била главни извор обавештења о прошлости наших земаља.

Током XVIII века јављају се, поред општих прегледа политичке историје, и први списи који обрађују црквену историју Босне. Најважнији је огроман рад језуите Данијела Фарлатија *Illyricum sacrum,*[15] коме је био циљ да прикаже историју католичке цркве код Јужних Словена. Фарлати је изнео на светлост дана знатан број дотле неискоришћених извора, пре свега папских була и докумената насталих у црквеним средиштима наших земаља.[16] Излагање у седам великих томова подељено је по бискупијама, и Босна је добила место у IV тому, мада важних података има и у VI тому

где се обрађује историја дубровачке цркве. Извори које је Фарлати сакупио дали су му увида у специфичност босанских црквених прилика, тако да је он, у ствари, први историчар босанске јеретичке цркве и зачетник једне снажне струје у нашој историографији. Посебно проучавање црквених прилика у Босни, које је привлачило исто толико пажње и као сва остала босанска историја заједно, надовезује се управо на Данијела Фарлатија.

Међу бројним сарадницима Фарлатијевим налазио се и босански фрањевац Филип Ластрић, који се због свога дела *Epitome vetustatum bosnensis provinciae*[17] може сматрати родоначелником фрањевачке историографије, чији је допринос познавању средњовековне босанске историје остао скроман и ограничен, пре свега, на прошлост фрањевачког реда.

Прва половина XIX века била је у историографском погледу веома јалова. Одушевљење за средњи век, којим је био испуњен интелектуални живот западне Европе у ово доба и које је дало подстицај за настанак веома вредних дела и једва до данас надмашених публикација извора, није могло одјекнути у нашим земљама. Није било ни општих друштвених услова ни развијене интелигенције, а с друге стране, више него скромна култура Јужних Словена није нипошто била засићена класицизмом. Једина историја, која се и дотле неговала, била је средњовековна историја, а она није забележила никакав успон: домаћи људи још нису били дорасли задацима које је време постављало, а странци, чији је допринос дотле био претежан, окренули су се својој народној прошлости.

Када је романтизам средином века захватио и Јужне Словене, љубав према прошлости је надахнула пре свега трагање за домаћим историјским споменицима. Прве резултате су осетили кроз откривање и публиковање извора насталих на домаћем тлу и написаних на народном језику. Били су то управо извори сасвим занемарени у дотадашњем историографском раду, тако да је већ прва збирка била довољна да унесе огромно освежење и изазове прави преврат у знањима о средњовековној босанској историји.

Под прилично необичним околностима настала је прва збирка домаћих докумената, преписаних кришом у Дубровнику уочи селидбе једног дела његових архивских ризница у Беч, и објављених 1840. у Београду под именом попа *Павла Карано-Тврtковића*.[18] Фрањевцу Ивану Јукићу првом је пало у део да ове изворе искористи. Он је под карактеристичним псеудонимом „Славољуб Бошњак" објавио 1851. делце *Ze-*

mljopis i poviestnica Bosne,[19] сувише кратко и популарно и зависно од Пејачевића, да би могло извршити знатнији утицај на науку. И надаље се напредак огледао изнад свега у објављивању нове домаће изворне грађе, чиме су стварани предуслови за појаву врло вредних дела у последњој четвртини XIX века. Врло кратак преглед босанске историје, који је објавио руски филолог *А. Мајков* у својој историји српског језика 1857.[20] не може изменити такву оцену.

После збирке Карано-Твртковића уследила је регеста босанских документарних извора објављена од *Ивана Кукуљевића-Сакцинског,*[21] затим *Monumenta Serbica* Фрање Миклошића,[22] чиме је сасвим неуко публикована збирка Карано-Твртковића истиснута из употребе. А у исто време појавила се и збирка Меда Пуцића *Споменици српски*[23] са сасвим новим и за историју Босне неоцењиво важним повељама и писмима. Тих година су се појавиле и збирке ватиканских и млетачких докумената, а тиме су уједно били створени чврсти темељи за даљи успешнији рад.

У то доба се већ почео увелико осећати утицај зрачења из средина са развијеном историографијом. Рад на историји, постављајући све оштрије захтеве за примену већ увелико изграђеног научног метода, прелази у руке школованих историчара са великим образовањем и јаким критичким смислом. Критички правац је завладао у историографији о Босни готово неприметно, без огорчене борбе са романтичарским родољубљем, карактеристичне за развитак историјске науке у Србији. Објашњење се може наћи у чињеници да у Босни није било жилаве епске историјске традиције коју би морали рушити историчари критичког правца и у околности да се у ово време историјом Босне нису бавили домаћи људи већ истраживачи из Хрватске и Србије, или странци ослобођени традиционалних предрасуда. Критички правац донео је собом и свест о неопходности испитивања појединачних проблема и уздржљивост према широким синтетичким захватима. Па ипак, средњовековна Босна је добила доста рано једну потпуну историју која и данас заслужује поштовање мада је написана пре више од три четвртине века, и мада јој је претходило тек неколико посебних расправа.

То је *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* хрватског историчара Вјекослава Клаића (1849—1929).[24] Клаићева историја је написана критички и трезвено, на основу свих тада познатих објављених извора и темељно проучене литературе. Све до уочи Другог светског рата она је била

основни приручник за средњовековну босанску историју, а њен мало проширени немачки превод *Ивана Бојничића*[25] био је једини извор обавештења за инострани научни свет. Даљи развитак науке, нарочито велики број посебних истраживања насталих крајем XIX и почетком XX века, и појава нових извора, пре свега из Дубровачког архива, показали су значајне празнине у Клаићевом делу и то нарочито за период XIV—XV века. Данас изгледа највише застарела општа концепција Клаићева. Сав у традицијама аустријске и мађарске историографије, Клаић посвећује пажње скоро једино политичкој историји у најужем смислу, а развитак привреде и друштва не дотиче ни у оној мери у којој су то познати извори дозвољавали. Личности владалаца су у Клаићевом приказивању најодговорније за ток збивања, па је, разумљиво, и периодизација босанске историје извршена по владавини банова и краљева. Уз то се кроз читаву књигу провлачи једна родољубива противугарска нота која представља истовремено и дуг времену и одјек хрватско-угарских сукоба у доба кад је књига настајала.

Појединачна и детаљна истраживања започета већ неколико година пре појаве Клаићевог дела представљала су у следећим деценијама, главне доприносе упознавању средњовековне босанске историје. Скоро сви истакнути српски и хрватски историчари су проучавали изворе за босанску историју и, у мањој или већој мери, својим прилозима унапређивали ову грану студија. Највећи хрватски историчар XIX века Фрањо Рачки (1828—1894),[26] уз један обиман приказ драматичних година јужнословенске историје на прелазу из XIV у XV век, у којем Босна заузима централно место, дао је још данас ненадмашено и незамењено дело *Bogomili i patareni* (1869—70).[27] Насупрот Божидару Петрановићу који је непосредно пре тога покренуо питање о карактеру босанске црквене организације тврдећи да су босански „крстјани" православци,[28] Рачки је доказао да је „црква босанска" огранак великог дуалистичког покрета раширеног од Мале Азије до Француске, и тиме босанској црквеној историји ударио темеље који су до данас остали неуздрмани. Родоначелник критичког правца у српској историографији *Иларион Руварац* (1832—1905)[29] дао је такође вредне прилоге историји Босне, нарочито Твртковог доба. Његов саборац *Љубомир Ковачевић* (1848—1918)[30] обогатио је фонд извора, док је *Стојан Новаковић* (1842—1915)[31] заслужан пре свега због историјско-географских испитивања. Посебан интерес за Босну, међу српским историчарима активним крајем

XIX века, показивао је *Љуба Јовановић* (1865—1928)[32] и дао корисне прилоге за почетак и крај средњовековног периода босанске историје.

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине 1878. деловала је у значајној мери на развој проучавања босанске историје. Нова власт је земљу извлачила из заосталости, општи културни ниво се доста нагло уздигао, тако да су се појавиле и установе заинтересоване за средњовековну прошлост Босне. Најважнији међу њима је био *Земаљски музеј у Сарајеву*, основан 1885,[33] који је ускоро покренуо своју публикацију *Гласник Земаљског музеја*,[34] заслужну у веома великој мери за проучавање босанске историје. Преко 70 годишта овог часописа, који још и данас излази, представљају праву ризницу изворне грађе и научних саопштења. Поред Београда и Загреба, најјачих средишта историјске науке у јужнословенским земљама и најактивнијих у проучавању босанске прошлости, јавља се и ново средиште у Сарајеву са својим прегаоцима. Посебно међу њима заслужује да буде поменут Ћиро Трухелка (1865—1942)[35] заслужан пре свега због неуморног сакупљања археолошких споменика и историјских извора. Одсуство правог критичког смисла и стручног знања одузимало је, међутим, његовим расправама трајнију вредност.

Туђинска власт је у своју културну делатност у Босни и помагање историјских студија уносила своје рачуне и подвргавала их својим политичким циљевима. У тежњи да паралише националноослободилачке утицаје из других југословенских земаља, пре свега из независних држава Србије и Црне Горе, окупаторска власт је потенцирала посебне историјске традиције Босне и Херцеговине и свесно тежила да вештачки створи посебну босанску националност. Аустроугарски окупацијски политички систем је негативно деловао на развој науке и на тај начин што је потпиривао српскохрватске полемике око Босне. Одбијајући угарске тврдње темељене на „историјским правима" и аргументима из државноправних односа, да Босна припада Угарској, Срби и Хрвати, најзаинтересованији за Босну међу Југословенима, покретали су питање „припадности" из националног аспекта. Полемика око тога да ли је Босна српска или хрватска земља водила се, додуше изван науке, кроз публицистику и пропаганду, али није остала без одјека ни у научним расправама о средњовековној босанској историји. Скоро код сваког писца се лако открива чије становиште заступа. Док се национална заинтересованост у научним расправама

сразмерно мало осећа у избору тема, тенденцији и начину аргументације, њихови резултати су, ширећи се изван строго научних кругова добијали често сасвим други смисао и вршили често веома штетно дејство. Притисак читаве те мучне атмосфере био је толики да се из редова научника нису чули гласови да је то питање, расправљано са толико страсти, уколико се тиче средњег века, с научне тачке гледишта лишено свакога смисла.

У ово доба се опажа враћање интереса за историју Босне и код страних историчара. Неоспорно највеће заслуге има Константин Јиречек (1854—1918)[36] који се Босном бавио у оквиру српске историје, којој се у највећој мери посветио од како је открио богатство и вредност дубровачке архивске грађе. Подаци дубровачких архивских извора су омогућили ново велико освежавање и продубљивање студија о прошлости Босне. У оријентацији према изворној грађи Дубровачког архива, на Јиречека се наслања једна снажна струја у нашој медијевалистици, која је имала своје представнике у скоро свакој генерацији научника и која је дала најплодније и најзначајније доприносе познавању средњовековне Босне. Својом студијом *Трговачки путеви и рудници у средњевековној Србији и Босни* Јиречек је исписао прве странице толико занимљиве босанске привредне историје. Поред низа мањих прилога о детаљним питањима, увек пуних сигурних, прецизних података и новина, Јиречек је дао и први значајни целовити преглед босанске историје у нашем веку. Читаву историју средњовековне Босне он је изнео у својој *Историји Срба* (1911). Сав напредак у изучавању средњовековне Босне, после Клаићеве књиге, дошао је до изражаја у овом монументалном делу. Особеност босанског политичког развоја је, ипак, остала у извесној мери заклоњена историјом Србије, која је била у центру пажње аутора и по којој су извршени периодизација и рашчлањавање књиге. Обиље нових података, пре свега из Дубровачког архива, за унутрашњу историју Босне, изнетих у другом великом Јиречековом делу, није такође омогућило да се створи јасна и рељефна слика о друштвеном и привредном развоју Босне, опет због тога што су подаци и закључци ове врсте стопљени са оним још бројнијим који се односе на историју Србије.

Почетком XX века проучавање босанске историје доживело је полет појавом једне нове генерације југословенских историчара, која је своју пажњу поклонила овој земљи. Они су већим делом произишли из Јиречекове школе, али свој интерес нису усредсредили искључиво на средњо-

вековни период као њихов велики учитељ. Јован Радонић (1873—1956)[37] и Алекса Ивић (1881—1948)[38] свој научни рад су започели монографијама посвећеним појединим личностима из босанске историје. Корисне прилоге је дао и Станоје Станојевић (1874—1937),[39] а Никола Радојчић,[40] такође Јиречеков ученик, осветлио је многоструко историографију о Босни. Из Јиречековог круга је изашао и Владимир Ћоровић (1885—1941),[41] који се историјом Босне истрајно бавио у току читавог свог научног рада. У Хрватској, на почетку века, дао је своје значајне доприносе познавању прошлости Босне знаменити историчар Фердо Шишић (1869—1940).[42] У монографији о Хрвоју Вукчићу, он је исцрпно приказао раздобље с краја XIV и почетка XV века, у којем је босанска историја тако тесно повезана са хрватском. Шишић је дао такође и један преглед читаве историје Босне у оквиру хрватске историје. За напредак студија о прошлости средњовековне Босне до првог светског рата, врло користан је био рад Мађара Лајоша Талоција (Thallóczy 1854—1918), и то далеко више због организовања едиција извора и сакупљања грађе, него због самосталних расправа.

После Првог светског рата, обновљен је рад научних установа, покренуте су нове публикације, али је интензитет студија опао, мада су општи услови за неговање националне историје у новој држави били знатно повољнији. Добрим делом то треба приписати смени генерација — у току рата је умро низ значајних научника, међу њима и Константин Јиречек — и извесном распростирању историографских напора у ширину, услед тога што су историчари млађе генерације почели поклањати своју пажњу читавом низу дотле запуштених научних области. Босни је остао веран Владимир Ћоровић, који је рад на историји свога родног краја, започет још у Сарајеву, наставио и као професор Београдског универзитета. Посебним расправама он је у току две деценије припремао тле за један целовит приказ босанске историје.

У периоду између два рата, разбуктала се дискусија о основним питањима босанске црквене историје. Покренуо ју је професор богословије Васо Глушац, који се иначе није истицао проучавањем босанске историје. Он се вратио старој тези Петрановића, коју су у међувремену заступали писци-дилетанти у локалним публикацијама, и доказивао да је босанска црква била православна. У читаво питање је уношено доста националне и политичке страсти и Глушчева теза је у круговима, којима је годило православље у средњо-

вековној Босни, наишла на одобравање веће него што је заслуживала по својој утемељености и научној вредности. Знатно доцније, у годинама уочи рата, на исту позицију темељног одбацивања читаве концепције Рачког о дуалистичком карактеру босанске црквене организације, стао је и загребачки историчар Јарослав Шидак. Он се одлучно оградио од Глушца,[43] јер му није било тешко да покаже неодрживост тезе о православљу. По његовом схватању, црква босанска је „била једна кршћанска заједница с подлогом у ћирилометодијевској баштини, подједнако независна о Риму и Цариграду, и није имала у себи никаквих херетичких елемената дуалистичког типа“. Своје схватање „проблема босанске цркве“ Шидак је бранио са далеко више знања и аргумената, али га је изградио на истим методски неодрживим темељима: на априорном одбацивању података католичких извора.

У само предвечерје Другог светског рата, 1940. године, појавио се досад најобимнији и најподробнији приказ средњовековне босанске прошлости — *„Хисторија Босне“*, Владимира Ћоровића. У књизи замишљеној као први део једне велике историје Босне све до 1918, Ћоровић је стигао да изложи прошлост Босне од преисторије до 1482. године. Уводни делови су разрађени особито подробно, тако да се тек после сто страна читалац среће са Словенима, а све до после Кулиног доба излагана је упоредо и читава историја Србије. „Хисторија Босне“ је израђена на основу свих тада познатих извора и литературе и на основу необјављене архивске грађе коју је Ћоровић годинама сакупљао у Дубровачком архиву. Све је то омогућило, заједно са знатним бројем претходних детаљних студија, да Ћоровићево дело буде неупоредиво садржајније и потпуније од свих ранијих прегледа босанске историје. Па ипак, ни на њега се не можемо увек и у свему ослонити. Дубровачка грађа је коришћена непотпуно, тако да се, нарочито за период од XIV века надаље, морају учинити многобројне допуне и исправке. И концепција дела у целини била је застарела већ у тренутку његове појаве. Као и у ранијем Клаићевом приказу, привредни, друштвени и културни развој је занемарен. Понешто што сами извори непосредно дају или што је утврђено у ранијим радовима, споменуто је, али су остале неповучене основне линије друштвеног и привредног кретања. У питањима црквене историје, Ћоровић је подржавао концепцију Рачког, али је чинио толике уступке њеним противницима да је готово дошао до компромисног

решења. Осим тога, дело нема јасне ни унутрашњим развитком оправдане периодизације, нити поделе која би олакшала прегледност и уочавање битних одлика појединих раздобља босанске средњовековне историје.

После Ћоровића, појавило се још једно дело са амбицијом да пружи заокружену слику босанске средњовековне прошлости у целини. То је *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* коју је издало Хрватско културно друштво Напредак у Сарајеву, 1942. У ствари, то је зборник прилога разних аутора у коме сасвим несамостални преглед политичког развитка (М. Перојевић) заузима лавовски део. Квалитет појединих доприноса је веома различит, поред сасвим неупотребљивих прилога о цркви и уређењу (Ћ. Трухелка), налазе се и корисни, као што је преглед угарских извора (Ф. Шишић) и босанских рукописа (В. Врана). Тренутак појаве је оставио сувише много изразито негативних трагова на овој књизи. Поред тога што садржи похвале непријатељској окупацији и фашистичком режиму, она је и садржајно ретуширана у духу усташке пропаганде. Само мали број страница ове врло обимне књиге служи науци и само због њих вреди да буде споменута. Иначе су ратне године значиле скоро потпуни прекид студија у читавој земљи.

Нови полет су истраживања средњовековне босанске историје доживела у ослобођеној земљи. Напретку студија највише су доприносили историчари који су свој рад започели још у деценији пре Другог светског рата. Прво место међу њима неоспорно припада Михаилу Динићу, који је у изучавању средњовековне Босне најдоследније заступао ону развојну линију у историографији, коју је засновао Константин Јиречек. Систематско истраживање дубровачког архивског материјала омогућило му је да дође до врло сигурних и вредних резултата изнетих у већем броју расправа, од којих свака значи крупан корак напред у упознавању средњовековне Босне. Њихов значај је утолико већи што се односе на читав низ подручја занемарених у знатној мери још од Јиречековог времена. У послератном периоду, његови највећи доприноси историји Босне су две монографије о рударству и о босанском државном сабору. М. Динић је дао, и једини у послератном периоду, приказ средњовековне босанске историје у целини.[44] Иако врло мали по обиму, збијен у строго одређене границе једне главе приручника *Историја народа Југославије*, он представља најтачнији и најсвестранији преглед историје средњовековне Босне.

Кроз читав низ година, главну пажњу су привлачила црквена питања. Док су у предратном периоду најјаче долазила до изражаја мишљења оних који су схватања Рачког доводили у питање, сада су се са својим аргументима појавили браниоци „богумилске" концепције. Александар Соловјев, Драгутин Книвалд и Михаило Динић у посебним расправама доказивали су дуалистички јеретички карактер босанске цркве. Захваљујући њиховим резултатима, темељи које је босанској црквеној историји ударио Фрањо Рачки, остали су неуздрмани. Јарослав Шидак је 1954. схватање Рачког прихватио као општи оквир за решење проблема, а Васо Глушац је дошао до апсурдне позиције негирања дуалистичке јереси уопште.[45] И после тога, питање босанске цркве није престало да заокупља истраживаче, тежиште интересовања се померило према босанским рукописима и археолошким споменицима.

Карактеристична за послератни период је чињеница да се историја Босне негује у свим нашим већим научним центрима, од Љубљане где је Грегор Чремошник (1890—1958)[46] развијао помоћне дисциплине и проучавао поједина питања из политичког развитка, преко Загреба, где се Јарослав Шидак активно бави црквеном историјом, до Београда, где је Михаило Динић поред свог свестраног истраживачког рада према босанској историји упутио неколико својих ученика. У Београду је, поред тога, група историчара уметности (Светозар Радојчић, Војислав Ђурић, Јованка Максимовић, Иванка Николајевић) дала значајне доприносе познавању средњовековне босанске уметности. Већи значај него што га је имало икад раније, добило је Сарајево, као центар у којем се ради на босанској историји. Уз старе и заслужне установе и публикације, Сарајево је добило у послератном периоду свој универзитет и Научно друштво и веома важне публикације, као што су издања Научног друштва и *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*. Овај научни центар има и своје медијевалисте који су историју средњовековне Босне задужили својим веома вредним доприносима. Пре свих, то су *Анто Бабић*, чије је интересовање посвећено питањима унутрашњег развитка средњовековне босанске државе и *Десанка Ковачевић*, историчар средњовековне босанске привреде. Важна археолошка истраживања средњовековних споменика предузима Земаљски музеј у Сарајеву; он је започео и две веома важне публикације: корпус средњовековних босанских натписа и корпус средњовековних босанских надгробних споменика.

ГЛАВА ПРВА

ОБРАЗОВАЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ (X—XII в.)

ИЗВОРИ

Веома је оскудна грађа на којој почива наше познавање најстарије босанске историје. Неколико фрагментарних вести код писаца X и XII века представљају једину подлогу за приказивање њеног најранијег периода. На првом месту стоји византијски цар Константин VII Порфирогенит са делом *О народима (De administrando imperio)*. Син Лава VI Мудрог, цар Константин VII (912—959), оставио је у историји далеко значајнију успомену као писац него као владалац. Од његових дела за историју Босне је интересантан само поменути спис у коме се налазе обавештења о досељењу, областима и државама Јужних Словена. Темељна критичка проучавања списа *О народима* показала су да он представља компилацију у којој се готово не осећа оригинално стварање пишчево. Многа понављања, композициони недостаци и неусклађене вести показују да је спис састављен од већег броја мањих списа, фрагмената туђих дела, дипломатских и других извештаја, итд. То је само увећало његову изворну вредност.[1]

Сасвим друкчијег карактера је наш други главни извор за ово раздобље, *Летопис Попа Дукљанина* или *Барски родослов*, како би пре требало назвати овај спис. Овај скромни састав непознатог писца настао је у Бару, у другој половини XII века, највероватније у времену од 1160. до 1180. године.[2] Велика је разлика у погледу садржаја између почетних и завршних глава Родослова. У првом делу се износи генеалогија краљева некакве фиктивне заједничке државе свих Јужних Словена на територији од Дунава до Јадранског мора и од Истре до Драча. У њој се мешају сасвим фантастична лица са именима владалаца позна-

тим из других извора, све у потпуно побрканом хронолошком реду. Завршни део *Барског родослова* се ограничава искључиво на дукљанску државу и територију између Котора и Скадра. Хронолошки ред је овде поуздан, а понеке личности познајемо из дела византијских писаца. Средину и прелаз између ових делова чини извод из житија светог Јована Владимира, дукљанског кнеза. Док је први део овога списа неупотребљив као историјски извор, за доба блиско пишчевом времену се можемо ослонити на његова оскудна казивања. О Босни има у Родослову података на више места и они су сасвим неједнаке вредности.[3]

Једну кратку али драгоцену вест дугујемо византијском писцу *Јовану Кинаму*, историчару доба Комнина и секретару цара Манојла I. Кинам је био учесник византијско-угарских ратова вођених на нашем земљишту, те отуда његов податак о бану Борићу има нарочиту вредност.[4] Борића спомиње и Simon de Keza, угарски писац XIII века, у делу *Gesta Hungarorum*. О Босни се говори у одељку о немачким досељеницима *De nobilibus advenis* који је старији од целог списа.[5]

Међу изворима за овај период морају се споменути и две угарске повеље. О њима ће бити више речи у следећем одељку (в. стр. 45).

1. РИМСКА ДАЛМАЦИЈА

Средњовековна босанска држава је настала на тлу римске провинције Далмације насељене Словенима. За разумевање почетака друштвене и државне организације у Босни неопходно је упознавање оба ова елемента. Новодосељено словенско становништво представљало је, приликом образовања државе, виталну снагу која је у освојене области донела своју специфичну друштвену организацију и из ње израсла правна схватања. Земљиште, на којем ће ухватити корена државна организација у Босни, сачувало је остатке цивилизације изграђене од римских освајача и романизованих илирских староседелаца. На томе земљишту су се одржали и остаци пресловенског становништва, које је, пре но што се стопило са освајачима, одиграло улогу преносиоца касноантичких утицаја.

Илирска племена насељена у унутрашњости Балкана била су у почетку историјског доба под јаким и искључивим утицајем грчке цивилизације. Полазне тачке у ширењу овога утицаја биле су грчке колоније на нашој обали Ја-

драна: Дирахион (Драч), Аполонија (Полини код Валоне) и, нарочито за подручје Босне, Нарона (данас Вид, близу ушћа Неретве). Ту је био почетак важног трговачког пута кроз долину Неретве, главне комуникације између Босне и мора кроз читаво римско доба, средњи век, све до данас.

Трговци су први крчили путеве којима су продирали разни елементи грчке културе. О живом трговачком промету између илирских племена и Грка сведоче бројна открића новца грчких градова и колонија и налази оружја и керамичких производа, код којих техника израде и, понекад, грчка сигнатура недвосмислено откривају порекло. За трговцима су продирали: грчка писменост, религија и политички утицај. Илирско племе Даорза је ковало новац са грчким натписом и представом Хермеса. Политичке везе Илира и Грка илуструје епизода Димитрија Хварског, а потврђују их и брачне везе истакнутих илирских породица са Грцима.

Овај старији, грчки слој у култури илирских племена, није оставио трагове који би могли имати значаја за доцније досељене Словене. Грци су се у својој колонизацији заустављали на самој обали мора, у залеђе су продирали само појединачно, а њихови многострани утицаји дотакли су само површину илирског племенског живота. Важнија од свега је чињеница да између овог „грчког" периода и насељавања Словена лежи неколико векова римске власти над илирским територијама.

Гушењем илирског устанка, 9. године н. е., завршен је период од преко два века упорне борбе римских освајача и илирских племена. Границе Римскога Царства обухватиле су трајно и наше области. У току римског периода потпуно се изменила привредна и друштвена структура области на којима се доцније простирала средњовековна босанска држава. Под римском влашћу, посебне територије појединих племена повезане су у далеко пространију целину, чији су оквир представљале границе римских административних јединица. На самом почетку, Илирик је, као царска провинција, подељен на Далмацију, којој је припало и земљиште доцније Босне, и Панонију. Далмација је обухватила веома пространу територију између морске обале и реке Саве, све од Истре на западу до Љеша на истоку. Читав низ подела и реорганизација провинција, које су увек водиле ка стварању већег броја мање пространих јединица, мимоишао је углавном Далмацију, тако да се она у готово истом опсегу одржала до пропасти Царства.

Земљиште испресецано бројним планинским масивима и огранцима, и разбијено тако на велики број затворених целина у којима се одвијао привредни и друштвени живот, повезано је системом комуникација који се састојао од великих путева и њихових многобројних огранака. Римљани, неоспорно, нису велики подухват изградње путева започели свугде на голом земљишту. Понешто су наследили од Илира, али је технички изврсна, плански изведена и добро чувана мрежа комуникација у целини, ипак, њихово дело. Откривени остаци и трасе римских путова показују да се нарочита пажња посвећивала повезивању непосредног јадранског залеђа са крајевима дубље у унутрашњости, али исто тако да су бројне биле и везе међу насељима у унутрашњости. Путеви су у римској Далмацији грађени и у III и IV веку н. е., када је Царство већ било потресано озбиљним кризама. Мрежа римских путева је представљала драгоцено наслеђе које су Словени примили од римског режима. Делимично су се могли користити још и у средњем веку, а највећи део доцнијих каравanских путева следио је некадашње римске трасе.

Под римском влашћу, у крилу римског робовласничког система, дошле су до изражаја природне одлике тла и богатства земљишта. У огромној мери су развијене производне снаге и читаво привређивање је унапређено. У овом периоду је, свакако, постала приметна црта која одваја привредно активне рејоне од пасивних, високих планинских области. Насеља, комуникације и читав привредни и друштвени живот усредсређени су били, разумљиво, у подручјима са привредном снагом. Трагове ове поделе, чија је граница била све упадљивија уколико је касноантичка цивилизација више напредовала, затекли су такође Словени после свога досељења. Они су посели управо оне делове земљишта које су некада Римљани држали и експлоатисали, али су све почињали из почетка.

У привреди римске Далмације изузетно велики значај је имало рударство. Код римских писаца, код којих се иначе веома ретко наилази на податке о овим крајевима, Далмација је важила као златоносна земља. Наравно, злато није било ни једини, ни главни производ римског рударства у Далмацији. Бројни остаци античких рудника сведоче да су добијани и гвожђе, олово, бакар и сребро. Римски рудници на територији Босне су груписани у неколико области. Један важан базен је био у средишној Босни, између горњег тока Босне, горњег тока Врбаса и Лашве. Други се налазио у за-

падној Босни у подручју Сане, Јапре и Уне, а уз средњи ток Дрине била је трећа главна рудоносна област чији центар је била Domavia, недалеко од доцније Сребрнице. Овде је било и седиште римске рударске администрације; ту је деловао procurator metallorum Паноније и Далмације, управник читавог рударства двеју римских провинција. Археолошки и епиграфски материјал сачуван на местима рударске производње сведочи да су римски рудници увелико радили и у току III и IV века н. е. Када се после много векова у средњовековној Босни обнављала рударска делатност, Саси, покретачи другог великог таласа рударске производње, ишли су стопама својих римских претходника. Два најглавнија средњовековна рудокопна подручја, централно и источнобосанско, поклапају се са великим римским рудним базенима. Једино је област западне Босне остала неискоришћена у средњем веку.

Друге привредне гране на тлу Босне у античко доба су нам остале скоро сасвим непознате. Интензивну пољопривреду потврђују бројни налази villae rusticae, језгара пољопривредних газдинстава. Без сумње, сточарство је сачувало значај, главно занимање Илира.

Унутрашњост Далмације била је захваћена процесом урбанизације, карактеристичним за највећи део провинција великог Римског Царства. Остаци античких насеља дали су повода за хипотезу да су неки крајеви, нарочито западна Херцеговина, били у римско доба гушће насељени но у доцнијим временима. Римска насеља се у основи надовезују на старија илирска, мада су Римљани у периоду освајања уништавали илирска утврђена средишта да би смањили могућност отпора. Насеља су уопште са тешко приступачних узвисина премештана на равна и отворена места. Један део илирских утврђених насеља нарочитог типа, „градине" у данашњој научној терминологији, одржао се и у току римског периода. Већа римска насеља су се образовала у областима са развијеним производним снагама, уз места рударске производње, покрај логора римских гарнизона и понегде уз веће минералне изворе. У већој мери је било урбанизовано Приморје, док су се у унутрашњости провинције градови налазили у привредно најактивнијим областима. На основу историјских и археолошких извора познат је приличан број римских градских насеља на територији Босне. Остаје непознат положај неких која су поменута у изворима по имену, као што остаје непознато име неких градова од којих су се сачували значајни материјални остаци. Ти

градови су имали различит положај у римском административном систему. Ранг колоније, који је становницима обезбеђивао права римских грађана, имали су, поред старе Нароне, Домавиа (од III века) и, можда, respublica Aquae S..., на месту данашње Илице код Сарајева. Овај град је иначе имао статус самоуправне општине, као и једно друго насеље на месту данашње Рогатице. Најбројнија су била градска насеља са статусом муниципија: Domavia (пре него што је постала колонија), Bistue Vetus, близу извора Раме; Bistue Nova (данас Витез на Лашви), Diluntum (Хутово Поље), Splonum (у долини Сане), Salviae (близу Гламоча), Pelva (близу Ливна). Муниципији чија имена данас нису позната налазили су се: у Шипову, Скеланима, Дувну, Стоцу, Грацу код Посушја, код Кисељака, код Љубушког и у Рудом. За известан број места чија су имена позната није познат ранг који су имала. Привредна снага провинције омогућавала је да се градови у нашим областима приближе својим узорима у Италији и осталим деловима Царства. И у унутрашњости Далмације су грађени форуми, храмови, водоводи и велика јавна купатила. Остаци таквих објеката су нађени на разним местима данашње Босне и Херцеговине.

Све многобројне тековине римске цивилизације на нашем тлу стваране су снагом аутохтоног илирског елемента који је прво политички, а затим и културно увучен у римску сферу. Носиоци романизације у унутрашњости Далмације били су пре свега војници легија стационираних на овом тлу, насељени ветерани и припадници римског управног апарата. Имена која дају натписи не упућују на закључак да је осетна била колонизација италског становништва у унутрашњости Далмације. Као и у свим другим деловима Царства, и овде су градови били етнички шарени. И у Босни се наилази на надгробне натписе Грка и Оријенталаца. Полазне тачке романизације били су градови, тако да је асимилација домородачког живља била јака пре свега у урбанизованим подручјима. Укључивање домаћег живља у римске војне јединице је такође отварало путеве ширењу јаких римских утицаја. Религиозна толерантност и синкретизам различитих култова омогућавали су да се премости дубоки јаз који је у почетку постојао између освајача и покорених домородаца. Још увек недостају елементи за једну сигурнију процену степена романизације илирског живља у унутрашњости Далмације. Док археолошки и епиграфски споменици дају основа за мишљење да је домаћи елеменат жилаво чувао своју језичку и културну особеност, дотле

додир Словена са староседеоцима открива да је романизација достигла веома високи степен.

У току времена наши крајеви су почели да играју значајнију улогу у Римском Царству, захваљујући својој привредној снази. Већ је споменуто да су се путеви градили и да су рудници активно производили и у III и IV веку. Велика криза читавог Царства је у мањој мери захватила наше области, али их није мимоишла. Прекомерни фискални терети и систем чврстог везивања колона за земљу, трговаца и занатлија за колегије, чланова градских управа за њихове све теже дужности, уз сталну оскудицу робовске радне снаге разарали су друштвене темеље Империје. Процес назадовања привреде и слабљења државне организације нису успели да задрже ни реформни покрети неких царева. Сталне политичке тешкоће Царства изазиване нападима варварских народа нису остављале ни средстава ни могућности за унутрашњу регенерацију.

Постепено је у Далмацији хватало корен хришћанство и добијало неупоредиво већи утицај од других бројних култова. У време прогона хришћанство је на овом тлу имало своје вернике и своје мученике. Од почетка IV века, од како је хришћанство постало толерисана и привилегисана вера у држави, дизали су се храмови и образовале црквене организације у Далмацији. На земљишту Босне се налазила ecclesia Bestoensis, епископија са седиштем у Bistue Nova, која је припадала салонитанској надбискупији.

Територија доцније Босне је остала сразмерно поштеђена у великим пустошењима Балкана у IV и V веку. И хунски и готски упади захватали су или источни део полуострва, нарочито области дуж важног моравско-вардарског пута који је водио према Тракији и Цариграду, или његов западни део, где су пролазили путеви према Италији. Када је Теодосијевом поделом коначно и формално подељено Римско царство на источну и западну половину, Далмација је припала слабијем западном делу Империје. Ускоро после пада Западног Римског Царства, Далмација је дошла под власт Гота који су освојили западни део Балкана, пре свога одласка у Италију. Иако су Готи за време своје власти, која је трајала преко три деценије, као војници-освајачи представљали незнатну мањину међу романским становништвом, ипак су оставили извесне трагове. У Брези код Сарајева, на остацима једне цркве нађен је рунски натпис. За Готе се везују имена Гацког у Херцеговини и некадашње име Никшића Anagastum. Владавина Источних Гота је на-

РЕЉЕФ СА ПРЕДСТАВОМ ЈУПИТЕРА И МИНЕРВЕ,
ШИПОВО (ЈАЈЦЕ), II ВЕК.

32 A

32/B

ЗЛАТНА ОГРЛИЦА И ПРИВЕСАК, ГОРЊЕ ТУРБЕ (ТРАВНИК).

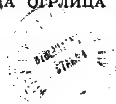

силно прекинута 535. кад је у јеку Јустинијанових ратова за обнову Царства, царска флота освојила Салону, центар провинције. Тако је провинција још једном ушла у састав Римског Царства, али на њеним границама су тада већ били нови освајачи.

2. ЈУЖНИ СЛОВЕНИ

До почетка VI века Словени су у своме кретању дошли до области које леже северно од доњег Дунава. Велика река и одбранбени систем Источног Римског Царства су само за кратко време зауставили њихово даље продирање. Велика пространства у словенском суседству између Дунава, Црног мора и Кавказа служила су као привремено боравиште бројним азијским племенима, које савремени извори обележавају старим именима Скита и Хуна или Бугара. У вези с овим ратничким коњаничким племенима која су се повремено пробијала кроз византијску одбрану закорачили су и Словени први пут на Балкан. У почетку су учествовали само у краткотрајним пустошењима да би се с накупљеним пленом вратили преко Дунава. За време цара Јустинијана, удружене словенско-бугарске провале стигле су све до цариградских зидина и пустошили чак области средње Грчке. Као и приликом ранијих варварских напада, западни део Балканског полуострва остао је прилично поштеђен. Цариград и Тракија у првом реду су привлачиле нападаче. Планинска унутрашњост провинције Далмације је удаљена од главних путева у том правцу и кад су у ово доба у њу продирали варвари то се дешавало услед нарочитих околности. Тако су, по сведочењу Прокопија из Цезареје, Словени 550. пустошили Далмацију, јер су у страху од заповедника Тракије одустали од напада на Солун.

Далмација је постала далеко више изложена опасности од како су Авари, после слома државе Гепида и повлачења Лангобарда, дошли у област средњег Подунавља. Главно одбранбено упориште био је тада Сирмиј који је Аваре једно време задржавао дуж граница на Сави. Обновљене провинцијске власти пружале су помоћ граду који није успео да одоли аварској опсади 582. године. После пада Сирмија Аварима је за даље упаде стојао на располагању римски пут Сирмиј — Салона. Тим путем је, вероватно, аварски каган 597. предузео поход у коме је освојио град Вонке у

данашњој Босни и порушио 40 тврђава. У то време се последњи пут и спомиње слободна римска Далмација. Папа Гргур Велики (590—604) у једном писму Максиму, епископу Салоне, каже да „народ Словена" веома угрожава Далмацију. Налази новца, закопаног у последњим годинама VI века, потврђују да је византијска власт у Далмацији проживљавала тада своје последње дане.

Прелом у односима између Византије и словенско-аварских нападача представља 602. година, у којој је збачен енергични цар Маврикије (582—602), који је, улажући велике напоре успевао не само да очува границе, већ и да упућује експедиције преко Дунава у „Склавиније". За време његовог наследника на цариградском престолу Фоке (602—610), одбранбени систем на Дунаву је престао да постоји. Аварско-словенске масе су тада преплавиле Балканско полуострво нимало не штедећи ни његов западни део. Око 614. је у руке Словена и Авара пала Салона, седиште провинције, а до тога времена су највероватније уништени и римски градови у унутрашњости.

У овим првим таласима колонизације Балканског полуострва, Словени су били измешани са Аварима и трпели су, негде у мањој негде у већој мери, њихову врховну власт. Тај однос се изменио кад су у новом таласу насељавања, за време цара Ираклија (610—641), слободна словенска племена Хрвата и Срба дошла на Балканско полуострво.[1] У западном делу провинције су новоприспели Хрвати у току трогодишњег ратовања уништили аварску превласт. У остали део провинције, напуштен од романског становништва услед аварско-словенских пустошења, населили су се Срби. Ово накнадно досељење Хрвата и Срба представља један од најзначајнијих догађаја у словенској колонизацији Балканског полуострва. Подручје насељено Хрватима и Србима представљало је колевку свих политичких творевина изниклих у средишњем делу Балкана. Још у X веку биле су јасне границе где су се додиривале територије на којима је преовладало хрватско односно српско племенско име. Од реке Цетине па до Истре простирале су се земље Хрвата, док је територија Срба лежала између Цетине и бугарске државне територије која је почињала код града Раса; и византијске Драчке теме с којом се додиривала код Бојане и Скадарског језера. Област првобитне Босне је била у саставу подручја на коме се раширило српско име,[2] али је средњовековна босанска држава у своме развоју прелазила границе овог подручја ширећи се према западу и југозападу.

До средине VII века Словени су постали господари читавог средишњег дела Полуострва, са изузетком извесног броја утврђених градова на острвима и јадранској обали. На том великом простору били су настањени мање или више романизовани Илири, за које се тешко може претпоставити да су у бурним годинама словенске колонизације ишчезли без трага. Због тога се вести цара Константина Порфирогенита, по којима су области у које су се населили Срби остале сасвим пусте, не смеју буквално схватати. На жалост, за разлику од земаља западне Европе, где су управо романски староседеоци историчари ових судбоносних времена, код нас нема никаквих савремених извора који би дозволили да ближе упознамо односе досељених Словена и затечених староседелаца. Веома значајни моменти, међутим, показују да је долазило до додира и заједничког живота ова два разнородна етничка елемента. Континуитет географских имена је посредно, али веома поуздано сведочанство о везама и прожимању старог и новог становништва. Одавно је запажено и истицано да се стара романска географска имена нису подједнако добро очувала у разним крајевима Балкана. Појас дуж приморја је у томе погледу далеко богатији од земаља у унутрашњости. На тлу Босне је сразмерно добро очувана римска и предримска топономастика. Имена скоро свих знатнијих река — Сава, Дрина, Босна, Неретва, Тара, Уна, Врбас, Буна — представљају само мало измењене облике римских и илирских имена. Читав низ назива планина — Прењ, Вележ, Мајевица, Варда, Мошор, Ботуњ, Динара, Романија, Тмор итд. — има исто такво порекло. Насупрот томе имена градова не сведоче о континуитету.

Исто тако важан доказ о романско-словенском додиру и симбиози су бројне језичке позајмице. Име својих господара и вековних суседа, Византинаца, који су себе називали Ромејима, примили су досељени балкански Словени од домаћег света који је говорио латински у облику Грк од Graecus. Исти је случај са називом владара који су Словени примили од Романа: цар потиче, преко старијег облика цесар, од Caesar. Романског порекла је и низ речи из свакодневног живота: уље (oleum), оцат (acetum), кухиња (coquina), фуруна (furnus), рачун (ratio/ne), даска (discus), робити (roba = одело), матор (maturus), паганин (paganus) итд.[3]

О остацима романских староседелаца имамо осим тога вести и у много доцнијим изворима. У Летопису Попа Дукљанина (Барском родослову) говори се о њима под именом Morovlachi или Nigri Latini. Дукљанин чак на једном

месту говори о „провинцији Латина који су се у оно доба називали Романи". Врло је вероватно да су староседеоци живели на мањим или већим заокруженим територијама, одвојени од досељених освајача. С њиховим далеким и већ пословењеним остацима, Власима, срећемо се током читавог средњег века. Они нам показују и резултат словенско-романске симбиозе: малобројни остаци староседелаца нису успели да одоле дошљацима. Освајање земаља на Балканском полуострву, започето војним походима и поседањем тла, Словени су завршили асимилацијом. Њихов истински противник је било Византијско Царство, чувар и настављач касноримских политичких традиција; прави балкански домороци, истерани са својих огњишта, разбијени и опкољени са свих страна, могли су да играју само трећестепену улогу.

Дубоки јаз између староседелаца и Словена представљала је свакако верска разлика. Традиција о антагонизму између хришћанских романа и паганских Словена нашла је одјек у изворима из много доцнијих времена. Тек је продирање хришћанства међу Словене створило могућности за тешње повезивање и мешање два етничка елемента које је довело до познатог исхода.

О веома важном процесу христијанизовања Јужних Словена, на жалост, слабо смо обавештени. Према подацима које је средином X века употребљавао византијски цар Константин Порфирогенит, Срби су, исто као и Хрвати, крштени од стране свештеника из Рима још у време цара Ираклија, дакле, одмах по досељењу. Из једног поузданог извора, међутим, види се да су Хрвати још у години Ираклијеве смрти важили као пагани. Вероватно је да су далеко већу улогу од Рима, у ширењу хришћанства међу Јужним Словенима, играла црквена средишта из далматинских градова, чији је значај растао нарочито од средине VIII када им је, после пада Равенског егзархата, Царство посвећивало све већу пажњу. Најстарији очувани споменици обновљеног хришћанства у Босни, мале цркве грађене од материјала са римских рушевина, показују велику сродност са споменицима далматинских градова тога времена. О латинском пореклу словенског покрштавања говори и основна црквена терминологија која је сва романска: олтар (altare), криж (crux), рака (arca), меша (missa) итд. Резултати мисионарске делатности, којој су се црквени центри у раном средњем веку предавали са толико жара, морали су за доста дуго време остати прилично ограничени. Хришћанска имена се у српској владарској породици јављају тек у другој половини

IX века.[4] Повољнији услови за веће ширење и учвршћивање хришћанства међу словенским масама на Балкану створени су тек после појаве словенске црквене литературе и деловања солунске браће и њихових ученика.

3. ПОСТАНАК БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

О положају досељених Словена према Византијском Царству цар Константин Порфирогенит дао је сасвим одређене податке. И Срби и Хрвати су се доселили по царевој дозволи, признавали су Ираклијеву врховну власт и покоравали се доцнијим византијским царевима. На царево казивање пада сумња да представља каснију државноправну интерпретацију са становишта познатих византијских универзалистичких претензија. Цариградски цареви су себе сматрали владарима читаве хришћанске васељене, они су, по византијској политичкој теорији, високо стајали над владаоцима појединих земаља и народа. Било би сасвим природно да је цар Константин историјску традицију доводио у склад са владајућом византијском политичком теоријом. Та теорија је, међутим, представљала у исто време и срж политичког програма византијских царева, програма који су они извршавали у оној мери у којој су то снаге Царства и општи политички положај допуштали. Под Ираклијем и његовим наследницима, Византија је несумњиво доживљавала снажан успон, о њеним успесима на Балкану сведочи и активна колонизациона политика у којој су масе балканских Словена пресељаване у далеке малоазијске области Царства. Отуда није немогуће да су Словени на Балканском полуострву, бар једним делом, заиста признавали врховну власт византијских царева. Утолико пре што досељени Словени у току дугог периода нису имали пространијих и снажнијих политичких организација. Њихов развој у првим вековима по досељењу остаје у пуној тами због недостатка изворног материјала. Веома важна питања морају остати без одговора. Привређивање се свакако темељило на примитивној земљорадњи којом су Словени овладали још у заједничкој прапостојбини. Важну допуну су представљали сточарство, које се унапређивало прихватањем искустава староседелаца, затим лов и риболов. У прво време су, ве-

роватно, искоришћавана земљишта култивисана раније од староседелаца, до освајања нових површина дошло је тек доцније.

Непознат је, и процес прилагођавања словенске друштвене организације, која је почивала на везама крвног сродства, стално насељене територије. У средишњем делу Балканског полуострва се не јављају стара словенска племенска имена позната из других словенских области, нити територијалне целине са племенским именима. Ако се изузму имена Хрвата и Срба, распрострта на великим територијама, јављају се само називи изведени из топографских елемената: Неретљани, Захумљани, Травуњани, Дукљани, Конављани. По свему судећи, најраније и основне политичке целине настале код Јужних Словена биле су жупе у долинама и равницама око речних токова где је једино могло бити континуирано насељених површина. Природа земљишта испресецаног многоструко високим и средњим планинским ланцима и огранцима планина, представљала је, нема сумње, препреку стварању пространијих политичких творевина. Већу сметњу је ипак морала представљати слаба развијеност друштвених односа код Словена. И после досељења, Словени су остали на ступњу војне демократије на којем су били у току сеоба. Цар Константин Порфирогенит каже за Словене у залеђу византијске Далмације да немају других владалаца осим „стараца жупана". Жупани, њихови родови и њихове дружине представљали су, вероватно, језгра лабавих родовско-племенских формација. У току процеса, који нам остаје непознат, та језгра су успевала да се издигну над масом слободних и равноправних Словена и да наметну своју власт и околној територији.

Изгледа да је у процесу ницања првих државних организација играла значајну улогу близина византијских градова. Од Хрватске у непосредном залеђу далматинских градова, преко кнежевина Неретљана, Захумљана, Травуњана, Конављана, све до Дукље, која се завршавала код Бојане и Скадарског језера, простирао се низ јужнословенских државица. У унутрашњости је, опет у појасу у близини византијске и бугарске границе, из једнога активног језгра настала „крштена Србија" Константина Порфирогенита, тј. Србија у ужем смислу, за коју се знатно доцније одомаћио назив Рашка. Дубље залеђе између динарског планинског система и Саве било је далеко пасивније у политичком погледу. Отуда немамо из првих деценија развоја најра-

нијих државних организација Хрвата и Срба никаквих вести о Босни.

За територију Босне, чије се име још не помиње, везује се једна епизода из живота Људевита Посавског. Када је Људевит, одолевши претходно читавом низу франачких напада, био присиљен 822. да се повуче из свога утврђења Сиска пред великом франачком војском, склонио се код Срба, за које Ајнхард, биограф Карла Великог, каже да „држе велики део Далмације".[1]

Још средином X века када се име Босне[2] први пут јавило у историји, у спису цара Константина Порфирогенита, она представља само део Србије. Учени цар-писац на територији коју су населили Срби разликује „крштену Србију" (тј. Србију у ужем смислу) и земље Неретљана, Захумљана, Травуњана, Конављана и Дукљана са посебним властодршцима које он назива архонтима. Тим земљама посвећује и посебне главе свога списа. Босну, напротив, спомиње само на крају главе о Србији, где после историје досељења и хронике првих владара доноси попис „насељених градова". После шест градова у „крштеној Србији" међу којима је и Салинес (доцније Соли, данас Тузла) наводи „у земљи Босни" два града: „Катера и Десник".[3]

Ови исувише оскудни подаци морају да послуже и за одређивање територијалног пространства првобитне Босне. Град Соли и, свакако, његова околина били су изван Босне. Са сигурношћу јој се може приписати само долина истоимене реке, проблематично је, међутим, да ли се већ у ово рано доба у Босну могу урачунати и територије између долине реке Босне и граница Хрватске према западу и Србије према истоку.[4] До друге половине XII века Босна је свакако достигла тај опсег. У Летопису Попа Дукљанина (Барском родослову) Загорје или Сурбија, читава унутрашњост до граница Хрватске, подељена је током реке Дрине на Босну и Рашку. То је у исто време и сведочанство о негдашњем јединству Босне и Србије које има потврду и код Дукљаниновог савременика византијског писца Јована Кинама, који каже да река Дрина дели Босну од остале Србије.

У време кад се први пут спомиње, Босна представља само географски појам, а не посебну државну целину. У службеном списку страних владара са којима Царство саобраћа, сачуваном у књизи о церемонијама византијског двора, педантно су забележени архонти Захумљана, Травуњана, чак и Конављана, док о евентуалном архонту Босне нема ни трага. Босна је тада још била само део Србије кнеза Часлава/

који је 927. или 928, после смрти бугарског цара Симеона, обновио и проширио српску државу. Часлав је морао чак, ако смемо поклонити веру казивању Летописа Попа Дукљанина (Барског родослова), да уложи напоре да би одбранио Босну. Пола века раније насељени Мађари у пределима између Тисе и Дунава већ су увелико предузимали пљачкашке походе на све стране. Савремене хронике сачувале су вести о њиховим провалама у Немачку и Италију. У Хрватској им је енергично запречио пут краљ Томислав. Загосподаривши Сремом, после смрти бугарског цара Симеона, дошли су у непосредно суседство Часлављеве државе која је тако постала више него икад изложена њиховом пустошењу. Једна мађарска провала би задесила и Босну у Часлављево време. Неки мађарски заповедник је са својим одредом упао у Босну и пљачкао је. Часлав је на то — по Дукљанину — скупио војску и у жупи Дрини потпуно потукао нападаче. Из тога се изродио нови рат у коме су Мађари са већим снагама упали у Србију, потукли Србе, заробили и убили самога Часлава.[5]

Док је у овом казивању могуће открити историјско језгро, то није случај са свим осталим подацима Летописа Попа Дукљанина (Барског родослова) који је за готово читава два следећа века остао наш једини извор обавештења о Босни. Територијални оквир Босне код Дукљанина је можда нешто шири од онога који се може извести из података Константина Порфирогенита. Босна се простире од Борове планине која представља границу према Хрватској до реке Дрине која је делила од Србије. Дукљанин нам пружа и прве податке о владаоцу Босне који је носио назив бана. Достојанство бана, наравно, није уведено на полумитском сабору на Дувањском пољу на којем је легендарни краљ Светипук ударио темељ свим државним и дворским установама, као што прича Дукљанин. Оно је несумњиво аварског порекла као што сведочи сам назив.[6] Бански назив спомињао је већ Константин Порфирогенит у вези са Хрватима насељеним у Лици, Крбави и Гацкој. Појава титуле бана у Хрватској и Босни може се приписати словенско-аварским везама у време сеоба и, још више можда, остацима Авара међу Јужним Словенима. О остацима покорених Авара говоре, поред изричитих вести цара Константина Порфирогенита, и топомоними Обре распрострањени у Хрватској и Босни.[7] Из Дукљаниновог причања произлази да су у политичким догађајима у Босни уз бана важну улогу играли „магнатес Босне“, вероватно родовски прваци и истакнути чланови ба-

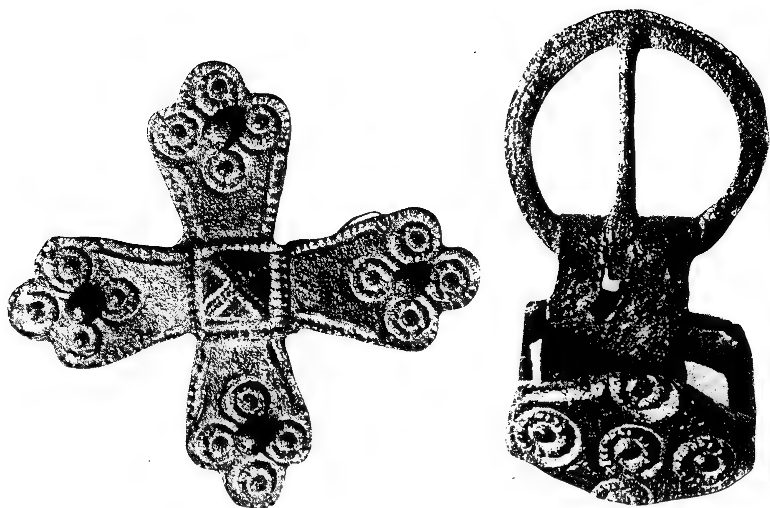

КРСТ И КОПЧА, РУСАНОВИЋИ (ГЛАСИНАЦ), IX—X ВЕК.

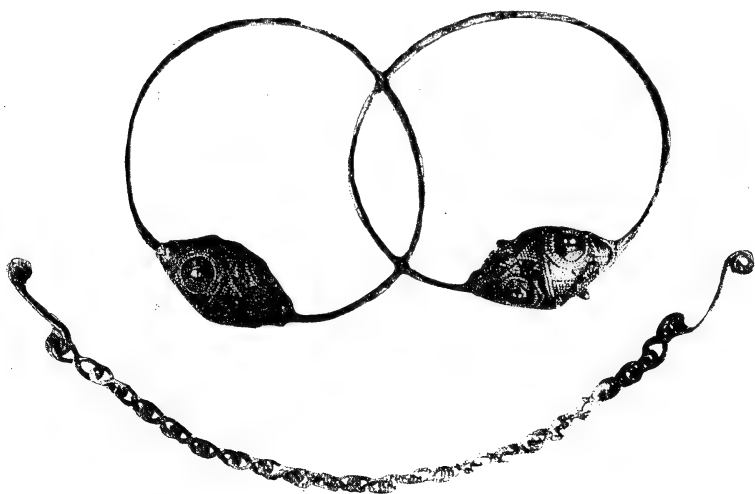

НАУШНИЦЕ И ЛАНЧИЋ, МОГОРЈЕЛО (ЧАПЉИНА), IX—X ВЕК.

40:1

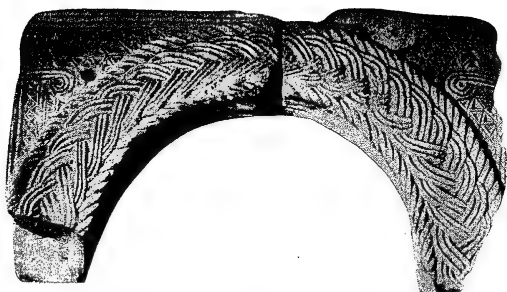

ДЕО ЦИБОРИЈА, РОГАЧИЋИ (САРАЈЕВО), XI ВЕК.

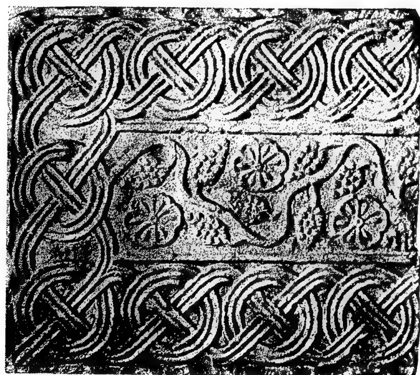

ДВА ФРАГМЕНТА ПЛУТЕЈА (ГЛАМОЧ), XI ВЕК

нове дружине, најстарији аристократски слој у развитку друштва код Јужних Словена.

После погибије Часлава, власт у његовој држави су — по Дукљанину — приграбили разни достојанственици и намесници. Тада се осамосталила и Босна. Убрзо затим је била покорена од хрватског краља Крешимира (Михаило Крешимир II), који је прво опустошио граничне жупе, а за тим, кад је босански бан пребегао Угрима, заузео читаву земљу. Крајем X века Босна се налазила на путевима експанзије снажне македонске државе цара Самуила. Дукљанин прича да је македонски цар на своме освајачком путу до Далмације прешао и преко Босне. Када је после смрти Јована Владислава цар Василије II потпуно покорио остатке македонске државе, Византијско Царство је после дугог времена завладало скоро читавим Балканом. Његову врховну власт је тада свакако признавала и Босна. Босански бан је заједно са рашким жупаном и захумским кнезом помагао византијским властима у покоравању устанка кнеза Војислава. Истина, византијски цар је, према нашем извору, својим поданицима морао да шаље сребра и злата да би извршили своју дужност. Дукља, која је у XI веку постала средиште политичке активности и борбе за ослобођење од византијске врховне власти, постизала је упркос византијским војним походима значајне успехе. Утицај дукљанских краљева се ширио далеко изван граница скромне зетске територије. После потчињавања Травуније и Захумља, у врло повољним политичким приликама краљ Бодин је своју власт наметнуо и земљама у унутрашњости — Рашкој и. Босни. Наш извор каже само да је Бодин у Босни поставио на власт кнеза Стефана и од њега, као и од рашког жупана, узео заклетву верности. Босна би, дакле, и у овом случају сачувала своју унутрашњу самосталност и само преко свога владара, који се овде изузетно јавио не са банском већ са кнежевском титулом, била у вазалској зависности од Зете..

Издвајајући оно најопштије из Дукљанинових често побрканих казивања, можемо сматрати да је Босна после смрти Часлава, око 950. почела да се развија као посебна државна целина под влашћу бана Босне, и да није могла да игра значајнију улогу у политичком развитку Јужних Словена. Поводила се веома често под страним притиском и падала под власт Византије, Хрватске и Дукљанске државе.

У таквом стању Босна је, почетком XII века, била суочена са великим променама које су биле судбоносне за читав њен даљи развитак. У међувремену се учвршћивала и

снажила угарска држава, а упоредо с тим се ширило и подручје на којем је власт угарских краљева потчињавала неповезане и слабо организоване Словене. После територија које су стварно биле изван државних организација, дошле су под удар угарске експанзије и територије јужнословенских држава. Пред крај XI века, започеле су угарске акције против Хрватске које су почетком XII века уродиле плодом. Када је 1102. дошло до спајања Угарске и Хрватске под влашћу Арпадоваца, Босна је са севера и са запада постала окружена територијама једног веома снажног и експанзивног суседа. Како је, после Бодинове смрти 1101, Зета трошила снаге у унутрашњим борбама између чланова краљевске породице, а издвојена Рашка трпела поразе од Византије, није било, све до Византијског Царства, силе која би могла да представља противтежу угарском притиску. Од када је у Византији преовладала свест о угарској опасности, ратоборни цареви из династије Комнина су прегли да обнове и учврсте позиције Царства на Балкану. Кроз велики сукоб Угарске и Византије, који је трајао скоро кроз читав XII век, решавала се у ствари судбина балканских држава. Босна, исто онако као и Рашка, није у томе сукобу могла да игра знатнију улогу, њен положај је у пуној мери зависио од снаге и успеха једног или другог великог супарника. У почетку овога периода, Угарска је, по изворима којима располажемо, имала на Босну несумњиво већи утицај.

Од 1138. године настаје низ сачуваних угарских повеља у којима у службеној титулатури угарских краљева долазе до израза претензије на Босну. Име Босне је на чудан и још необјашњен начин у угарској краљевској титули заменила Рама, која, по Дукљанину, није уопште спадала у Босну и која се никад није јављала у титули босанских банова и краљева. У то време је Угарска већ имала Босну под својом врховном влашћу.[8] Краљ Бела II је на сабору у Острогону, вероватно 1139, дао „херцештво босанско“ (bosnensem ducatum) своме малолетном сину Ладиславу. Краљев син, сасвим мали дечак, свакако није управљао Босном, већ домаћи банови под угарском врховном влашћу.

Први такав бан, коме знамо име и о коме је сачувано неколико података, јавио се десетак година доцније. Био је то бан Борић који је имао поседе у Славонији, где су доцније живели његови потомци и после више од једног века поносно истицали да су „од рода Борића бана“.[9] Читава Борићева делатност је најтешње повезана са Угарском; као угарски вазал он се појавио на историјској позорници, а као

угарска жртва нестао са ње. С одредом Босанаца Борић је учествовао у угарско-византијском рату око Браничева 1154. године. Када је краљева војска, на вест о приближавању цара Манојла Комнина, напустила опсаду Браничева, повукао се и Борић са својим одредом. Пошто се он очигледно враћао одвојено од угарске војске, византијски цар је, у жељи да потуче угарског вазала, послао против њега део својих трупа. Босанцима се, међутим, није ништа десило, јер су Византинци наишли на главнину угарске војске и били тешко поражени.

У унутрашњим угарским борбама, после смрти краља Гејзе II, између Гејзине браће Ладислава и Стефана IV с једне, и Гејзиног сина Стефана III с друге стране, Борић је подржавао, што је с обзиром на његов положај сасвим разумљиво, византијског штићеника Стефана IV. За време кратке владавине овога краља, Борић се јавио 1163. у једној угарској повељи на веома високом месту међу дворским достојанственицима. Добри односи са угарским двором владали су још веома кратко време, јер је у току те исте године Гејзин син збацио са престола свога стрица Стефана IV. У обрачуну који је уследио ту промену, страдао је и бан Борић. Нови краљ је против њега послао неког немачког витеза Готфрида који се раније био склонио у Угарску. Овим походом је, свакако, насилно пресечено Борићево бановање. Није познато ко га је заменио, али је сигурно да је угарска врховна власт над Босном, после Борићевог пада, могла трајати још само две године. Цар Манојло Комнин је присилио Стефана III на велике уступке још приликом доласка на престо. Кад су се односи ускоро опет затегли, дошло је до новог византијско-угарског рата у којем је Византијско Царство тријумфовало. Цар Манојло је загосподарио 1166. Далмацијом, знатним делом Хрватске, Сремом и Босном. Босна се тада једини пут јавила у неуобичајено опширној византијској царској титули, коју је за себе створио цар Манојло.[10]

ГЛАВА ДРУГА

БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ САМОСТАЛНОСТИ (1180—1250)

ИЗВОРИ

Већ у овом раздобљу долази до изражаја једна важна одлика изворне грађе за босанску историју: дипломатички извори далеко су бројнији од наративних. Таква структура изворног материјала омогућује да се историја Босне гради на чврстим и сигурним темељима, али у исто време намеће фрагментарност, несређеност и неуједначеност у приказивању. Историчар је лишен оне нити коју тако често пружају хроничари или биографи у своме казивању, и онемогућен је да прими оне тако драгоцене поруке које остављају писци о своме времену.

Један писац свакако заслужује да буде споменут због вести о Босни које доноси у историји свога родног града Сплита. То је архиђакон *Тома* (1200—1268), несуђени сплитски архиепископ, припадник сплитског патрицијата, школован у Италији, активан политички и црквени радник и вешт писац. Томине вести о бану Нинославу имају утолико већу вредност што потичу од добро обавештеног савременика.[1] У сплитској средини је боравио и један други писац тога доба. То је био мађар Рогерије, аутор списа *Carmen miserabile* super destructione regni Hungariae temporibus Belae IV per Tataros facta,[2] у којем се, у опису татарских пустошења, спомиње и Босна.

Међу дипломатичким изворима по бројности долазе на прво место папске буле, сачуване углавном у папским регистрима који су се управо од овог доба почеле уредно водити. У ово раздобље падају понтификати великих папа Иноћентија III, Хонорија III и Гргура IX, те су њихови списи одавно објављени.[3] Избор грађе Ватиканског архива за историју југословенских народа приредио је папски библиотекар *A. Theiner.*[4] Ова публикација, на жалост, није потпуна, те не ослобађа истраживача потребе да се служи и другим збиркама, пре свега ватиканским

споменицима за историју Угарске, које је издао исти аутор, а затим и делима старијих црквених историчара у којима се обилно цитира грађа[5] и, нарочито за доцнија раздобља, разним другим збиркама.

Угарске повеље су се јавиле још у претходном раздобљу, а у овом су постале бројније и представљају неоцењиво важну изворну грађу. Једна замашна домаћа збирка приштеђује напоре око истраживања бројнијих угарских дипломатара, бар за ово раније раздобље. То је *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, који је у току низа година издавао хрватски историчар Тадија Смичиклас.[6] Збирка садржи далеко више но што наговештава њен наслов, у њој има много извора за историју Босне, Србије и добар део дубровачких докумената.

Први пут су се у овом раздобљу појавиле и домаће повеље на нашем језику, истина у веома малом броју (има их свега пет). Издаване су у више махова, последњи пут у великом зборнику *Љубе Стојановића*[7] и треба их користити уз дипломатичке студије.[8]

Међу изворима за историју овога периода стоји сасвим усамљен ткзв. *Натпис Кулина бана*, једна оштећена камена плоча откривена крајем XIX века у једној њиви у селу Мухашиновићима код Зенице. Натпис је, према самом тексту, био постављен на улазу једне цркве, али на месту његовог налаза нису нађени никакви остаци грађевине. Први га је објавио и тумачио Ћиро Трухелка,[9] после њега се још неколико научника враћало том тешком и незахвалном послу.[10]

На веома занимљиве и сложене црквене прилике у Босни, почетком XII века, бацају понеки зрачак светлости, поред папских исправа, и неки католички противјеретички списи настали у великој офанзиви римске цркве против дуалистичких покрета. Рајнерије Сакони из Пјаченце († 1262/63) био је дуго катарски старешина све док није, око 1245, преобраћен ступио у доминикански ред и постао велики инквизитор за Ломбардију. У своме делу *Summa de Catharis*, написаном око 1250. спомиње и јерес у Босни.[11] Рајнеријев спис наставио је у извесном смислу други доминкански инквизитор Анселмо Алесандријски својим *Tractatus de hereticis* (око 1260—70). Анселмо је, као и Рајнерије, био инквизитор практичар те није обрађивао јерес као теолог-сколастичар. Да би му спис био потпунији, испитивао је своје жртве о историји дуалистичких заједница. Он је пренео и неку традицију и о почецима дуализма у Босни.[12] Анонимни спис из XIII века *De haeresi Catharorum* говори о посвећивању јеретичких епископа у Склавонији.[13]

Посебно место међу овим изворима заузима доминиканац Петар „sive Svipertus", приор доминиканског манастира у Бодрогу. Он је написао историју свога реда у Угарској под насловом *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*. У овом спису, насталом 1259. у непосредном суседству Босне, изнео је податке о деловању доминиканаца у Босни.[14]

1. БАН КУЛИН

Велики успеси Византијског царства у балканској политици, услед којих је и Босна дошла под византијску врховну власт, били су резултат бројних ратова и великог напрезања византијске државе. Блистави војни успеси, постизани и на другим странама, једва су прикривали општу привредну исцрпљеност и беду, растројство државног апарата и фискалног система. Непосредно после смрти цара Манојла I Комнина (1180) Царство, чије су снаге већ пре тога биле подриване, почело је незадрживо опадати. У последњим деценијама XII века прекинут је сваки непосредни додир између Босне и Византије стварањем независне српске државе Стефана Немање и његових наследника. Политички притисак Византије је био сасвим онемогућен, али је у исто време Босна постала заклоњена од византијских културних зрачења. Удаљавање Византије имало је и своје веома тамно наличје. Византијско царство је било одстрањено, српска држава окренута према југу и истоку и присиљена да се у заплетеним приликама, после Четвртог крсташког рата и распарчавања Византије, бори за свој опстанак, а Босна се нашла усамљена према Угарској, која више није имала никаквог супарника на овој страни. Све до турског освајања у XV веку, Босна није била у већој опасности. Због тога босанску историју у XIII веку испуњава жилава борба босанских банова да очувају самосталност Босне, коју су угарски краљеви тежили да укључе потпуно у своју државу и сведу на положај осталих државних области.

Последњи период византијске врховне власти над Босном је потпуно непознат. Под византијским окриљем је своје бановање започео бан Кулин, који се у изворима јавља неколико дана после смрти цара Манојла.[1] Папски легат који је боравио у Хуму и вршио истрагу о убиству сплитског надбискупа Рајнерија, обратио се писмом „племенитом и моћном мужу, великом бану Босне" Кулину, саветујући га да пошаље у Рим два роба и коже од куна „за спас своје душе и у знак поштовања светог апостола Петра и господина папе". Прави смисао овога тражења, које је несумњиво водило успостављању ближих односа Босне и папске столице, остаје нам непознат.

Иако је дошао на власт као византијски вазал, Кулин је, у приликама које су се непосредно после 1180. нагло измениле, прешао на страну противника Царства. Та промена је била неминовна, тим пре, што је Угарска већ 1181. повра-

тила део Хрватске, Далмацију и Срем, а 1183. њена војска у заједници са Србима провалила на византијску територију, заузела Браничево, и продирала пустошећи све до Софије. Изгледа да се Угрима и Србима у том походу придружио и бан Кулин. У његовом натпису јасно се читају речи: „јегда плени Кучевско Загорје“, које се, врло вероватно, односе на Кучево у североисточној Србији, старо упориште византијско-угарских ратова. Као што је, три деценије раније, бан Борић ратовао код Браничева, тако је сада бан Кулин ратовао код Кучева. У вези с тим, дошао је под власт угарског краља. Под сам крај XII века, Босна се сматрала као terra regis Hungariae, а почетком XIII, угарски краљ се изричито наводи као Кулинов врховни господар. Зависност од угарског краља се огледала у извесним личним обавезама бановим, а унутар својих граница Босна је сачувала самосталност. Признавање угарске врховне власти није ометало бана Кулина да преузима обавезе да ће бити пријатељ Дубровника и да ће штитити његове трговце. Сачувана је његова заклетва Дубровчанима са обећањем да ће давати „савет и помоћ“ трговцима, дозвољавати слободу кретања и да неће узимати никакве дажбине осим онога“ што му ко од своје воље да поклон“. Ова заклетва из 1189, којом је почео низ уговора између Босне и Дубровника, представља за ово доба још сасвим усамљено сведочанство о привредним везама Босне са Приморјем.

Бан Кулин је био у добрим односима са Србијом. Са српском владалачком породицом био је и родбински повезан, јер је његова сестра била удата за хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање. Када је Мирослав умро, његова удовица се вратила своме брату у Босну. Подељеност и несугласице међу Немањиним наследницима пренеле су се и на односе са Босном. Крајем 1199, брат српског великог жупана Вукан, који је у то време владао Зетом, денунцирао је бана Кулина папи Иноћентију III да је са породицом пришао јереси која се раширила у Босни. Та оптужба није остала усамљена, јер су у Рим и са других страна стизале вести о непоузданом бановом држању у мутним црквеним приликама. Неки патарени, које је сплитски надбискуп протерао из свога града и из Трогира, добили су уточиште, подршку и јавну заштиту код Кулина. Још пола века доцније, сплитски архиђакон Тома писао је о двојици Задрана, браћи Матеју и Аристодију, активним јеретицима, да су у ово време одлазили у Босну и боравили у тој земљи.

Оптужбе против Кулина нису могле остати без одјека, у време кад је римска црква била озбиљно суочена са опасношћу од јереси у јужној Француској и Италији. У јесен 1200, папа Иноћентије је наложио угарском краљу Емерику, као Кулиновом врховном господару, да искорени „болест која би, ако јој се не пружи отпор, и суседство заразила". Угарски краљ је добио савет од папе да против Кулина иступи енергично уколико босански бан не протера јеретике и не конфискује имања онима који се не врате правој вери. Реакција на оптужбе против Кулина настављала се као по ланцу. После папског писма, краљ Емерик се обратио Кулину са прекорима и наређењем да протера јеретике и заплени њихова имања. Босански бан, међутим, није налазио да су оптужбе против њега оправдане и истините. Угарском краљу се извињавао тврдећи да је уверен да су осумњичени људи у његовој земљи католици а не јеретици.

Том приликом, питање о правоверности или јереси сумњивих Кулинових људи није изведено на чистину, због тога што је дошло до погоршавања односа између босанског бана и угарског краља из сасвим других разлога. У пролеће или лето 1202, била је насилно извршена промена на српском великожупанском престолу. Уз помоћ угарске војске и подршку њеног владаоца, старији Немањин син Вукан збацио је са власти свога брата Стефана и завладао српском државом под врховном влашћу и заштитом угарског краља. Кулин није остао равнодушан према овој промени, већ је заузео став супротан угарском краљу. Он је напао и пленио неку ближе непознату област Вуканове државе. Краљ Емерик се у јесен 1202. жалио папи Иноћентију III да не може да крене у крсташки поход у свету земљу, на који се био заветовао, јер је бан Кулин напао на земљу која му је подложна.

Односи са Угарском су се средили посредством папске курије, којој се Кулин непосредно обратио у жељи да скине сумњу због јереси за коју се говорило да је била раширена у његовој земљи. Бан је већ раније изразио спремност да неке од осумњичених због јереси упути у Рим да тамо изложе своја веровања па да се, „или учврсте у добру, ако су у праву, или исправе ако су у заблуди", јер су сви, по Кулиновом уверењу „желели да на сваки начин непоколебиво поштују учење римске цркве". Током 1202, отишла је у Рим делегација коју је послао Кулин. У њој су се поред католичких црквених старешина из Приморја, сплитског надбискупа Бернарда и дубровачког архиђакона Марина, нала-

ПОВЕЉА БАНА КУЛИНА ДУБРОВЧАНИМА, 1189.

48/A

PLOČA KULINA BANA

ПЛОЧА С НАТПИСОМ БАНА КУЛИНА, МУХАШИНОВИЋИ (ВИСОКО).

зили и неки од осумњичених Босанаца. У Риму се по свој прилици није ништа обавило, јер је папа, према ранијем Кулиновом тражењу, упутио у Босну свога легата Ивана Казамарија (Johannes de Casamaris) да испита Кулина и његове поданике и да се осведочи о њиховом владању и веровању. У пролеће 1203, папски легат је боравио у Босни и постигао пун успех у сређивању црквених прилика изјавом босанских „крстјана“ датом на Билином Пољу 8. априла 1203. године. Казамари је коначно изгладио и сукоб босанског бана са угарским краљем, полазећи из Босне у Угарску он је повео са собом Кулиновог сина и два најистакнутија „крстјанина“. Пред угарским краљем су прегледана и потврђена сва документа настала радом папског легата у Босни. Кулиновом сину је наметнута још и обавеза да босански бан плати 1.000 марака сребра казне, у случају ако у својој земљи буде свесно трпео јеретике. Том приликом се, уједно и последњи пут, спомиње бан Кулин у историјским изворима. Није познато колико је још владао и како је завршио.

Четврт века Кулинове веома слабо познате владавине пада у време испуњено великим преокретима који су имали веома далекосежне последице. Средивши односе са Угарском на начин који је обезбеђивао унутрашњу самосталност Босне, бан је пребродио највећу опасност која се наднела над његову земљу после потискивања Византије. Заплетени верски проблеми представљали су извор нових великих опасности. Бан Кулин је и њих отклонио умереношћу и попуштањем. Вероватно је у његовим односима са јеретицима и Римом било мање лукавства него што се мисли, а знатно више збуњености и несналажења. Ипак, главне тековине Кулиновог периода показале су се трошне и краткотрајне, Босна је ускоро запала у веома тежак положај у којем је њена самосталност долазила у питање. То ипак није сметало да се у Босни створи традиција о Кулиновом владању као „златном времену“ изобиља и благостања. Највећа господа једне далеко пространије и снажније Босне почетком XV века тражила су, у једном повољном тренутку када су могли добити све што су желела, да се Босни потврде границе какве су биле за Кулина бана.

2. СУСРЕТ ХРИШЋАНСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И ДУАЛИСТИЧКЕ ЈЕРЕСИ У БОСНИ

Хришћанство је на тлу Босне имало веома дугу традицију . Епископија је ту постојала још у касноантичко доба и одржала се све до словенског освајања. Тада је, међутим, континуитет хришћанског црквеног живота прекинут као, уосталом, и у другим областима у унутрашњости Балкана. Обнављање хришћанске црквене организације, после покрштавања паганских Словена, остаје сакривено у тами векова. Пошто је покрштавање узело замашније размере у време кад је Босна још била неодвојена од државе првих српских владара, вероватно је заједничка била и најранија хришћанска црквена организација. Док се у крилу источне цркве није сачувала традиција једне епископије Срба или Србије, у римској цркви се знало за јурисдикцију над regnum Servillie, и у XII веку, кад се спорило око права приморских градских средишта, ово подручје се изједначавало са Босном: regnum Servillie quod est Bosna.[1]

Поистовећивање Србије и Босне у католичким црквеним средиштима вршено је у тренуцима кад су се расплитала замршена питања о правима приморских надбискупских столица, и када се, као увек у сличним случајевима, истраживала историја тих права. Отуда оно може бити посредно сведочанство о некадашњем политичком и црквеном јединству Србије и Босне. Упоредо с политичким раздвајањем, до којег је дошло, највероватније, у другој половини X века, спонтано је текло и црквено одвајање. Источни и јужни крајеви некадашње „крштене Србије", доцније Рашке, потпали су под поједине византијске епископије, док успомена на Србију као јединствено јурисдикционо подручје могла се учувати једино у приморским католичким средиштима. Пописи епископија наводе понекад упоредо и Босну и Србију. У XI веку се појављује Босна као јурисдикционо подручје једне епископије на коју су полагале право сплитска, барска и дубровачка надбискупија. У другој половини XII века, босански бискуп је суфраган дубровачког надбискупа, у чије је седиште одлазио на посвећење.

Босанска бискупија, и по своме свештенству и по обреду, разликовала се од своје метрополе. Свештеници су, као уосталом и епископи, носили народна имена; за једног од бискупа који је долазио на посвећење у Дубровник каже се изричито да није знао латински. То је било могуће отуда, што је језик богослужења ове дијецезе био словенски. Веома

је вероватно да се црквена организација у Босни држала источног обреда.[2] У складу са свим тим је и карактер босанског монаштва, које је, данас се то може сматрати као сигурно, припадало реду светог Василија, раширеном и изван византијске црквене сфере.[3] Дубровачки надбискупи, изгледа, нису водили енергичнију акцију да измене своју доста далеку дијецезу и да је прилагоде тадашњим католичким црквама у Приморју. Они су се изгледа задовољавали тиме да примају заклетве босанских бискупа и поклоне приликом посвећења, и старали се да сачувају под својом влашћу ову бискупију, око које су се отимале друге две приморске метрополе.

О верском животу у самој Босни до краја XII века није скоро ништа познато. Босанске црквене прилике до тога времена нису привлачиле пажњу папства. Владаоци су се према цркви држали сасвим коректно. Бан Борић је још средином XII века обдарио монашко-витешки ред темплара једним селом у Славонији. До овога доба су подигнуте и неке црквене грађевине у Босни.[4] Последња је, можда, била она црква коју је близу Зенице подигао бан Кулин и „поставио образ свој над прагом".

У Кулиново време, међутим, у Босну је продро један нов религиозни елеменат, чији је утицај на даљи црквени развој ове земље био судбоносан. Био је то дуалистички јеретички покрет, који се до тога времена раширио и учврстио у читавом низу земаља око Медитерана. Пре него што је једним својим крилом захватио Босну, која је добила нарочито место у његовом развитку, дуализам је имао веома дугу и богату прошлост. Као начин мишљења и поглед на свет он је био везан за многе религије — од старе Кине и Персије до средњовековног хришћанства.

Дуалисти су се од ортодоксног хришћанства одвојили у покушају да одговоре на питање о пореклу и природи зла. Али иза тога питања лежи једно још општије и основније: о односу Бога и света, бесконачног и коначног, апсолутног и ограниченог, о односу између савршенства божјег и несавршенства света. Ако је Бог савршен, његово дело, свет у којем верник живи, пуно је нереда, патње и зла. И најпобожнијој души остаје да закључи или да је Бог творац зла, из чега може да следи да није извор савршенства, па ни прави Бог; или да он није творац зла, при чему порекло зла треба тражити у неком узроку независном од божанства. Правоверна хришћанска теологија је тај огромни јаз између савршеног творца и несавршеног дела премостила мистери-

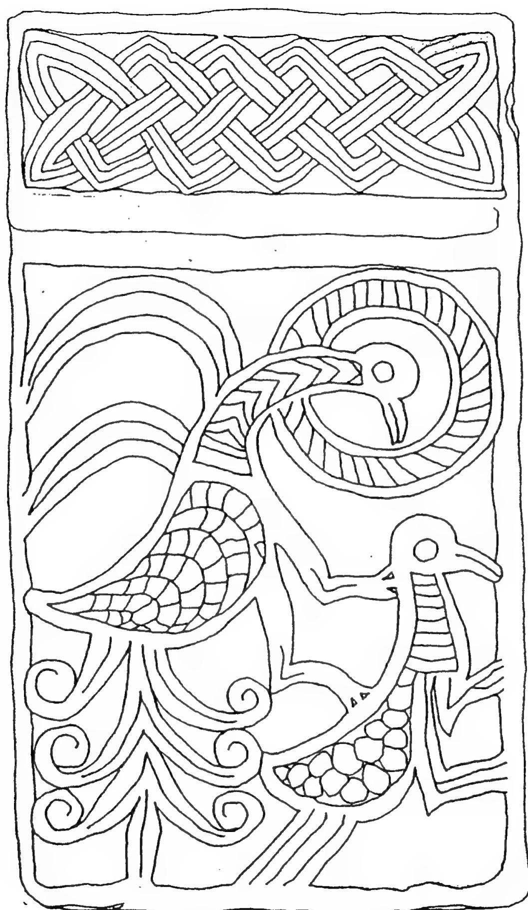

ПЛУТЕЈ ИЗ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У ЗАВАЛИ.

јом искупљења света од стране Христа, бога-човека, и учењем о слободној вољи, по којем се сам човек због своје грешне природе одваја од Бога и изазива патње, несреће и друге манифестације зла. Насупрот томе стоји дуалистичка концепција, у својој основи старија од хришћанства. Она полази од темељне супротности између Бога и зла и одлучно одриче да Бог, који је по суштини савршен и добар, може бити извор зла. Порекло зла се зато мора тражити изван Бога и његово седиште се налази у видљивом материјалном свету где владају неред и патња. То становиште доводи до неизбежног супротстављања Бога и материје и до закључка да оно што је суштинско и трајно у човеку, његова душа, не потиче из овог земаљског света, већ да је у њему само „странац“ и „ходочасник“.

Ова основна дуалистичка порука вековима се преносила преко читавог низа јеретичких покрета, који су се као карике у ланцу надовезивали један на други. Различите су биле конзеквенце које су из овог основног става извлачене у погледу догматике, култа и начина живота следбеника дуалистичког учења. Последње две карике у овом ланцу, оне које су могле имати утицаја на црквени развој Босне, представљали су покрети богумила у Бугарској, Македонији и Византији, и катара у Италији, Француској и Немачкој.

Богумилски покрет се јавио у бугарској држави пред средину X века. Његови следбеници су тежили да зло овога света избегну аскетским, тихим и побожним животом по апостолском узору. Богумили су осуђивали сјај цркава, свете тајне, иконе и богослужење, а једна оштрица њиховог учења била је уперена и против богатих и моћних, против цара, бољара и световне власти. Попут многих других јеретичких покрета богумилство је ударало против владајућег феудалног поретка и било израз незадовољства сиромашних и потлачених слојева, који су патње и несавршеност света осећали непрестано у своме искуству. После пада Првог бугарског царства и Самуилове македонске државе, богумилство се проширило и у Византији. Ту је наставило да се развија у средини која је наметала теолошко и догматско сређивање дотле веома једноставног учења. При томе нису изостали расцепи и унутрашњи сукоби. Под Комнинима је започела православна реакција и прогањање богумила од стране државних власти. Упоредо са свим тим, богумилство је стицало нове привржденике, чак и у крајевима врло далеким од његове првобитне колевке. Богумилско учење је у XII веку постало скелет који је држао на окупу и учвр-

шћивао масовни јеретички покрет на Западу: у Италији, Француској и Немачкој. На бројне јереси XI века, које су биле без дуалистичког обележја, захваљујући импулсима са Балкана и уједињавајућем деловању богумилског дуализма, надовезао се неупоредиво организованији и јачи покрет катара.

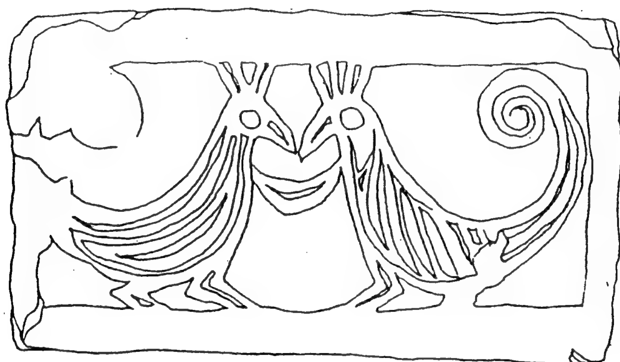

РЕЉЕФ ИЗ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У ЗАВАЛИ.

Међу областима у којима је дуалистичка јерес ухватила корен, Босни су најближе биле Србија и Далмација. Биографи Немање, оснивача самосталне српске државе, говоре о његовој борби против „богомрске јереси“, о једном сабору сазваном против јеретика, о енергичним прогонима и суровом кажњавању. И поред помало необичне терминологије, нема места сумњи да је реч о богумилима. Немањина акција се хронолошки не може ближе одредити, а судбина јеретика који су напустили Србију потпуно је непозната. Да су се неки склонили у Босну може се претпоставити на основу сасвим општег резоновања, у изворима за то нема никакве потврде.

С друге стране, сачувани су малобројни али сигурни подаци о ширењу јереси из Далмације, где је још 1185. један локални сабор био узнемирен због „огромних заблуда“ које

се шире међу верницима. Историја јереси у далматинским градовима остаје ипак сасвим непозната, услед оскудице извора. Нема никакве сумње да је дуалистичко жариште у Далмацији било далеко снажније него што се по сасвим спорадично сачуваним изворима закључује. Веома је вероватно да се управо ту налазила дуалистичка „ecclesia Sclavoniae", која се спомиње у пописима јеретичких цркава, и један век доцније изједначује са Босном. Далмацији и њеним градовима сасвим одговара традиција коју преноси противјеретички писац фра Анселмо из Алесандрије (око 1270) по којој су ову „ecclesia Sclavoniae" основали трговци који су јерес упознали и примили у Цариграду. У сваком случају, сачувани извори нам говоре о ширењу јереси из Далмације у унутрашњост, а нипошто о обрнутом процесу.[5] Борба против јереси у далматинским градовима је живнула кад је 1200. на сплитску надбискупску столицу дошао Италијан Бернард. Пред његовим прогонима неки јеретици су тражили уточишта у Босни и то је изазвало познате, већ раније изнете, заплете у односима између папе, бана Кулина и угарског краља.

Из деловања папског легата Казамарија, послатог да испита и среди црквене прилике у Босни, настао је документ који даје известан увид у црквено стање у земљи. На жалост, то је најнејаснији од свих изворних текстова за босанску црквену историју и из њега се изводе веома различити закључци. То је изјава састављена на састанку папског легата и босанских духовних лица, одржаном априла 1203. на Билином Пољу, краје реке Босне.[6]

Основно и најбитније је питање, ко су били људи које је Кулин окупио и суочио са папским легатом? Сам Казамари је из Угарске јављао у свом писму да се његова мисија тицала бивших патарена из Босне. Већ тим термином је учеснике састанка окарактерисао као јеретике-дуалисте. Међутим, други подаци које текст изјаве пружа не потврђују легатово тврђење. Сам Казамари није тражио од Босанаца да се одрекну јереси, већ само да одустану од раскола и да признају примат римске цркве и папе. У самом тексту се учесници састанка на Билином Пољу називају „прваци (приори) оних људи који су на земљишту Босне дотада једини уживали привилегију да се зову именом „хришћани"/(christiani). Из текста се не може извести закључак да су то били чланови јерархије босанске бискупије, већ старешине неке заједнице чији су чланови називани „крстјани". Текст уз то показује, у томе су сви истраживачи

сложни, да је реч о једној монашкој заједници. Та чињеница битно отежава доношење закључка о карактеру учесника споменутог састанка на основу термина „хришћани“ или „крстјани“. Већ је савременицима било сумњиво ово искључиво резервисање хришћанског имена. Кулину се већ 1199. стављало на терет да је наводне кривоверце искључиво повлашћивао именом „крстјани“ (vocans eos autonomasice christianos). Модерним истраживачима исто тако није било тешко да у тој појави препознају јасно и изразито дуалистичко обележје. Добро је познато, наиме, да су и катари и богумили, као уосталом и неки ранији јеретички покрети, резервисали за своје чланове назив хришћани, често с атрибутом „прави“ или „истински хришћани“. Ствар се, међутим, компликује тиме што су и монаси, нарочито у раном средњем веку, били „хришћани“ по превасходству. На истоку је још и у XII веку име „хришћани“ било резервисано за монахе.[7] Искључиво присвајање назива „крстјани“ не би могло, само за себе, бити сигуран доказ да су учесници познатог састанка били дуалистички јеретици. Али у њиховој изјави се налази и обећање да ће се придржавати низа норми: да ће имати богомоље уз манастире и у њима заједнички јавно појати прописане часове, да ће у свим црквама имати олтаре и крстове, да ће читати књиге како Новог тако и Старог завета, као што то чини римска црква, да ће код манастира имати свештенике који ће, по црквеном реду, држати мисе, слушати исповести и делити покајања; да ће уз цркве имати гробља, да ће се најмање седам пута годишње причешћивати и да ће поштовати постове одређене од цркве. Кад бисмо из овог нормативног дела нашег документа смели закључивати да су босански монаси дотле поступали супротно, излазило би да су у великој мери били захваћени јеретичким веровањима и праксом. Имали бисмо посла са људима који нису имали, или су одбацивали: цркве, олтаре, крстове, Стари завет, који нису имали свештеника ни гробља, који се нису причешћивали, који би дакле, поступали управо онако као дуалистички јеретици. Настављајући, међутим, тим истим методом наишли бисмо на тешкоће. Већ је обећање да ће поштовати постове једва разумљиво код људи који посте читавог живота не узимајући никакву храну животињског порекла. Код обећања да убудуће неће примати у своју средину, дакле у манастире, ожењене људе или удате жене, уколико се „обоје сагласно, обећавши уздржавање, не посвете монашком животу“, наилазимо још на веће незгоде. Супротно поступање не долази у обзир код дуалиста који

су осуђивали брак и сваки телесни додир. Исто је тако несхватљиво за дуалистичке јеретике обећање да се монах и монахиња неће нигде насамо налазити „да неби могла произићи ружна сумња".[8] Доследно спроведено закључивање путем инверзије доводи, дакле, до сасвим противречних резултата.

Супротну крајност представља такво тумачење изјаве из 1203. по којем све испада правоверно. Иако нам нормативни карактер акта заклања слику о стварном веровању и владању босанских монаха, иако у изјави нема одрицања од дуалистичких догматских ставова, ипак се не може пренебрегнути чињеница да су норме постављене тако да искључе очигледно дуалистичку праксу. Босански монаси, до којих није, вероватно, продро ни дашак великих црквених реформи, побуђивали су сумњу већ резервисањем назива „крстјани", карактеристичним за јеретике. Сумњу је само могао увећавати њихов начин живота, који се није подударао са животом западног монаштва тога времена. Најзад, сâм текст изјаве показује, кроз обећање да убудуће неће у своју средину свесно примати манихеја или каквог другог јеретика, да су јеретици налазили склоништа код запуштених босанских монаха. Они су без сумње успевали да изврше известан утицај на живот и праксу босанског монаштва.

Друго основно питање у вези с изјавом на Билином Пољу тиче се односа између „крстјана" и босанске католичке епископије, с једне, и босанске јеретичке цркве, с друге стране. Текст говори једино о „крстјанима"-монасима, њиховим приорима и магистру, који је можда тек тада уведен, и за кога се предвиђало да ће бити биран од браће и старешина, а потврђиван од папе. Бискуп и свештенство се уопште не спомињу, те је сасвим природно претпоставити да се ни сумње, ни истрага папског легата нису уопште односили на босанску бискупију.[9] Исто су тако неосновани и покушаји да се заједница заступљена на Билином Пољу доведе у непосредну везу с јеретичком босанском црквом, познатом из доцнијих извора, по којима би „магистер" из спомињаног документа био у ствари „дјед" босанске цркве. Нема никаквог доказа о континуитету између билинопољских монаха и јеретичке цркве босанске, иако није нимало искључена могућност да су неки од босанских монаха постали у току времена прави јеретици.[10]

Абјурација из 1203. сведочи само о томе да је монаштво, највероватније реда светог Василија, дало повод за сумње

и заплете који су искрсли у самом почетку XIII века, да је у извесној мери било захваћено јеретичким утицајем, али да све заједно још није значило никакав стварни преокрет у црквеном стању Босне. Био је то тек први сусрет јереси и хришћанства на тлу ове земље.

3. КРСТАШКИ ПОХОДИ ПРОТИВ БОСНЕ И ОБРАЗОВАЊЕ БОСАНСКЕ ЦРКВЕ

Решење постигнуто на Билином Пољу у априлу 1203. није могло битно утицати на црквени развој Босне већ због тога што је мимоишло обе главне снаге које су деловале на формирање босанских црквених прилика. Ни католичка ecclesia Bosnensis, ни жариште јереси, уколико га је уопште у ово доба било у Босни, нису били погођени акцијом папског легата. Казамари је запазио, додуше, незадовољавајуће стање босанске бискупије и по завршетку мисије предлагао да се на место бискупа постави неки „Латин" и да се у пространој земљи босанског бана образују и нове дијецезе. Ипак тада није изведен никакав покушај реформи у смислу легатових сугестија.

Исто тако ни јерес у суседству Босне није била уништена. Напротив, баш се у првој и другој деценији XIII века јављају бројније вести о ширењу јереси у далматинском залеђу. Сплитски летописац архиђакон Тома прича да је у Задру у самом почетку млетачке владавине јерес била раширена нарочито међу племством. Нешто доцније се као „pseudochristiani" жигошу Тољен Качић и Малдемар Задранин. Хрватски кнез Вишен (1221—1223) оптуживан је као заштитник јеретика. У тим годинама се чују гласови и о јеретицима у Хуму, а краљ Андрија је наређивао омишком кнезу и Качићима да протерају патарене са своје територије.[1]

Разуме се да је у таквим условима јерес и даље продирала у Босну, тако да су се, после скоро две деценије ћутања, од 1221. јављале оптужбе, веома сличне оним ранијим: да се у Босни примају и штите јеретици. Папски легат Аконције, који је дошао у наше крајеве са задатком и намером да делује против Омишана, гусара који су нападали бродове приморских трговаца, добио је нов налог да „мушки и

снажно" иступи против јеретика, који у Босни јавно проповедају своје погубно учење. Требало је да се Аконције послужи потпором световних и црквених власти у Угарској којима је папа упутио сличан налог. Истовремено се Дубровчанима из Рима саветовало да изаберу таквог архиепископа који ће бити способан да се бори против омишких гусара и јеретика у Босни.

О мисији овог легата обавештени смо неупоредиво слабије. Он свакако није наишао на онако попустљиве противнике као његов претходник две деценије раније. Био је присиљен да даје подстрек за крсташки поход против Босне. Пошто се на световне власти у Угарској није могао ослонити, јер је управо тада пламтео спор између краља и племства који је довео до издавања познате „Златне буле" 1222, Аконције је главне сараднике тражио међу црквеним великодостојницима у Угарској. После одласка легата, борбу против јеретика у Босни преузео је угарски епископат. Нарочито заинтересован за деловање у Босни био је католички надбискуп Угрин коме је краљ Андрија даровао Босну, Со и Усору, са задатком да истреби јерес у тим областима. Ту даровницу, која није имала никакву практичну вредност већ само давала правну основу за будућу власт над Босном, потврдио је 1225. својом булом и папа, коме је, по тадашњим канонистичким учењима, припадало право да располаже земљама јеретика. Папа је том приликом ласкавим речима похвалио одлуку надбискупа да стави знак крста и пође на уништавање јеретика у Босни.

Јасно се опажа да је на политику папске курије према Босни деловао развитак папске борбе против катара. Уместо залагања да се јеретици придобију за цркву, тежило се њиховом уништењу и походи „огњем и мачем" добили су превагу над деловањем папских легата. И даривање читаве територије са задатком искорењивања јереси представљало је средство опробано на Западу. И овде су црквени великодостојници за новац унајмљивали истакнуте феудалне господаре да ратују против јеретичких области. Калочки надбискуп је тако обавезао за 200 марака сребра господара Срема Јована Анђела да крене у крсташки рат против Босне.[2] Син бивше византијске царице, међутим, остајао је глув на све опомене надбискупа да изврши своју обавезу. Ствар је на крају дошла и пред папу који је опоменуо Јована Анђела, али не знамо да ли је овај и после тога кренуо на Босну.

ЗАПОН ХУМСКОГ КНЕЗА ПЕТРА, ОКО 1234.

РАСПЕЋЕ ИЗ РУСАНОВИЋА, XI—XII ВЕК.

Најоскудније су вести о самој Босни овога доба. Остаје потпуно непознато ко је наследио Кулина на босанском престолу. Изгледа, међутим, да се већ тада судбина јеретика повезивала са чувањем државне самосталности Босне и да је верско питање у самој земљи изазивало оштре сукобе. У годинама после Кулина, био је неко време бан Босне неки Стефан, коме је познато само име и за кога се зна да је имао сина Сибислава, кнеза Усоре, у трећој деценији XIII века, кога извори приказују као ревног католика насупрот осталим босанским великашима.

Није познат ни ток првих крсташких похода против Босне, али се може закључити да је њихов резултат био успешан. Када се 1233. први пут јавља у изворима бан Матеј Нинослав,[3] он је истовремено и угарски вазал и католик који се одриче јеретичких заблуда својих претходника. Нема сумње да су претходне борбе створиле услове да се паство позабави брижљивије и стањем католичке ecclesie Bosnensis и предузме значајне реформне кораке. Очигледно је било да успеси постигнути оружјем и политичким притиском не могу бити трајни све док у самој земљи нема црквене организације која би била способна да чврсто обухвати вернике и спречи непожељне утицаје. Упадљиво је да се у документима из овог доба босанска бискупија уопште не јавља као нека снага у борби против јереси. То постаје сасвим разумљиво кад се има на уму стање ове црквене организације које је управо тада избило на видело. У Рим су 1232. стизале вести које су личност босанског бискупа приказивале у врло неповољном светлу. Чуло се да је до свога достојанства дошао симонијом и уз подршку јеретика, да не познаје латински језик и писмо и да је уз то неспособан да сагледа своје слабости. Његов пад као пастира и чувара душа био је, према обавештењима стиглим у Рим, најдубљи што се може замислити. Није држао службу божју у својој цркви, нити делио свете тајне, толико је далек био од свештеничких дужности да готово није знао форму у којој се обавља крштење. Поред свега тога, став босанског бискупа према јеретицима био је крајње сумњив. Становао је у неком селу заједно са њима, а рођени брат му је био истакнути „херезијарха". Уместо да га врати на прави пут, бискуп му је пружао јавну подршку и заштиту.

Курија је о овом питању донела брзо и одлучно решење. Затражена су нова обавештења од калочког надбискупа и загребачког бискупа и послат легат да лично испита босанског бискупа. Овај задатак је пао у део Јакову Пекорарију,

ПОВЕЉА БАНА МАТЕЈА НИНОСЛАВА ДУБРОВЧАНИМА ИЗ 1240. ГОДИНЕ

бискупу Пренесте, који је 1233. дошао у Босну. Не види се, на жалост, шта се све од оптужби против босанског бискупа показало као тачно, али нема сумње да је легатов извештај показао да је бискуп био недостојан свог положаја. Његова извињења да је грешио из незнања и простоте нису уважена и легат је добио налог да га свргне и да на његово место, у духу Казамаријевих предлога, постави три до четири нова бискупа, јер је земља прилично пространа. Али ни овом приликом није дошло до остварења тога плана, можда услед недостатка погодних личности. Крајем 1233. или почетком 1234. постављен је за босанског бискупа Немац Јоханес Вилдесхаузен, доминиканац и енергичан борац против јереси. У исто време је босанска бискупија изузета привремено испод власти дубровачког надбискупа, вероватно због недовољног ангажовања метрополе, и потчињена непосредно Риму.

Овај први крупни реформни корак извршен је у време кад је босански бан Нинослав и сам учествовао у борби против јеретика. На њега се папска курија ослањала у питањима о верској поузданости босанске властеле. Један од синова бановог рођака Пријезде налазио се као талац у рукама угарских доминиканаца, жестоких бораца против јереси, и ослобођен је на интервенцију папе Гргура IX, коме је Нинослав сведочио да је Пријезда своју оданост цркви показао „делима не речима" радећи на прогоњењу јеретика. Управо због такве политике је бан наилазио на отпор код босанског племства. Већ 1233. када се први пут јавља у изворима, Нинослав се жалио да је стављен у гори положај него његови јеретички претходници. Они су, наиме, по бановом тврђењу, „по старом обичају" давали и одузимали жупе и села по своме нахођењу, а сада они који држе ове земље и села нарушавају обичај и задржавају земље против воље банове. Због тога се бан обратио папи Гргуру IX с молбом за помоћ, а папа је затражио од угарског херцега Коломана да обезбеди поштовање обичаја потврђеног од најстаријих времена. Пошто позивање на „стара права" у ово доба представља опште место иза којег се заклањају сви захтеви, из банове жалбе не можемо закључити ко је у ствари изазвао овај спор,[4] али вест у сваком случају сведочи о затегнутости у односима између бана и оних који се у босанским повељама из ових година називају „бољари". Отпор и самостално држање племства присиљавали су бана Нинослава да се не везује до краја за католичку и угарску акцију у Босни, утолико пре што је угарско мешање имало за циљ да ову земљу сасвим непосредно потчини краљевској власти и сведе је на положај угарских државних територија.

Већ је смењивање бискупа и постављање странца морало изазвати незадовољство у Босни и прве реакције и ометање покушаја да се црква у Босни темељно реформише. Већ током 1234. у Рим су стизале вести о ширењу јереси и ван босанских граница, а упоредо с тим се јавили и подстицаји на нове крсташке походе. Оптужбе против Босне су полазиле пре свега из Угарске, где се гласовима о јеретичкој опасности у Босни претеривало, с јасним циљем да се новим крсташким походима Босна потпуно потчини. Ту намеру сасвим је одала даровница краља Андрије, којом је читава Босна дата херцегу Коломану, потврђена од папе 1235. године. Од Коломана се очекивало да ће због тога понети главни терет ратовања. Рим је помагао планирану акцију додељи-

вањем опроштајница учесницима у крсташком рату и подстицањем угарских црквених и владајућих кругова на одлучно деловање.

Све је то одвело Нинослава у други табор, јер више нису биле у питању само црквене прилике већ и државна самосталност. На римској курији његово држање је оцењено као „штетан пад у беспуће заблуда". Сам бан је доцније ову промену друкчије приказивао: остао је католик кроз читаво време, али је био присиљен да се против свога непријатеља послужи помоћу и подршком јеретика.

Ток ратних дејстава је готово сасвим непознат. У току 1235. вероватно су само вршене припреме. Крајем те године, нови босански бискуп Јоханес Вилдесхаузен тражио је да буде ослобођен епископског достојанства због ратних напора и тежине своје дужности. Следеће године, католичка страна забележила је успех одвојивши и привукавши на своју страну усорског кнеза Сибислава, који је „као љиљан међу трњем" био католик у јеретичкој средини. Као три године раније бан Нинослав, Сибислав је 1236. примљен у милост папске столице. Маја 1237. у самој Босни су се вероватно водиле борбе, јер је дубровачким трговцима било забрањено да крећу у ову земљу. Тек у идућој години, херцег Коломан јавио је папи да је уништио јеретике у Босни. Он је тада (1238) успео да освоји и део Хума, област кнеза Тољена, потомка Мирослава, брата Немањиног.

Победа угарских крсташа, иако није била потпуна, створила је ипак услове да се поново још енергичније приступи остварењу циљева католичке цркве у Босни. Пошто се Вилдесхаузен у међувремену повукао, постављен је други епископ, овога пута угарски доминиканац Понса. Избор доминиканца за бискупа није нимало случајан. Ред проповедника, створен на Западу у борби против катара, био је и на босанском тлу најватренији борац против јереси. Угарски доминиканци су вршили инквизиторску службу и, по сведочанству једног свог летописца, употребљавали у Босни ломаче спаљујући оне који се нису хтели обратити. Настављена је и активност која је ишла за тим да у Босни створи католичку црквену организацију идентичну осталим бискупијама тога доба. Наставило се грађење катедралне цркве, започето још пре овога рата. Бискупији су даровани поседи и сакупљана су новчана средства за њено издржавање. Када је пре краја 1239. завршена босанска стона црква у Брду, у жупи Врхбосни, организован је уз њу каптол и тражени су са других страна фратри проповедници, да би се бискупија

ВОСНА У ДОБА БАНА МАТЕЈА НИНОСЛАВА (ОКО 1244.).

ојачала. Тада је свакако заведено и плаћање десетине која је и много доцније у чисто католичким крајевима била код становништва врло непопуларна.

Бан Нинослав, колико се зна, није суделовао у читавој овој делатности. Он се одржао у једном делу босанске територије, који је и даље привлачио пажњу папства и крсташа. Хвалећи крајем 1238. ревност и успехе бискупа Понсе, папа Гргур IX није пропуштао прилику да га охрабри и подстакне на борбу против „остатка јеретичке куге". Дао му је том приликом овлашћење да додељује опроштајнице онима који би ставили знак крста ради рата у Босни. И доцније се у црквеним круговима говорило да је „велики део Босне" био покорен у ово време. Неможе се ни наслутити, на жалост, који је део босанске територије остао слободан и сачувао снаге способне да из темеља промене ситуацију у земљи. У пролеће 1240. бан Нинослав је са групом својих „бољара" посетио Дубровник и том приликом измењао са Дубровчанима заклетве, и на тај начин по трећи пут обновио уговор склопљен између Босне и Дубровника још за време бана Кулина. Као и у две претходне заклетве, обећавао је Дубровчанима мир, пријатељство, слободу кретања и личну и имовинску безбедност трговаца у Босни. Ослобођење од дажбина и гарантије да се неће примењивати репресалије и за дугове једног дирати у имовину других трговаца, олакшавало је услове за пословање Дубровчана које су већ тада, вероватно, привлачили производи сточарства, коже, крзна, мед и восак.

Неизвесно је да ли је Нинослав још уочи свога доласка у Дубровник обновио своју власт у читавој Босни, или је до тога дошло тек нешто доцније у вези са страдањем Угарске од најезде Татара. У сваком случају, избијање Татара на угарске границе 1241. и несрећно угарско ратовање морали су посредно веома јако деловати на судбину Босне. Уколико је бан Нинослав већ раније протерао крсташе, татарска навала је спречила одмазду. Уколико је чекао у своме делу државне територије, татарска опасност му је пружила изванредно повољну прилику. Слом Угарске је додуше отворио Татарима пут и до Босне, али ова планинска земља није већ због природе свога земљишта била изложена онаквим пустошењима каква су претрпела Угарска и Русија. За угарским краљем Белом IV и његовим великашима Татари су продирали све до зидина далматинских градова. Пустошили су и пљачкали незаштићена градска подручја спуштајући се чак до Зете, док се почетком 1242. нису преко наших

земаља и Бугарске вратили у области северно од Црног мора. Један део Татара је тада прошао кроз Босну.

Поред тога што су Угарску довели привремено у стање потпуне исцрпљености и немоћи, ови догађаји су имали и непосредног одјека у Босни услед политичких заплета у Далмацији. За време свога бекства на Приморје, краљ Бела IV се задржао прво у Сплиту, а затим у Трогиру. Овај други град се са далеко више пажње понео према владару него Сплит, који му је у одлучном тренутку ускратио галију којом би се склонио на неко острво. Трогиранима је зато захвални краљ у пролеће 1242. даровао неколико села на граници сплитског градског подручја. Ова донација је постала повод жестокој борби два града у коју су се умешали околни обласни господари, па и босански бан Нинослав. После прве фазе рата стишане за кратко време, у јесен 1243. сукоб више није остао ограничен на два града, већ је у борбе увучен низ савезника на једној и на другој страни. Груписање је извршено тако да се говорило о краљевим пријатељима који су стајали уз Трогир и краљевим противницима који су помагали Сплит. После једног тешког пораза на мору, Сплићани су, како каже Тома архиђакон, изгубивши веру у себе почели да се уздају највише у моћ босанског бана Нинослава. Њега су изабрали за градског кнеза и ставили му на располагање новчана средства општине. Нинослав је са своје стране довео босанске војне одреде који су заједно са Сплићанима две недеље пустошили трогирску област немогавши ништа против градских зидина. Нинослав је том приликом без успеха опседао и краљевски град Клис. После тога се вратио у Босну, оставивши у Сплиту на положају кнеза неког свог јужноиталијанског рођака, и као заштиту једног од синова са одредом коњаника.

Пошто су, поред босанског бана, на сплитској страни ратовали и хумски кнез Андрија и Пољичани, краљ Бела IV није могао оставити без заштите Трогир и његове савезнике међу хрватском властелом. Чим се држава залечила од најтежих рана, био је у стању да се и сам умеша у сукоб. Послао је хрватско-далматинског бана Дионисија да заједно са хрватском властелом и Трогиранима нападне Сплит, док је сам са делом војске пошао непосредно на Босну. Обе ове акције су готово у исто време уродиле плодом. Сплићани су били присиљени да 19. јула склопе мир без својих савезника, а нешто мало раније је и Нинослав постигао споразум непосредно са краљем Белом IV. Из краљеве повеље за босанску бискупију, издате 20. јула 1244, сазнајемо да се бан

покорио Угарској без тежих последица. У самосталност и унутрашње уређење Босне није се дирало, а главни краљев захтев се односио на црквено питање. Од Нинослава се тражило да прилике у цркви прилагоди онима које владају у Угарској и суседним католичким областима. Потврђујући раније дарована од стране херцега Коломана села Ђаково и Близну у Славонији, краљ Бела је додао и потврдио дарове које је бискупији овом приликом дао бан Нинослав „због великих штета и неправди које јој је нанео". Даровани поседи су лежали у разним крајевима Нинослављеве државе: у Усори, Неретви, Доњим Крајевима, Врхбосни, Лепеници, Лашви, Ускопљу, Борчу и другим крајевима. Подарена села је краљ изузео испод власти „банова и кнежева", потпуно их потчинио цркви и на њу пренео све намете плаћене ранијим господарима. Уз све то, краљ је потврдио бискупији и каптолу право да сакупљају црквену десетину „на начин како то раде друге угарске цркве".

Бановим изнуђеним уступцима и краљевом милошћу требало је да се заврши преображај босанске бискупије, на којем се радило више од једне деценије. Католичка црквена организација у Босни је имала све што је било неопходно за успешан рад, сем подршке становништва које је било или под утицајем јеретика или верно својој традиционалној цркви. Само се тиме може објаснити чињеница да католичанство ни после Белине победе 1244. није успело да ухвати корен у Босни. Већ 1246. калочки надбискуп се спремао да узме знак крста, да би ратовао против јеретика у Босни. И краљ Бела је крајем те године јавио у Рим о својој намери да као крсташ ратује у овој земљи. Тада је започела угарска акција на курији да се босанска бискупија изузме коначно и формално испод власти дубровачке надбискупије и потчини калочкој, која је толико заслужна за борбу против јереси. Наметало се уверење да „нема никакве наде да ће се ова земља (тј. Босна) од своје воље вратити црквеном јединству". Ни утврђења, ни градови цркве у Босни нису били тако чврсти да би се могли одбранити од напада и опсада и земљу сачувати у чистоти вере — тврдило се том приликом.

Слика о стању католичке вере у Босни била је врло мрачна, па ипак бан Нинослав, суочен још једном с опасношћу крсташког похода, пред Римом је бранио своју оданост „правој вери" и подносио папи неке писмене доказе о своме исправном држању. Папа Иноћентије IV, који је учинио по вољи угарском краљу и калочком надбискупу и Бо-

сну потчинио метрополи у Калочи, обуставио је сваку акцију против босанског бана и наредио само да се поведе истрага о његовом начину живота и држању. Управо ту, у доста нејасној ситуацији када се босански бан представљао као искрени католик, а угарски краљ и прелат јадиковали над неуспехом читаве католичке акције у Босни, потпуно се прекида танка нит наших изворних вести. Какво је црквено стање Босне стварно било у то време и доцније можемо само закључивати на основу резултата развитка, које смо упознали после више година и више деценија.

Непосредно после средине XIII века, католички босански бискуп није боравио више у Босни већ у Ђакову, селу које је бискупија добила још у самом почетку реформе од херцега Коломана. Ту у Славонији његово седиште је остало вековима, у Босну више није успео да се врати. Заједно с њим је и католичанство у целини, везавши се искључиво за идеју једне реформисане „латинске" бискупије, за дуго време изгубило свако упориште у Босни. У исто време, у самој Босни се одиграо један судбоносан процес: дошло је до стапања остатака старе бискупије са словенским богослужењем и јеретичке заједнице која је својом појавом на босанском тлу изазвала заплете и борбе. Још уочи самог почетка реформе 1233. ecclesia Bosnensis и дуалистички јеретици су се разликовали, мада нису били у сукобу. Управо је симболичан случај последњег домаћег бискупа чији брат је био „хересијарха".[5] Домаћи црквени људи и јеретици су се морали још више зближити кад им се у лицу доминиканаца и угарских крсташа појавио заједнички огорчени непријатељ.

Црквена организација која је из тога споја настала носила је јасне трагове свога двоструког порекла: заузела је место и понела име некадашње правоверне католичке бискупије и добила дуалистичку доктрину, култ и јерархију. „Црква босанска", службено име дуалистичке верске организације, познато из извора XIV и XV века, представља само превод латинског имена негдашње католичке бискупије.[6] Исто тако нема никакве сумње да ова јеретичка црква свој положај једине црквене организације у Босни, који је задржала један непуни век, дугује својој правоверној претходници. Дуалистички елеменат који је суделовао у образовању босанске цркве био је неоспорно виталнији и способнији тако да је потпуно превладао. Дубоке идејне и структуралне разлике и доследност дуалиста нимало спремних за компромисе објашњавају скромни удео старе бискупије, ограничен уосталом само на формална обележја.

Борба између јереси и традиционалне цркве, на једној страни, и папства, доминиканаца и угарског клера, на другој страни, испреплела се са борбом босанских владалаца и племства против покушаја угарских краљева да униште државну самосталност Босне. При томе су се, исто као угарски краљ и доминиканци у једном, нашли у другом табору удружени племство, јеретици, остаци старе бискупије и њихове присталице. Судбина и једних и других се решавала у истим крвавим сукобима. Босанска црква је отуда у племству, а повремено и у владарима, налазила своје најјаче заштитнике, док је у исто време њима представљала симбол босанске самосталности.

ГЛАВА ТРЕЋА

ПРЕВЛАСТ УГАРСКЕ И ШУБИЋА (1250—1322)

ИЗВОРИ

Период босанске историје који захвата седам деценија на прелазу из XIII у XIV век необично је сиромашан изворима. Малобројни извори којима располажемо су уз то изузетно штурога садржаја. Због тога смо, нарочито за прве деценије овог раздобља, једино у стању да наведемо имена личности које су носиле титуле у којима су долазиле до израза претензије на власт над Босном.

Број угарских повеља је прилично мали а интересантни су у њима, сем два до три изузетка, само спискови сведока угарских достојанственика. Оскудицу угарских извора треба приписати знатним делом стању угарске државе овога доба, ослабљене несрећном владавином Ладислава IV Куманца и разједињене борбама после изумирања династије Арпадоваца. Као и за претходно раздобље, оне су прикупљене и издате у Смичикласовом Дипломатичком зборнику.[1]

Интересовање папства за Босну у овом периоду је нагло опало. Услед политичких успеха Угарске, после смрти Матије Нинослава, изостале су оптужбе против босанских јеретика, док је с друге стране опало и интересовање римске курије за борбу против јереси. Отуда је и број папских докумената о Босни веома мали. Објављени су у већ споменутим збиркама *Theinera*[2] и у раније наведеним томовима Дипломатичког зборника. Босну спомињу и пописи сакупљача црквених прихода са територије Угарске, објављени у великој серији ватиканских докумената за историју Угарске.[3]

Домаћих босанских повеља за ово раздобље уопште нема.

Поред ових, од раније познатих група извора, које су се, као што се види, привремено бројчано смањивале, појавила се нова,

далеко обимнија по количини и богатија по садржају, група докумената из приморских градских архива, пре свега из Дубровника. Док смо раније наилазили само на појединачне документе Дубровачког архива публиковане у Смичикласовом зборнику, од 1278. почеле су редовно да теку серије нотаријских и канцеларијских књига, а од 1301. и књиге записника трију дубровачких већа.[4] Док серија *Diversa Cancellariae* садржи углавном документа пословне природе (уговоре, задужења, жалбе), серија *Reformationes* — одлуке већа — садржи веома значајне податке за политичку историју. За ово раздобље се нашао још сразмерно врло мали број података о Босни. Најстарије нотарске књиге нотара *Томазина de Savere* објавио је словеначки историчар и палеограф Грегор Чремошник.[5] У једној књизи су издате само имбревијатуре које се односе на земље у залеђу. Одлуке већа су објављене у једној старој и мало поузданој збирци (то важи пре свега за прва два тома) збирци *Monumenta Ragusina* у оквиру велике едиције споменика за историју Јужних Славена, коју је издавала Југославенска академија.[6] Веома мало вести о Босни нашли смо међу трогирским споменицима које је издао *Михо Барада*.[7]

У ово доба су се појавиле поједине вести из Млетачког архива који је драгоцен за доцније периоде. Те вести је сакупио и издао *Шиме Љубић* у својој веома обимној али понекад не сасвим поузданој збирци.[8] Један други велики светски архив, који данас не постоји јер је спаљен од Немаца 1943, садржао је по неко зрнце значајно за босанску историју овога времена. Срећом документе анжујског архива у Напуљу[9] занимљиве за нашу историју открили су и публиковали наш велики историчар *Фрањо Рачки* и руски научник *Викентије Макушев*.[10] Садржај њихових збирки се углавном поклапа, а исти документи се налазе и у великој збирци мађарског историчара *Г. Венцела*.[11]

Услед тешњих веза са Србијом, нарочито са државом краља Драгутина, и у српским изворима има вести о Босни. Родослови су забележили родбинску везу Немањића и Котроманића,[12] а у биографији краља Драгутина у зборнику *Животи краљева и архиепископа српских* спомиње се рад „сремског краља" на преобраћању босанских јеретика.[13]

За историју Босне у ово доба интересантан је и један далматински наративни извор: спис Сплићанина Михе Мадијева de Barbezanis.[14] Фрагменат са амбициозним насловом *De gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum* бави се у ствари далматинским градовима, пре свега Сплитом, и венецијанско-угарским односима. У више махова писац има прилике да у вези са односима према градовима или збивањима у залеђу спомене Босну и њеног бана. Сачувани фрагмент, који треба да представља „део другог дела" износи догађаје до 1330. Настао је после 1358.[15]

1. УГАРСКА ПРЕВЛАСТ

Околности под којима је завршена владавина бана Нинослава остале су, због оскудице извора, потпуно непознате. Последњи пут се овај бан у историјским изворима среће 1249, када је Дубровчанима издао исправу о заклетви идентичну по садржини са оном из 1240. После тога, у другој половини XIII века, Босна је показала далеко мању отпорну снагу, иако више није била изложена онако жестоким нападима као у Нинослављево доба. Као владар после Нинослава јавио се Пријезда, његов рођак, који је са банском титулом поменут једном још за живота Нинослава. Није искључено да је још тада повремено долазио на власт у сенци угарског оружја. Непосредно после средине века, он је био покоран краљу Бели IV. Краљ му је негде пре 1255. даровао жупу Новаке у Славонији у близини Драве. Био је то истовремено знак великог поверења и награда за доказану верност. Донација се састојала од краљевских земљишта изван Босне и Пријезда је преко ње био чврсто увезан у ткиво обавеза верности и службовања, које је сваки угарски феудалац дуговао своме краљу. Ипак ни овакав положај бана Пријезде није био довољан да ствари у Босни до краја окрене на угарску корист. У земљи је очигледно још било угарских противника, међу њима су, вероватно, на првом месту били Нинослављеви наследници. Краљ Бела IV је још у јесен 1253. био присиљен да ратује у Босни, тако је бар јавио папи описујући тешкоће своје државе. Ток ове угарске експедиције није познат, али се из последица може закључити да је била успешна. Следеће године се чак и хумски жупан Радослав јавио као „верн клетвеник господину краљу угрскому".

Босна је том приликом, нема сумње, опет једном потчињена Угарској, али су последице сада биле теже и трајније. Њена територија је подељена и делови су дошли под власт разних господара. У нешто доцнијим дипломатичким изворима уместо јединствене Босне срећемо две бановине, једну је чинила Босна у ужем смислу, док се друга састојала од Усоре и Соли. Преко личности својих управљача ове бановине су, нарочито усорска, спајане у разне комбинације са суседним областима, међу којима је најважнија била Мачванска бановина.

Банско достојанство и територије потчињене бановима Угри су упознали првобитно у освојеним словенским областима. Поштујући постојеће уређење, они су задржали и

установу банства и под својом влашћу и титулу бана давали својим великашима. Средином XIII века, међутим, почиње стварање нових бановина и на земљишту где их никада није било. То несумњиво стоји у вези са покушајима обнављања и јачања угарског државног уређења на новим основама, пошто се стари систем краљевских жупанија показао неефикасним, нарочито у време татарске најезде. Јужне граничне области Угарске организоване су као бановине на челу са бановима које је постављао краљ. Прва од ових бановина је захватала Срем с једне и друге стране Саве (тј. данашњу Мачву) и Београд. На њу се настављала на нашој територији кучевско-браничевска бановина у североисточној Србији, док је с друге стране Дунава нешто источније била северинска бановина с центром у граду Северину. Бановине су створене с циљем да обезбеде заштитни појас за одбрану, који би се у првом реду ослањао на сопствене снаге, и да, с друге стране, буду полазна тачка за угарско продирање у суседне државе. Босна и Усора су имале да буду саставни део тог система који се простирао од Хрватске до Карпата. Док је Босна остала још увек под влашћу наследних домаћих банова, Усора је већ, као и остале нове бановине, имала управнике постављане и смењиване од стране краља.

За даљи развитак Босне највећи значај је имала Мачванска бановина у непосредном суседству.[1] Често се дешавало, у другој половини XIII века, да банови Мачве буду у исто време и господари Босне или једног њеног дела. Већ је први мачвански бан, руски избеглица черниговски кнез Ростислав Михајловић, зет краља Беле IV, имао, изгледа, под својом влашћу Усору и Соли. У правој Босни су за то време остали на банској власти Пријезда и његови синови, као верни угарски вазали. Они су, без сумње, дали један одред Босанаца Угрима када су, по вестима чешког хроничара Козме Прашког, ратовали против краља Пшемисла II Отакара. Када је 1263. умро Ростислав Михајловић наследила га је удовица, краљева кћи Ана-Агнеза, која се од 1264. јавља као „херцежица босанска“ или „господарица Босне и Мачве“. Није јасно да ли је Босна у њеној титули значила власт над Усором и Соли, или је имала неког утицаја и на Босну у правом смислу? Њу је само за кратко време наследио син Бела Ростислављевић.

Управо тада, 1272. започео је своју неславну владавину краљ Ладислав IV Куманац, који се није постарао да власт над Мачвом и „Босном“ обезбеди неком члану краљевске породице, као што је то чинио Бела IV. Отуда су се већ те

исте године јавиле три бановине под управом три различите личности: бан Мачве је био угарски палатин Roland de Ratold титулу бана Усоре и Соли је носио Хенрих Гизинг, док се у повељама као бан Босне наводи Стефан, свакако угарски великаш, а не Пријездин син истог имена који се појавио знатно доцније. Управо овај последњи случај показује да је банство босанско могло да представља и празну титулу, јер је у Босни власт имао Пријезда који је још 1287. са синовима поклањао земуничку жупу своме зету, сину Степана Водичког, из доцније познате и моћне породице Бабонежића.

И поред тога, у угарским повељама се смењују поједини банови: 1274. био је неки Егидије banus de Macho et de Bozna, а неколико година касније ту титулу носио је Угрин, дворски ризничар. Ускоро је међутим и области и титулу добила Јелисавета, мајка краља Ладислава IV. Она их је као maior regina држала све до 1284. Тиме је отклоњена опасност да северна Босна доспе у састав неке од великашких феудалних области, које су се управо почеле формирати у општем расулу које је владало у држави.

За време Јелисаветиног господарења над северним босанским областима, постало је опет актуелно црквено питање. После огорчених борби у првој половини века, верски проблем као да је одједном ишчезао. Праву загонетку представља околност да угарски политички тријумф у почетку друге половине XIII века није искоришћен за обнову католичанства потиснутог из Босне. Објашњење можда лежи баш у угарској политичкој победи, јер су крсташки ратови постали непотребни. Папе су такође показивале мање енергије од како је јерес на Западу била сломљена и велика опасност за цркву отклоњена. Уз то су, управо за време Беле IV и Ладислава IV, односи Рима и Угарске били повремено хладни и чак непријатељски. Тек кад је папска столица с муком средила односе са Ладиславом, завађеним једно време са угарским свештенством, постало је могуће предузети нешто против босанских јеретика. Карактеристично је да иницијатива није, као раније, долазила са угарске стране. Овога пута је папски легат издејствовао од краљице Јелисавете обавезу, у облику свечане повеље, да ће по правилима римске цркве прогонити јеретике, нарочито у Босни. Нешто доцније је и краљ Ладислав дао сличну обавезу помињући опет посебно Босну као земљу по превасходству јеретичку. Нису сачуване никакве вести о томе да ли су краљ и стара краљица нешто предузимали против јеретичке цркве

у Босни. С обзиром на опште стање Угарске, то не изгледа много вероватно.

Нови важан моменат у историји одвојених босанских области Усоре и Соли представљало је уступање дотадањих краљичиних земаља њеном зету, српском краљу Драгутину, крајем 1284. године. Две године раније, Драгутин је био присиљен да на сабору у Дежеву уступи српски престо своме млађем брату Милутину.[2] Господарио је после тога малим делом српске државне триторије на северу и западу, одржавајући стално пријатељство са Угарском којој је дуговао свој долазак на српски престо. Као краљевски рођак, муж краљеве сестре Каталине, добио је Мачву са Београдом, Усору и Соли и владао у њима и у делу српске државе као „сремски краљ". И његова активност у босанским земљама је слабо позната. Показивао је чак више верске ревности него његови угарски рођаци. Он се сâм преко барског архиепископа жалио папи на јерес веома раширену у његовој области Босне. Папа је одлучио да овога пута делује помоћу фрањеваца, већ одомаћених у Угарској и Славонији. Генерал реда је добио налог да упути у краљеве земље два искусна фрањевца који знају српски језик. Од Драгутина се очекивало да им пружи пуну помоћ. И у православним круговима су биле познате Драгутинове заслуге за веру. Архиепископ Данило II га је хвалио што „многе од јеретик обрати на веру христијанскују и крсти их".

У самом почетку Драгутинове владавине, дошло је до приснијег зближавања господара два одвојена дела Босне. Крајем 1284, склопљен је брак између Драгутинове кћери Јелисавете и Пријездиног сина Стјепана I Котроманића. Ова босанско-српска алијанса показала је значајне политичке резултате тек скоро читав век доцније, када је веза са српском „светородном" краљевском породицом пружила бану Твртку правни основ да се прогласи за потомка Немањића и крунише за српског краља. Мање је познато да ли је та веза имала непосредне политичке важности у време кад је успостављена. Изгледа да ни један ни други господар Босне није искористио тешке прилике у Угарској, да би против ње развио било какву активност. Власт угарског краља је, уосталом, постајала све формалнија, а унутрашња самосталност Босне је очувана, додуше у оквирима две подељене и раздвојене области. Опасност од претварања босанских земаља у угарске провинције, тако велика у време када је осниван систем граничних бановина, прошла је сама од себе, услед угарских унутрашњих криза за време Ладислава IV Ку-

манца. Краљ није био у стању да држи под својом влашћу ни старе угарске територије, а на интервенцију у вазалним земљама није могао ни мислити. Немоћ краљевске власти, на први поглед тако повољна за Босну, имала је и своје наличје. На појединим деловима угарске територије, слабу краљевску власт заменила је јака власт обласних господара, који су се узајамно борили да прошире своје области. Они су у ствари почели угрожавати самосталност Босне и власт домаћих банова.

У време Пријезде и његовог наследника, Босна није обнављала уговоре са Дубровником склапане у време Кулина и Нинослава.[3] Привредне везе између овог значајног обалског града и Босне то ипак није ометало. Режим установљен ранијим уговорима остајао је на снази и пружао основне погодности за рад дубровачким трговцима. Пред крај XIII века, настали су изворни подаци који осветљавају једну доста особену привредну активност. У првим дубровачким канцеларијским књигама сачуван је сразмерно велики број вести о трговању продајним робљем из Босне. Све до почетка XIV века, када се ова трговина нагло смањила, продавани су у Дубровнику људи, жене, чак и деца, по цени од 5 до 12 солида млетачких гроша, странцима и домаћим људима. У италијанским градовима и на западном Средоземљу уопште били су тада много тражени „робови" употребљавани као домаћа послуга.[4] Традиционално тржиште на Истоку и обалама Црног мора није задовољавало велику потражњу, те је, захваљујући специфичним босанским верским приликама, оживео промет продајног робља у приморским градовима у суседству Босне. Црква је осуђивала и забрањивала држање хришћана у ропству и то је представљало знатну препреку овој необичној трговини. Како су становници Босне били јеретици и неверници, трговци нису морали оптерећивати своју савест. На верску припадност се много полагало, чак и пун један век доцније, кад се ова пракса увелико проредила, било је довољно да продати људи докажу да су католици па да их дубровачке државне власти ослободе. Највећи део света продатог у Дубровнику потицао је из Босне, знатно мање из Усоре, док су само у појединачним случајевима забележени људи из Врбаса, Сане, Срема и Ливна. Из Хума и са других српских државних територија није забележено ни једно лице.

Веома је важно питање из кога су друштвеног слоја у самој Босни потицали ови несрећни људи и шта је омогућавало да се истргну из своје средине и одведу у далеки свет.

Босанске власти у то доба нису забрањивале одвођење и продавање људи. У промету људима је учествовао и сам босански бан, продајући, или чешће, дарујући своје људе приморским трговцима. Један Босанац је пред дубровачким нотаром дао изјаву да је био seruus бана Пријезде и да га је он даровао Дубровчанину Бенку Гундулићу. Један трговац је опет изјавио да је „роба" купио у Босни од његовог господара. Све то показује да је у Босни било људи зависних од својих господара у толикој мери да су их могли неометано отуђивати. Доцније је тај слој ишчезао мешајући се са светом мање зависним, с којим је сносио исте терете и дажбине, само се назив отрока сачувао и много доцније.

2. ШУБИЋИ КАО ГОСПОДАРИ БОСНЕ

Иако су се феудални господари осамосталили и осилили пре свега у областима на северу од Босне, ипак с те стране није била угрожена босанска самосталност. „Олигарси" у Славонији су се сувише ангажовали у међусобним борбама, а значајну заштиту су правој Босни пружале с те стране земље краља Драгутина. Босна се, у ствари, нашла на путу ширења брибирског кнеза Павла Шубића, који је још за живота Ладислава IV Куманца ударио темеље моћи своје породице, а у последњој деценији XIII века постао самостални господар Хрватске и Далмације.

Полазна тачка успона Шубића била је наследна жупанска власт у брибирској жупи. Значајни утицај и углед су чланови ове породице стицали вршећи кнежевску власт у далматинским градовима. Када је почело расуло у Угарској и када је краљевска власт постала скоро сасвим немоћна, на челу породице се налазио Павле Шубић који је имао достојанство приморског бана и тиме власт над далматинским градовима. Већ тада се његова моћ простирала скоро до босанских граница. Али доба праве величине Шубића наступило је тек после смрти краља Ладислава IV 1290. Тада је започела борба око угарског престола која је трајала скоро две деценије, пружајући изванредне прилике за афирмацију већ осамостаљених великаша. У Угарској је успео да дође на престо и буде прописно крунисан Андрија III Млечанин, унук краља Андрије II. Савременици су

доводили у питање законитост његовог порекла и то је давало повода напуљским Анжујцима да истакну своја права на наслеђе угарског престола. Напуљски краљ Карло II се борио да угарска круна припадне његовом сину Карлу Мартелу, који је са Арпадовцима био у истом степену сродства као и син краља Драгутина Владислав.

И један и други двор се старао да веже уз себе најмоћније великаше, јер је коначни исход борбе у крајњој линији зависио од става који ће они заузети. Пошто је већина племства и градова признала Андрију Млечанина није ни Павле Шубић кидао везе с њим, утолико пре што су далматински градови били лојални Арпадовцу. Одмах је, међутим, почео да сарађује и са напуљским двором, који је Павла и браћу сматрао за „господаре целе Славоније и Далмације". Већ 1292, Карло Мартел и Карло II даровали су бану Павлу и браћи скоро читаву Хрватску све до границе „провинције која се зове Босна". Као у неком такмичењу, следеће године је краљ Андрија III даровао Шубићима приморску бановину и наследно достојанство приморског бана, а затим је 1295. Карло Мартел са своје стране дао Павлу доживотно банско достојанство. Све то обасипање титулама и правима не би, само по себи, имало већи значај, да Павле са својом браћом није имао стварну власт на територији која му је била „даривана". Градови су били послушни, а племство у Хрватској се мирило са вазалским односом према моћноме бану, а краљ Андрија се уздржавао од било каквог мешања у послове хрватског бана.

Фактички самосталан и сигуран у својим земљама, бан Павле је могао да покуша да потчини суседне земље. Прво је дошла на ред Босна. У једној повељи из 1299. године, бан Павле се назива banus Corouacie, Dalmatie et dominus Bosne. Изгледа, међутим, да Шубићи тада још нису имали под својом влашћу неки знатнији део босанске територије осим Доњих Крајева, где је њихову власт признао локални властелин кнез Хрватин Стјепанић. Овај родоначелник властеоске породице која је доцније играла велику улогу у босанској историји био је такође присталица Анжујаца, и Шубићи су се баш те 1299. године заузимали за њега на напуљском двору.

Босанска домаћа банска породица одупирала се покушајима потчињавања од стране Шубића. Бану Стјепану I Котроманићу, који је дошао на власт негде између 1287. и 1290, није преостајало место, јер је Павле Шубић босанско банско достојанство дао своме брату Младену I. У самом

почетку XIV века у Босни су се водиле огорчене борбе. Бан Младен је већ 1302. као господар Босне издавао повеље и потврђивао слободу трговања у Босни приморским трговцима, док се бан Стјепан I још увек одржавао на власти у једном делу земље. У јуну 1302, негде код Дрине стајале су једна према другој војске обојице банова. Није познато како се завршило ово ратовање, које је спречавало пролазак дубровачких трговаца. Само место окршаја на источним границама Босне показује да је бан Стјепан I Котроманић био озбиљно потиснут и угрожен. Вести су преоскудне, али је добро познато да су то биле изузетно драматичне године. У Србији се већ била распламтела борба између краља Милутина и његовог брата Драгутина, која је отворила пут продирању Шубића у Хум. Почетком XIV века господарио је у овој области comes Constantinus, хрватски властелин из породице Нелипчића.[5] С друге стране, после смрти краља Андрије III 1301. и борба за угарски престо ушла је у нову фазу. Како је неколико година раније у Јужној Италији умро Карло Мартел, анжујске претензије су пренете на његовог сина Карла Роберта, који је уз помоћ Шубића дошао у Сплит и лично се умешао у борбе. Неколико година он је имао љуте супарнике више у редовима угарских великаша, него у личностима које би имале већа права на престо. Позорница жестоких и крвавих борби била је опет у суседству Босне, у Славонији, где су се дуго обрачунавали великаши, окупљени у таборе око претендената. Све те борбе морале су имати неког одјека и у Босни.

У сваком случају, ни 1302. није била одлучена судбина Босне. Уколико је Младен I и постигао тада успех, његов тријумф није био ни одлучан ни трајан. Отпор се продужавао и читаво Младеново бановање је протекло у борби за савлађивање Босанаца. У тој борби је изгубио и живот 1304, убијен је од босанских јеретика, како бележи један летописац. Тек после тога Шубићи су стварно завладали Босном. Младен II, син Павла Шубића, на кога је пренето босанско достојанство, називао се у титули „господар читаве Босне". О постепеном потчињавању Босне сведоче, чини се, и повеље Шубића за Хрватина Стјепанића и његове рођаке. Бан Павле је с браћом три пута обећао да ће неприкосновено поштовати личности и земље Хрватина, његове браће и синоваца. Повеље из фебруара 1301, марта 1304. и фебруара 1305. не обележавају увек ново помирење између сениорске и вазалске породице, већ постепено проширење јемстава властели у Босни. У повељи из почетка 1305. обе-

ћавало се да Хрватин неће бити затворен или заробљен чак ни у случају „невјере" — најтежег преступа. Властелин је и тада одговарао господару само ако жели, и био је слободан да се врати у своје градове без сметње. Господар је био дужан да му четири месеца раније најави непријатељство и тек онда да крене да га казни. Очигледно су овако широка јемства била цена коју су Шубићи плаћали за признавање своје власти у Босни, а верној породици Хрватиновој је увек потврђивано и обећавано оно што се давало осталој босанској властели.

Сличан компромис као са властелом направили су Шубићи и са породицом Котроманића: нађен је неки начин да се сачува и њихов положај. О Стјепану I Котроманићу, додуше, нема вести, али је сигурно да се под окриљем Шубића извршило смењивање на банском престолу. Нешто пре 1314. умро је Стјепан I Котроманић и у Босни су одмах избиле смутње. Против банове удовице и њених синова дигла се тако јака опозиција да су били протерани из земље. Баница Јелисавета је са синовима нашла уточиште у Дубровнику и ту у изгнанству провела извесно време. Дубровчани су чак, један век доцније, тврдили да је њихово гостопримство уживала неколико година. Ко је Котроманиће онемогућио у Босни не може се ни наслутити. Могло би се очекивати да је баш Шубићима добродошла прилика да се ослободе домаћих банова, али таквом објашњењу се противи чињеница да се баница Јелисавета са синовима вратила у Босну још за време врховне власти Младена II Шубића, и да се овај доцније старао о младом бану Стјепану II као о своме штићенику.

Почетком XIV века неповољни политички развитак Босне из претходних деценија дошао је до пуног изражаја: босанска држава је тако рећи нестала, апсорбована феудалним областима Шубића и краља Драгутина. Држава која је у првој половини XIII века одолевала крсташким походима угарских краљева доспела је у такав положај да се њен утицај уопште није осећао у једном бурном времену, у којем су долазиле до изражаја феудалне области без икаквих самосталних политичких традиција. Ипак, и у таквој ситуацији очувале су се на босанском тлу снаге способне да изврше обнову и подигну босанску државу до такве снаге и угледа какве је тешко било и наслутити посматрајући читав њен дотадашњи историјски пут.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

УСПОН И ШИРЕЊЕ БОСНЕ (1322—1391)

ИЗВОРИ

Ово сразмерно кратко раздобље необично је богато изворном грађом у упоређењу с претходним. То се у највећој мери може приписати чињеници да у XIV веку имамо већ обилнију грађу сачувану у архивима, а затим и чињеници да је Босна играла сада неупоредиво важнију улогу у политичком животу Балкана. Извори за овај период нису само бројнији, већ и далеко разноврснији. Уз већ познате врсте јављају се и сасвим нове. Прво место међу њима заузимају домаће босанске повеље на нашем језику. Из овог периода сачувана је група од првих 11 повеља, од којих је највећи део откривен у значајном породичном архиву породице Баћањи у Керменду у Угарској. Издаване су до сада више пута.[1] Поред ових повеља из времена бана Стјепана и Твртка, које се све односе на једну властеоску породицу из Доњих Крајева, нађене су и још неке појединачно објављене.[2]

Остале повеље на нашем језику настале су из односа између Босне и Дубровника и чувају се у Дубровачком архиву. Објављене су у збиркама *Миклошића, Пуцића, Јиречека* и поново сакупљене у великом корпусу *Љубе Стојановића.*[3] Далеко богатија је дубровачка архивска грађа на латинском и италијанском језику, која је тек делимично објављена. Од самог почетка XIV века теку, с мањим или већим прекидима, књиге у које су записиване одлуке дубровачких већа *(Libri reformationum)*. Њима је, разумљиво, посвећена највећа пажња код публиковања, јер су вести које садрже врло драгоцене. Југославенска академија знаности и умјетности, у оквиру своје велике колекције Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, издала је укупно пет свезака „Реформација" под заједничким насловом *Monumenta Ragusina.*[4] На публиковању је радило више научника

и вредност појединих свезака није једнака. Морају се употребљавати упоредо са опширним рецензијама Константина Јиречека, водећи рачуна о хронолошким исправкама које су доцније извршене.[5] Грађа објављена у Monumenta Ragusina обухвата период од 1301. до 1379; година 1365. била је испуштена, па је тек недавно објављена.[6] Публиковање одлука дубровачких већа наставила је Српска академија наука у оквиру свога *Зборника за историју, језик и књижевност српског народа*. У првој књизи коју је издао *М. Динић* објављене су одлуке сва три већа од 1380. до 1383,[7] док је друга књига са одлукама из следећих година, коју је приредио исти издавач, у штампи. За одлуке из доцнијих година истраживачи су упућени на необјављене књиге серије *Reformationes* Дубровачког архива.[8]

Систематски су објављивани још једино документи из серије *Lettere e commissioni di Levante* која је почела 1359. године. У њој су сачувани преписи писама дубровачке владе страним владарима и државама, затим писма и упутства дубровачким посланицима у којима су често врло подробно описани задаци посланика, говори које треба да одрже. Доста честа су и писма дубровачким грађанима, позиви на суд итд. Ова серија необично значајна за босанску историју, у почетку није очувана ни издалека онако потпуно као доцније у XV веку. У прва два тома налази се само врло мали део велике преписке коју је Дубровник водио од 1359. до краја XIV века. Дубровачка Писма и упутства из овог периода објавио је *J. Тадић*,[9] тако да су појединачно или у избору објављена писма у другим збиркама постала непотребна. У другим серијама архивских књига, неједнако очуваним, налази се разасут знатан број података интересантних за историју Босне, нарочито за њене привредне везе са Дубровником.[10] Публиковани су најчешће узгредно у научном апарату расправа и монографија.

Док у *Которском архиву*, чији су тек незнатни делови из овог периода сачувани, нема вести о Босни, врло су значајни подаци који потичу из далматинских градова. Архивска грађа ни у њима није, на жалост, очувана у знатнијој мери, али нам је део грађе сачуван у делима и оставштини великог хрватског историчара XVII века *Ивана Лучића*. Изводи, опширни цитати, чак и потпуни текстови појединих докумената значајних за Босну, налазе се расејани по његовим делима, а понешто се налази и у његовим хартијама које су фрагментарно публиковане.[11] У овом периоду су се у Босни учврстили фрањевци. У њиховим манастирима, нарочито у седишту викарије, морали су бити архиви у којима су чувана фрањевачка документа. Од тога није сачувано готово ништа. Једино се у Љубљани налазе незнатни фрагменти архива викарије.[12]

Од страних архива на првом месту по значају је *Млетачки архив*. Као и за претходни и за доцније периоде, упућени смо на обимну иако не и потпуну збирку *Ш. Љубића*.[13] У погледу уништеног архива Анжујаца у Напуљу и публикација његових до-

кумената, важи све што је речено у претходном одељку (в. стр. 71 нап. 10,11). Појединачне ретке податке из других италијанских архива, међу њима има и веома значајних као што је фирентински одговор Твртку на вест о косовској бици, саопштио је руски научник *В. Макушев*.[14]

Угарске повеље, које су некада представљале најдрагоценије и често једине изворе за босанску историју, имају сада мањи значај, али њихов удео у целокупној изворној грађи остаје још увек велик. До 1378. оне су огромним делом сакупљене у *Diplomatičkom zborniku*,[15] а после тога смо упућени на угарске корпусе и појединачне збирке. Водеће место има огромни *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis* који је у првој половини XIX века издавао G. Fejer.[16] Ова збирка се састоји из 42 тома, али није ни из далека потпуна и уз то је доста непоуздана због великог броја грешака, нетачних датума, фалсификата, поновљених повеља, итд. Употребу олакшава посебно израђени индекс.[17] Остале збирке угарских докумената и за овај период доста су бројне и разбацане често по периодичним публикацијама. Оријентацију у једном делу даје *Ф. Шишић* у прегледу угарских извора.[18] Далеко је потпунији попис у приручнику *D. Kossary*-а.[19] За последње године овог периода, од 1387, имамо на располагању веома сигурни и потпуни *Дипломатар Жигмундовог времена*[20] у којем су дати регести свих објављених и текстови необјављених докумената.

Папска писма и документи Ватиканског архива задржавају и у овом периоду своју важност. Објављени су у већ више пута споменутим збиркама *A. Theinera*.[21] Посебно треба поменути опширне одговоре папске столице на питања (Dubia) босанских фрањеваца из 1373, објављене тачније од *D. Kniewalda*,[22] и попис заблуда босанских патарена настао нешто доцније.[23] У овом периоду се јављају и извори из православне средине који говоре о босанским патаренима. Најважнији је *српски синодик*, сачуван у три рукописа, са анатемама на „триклете бабуне" уопште, и на низ личности из босанске средине. Српску редакцију синодика је темељно проучио и критички објавио текстове *В. Мошин*.[24] За црквену и политичку историју Босне важан је и један српски *запис* из 1329.[25]

У овом периоду се јавља још једна група домаћих извора, мада у малом броју. То су натписи на надгробном камењу, најчешће веома кратки и сасвим изузетно богатији по садржају.[26]

И за ово раздобље имамо нешто мало наративних извора. Као и раније, ниједан од њих нема Босну у средишту пажње, већ је спомиње само узгредно. Уз већ раније споменутог *Миху Мадијева de Barbezanis* (в. стр. 71 нап. 14,15) занимљив је због једне вести сплитски спис познат под насловом *Summa historiarum tabula a Cutheis de gestis civium Spalatinorum*, који је објавио *И. Лучић*.[27] За Босну је интересантан и анониман спис *Obsidionis Jadrensis libri duo*[28] у којем су испричани догађаји из рата око Задра 1345—46. Бан Стјепан II приказан је у веома непо-

вољном светлу. Четврти далматински спис *Memoriale* Павла Павловића (Paulus de Paulo), задарског властелина прелази оквире овог периода. То је летопис у којем су забележени догађаји из историје града од 1371. до 1408. године. Задарски патриције заслужује велику веродостојност, јер је савременик догађаја и понекад учесник у њима. Белешке су му, међутим, фрагментарне и неповезане и то увелико умањује њихову вредност. После Лучићевог издања појавило се поузданије Шишићево.[29]

Од угарских наративних извора корисне податке о рату 1363. даје Иван, архиђакон Кикилеа *(Johannes de Kikullew)* (1320—1394), један од канцелара краља Лајоша I, у делу *Chronicon de Ludovico rege,* сачуваном у делу *Ивана Туроција,* хроничара с краја XV века.[30]

Понеко зрнце се налази и код италијанских хроничара. Тако краља Твртка спомиње падованска хроника браће *Gattaro,*[31] и хроничар *Лоренцо Моначи* (Laurentius de Monacis).[32]

1. ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ПРЕВЛАСТИ ШУБИЋА

Период врховне власти Шубића над Босном сувише је слабо познат, да би се могао оценити његов значај за општи развитак босанске државе. Остављајући на власти домаће банове из рода Котроманића, иако под надзором и контролом делотворнијом од оне коју су вршили угарски краљеви, Шубићи су поштовали унутрашњу самосталност Босне. Из њихових повеља видимо да су босанској властели пружали исте онакве гарантије личне и имовинске безбедности какве упознајемо из повеља доцнијих Котроманића. Владајући пространом територијом која је обухватала и Далмацију са обалским градовима, Шубићи су, неоспорно, довели Босну у ближе везе са далматинским комунама и њиховим трговцима. Привилегије за сплитске трговце изричито су давале слободу кретања и пословања по Босни.[1] Али врховна власт Шубића је несумњиво спутавала изразитију спољну политику Босне; ова земља је била у пуном смислу речи под њиховим окриљем. Зато је тек после пада Младена II 1322. Босна могла да заигра значајнију улогу у односима са државама и феудалцима у суседству.

Још 1319. бан Младен II се у пуној мери старао о своме вазалу и штићенику Стјепану II Котроманићу. Одабрао му

је за жену кћер Мајнхарда од Ортенбурга, корушког грофа, али се на путу остваривања овога плана о брачној вези испречила сметња крвног сродства. Котроманићи су на неки начин били у четвртом степену сродства са породицом корушких грофова. Брак се могао склопити једино уз папску диспензацију и Младен II се латио посла да је издејствује. У својој преписци са папом није пропуштао да помене корисност планиране брачне везе за рад на искорењивању јереси у Босни.

У то време, међутим, су се почели појављивати знаци слабости Младенове и назирати велике опасности за његову државу. После пораза у ратовању са српским краљем Милутином у Хуму, почели су се одметати од Младенове власти далматински градови, прво Шибеник (1319), а затим и Трогир. Њихову тежњу за очувањем аутономије је из својих интереса помагала Венеција. Када су ови градови склопили савез и признали млетачку власт избило је огорчено непријатељство између Младена, с једне, и градова којима је Венеција пружала подршку, с друге стране. Упоредо с тим, од Младена II почели су се одметати и његови најистакнутији вазали: Курјаковићи из Крбаве, Стјепанићи из Доњих Крајева, Миховиловићи из Ливна и повезивати са непријатељским градовима. Опасније од свега за Младена II било је држање краља Карла Роберта.

Учврстивши дефинитивно свој положај у Угарској, краљ Карло I је већ нешто раније започео енергичну политику јачања и обезбеђивања ауторитета краљевске власти. Он је тежио да у Угарску пресади начин владања и систем управе изграђиван у Напуљском краљевству још од времена Фридриха II Хоенштауфовца. Таква политика се већ у првим корацима сударила с „олигархијом", влашћу феудалних господара на пространим деловима угарске државне територије. Великашке породице, које су темеље своје моћи изградиле у време хаотичне владавине Ладислава IV Куманца и у време борби око престола на прелазу из XIII у XIV век, нису биле спремне да се добровољно одрекну своје власти. Отворени сукоб с краљем био је неминован. Прво су страдали Гизинги у Славонији (1316), затим Матија Чак, господар западне Угарске и Словачке, а затим су на ред морали доћи и Шубићи, без обзира на све велике услуге које су указали новој династији у време њене борбе за освајање власти.

Сукобе у Хрватској и Далмацији краљ је искористио за обрачун са Младеном II и самосталном политиком читаве

породице. Још пре одлучне акције, он је узео под своју непосредну власт босанског бана Стјепана II Котроманића и упутио га заједно са славонским баном Иваном Бабонићем у Хрватску. Хрватски великаши и њихови савезници Шибеник и Трогир нису предузимали никакву акцију док нису доспели славонски и босански бан. Крајем лета 1322. савезници су почели нападати Младена који је био присиљен да се повлачи. Напуштен од свих, пошто су се изјаловиле неке комбинације са Венецијом с којом се у великој опасности изненада повезао, Младен II је одлучио да се преда краљу Карлу I и моли опроштај. Пре тога, код Блиске, близу Пољица, био је потучен од славонског бана Ивана Бабонежића. Из Клиса, где се био склонио, пошао је краљу Карлу, који је ускоро дошао у Хрватску. Краљ га је затворио и лишио банског достојанства; Младен II је на тај начин потпуно потиснут с политичке позорнице.

После пада бана Младена II, Шубићи више нису имали ни снаге ни могућности да се наметну за господаре неком делу Хрватске, а и утицај на Босну био је заувек онемогућен. Босна је опет дошла под врховну власт угарских краљева. Обарањем династичке власти Шубића у Хрватској и Далмацији, краљ Карло I је постигао само први важан корак у правцу завођења стварне краљевске власти у овим земљама. Уклањање Младена дало је повода да се размахну борбе међу преосталим великашким родовима, а у тој борби нису поштована ни краљевска права ни краљевски поседи. Уз Младенову браћу и рођаке, чији је ослонац остао град Брибир и известан број других разбацаних поседа, били су ту: Нелипац, родоначелник доцнијих Нелипчића који су у цетинској области и суседству господарили све до 1434, затим Курјаковићи, браћа Будислав, Гргур и Павле, у областима од Зрмање до Гвозда; па крчки кнезови, доцнији Франкопани, који су господарили Винодолом, Сењом и гатачком жупом, док су у Славонији, у најближем суседству Босне, најмоћнији били Бабонежићи. Сви ови хрватски феудални господари постали су значајни за Босну после пада Младена II Шубића, јер је она за време две деценије превласти Шубића дошла у тешње везе са Хрватском. Већ у време коалиције против Младена II видело се колико је бан Стјепан увучен у заплете међу хрватским великашима. Ове везе се нису прекидале ни у следећем периоду. Насупрот хрватским великашима који су се непосредно после обарања Младена II окренули против краља, бан Стјепан је за читаво време своје владавине остао лојалан Карлу I и њего-

вом наследнику Лајошу. У току читаве босанске историје не може се наћи раздобље у којем су односи са Угарском били тако непомућени као у време бана Стјепана II. Таква оријентација доносила је бану велике користи, он се држао стране која је била јача и са краљевим тријумфом учвршћивао се и његов положај међу суседима. У самој земљи остале су му сасвим одрешене руке, јер Анжујци, по свему што видимо из извора, нису ишли даље од захтева да им босански бан буде вазал са традиционалним обавезама.

После заробљавања Младена II, хрватски великаши, који су послужили као оружје краљу, окренули су се против њега и новоименованог бана Ивана Бабонежића и освојили краљевски град Книн. Ускоро, међутим, поделили су се тако да су два супротна пола представљали кнез Нелипац на једној, и Ђуро II Шубић на другој страни. Ситуацију је компликовало мешање приморских градова, иза којих је стајала Венеција са својим нарочитим интересима. Република је била огорчена и због тога што су хрватски великаши, као раније Младен II, пружали гостопримство Бајамонту Тијеполу, који је покушао да изврши преврат у Венецији. У борбама између два завађена табора, бан Стјепан II је стао на страну Ђуре II Шубића, а против кнеза Нелипца и његових савезника. Средином лета 1324. Ђуро Шубић са помоћним одредом Босанаца и са Задранима пошао је да опседа Книн, очекујући и помоћ од крчког кнеза Фридриха. Нелипцу су пружили помоћ ливањски Миховиловићи, крбавски Курјаковићи и градови Шибеник и Трогир. Почетком јуна дошло је до битке код Крке, у којој је Шубић поражен и заробљен. Бан Стјепан II је после тога сам наставио борбу против Нелипца и његових савезника Трогирана. Једно трогирско упутство из овог времена тражило је да трогирски војници ратују заједно са Нелипцем и Курјаковићима против босанског бана, али да не продиру на територију Босне. Због овог сукоба прогоњени су и трогирски трговци у Босни, па су се још почетком 1326. између Трогира и босанског бана водили преговори о накнади штете. Када је 1325. у Хрватску дошао нови бан, са задатком да покори хрватске великаше, бан Стјепан II нашао се на његовој страни и деловао у кругу готово истих савезника против Нелипца. Циљ напада савезника био је и овог пута Книн, али су се борбе завршиле с истим резултатом. Бан Стјепан је у борби против Нелипца деловао као лојални вазал краљев, али је поред тога имао и своје непосредне интересе. Негде у току ових борби, он је придобио под своју власт истакнуту по-

родицу Стјепанића и преко ње обезбедио власт Босне над Доњим Крајевима. До пролећа 1326. проширио је своју власт и над Крајином између Неретве и Цетине.[2] Није познато време када је завладао још једном значајном облашћу — Завршјем, које су чинила три позната поља: Ливањско, Дувањско и Гламочко. Свакако, то није добио без борби, о којима нам нису сачуване изворне вести.

Ангажовање Босне у акцији за обарање Младена II Шубића и у борбама међу хрватским великашима имало је за резултат значајно проширење босанске државне територије чије су се границе помериле до линије која је приближно спајала ток Цетине са горњим током Сане. Исто толико важан резултат представљало је осамостаљивање Босне које је омогућило бану Стјепану II да поведе активнију политику и предузме ширење територије на другим странама.

2. ОСВАЈАЊЕ ХУМА

Још пре него што су почели заплети у Хрватској, који су довели до пада Шубића и осамостаљивања Босне, десиле су се значајне промене и у Србији, другом великом суседу Босне. Новембра 1321. умро је краљ Милутин, оставивши за собом прилично нејасну ситуацију у погледу наследника престола. С једне стране, Драгутинов син Владислав поново је истакао претензије засноване на Дежевском уговору, али обеснажене исходом рата који се водио између Милутина и Драгутина у првој деценији XIV века. Ослобођен у тренутку стричеве смрти затвора у који је допао ускоро после смрти свога оца Драгутина, он је повео борбу за рашки престо ослањајући се на подршку угарских Анжујаца и на некадашње очеве земље. С друге стране, и међу Милутиновим синовима Стефаном и Константином разбуктала се огорчена борба. Ово ратовање је било у највећој мери опасно за безбедност и интегритет српске државе.

Босански бан, међутим, није могао да искористи ову повољну прилику, јер се најкритичније време у Србији подударало са драматичним догађајима у Хрватској. Бура у Хрватској се још није била стишала, а Стефан Урош Дечански био се већ учврстио на престолу Немањића. Последице

унутрашњих борби у Србији ипак су се осећале још извесно време у сукобима са Драгутиновим сином Владиславом и у самосталном држању српске властеле у периферијским областима. Управо су те индиректне последице српских метежа, приликом смењивања на престолу, ишле на руку Стјепану II Котроманићу у његовим даљим освајањима.

У склопу Мачванске бановине, коју је до своје смрти држао Драгутин, биле су још од последњих деценија XIII века Усора и Соли, области којима су раније владали босански банови. Није јасно да ли је њима владао Драгутинов син Владислав II. Бан Стјепан II је као лојалан угарски вазал пружао помоћ Драгутиновом сину, такође угарском штићенику. Упадљиво је да се бан Стјепан II први пут јавио са титулом „господина Усоре и Соли" у пролеће 1324, у данима кад су се предајом Островице код Рудника у руке краља Стефана Дечанског потпуно срушиле све позиције Драгутиновог сина у Србији. Поновно успостављање босанске власти над Усором и Соли свакако се није могло извршити без сагласности краља Карла I, који је будно пазио на поштовање краљевских права.

У свом ширењу према југу, на рачун српске државне територије, бан Стјепан II ишао је стопама својих некадашњих господара Шубића. Србија је привремено изгубила власт над хумском земљом у време дугог ратовања између краља Милутина и Драгутина. У првој деценији XIV века господар Хума био је кнез Константин из хрватског властеоског рода, из којег је потицао и Нелипац.[1] Пре смрти Милутинове, Хум је враћен у састав српске државе и одбрањен од Младена II Шубића 1318. У то време су се у овој области српске државе учврстили Бранивојевићи, четири сина властелина Бранивоја. После краљеве смрти 1321, Бранивојевићи су се потпуно осамосталили, проширили своју власт на рачун суседне српске властеле и мешали у борбе у суседству. Венецију су задужили тиме што су се борили против Бајамонта Тијепола, али су се свакако сукобили с баном Стјепаном, који је после пада Младена II био у табору оних који су подржавали и штитили млетачког одметника. На ово непријатељство, које вуче корен из борби у суседним областима Хрватске, почетком 1326. надовезао се савез између Дубровчана и бана Стјепана II против Бранивојевића. Бранивојевићи су нанели извесне штете Дубровнику пљачкањем трговаца и дубровачког земљишта, али то нису, изгледа, били прави разлози дубровачких војних акција против хумске великашке породице.

Српски владар и његов син Душан, који се налазио у близини ових догађаја, нису се енергичније заузели за властелу, која им се у ствари није покоравала, али коју су још и тада рачунали у своје људе. Судбина Бранивојевића, нападаних од босанског бана на копну и од дубровачких бродова на мору, била је тада већ запечаћена. Један за другим браћа су страдала на бојном пољу или у заробљеништву. Последње борбе су се водиле још до средине јуна 1326, а већ крајем идућег месеца последњи активни Бранивојевић, Браноје, који је пребегао српском краљу, затворен је у тамницу. Успешно ратовање против Бранивојевића, чија се област простирала од Пељешца и Стона где јој је било средиште, до долине Неретве и дуж обале према Дубровнику, донело је Босни знатан део Хума. Долина Неретве и земљиште око њеног ушћа дошле су под власт босанског бана, а тиме је Босна избила први пут на обалу Јадранског мора и добила један од највише коришћених путева из Приморја у унутрашњост. Баново ширење на рачун Србије било је веће од земаља Бранивојевића које, уосталом, и није припојио у целини. У данима борбе против Бранивојевића, постао је банов човек жупан Познан Пурчић, чије су земље биле у Невесињу. Већ следеће године, Познан је долазио у Дубровник у служби босанског бана.

После освајања у Хуму, бан Стјепан II почео је да се у својој службеној титули назива и „господар хумски". Као господар хумске земље босански бан је с једне стране био изложен непријатељству Србије, чији се владаоци читавих четврт века нису одрекли своје територије на западу, а с друге стране био је доведен у ситуацију да се заузима за остваривање права ранијих хумских господара. Од Дубровчана је затражио да му исплаћују могориш, тада већ симболични трибут од 76 перпера, који је у далекој прошлости исплаћиван владаоцима Захумља.[2] Заплашени да у новонасталој ситуацији не буду присиљени да плаћају трибуте и Србији и Босни, Дубровчани су одговорили да нису дужни да плаћају овај незнатни трибут ни рашком краљу, ни бану Босне, ни хумском кнезу, „нити икоме владаоцу на свету", већ само Дедићима из Попова и никоме другом. Овакво тумачење имало је за Дубровчане ту велику предност што је право на могориш преносило са владалаца, који су се мењали, на једну породицу или племићку општину која је одолевала свим променама. Дубровачко схватање није било прихваћено с босанске стране без отпора. Бан је претио да

ИНИЦИЈАЛ Т ИЗ ЈЕВАНЂЕЉА ДИВОША ТИХОРАДИЋА.

ЈЕВАНЂЕЉЕ ДИВОША ТИХОРАДИЋА, ОКО 1330.

ће граду нанети такве штете да ће мало користи осетити од винограда за које се могориш исплаћивао. У току преговора утаначено је да питање могориша реши станак, традиционални гранични суд састављен од једнаког броја представника сваке стране. Босна у својим ранијим односима са Дубровником није користила станак јер није имала заједничких граница. Тиме што су се Босанци појавили као наследници старих хумских права, дошло је до занимљивог удвостручавања станка са Хумљанима, јер су се и много доцније и српски великаши јављали као парнична страна на овоме мешовитом суду. На заказани станак о могоришу босанска страна није дошла и на тај начин, по обичајима о станку, изгубила је спор. Питање могориша је после тога заиста легло. Једно време је исплаћиван Дедићима из Попова, а доцније феудалним господарима ове области.

Непријатељство са Србијом било је далеко важније за Босну од ових натезања око ствари које су имале другостепени и углавном само симболички значај. Следеће године, после истребљења Бранивојевића, Дубровчани су рачунали да их босански бан може ослободити једног непожељног суседа, српског великаша Витомира, који је управљао Требињем и Конавлима. Очигледно је да бана Стјепана ни тада нису везивали никакви обзири према суседној српској држави. Једна случајно очувана вест показује нам да је он 1329. у отвореном рату са Србијом и да је предузео један поход у област Полимља. Босанци су тада пустошили манастир Светог Николе у Бањи, седиште дабарског епископа. У томе крају негде је „безбожне и погане бабуне", по речима једног записа, пресрео српски млади краљ Душан и тешко поразио. Један драматичан детаљ о овој бици знали бисмо, кад бисмо за њу са сигурношћу могли везати причање из увода једне банове повеље у којој се хвале заслуге властелина Вука Вукославића. Вук је у боју у Рашкој бану подметнуо свог коња, на место убијеног, али у борби и овога „исикоше на смрт". После овог пораза вероватно су престале банове офанзивне акције против Србије.

Промена на српском престолу 1331. створила је, изгледа, могућност да се односи између Босне и Србије бар привремено среде. Дубровачки посланици су 1332. посредовали за мир и путовали од једног владаоца другоме. Извори нам, на жалост, ништа не говоре о резултату овог посредовања, али даљи развој односа показује да је дошло до привременог смиривања непријатељстава. Краљу Душану је уређивање односа на овој страни било неопходан предуслов за

остваривање планова за освајања на југу, која су у првом реду привлачила његову безграничну амбицију. Привремено помирење с Босном сасвим одговара општој политици првих година његове владе. Најзад, без српско-босанског измирења не би био могућ, нити онако лако извршен дубровачко-српски уговор о уступању Стона и његовог полуострва.

После пада Бранивојевића и босанског продора у Хум, везе српских владара са Стоном остале су на веома танкој нити, ако их је уопште и било.[3] У исто време су Дубровчани ватрено желели да Полуострво легално припоје својој још увек врло скромној територији. После више разних понуда и преговора дошло је почетком 1333. до споразума по којем је српски краљ уступио Дубровнику Стон и његово полуострво, земље од Стона до Дубровника и острво Посредњицу на ушћу Неретве, а Дубровчани су се обавезали да исплате 8000 перпера и да сваке године плаћају за Стон и добијено земљиште 500 перпера годишњег трибута. За измењени однос снага у дубровачком суседству у највећој мери карактеристичан је даљи ток овога посла. Добијањем краљеве повеље која је садржала и обавезу српског владара да брани дубровачку власт над Стоном и полуострвом, Дубровчани нису сматрали да је посао окончан. Обратили су се после тога и бану Стјепану, који је у својству господара Хума такође полагао право на Стон.[4] Босански бан је са своје стране издао повељу којом је дарована територија смањена утолико што су испуштени приморје од Стона до Дубровника и острво Посредњица, и установљен годишњи данак у истом износу као што је обећан и српском краљу.[5]

Све то показује да се Босна учврстила у областима заузетим од Србије. У току једне деценије самосталног владања, бан Стјепан II удвостручио је територијално пространство босанске државе. Тиме је био завршен један веома важан период њеног развоја и уједно створени услови за још снажнију експанзију у другој половини XIV века. И савременици су били свесни овог великог успеха, један банов „дијак" поносно је забележио на крају једне повеље да бан Стјепан „држаше од Саве до мора и од Цетине до Дрине".

3. УНУТРАШЊА КОНСОЛИДАЦИЈА БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Извојевана самосталност, велики успеси у проширивању државне територије као и сразмерно дуг период мира у првој половини XIV века створили су услове за унутрашњу консолидацију босанске државе. Нешто бројнији и садржајнији изворни подаци дозвољавају истовремено да се оцрта њена структура.

Босна је у ово доба носила сва обележја патримонијалне државе. Државна територија представљала је „владаније" или „господство" баново, којим је он, као баштином, господарио заједно са члановима своје најуже породице. Повеље којима је бан даровао земље својој властели редовно су издавали с њим заједно и мајка и брат. Само се у уговорним исправама за приморске градове босански бан, по правилу, јавља сâм као владалац. У вези с патримонијалним карактером државе је и начин попуњавања банског престола. Већ у ово доба се запажа да је бан долазио на власт избором и да је био ограничен на чланове једног рода којем је банско достојанство припадало од давнина. Начело изборности и патримонијално схватање државе слабили су темеље банске власти и представљали потенцијални извор смутњи и унутрашњих борби. Колика је опасност лежала у томе показало се већ у првом периоду владе наследника бана Стјепана II.

Банова власт обједињавала је земљу и људе преко веза личне зависности, јер држава још није имала никакве сталне институције. Бану су његови поданици дуговали „верну службу" која је подразумевала скуп свих обавеза које човек дугује своме господару. Нарочито се полагало на дужност војне службе, и ту је владало начело да се бану служи „оружјем како може најбоље". Банова непосредна власт није допирала свуда до самих масовних основа друштва у Босни, знатан део становника је већ морао бити „медијатизиран". Зависни сељаци су били пре свега под влашћу својих господара и тек преко њих повезани са државном влашћу коју је отеловљавао бан.

Стубове на којима је почивала власт бана представљали су господари „племенштина" или „племенитих баштина" обележавани именом властеле. Овај истакнутији и угледнији део „добрих Бошњана" или „племенитих људи" учествовао је активно у политичком животу Босне. „Племенштине" или „племените баштине", по свему што знамо, нису се састојале од нарочито пространих земљишних поседа.

Уживале су их често неподељене породице, а примећују се и трагови права ширих родбинских заједница. Присуство веома јасно изражених веза крвног сродства даје извесна архаичка обележја организацији босанског племства. У доба када се као господари „племенштина" јављају веома мали родбински колективи, босанска властела се у повељама редовно јавља с „братијом", некада свакако широм родбинском заједницом.

ІГНИГЄДНКОШЧТ·Ѣ·ХОРЧДНЛѢ··

ЗАПИС ИЗ ДИВОШЕВОГ ЈЕВАНЂЕЉА, ОКО 1330.

Припадници властеле, обично с титулом кнеза, давали су из својих редова војне заповеднике, дворске достојанственике и жупане. Појава властеле у улози господара читавих жупа и тврдих градова, као што је био случај са Хрватинићима у Доњим Крајевима, вероватно не представља општи случај, који би се могао применити на читаву босанску државу. Ова породица је своју власт у жупама и градовима Доњих Крајева изградила још под Шубићима и бан Стјепан је својим повељама само санкционисао постојеће стање и односе. Поједини чланови рода Хрватинића међу собом су делили жупе и градове, и у својим деловима уживали имунитете. Бану нису морали давати никакве дохотке нити су на њихове земље смели долазити банови службеници.

Идеал „верног служења" тражио је свакако безусловну послушност и безграничну оданост властеле бану, али стварни живот је, међутим, наметнуо прилично велика ограничења и створио извесну равнотежу у односима између бана и властеле. Властели је на првом месту била загарантована лична слобода и безбедност и неприкосновеност „племенитих баштина". Властелин није могао бити затворен, погубљен или узет за таоца док се не би испунили одређени услови. Ове гарантије властела није добила у облику закона или општих привилегија, већ кроз „вјеру господску" коју је давао бан с породицом у посебним повељама или у оним истим повељама којим је даровао или потврђивао поседе. Своју „вјеру господску" бан није могао „срћи" све док властелин не почини „невјеру", под којом пре треба подразумевати одрицање послушности и „верне службе" него издајство у ужем смислу те речи. „Невјера" је важила као

кривица за коју би „вредно било племениту човеку главу одсећи". Сам бан није био властан да процењује да ли је властелин, на кога би пала сумња, заиста починио „невјеру". Властелина су „огледали" или „судили" дванаесторо властеле, сведока приликом задавања „вјере", или представници властеле из разних крајева Босне, или припадници јерархије босанске цркве. У току времена ту улогу је све више преузимала босанска црква, њени припадници су се од средине XIV века редовно наводили у саставу оног тела које треба да „суди" или „огледа" властелина.

Поред ових веома значајних гарантија које су положај босанске властеле изједначавале са племством у сталешким монархијама, властела је у Босни деловала на важне одлуке у државној политици својим учешћем на државном сабору. Он се први пут изричито спомиње у једној повељи из 1354. године као „станак све земље Босне и Доњих Крајева и Загорја и хумске земље". Утицај сабора је разумљиво зависио од стварног односа снага између владаоца и властеле, због тога његова улога није била подједнако значајна у разним периодима босанске историје. У овом периоду је његова улога несумњиво била најјача приликом избора бана. Пред вољом властеле, окупљене свакако на станку, морала је устукнути баница Јелисавета са синовима још у време врховне власти Шубића. О сабору властеле за време дуге самосталне владе бана Стјепана II, ништа се не сазнаје из извора. После његове смрти углед станка је за кратко време веома порастао. Тренутак његове изузетно велике моћи обележило је збацивање Твртка I 1366. После тога је опао за читаво време владе Твртковe, да би крајем XIV дошао до пуног израза и у измењеним условима заузео упоредо с владаоцем најважније место у државној организацији Босне.

Извори за историју овога доба су још сувише оскудни, да би могли дати увида у сукобљавања банових и властеоских интереса до којих је неминовно морало долазити. Из повеља бана Стјепана II ипак се види да је он тежио да спречи стапање земаља које је даровао са властеоским племенштинама. У једној својој даровници бан изричито каже да земљу „ни једному његову брату не дасмо ни синовцу него само кнезу Вукославу", коме је повеља била издата. Овај покушај да се даровани поседи одвоје од „племенштина" на које је притезао права често велики број сродника, није донео позитивне резултате. За време Стјепановог наследника Твртка у повељама се изрицало друкчије начело: земља треба да остане властеоском роду и у случају

да један његов члан почини „невјеру". Онај ко је скривио треба да плати својом главом, а остали чланови рода да уживају добијену земљу исто као и осталу своју племенштину.

Практичан циљ бана Стјепана II морао је бити омогућавање да се дарована земља појединцу и његовим непосредним наследницима врати бану, што је, у случају да се стопи с „племенштином", било сасвим искључено. Даровања земљишних поседа, неопходна да се награди верна властела и јаче привеже за бана, водила су неизбежно смањивању банових земаља, које су у току дугог времена морале бити извор његових прихода, од којих су у знатној мери зависили снага и положај владаоца. О земљама које су припадале бану и његовим приходима не знамо, на жалост, ништа. Пошто је читава босанска привреда до краја прве четвртине XIV века почивала на земљорадњи и сточарству, природно је очекивати да су владалачки приходи, о којима се старао казнац, обухватали опште намете на становништво и феудалне дажбине са банових поседа. Приходи из регалних права, који су се највероватније сводили само на путне и тржне царине, морали су до овог доба заузимати само скроман удео.

За време владе бана Стјепана II дошло је у овом погледу до одлучујућег преокрета. Услед појаве рударства босанска средњовековна привреда је за кратко време изменила свој карактер. Из банове повеље за трогирске трговце, издате 1339, виде се главни производи које је страним трговцима нудила босанска земља. Испред традиционалних продуката: воска, кожа и крзна, спомињу се у овом акту сребро, злато и бакар као роба коју трогирски трговци могу слободно извозити из банове државе. Изричити спомен племенитих и других метала сигуран је знак да је до тога времена отпочела рударска производња у Босни. Додуше, прве вести о босанским рудницима долазе нам тек с краја владе бана Стјепана; 1349. јавља се у једном дубровачком документу Остружница, а 1352. и Сребрница, највећи и најзначајнији босански рудник. Остали се појављују тек за време Твртковe владе. У сваком случају, почеци искоришћавања рудног блага у Босни остају у потпуној тами. Сигурно је да су и овде, као и у Србији, одлучну улогу у покретању експлоатације играли Саси, рудари немачког порекла. Највероватније је да су у Босну дошли из Србије, где је рударство имало за собом скоро читав век развитка. У непосредном суседству Сребрнице, на другој страни Дрине, радили су мањи руд-

ници већ у другој деценији XIV века. Трагање за рудама могли су започети сами Саси својом иницијативом, али је исто толико вероватно да је подстицај могао доћи и од бана, који је на примерима суседне Србије и Угарске могао видети колику корист владаоци имају од ове драгоцене привредне гране.

Мало се која појава по својим последицама за даљи развој Босне сме упоређивати са отварањем рудника. Почетак рударске производње у Босни пада баш у један период изразите оскудице сребра у Европи. Из још неутврђених разлога, велике количине сребра су се одливале у правцу Блиског истока те је његова цена на европским тржиштима осетно скочила. Ново природно подручје се због тога веома брзо укључило у медитеранску трговину. Појава тражене и скупе робе изменила је и однос приморских трговаца према босанском тржишту. Иза сразмерно малобројних приморских трговаца, правих пионира који су од давнина савлађивали тешке путеве по високим и врлетним планинама које одвајају унутрашњост од Приморја, дошли су у неупоредиво већем броју нови трговци који су уместо кожа, крзна, сирева и воска, својим караванима односили сребро, олово, бакар, а вероватно и злато. Савлађујући исте тегобе на путевима и са примитивним транспортним средствима, која су једино била могућа, они су доносили далеко вреднију робу која је без тешкоћа из обалских градова уходаним поморским путевима одлазила на друга тржишта, на првом месту у италијанске градове. Рударска производња је, с друге стране, давала у руке једном делу босанског света новчана средства, којима се могла апсорбовати далеко већа количина робе коју су приморски трговци доносили у Босну. Рад трговаца доносио је пуну меру прихода тек када су и у смеру приморје-унутрашњост ишли с натовареним караванима. Уз тканине, које су одувек биле веома тражене у нашим земљама у унутрашњости, и со, без које сточарска подручја нису могла опстати, почеле су се појављивати у босанском увозу и друге занатске израђевине и потрошна добра која је тражио развијенији живот. Колико је била нагла трговачка експанзија Дубровчана, који су у босанском привредном животу заузимали неоспорно прво место међу свим страним трговцима, показује једно упоређење које је сасвим изузетно могуће направити. Дубровчани су 1332. тврдили, у ситуацији кад би им више стало да прецене него да потцене свој промет, да њихови трговци у Босни имају робе у вредности од 25 000 перпера. Непуних шест деценија

доцније (1389) само три Дубровчанина закупила су сребрничку царину за 8 000 перпера, дакле за трећину суме која је донедавно представљала вредност робе свих дубровачких трговаца заједно.

Препород босанске привреде у првој половини XIV века имао је једну даљу веома важну последицу: појаву градова у средњовековној Босни. После два, прилично загонетна „насељена града“, које спомиње цар Константин Порфирогенит, који по свој прилици представљају мала утврђена средишта локалних властодржаца, све до средине XIV века у изворима се не појављује ниједан босански град. У том погледу Босна представља изузетно заосталу област. Велики процес настајања градова, темеља читаве доцније привреде, друштва и културе, као да је потпуно мимоишао Босну. Наравно, оскудица наших извора и њихово ћутање не могу били доказ да и у Босни до средине XIV века није било малих тргова израслих из села, или насеља занатлија и трговаца наслоњених на подножје утврђених градова, у којима су живели врхови феудалног друштва и боравиле војне посаде. Страни трговци који су до тог времена свакако долазили у Босну, судећи по политичким уговорима, морали су боравити у оваквим насеобинама. Ипак улога тих насеља у привредном и политичком животу Босне морала је бити минимална, иначе се не може објаснити одсуство њиховог помена у сачуваним изворима. Нови градови од којих је само један део настао око средине XIV века везани су за места рударске производње или се налазе у близини рударских налазишта и највећих владалачких утврђења. Старији слој представљају рударски градови: Остружница, Хвојница (Фојница), Дежевице, Крешево, затим у Подрињу Сребрница, и у долини Криваје Олово. Тргови у подножју градова добили су значај у току времена. Њих су одала и имена као Подвисоки, крај тврђаве Височки, насеље под Врандуком које се у једном латинском документу назива само „Subtus Vranduch“, Подкучлат итд. Заједница војне тврђаве и привредне вароши била је толико органска и неопходна да су уз рударске тргове подизана, као секундарне творевине, утврђења која су пружала заштиту и склониште у тренуцима опасности. Тако је у раније насталој рударској и трговачкој Сребрници израстао Сребрник, а уз Олово тврђава Оловац. Уређење босанских градова носи трагове њиховог порекла. Рудари Саси, који су представљали језгра рударских градова, уживали су и овде аутономију као и у другим земљама. Њихова аутономна тела, веће „пургара“ (Bürger) била су у

исто време органи власти у градовима. Већа „пургара" нису само наджнвела Сасе, који су се у нашим крајевима почетком XV века изгубили и етнички претопили, већ су се проширила и на градове који нису постали уз руднике и нису имали никакве везе са Сасима. Тек је, изгледа, тргове настале у источном делу босанске државне територије пред средину XV века мимоишао овај саски утицај. Уз градове у унутрашњости, све је више растао значај трга Дријева у близини ушћа Неретве,[1] који је под босанску власт дошао заједно са Захумљем 1326. Forum Narente — латинско име за Дријевски трг — био је један од старине утврђених законитих тргова сољу и полазна тачка важне саобраћајне артерије која је ишла у унутрашњост дуж Неретве и њених притока.

Упоредо с привредним бујањем развијала се и усавршавала банова фискална политика. Док су његови претходници изричито ослобађали дубровачке трговце свакога данка и сваке „десештине", бан Стјепан II је 1326. почео да захтева од Дубровчана да му плаћају 10% вредности робе коју унесу у његову земљу. Вероватно је баш то била „десештина", позната и раније у Босни, од које су страни трговци били поштеђени. Дубровчанима је тај захтев био неприхватљив, јер је, с једне стране, кршио стара права и обичаје, а с друге стране, претио да озбиљно оштети трговце. Забрана увоза робе у Босну, отпор Дубровчана и њихова истрајност у преговорима, натерали су бана Стјепана II на попуштање. Босански бан се у тим својим мерама угледао на унутрашњу политику свога врховног господара, првог угарског Анжујца, који је у својој држави спровео читав низ важних реформи с циљем да увећа владарске приходе из регалних права. Међу тим мерама важно место заузимало је ковање новца с приходима које је доносило. Отуда није нимало случајно да је баш Стјепан II први владалац који је започео ковање босанског новца.[2] Као и увек код првих корака у ковању новца, босански бан се угледао на оне новчане врсте које су дотле биле у оптицају. Тиме је нови новац стицао поверење у оптицају и постепено истискивао стари. Код новца бана Стјепана II примећује се имитирање венецијанских, српских и дубровачких емисија, дакле оних новчаних врста које су могле бити распрострањене у Босни. Новоотворени рудници морали су доносити бану урбуру, свуда уобичајену и озакоњену дажбину, чији се износ кретао негде око десетине производње метала. Те приходе је, вероватно, исто као приходе царине Дријевског трга,

ДИНАР БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА.

ПЕЧАТ БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА.

бан издавао страним трговцима, најчешће Дубровчанима. Знамо да су Дријева доносила 6 000 перпера чистог годишњег прихода.

За привредно напредовање земље било је веома важно присуство и деловање приморских трговаца. Зато се бан старао да обезбеди такав режим који би овим трговцима пружао најповољније услове. После смирења заплета са Дубровчанима око царине, бан је издао повељу у којој је било установљено шта представља „закон" од старине за дубровачке трговце у Босни. Први пут су у овоме акту одредбе детаљније, разрађеније и обухватају већи број предмета. Поред гарантовања личне слободе и имовинске безбедности, највише пажње посвећено је правном положају Дубровчана у Босни и начину решавања спорова са бановим људима. Прописи ове повеље су сасвим у складу са основним нормама Нинослављевих повеља и са одредбама Дубровачког статута о суђењу са странцима. При суђењу је веома важну улогу играла порота и у повељи се особито пажљиво регулишу питања о томе ко може коме бити поротник. То је сасвим разумљиво у једном систему у којем је заклетва поротника практично решавала процес, „Осуд", глоба код кривичних ствари, ишла је бану и у мешовитим споровима са Дубровчанима. У босанском праву је веома значајна била заштита бана, „вјера" и „рука господина бана"; ње се лишавао банов човек који би одбегао са дубровачким иметком. Осим бановог суда који је изрицао правду према потреби, сталног и уређеног судства није могло бити као што није било никаквих сталних управних органа. Као и свуда, заметак једне сталне институције била је владарска канцеларија. Малобројне сачуване повеље бана Стјепана II дају неколико имена „дијака" који су стилизовали по доста устаљеном формулару и исписивали владарске повеље. Најзначајнији међу њима је Дражеслав Бојић, који је као „надворни писац" водио и Твркову канцеларију преко две деценије. Стални карактер и јасну садржину имала је и служба казнаца, руководиоца владаревих финансија. Помиње се и усорски казнац и у томе се вероватно огледа посебни положај Усоре у оквиру босанске државе. Постојао је и усорски војвода који се јавио упоредо са босанским војводом. Ова служба, на којој се у време Стјепана и Твртка измењало неколико личности, била је свакако војног карактера. Над војводама је стајао велики војвода који се јавља у повељи из 1333. Овај наслов доцније

више није означавао службу, већ се претворио у титулу коју су наследно носили обласни феудални господари. О звањима челника и тепчије, која се јављају у повељама овога доба, не може се ништа поуздано рећи.

4. БОСАНСКА ЦРКВА И ЊЕНЕ СУПАРНИЦЕ У КРИЛУ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Благодарећи успешном отпору до средине XIII века дуалистички јеретици су не само обезбедили своју угрожену егзистенцију, већ и загосподарили негдашњом босанском бискупијом. То им је олакшало да се из заједнице присталица једног спасоносног веровања претворе у организовану цркву. Тежња да своме верском и друштвеном животу дају извесне организоване и сталне облике, при чему је неминовно узор била ипак правоверна хришћанска црква иако су је осуђивали као „службеницу Сотоне", присутна је код свих дуалиста,[1] али нигде није остварена тако доследно као у Босни. Стицајем низа околности, оцртаних раније, њима се пружила прилика да новим садржајем испуне већ постојећи и традиционални оквир. Пошто је подручје цркве, поклапајући се са државном територијом, било ограђено према страном свету међама на линији до које је допирала власт босанског племства и банова, босански дуалисти су уживали изузетан положај: били су једина црквена организација, права „црква божја" у Босни.

Цркви босанској су дуалисти дали своју доктрину[2] чије основно језгро представља супротстављање два принципа, духовног и материјалног, оличена у два божанства: у богу светлости (deus lucis) и богу тмина (deus tenebrarum), који у исто време представљају „највеће добро" (summum bonum) и „највеће зло" (summum malum). Већ из тога се види да је у Босни преовладала радикална дуалистичка струја, док је ранија јеретичка ecclesia Sclavoniae заступала умерени дуализам као и бугарски богумили. Из ове основне догме следили су значајни закључци и нагонили на друкчија тумачења у свим областима црквеног учења. Пошто је материјални свет творевина „бога тмина" старозаветни Бог не може бити отац Христов. Мојсију се, у ствари, указао „зли анђео", а не Бог. На читав Стари завет је пала сенка творца мате-

ријалног света Сотоне, који је и код босанских дуалиста важио као „кнез вијека" тј. господар видљивог света. Заједно са Старим заветом осуђивани су и пророци и патријарси и, нарочито, Јован Крститељ „гори од свих ђавола у паклу", који је погрдно обележаван као „водоносац". И босански дуалисти су, као и њихови радикални истомишљеници на Западу, нашли начина да алегоријским тумачењем „спасу" бар оне старозаветне личности које су тесно повезане са новозаветном традицијом. Аврам, Исак и Јаков добили су своје „духовне" паралеле, а исто тако су и неки од пророка

НАДГРОБНИ НАТПИС ВОЈВОДЕ МАСИМА КОД ЗАУШЈА (ХЕРЦЕГОВИНА).

схваћени као „духовни пророци", сви заједно су служили да у алегоријској интерпретацији јеванђеља заступају „божје људе". Стари завет у целини је ипак остао „вера Јудина".

Душе људске су у почетку биле анђели, у тела су затворени они анђели које је Сотона одвео после борбе коју је водио с Богом. Отуда су душе „пленици", заробљеници тела, и уздржавањем од греха, очишћењем и крштењем могу се после смрти вратити на небо. Само један део душа је унапред осуђен, то су анђели зли по природи који не могу да не греше.

Христологија босанских патарена је била радикално дуалистичка и потпуно докетистичка: читав Христов живот био је по њиховом учењу привидан. Христос није био ни отеловљен, није „јео ни пио телесно", па према томе није ни страдао, ни умро, ни васкрсао, нити се узнео на небо. Марија је била анђео и пошто Христос није рођен од жене, босански дуалисти су извели закључак да треба одбијати генеалогију Христову из јеванђеља.

Хришћанске свете књиге босански дуалисти су као и богумили и катари узимали у оном облику у којем су се вековима сачувале и којим су се служиле и правоверне цркве. Код дубоких разлика у учењу немогуће је било испуштати или мењати места у јеванђељима која нису била у складу са основним догмама. Дуалисти су одабрали други пут. Већ у X веку им се пребацује да свете књиге тумаче на недопуштен начин. Било је то алегоријско тумачење којем су прибегавале и правоверне цркве, само је употребљавано у далеко већој мери и много слободније. Дуалистичке интерпретације долазе до изражаја само у глосама рукописних кодекса, сами текстови јеванђеља нису били ретуширани у дуалистичком смислу. Познавањем Светога писма одликовали су се, као и други дуалисти, и босански патарени. У замишљеној расправи између католика и босанског јеретика, Босанац се у одбрани свога учења увек позивао на јеванђеља, а у једном случају чак и на Стари завет.

„Црква божја" по уверењу босанских јеретика налазила се код њих и њихов старешина је истински наследник Петров. Папе су све до Силвестра биле „њихове вере", која је „права вјера апостолска" а иначе је римска црква идолопоклоничка, и с њиховог становишта, била је проклета и важила као „службеница Сотоне". Исто тако су „синагоге Сотонине" и материјалне цркве. Храмови босанским дуалистима нису били потребни за једноставни култ, а осуђивали

су их из догматских разлога. Поштовање икона и слика у црквама, поштовање реликвија и молитве у црквама сматрани су такође за идолатрију. Заједно с иконама осуђиван је и крст као „слово Сотонино". Свему томе босански дуалисти су супротстављали свој веома упрошћени култ у којем је главни елеменат „молитва божја", изговарана клечећи, и обред ломљења хлеба. Молитва сачувана у једном босанском рукопису истоветна је с молитвом у провансалском и латинском катарском обреднику.

Централно место у верском животу босанских дуалиста заузимало је питање спасења. Својим супарницима они су оштро пребацивали лако дељење опроштаја од греха: „по все дни грехе отпуштају чловеком и тако губе душе чловечске". За њих нема устајања из мртвих, ни чистилишта, нити икаквог средњег пута између раја и пакла. Сваки грех је сматран као смртан, а у исто време је појам греха веома проширен. Грех је представљала употреба хране животињског порекла, затим убијање животиња или разбијање јаја. Грех је значио сваки телесни додир мушкарца и жене, живот у браку није био ништа мање грешан од прељубе. Заклињање, и проливање крви, чак и на основу пресуде, сматрано је такође за смртни грех.

Разуме се да је у оваква схватања било немогуће уклопити „свете тајне" великих правоверних цркава, па су их све редом одбацивали, упирући жаоку нарочито против крштења водом и тајне брака. Уместо свега тога босански патарени су имали „право Христово крштење" које једино доноси опроштај греха. Ко га прими постаје онако свет као што је Петар. „Крштење" се већ схватало не као примање у заједницу, већ као „света тајна" своје врсте. Вршило се полагањем руке на главу и јеванђеља на груди верника. Само онај ко је примио крштење био је стварни члан цркве „прави крстјанин" или „права крстјаница". Вредност крштења је зависила од врлина онога ко обавља обред. Колико год пута згреши онај ко је „крштење" обавио толико пута душе оних које је крстио падају у пакао и толико се пута „крштење" мора поновити.

„Крштење" је повлачило ону линију која је праве дуалисте одвајала од масе њихових присталица. „Крштени" „крстјани" и „крстјанице" нису смели ни на који начин грешити и били су обавезни због тога да се придржавају аскетског кодекса своје цркве. Већ је употреба мрса — месне.

ПУТИР ИЗ ВОЈВОДИНЕ (БОС. ПЕТРОВАЦ), XIV ВЕК.

и млечне хране била довољна да обележи свет који нису обавезивали строги захтеви „праве вере апостолске". За присталице и поштоваоце „крстјана" створен је термин „мрсни људи" који се може разумети једино кроз њихово супротстављање онима који читавог живота непрекидно посте.

Сама босанска црква имала је своју јерархију, чији се степени дају упознати кроз изворе XIV и XV века. Старешина цркве, њен „духовни отац и господин", који је важио као истински наследник Петров, носио је достојанство „јепископа цркве босанске". То је био неоспорно његов службени назив, иако је у свакодневном говору називан „дједом". У једном запису говори се о данима „јепискупства господина дједа", што сведочи о равноправној употреби оба термина у самом крилу цркве. Епископско достојанство у босанској цркви има двоструку традицију: један корен полази из старе ecclesie Bosnensis, а други из дуалистичке средине, која је такође познавала епископе својих цркава. „Дјед" представља, међутим, несумњиво богумилску баштину.[3] Други степен босанске црквене јерархије чинили су „гости" о којима се мало може рећи. Термин нема аналогија ни у црквеној и монашкој организацији великих цркава, ни код познатих дуалистичких заједница, и ниједно од до сада предложених објашњења не задовољава.[4] Најнижи степен у босанској цркви представљали су „старци". Ово достојанство је означавало полазну тачку у успону крстјана ка вишим јерархијским ступњевима. Термин је несумњиво позајмљен из источног монаштва, али није познато када ни на који начин. Можда спада у оне доста бројне трагове утицаја монаштва на уобличавање обреда и организације дуалиста у далеко старијим временима. Није искључено да нам услед оскудности и фрагментарности изворне грађе недостају карике које би потврђивале постојање термина у дугом ланцу дуалистичких јеретичких покрета. С друге стране, могућа је и непосредна позајмица из организације монаштва на босанском тлу. Данас једва остаје места и најмањој сумњи да је монаштво у Босни пре XIII века припадало реду св. Василија, дакле, баш ономе где достојанство „старац" постоји вековима.

Чланови јерархије — „поглавитији крстјани" — скупно су називани „стројници". Као и „дјед" добијали су уз име и чин атрибуцију „господин", као знак особитог уважавања и друштвеног угледа. До сада није никоме пошло за руком да докаже постојање ма какве врсте територијалне органи-

ПРЕДСТАВА СВ. ГРГУРА, ПАТРОНА БОСНЕ, НА НОВЦУ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈЕ.

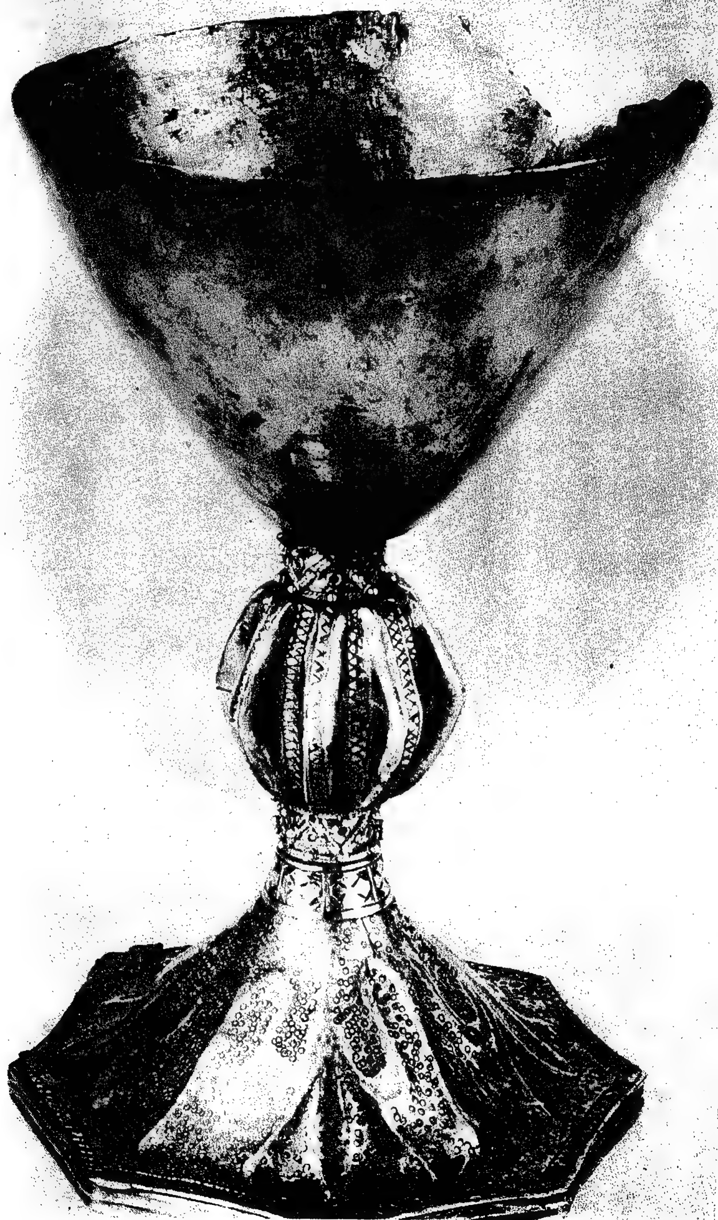

зације и локалне јурисдикције чланова босанске црквене организације. Сигурно је само да је већи део стројника и крстјана живео по „хижама" — domus patarenorum дубровачких извора, које су несумњиво представљале жаришта верског и црквеног живота у Босни. Почетком XV века најкасније, чланови јерархије су почели да бораве и живе и на дворовима босанске господе, понеки су чак читав свој век провели у тој средини. Нема података на основу којих би се могао извести закључак да су „хиже" имале неко своје формално омеђено подручје деловања, иако не може бити сумње да је баш из њих зрачио најјачи утицај на вернике. Босна је у другој половини XIV века важила као земља у којој ни у областима католичких господара није било јасних и разграничених парохија.

Тешко би било и разумети евентуалну мрежу територијалних организација код цркве у којој не би имала никакву функцију. Верници —„мрсни људи" — у ствари су били изван цркве и од њих се веома мало тражило. Без храмова, „светих тајни" и редовних обреда, веза цркве са верницима била је веома танка. Све до „крштења" и прихватања безгрешног живота нико од верника се није могао спасти и црква му ништа није могла пружити сем наде да се у једном тренутку може искупити. Завети чланова цркве били су толико строги да се њихово прихватање могло очекивати само од уског круга изабраних. Остали су највероватније чекали тренутак када више није могло бити одлагања. Чланови босанске цркве од својих верника изискивали су јавно исказивање поштовања — „адорације", које су доводиле у неприлику како обичне људе тако и владаре и феудалце преобраћене у католичанство. Иако су изашли из круга присталица цркве, они ипак нису могли да ускрате „поклоњења" њеним старешинама, па су их објашњавали као пуку учтивост. Иначе су верници окупљани на обред ломљења хлеба, вероватно само тамо где је било крстјанских „хижа".

Босанска црква, када се узму у обзир све те околности, могла је да делује на своје вернике једино кроз активност својих чланова као појединаца. Из тога је морала следити велика разлика између верске ситуације у крајевима где је било крстјана и оних где „хиже" нису биле распрострањене. Карта раширености крстјанских заједница, која се може израдити само на основу трагова сачуваних у турским дефтерима и местимично суочити са фрагментарним подацима из периода постојања босанске цркве, неоспорно је несавршена

и несигурна, али у свим деловима показује исту груписаност трагова на поједине жупе и, чак, делове жупа. Нема нимало основа да се Босна замишља као верски хомогена територија ни у време кад је босанска црква била једина верска организација у држави. Далеко је вероватније да је била пошарана оазама у којима се одвијала нека врста активног религиозног живота и широким појасевима, који су представљали „ничију земљу" у верском погледу. Велике правоверне цркве ту нису имале приступа, а босанска јеретичка црква, због своје структуре и доктрине, није била у стању да становништву читаве босанске територије удари печат своје особене религиозности.

Једино се оваквом верском ситуацијом може објаснити читав низ појава из босанске црквене историје. Савременицима су падали у очи доста необични брачни односи код становника Босне. Босанци су узимали жене под условом да им буду „добре и верне" и веома их лако напуштали. Фрањевци, којима је у Босни овај „обичај земље" (mos patrie) задавао много невоља, тврдили су, вероватно претерујући, да од стотине тек један остаје у току целог живота у браку са једном женом. Иако је у католичким срединама у суседству напуштање жене и живљење са другом важило као „патаренски обичај",[5] ипак у тој појави нема ничега што би било заиста „патаренско". Брак и брачни односи су били просто изван зоне интересовања босанске цркве и налазили су се искључиво у сфери обичаја и обичајног права. Негативан став босанских крстјана према браку — пребацивало им се да тврде „да је телесни брак прељуба" — могао је само деловати да се развију још слободнија схватања у овим односима у које је једино црква у ово доба уносила строгости и реда.

Исто онако као што нису познавали црквени брак, становници Босне нису били ни крштени, па су, гледани споља, из ортодоксних средина, сматрани за „невернике". Сам назив „поганин" или „infidelis" не би пружао довољно основа за овакав закључак, јер су се термини ове врсте употребљавали обилно и у врло широком смислу. Много су значајнији конкретни подаци настали у вези с деловањем других цркава у Босни и преласком Босанаца у католичку средину. Босански становници, који су били, у ствари, изван сваке цркве представљали су тле на коме се одвијао рад на преобраћању и мењању црквених прилика, крштавани су као одрасли без икаквог одрицања евентуалне раније вере,

чак и без исповести. Исто тако су Босанци, долазећи у Дубровник на службу, тек ту као одрасли крштавани, мењајући често своја имена. При томе не само да се не спомињу формалности којима се подвргавају јеретици, већ се овом свету јерес уопште и не пребацује. Савременицима је била сасвим јасна дубока разлика између крстјана, правих убеђених јеретика, и обичних људи који, вероватно, нису увек били далеко од истинског паганства. У томе јазу који је делио чланове цркве од становника који су тек делом били њени верници, противници су открили највећу слабост босанске цркве и свесно га искоришћавали сужавајући све јаче подручја њеног утицаја и подривајући јој на тај начин темеље.

Већ после првих освајања за време бана Стјепана II Котроманића, у састав босанске државе су ушле области са црквеном организацијом и верницима католичке и православне цркве. За босанску цркву је то био судбоносни преокрет: она је престала да буде једина црквена организација у босанској држави. Уместо спољне опасности која је угрожавала у XIII веку и којој се успешно одупрла, појавила се опасност од противника унутар босанских граница. Последице првог таласа освајања још увек нису биле озбиљне, јер је босанско продирање на Приморје између Цетине и Дубровника у први мах збрисало католичке и православне црквене организације. Католички бискуп из Макарске је у време босанског освајања пребегао у католички Омиш, а слична судбина морала је задесити и православног епископа Захумља, чије је владичанство већ доста страдало у самом почетку века за време ратова и привремене власти Шубића над Хумом. Босанска црква је стекла извесна упоришта око горње Неретве и трајно их одржала, али верска карта новоосвојеног подручја се није битно изменила: становништво око доњег тока Неретве је и крајем XIV века и доцније важило као католичко, док се у унутрашњости Хума одржало православље. У изворима се спомињу православни попови из појединих места, а зна се и за Санковиће, господаре овога краја, да су остали верни православљу. Још неповољнији за босанску цркву био је резултат доцнијег таласа освајања 1373—1377. Крстјани су местимично продрли у Подриње и Полимље, али су на територији освојеној од српских обласних господара остале сачуване црквене организације и њихова средишта, у босанску државу је доспео и манастир Милешева са гробом светога Саве.

Освајање Хума је изазвало нови судар православља и босанске јереси, познате и омрзнуте од раније у српским црквеним круговима. Српска црква је босанске дуалисте уврстила у низ најзлогласнијих јеретика и званично их анатемисала у својим синодицима. Уз „Растудија босанског" и неколико других имена, проклињаних још у време док је јерес била ограничена на Босну у ужем смислу, у српске синодике у XIV веку уношена су имена бана Стјепана, поједине властеле, попова отпадника, па чак и незнатних људи и жена, познатих само у ближем кругу цркве у којој је синодик читан. Сви су важили као „триклети бабуни који се називају лажихришћани и ругају се нашој правој вери", и на све је подједнако бацано проклетство. До средине XIV века, црквена борба између јеретика и православља била је испреплетена са политичким сукобом између бана Стјепана II и Душана око Хума. И босански ратници су у једном српском запису жигосани као „безбожни и погани бабуни". Босански крстјани нису, разуме се, остајали дужни, њихово ругање „правој вери" дошло је до изражаја у глоси једног босанског рукописа где се „митница" из јеванђеља тумачи као „место патријархово где се патријарси ставе сребром и златом". Упркос обостраном трајном непријатељству дуалистичка босанска црква и православље живели су упоредо у оквиру босанске државе. Њихову коегзистенцију олакшавала је околност што су били територијално одељени: православље је остало ограничено на источне и јужне области, некадашње делове српске државне територије, док је босанска црква тек местимично прекорачила своје традиционалне међе. Уз то се православно свештенство није са босанском црквом сударало у политичкој сфери, око утицаја на владаревом двору гложили су се само крстјани и фрањевци.

Управо у време кад је Босна добила своје прве православне и католичке житеље, отпочела је и јача папска активност према Босни. Из Авињона је покренута акција која је имала веома далекосежне последице. У пролеће 1325. упућен је у Босну, у мисију која је имала за циљ обраћање јеретика и спровођење инквизиције, фрањевац Фабијан. Бану Стјепану II и угарском краљу Карлу Роберту препоручен је фратар као личност која треба заједно са осталим инквизиторима да уклони јеретичке заблуде и народ изведе „на светло праве вере". Од обојице владара папа је очекивао да ће свим снагама помоћи подухват фрањевца. Из чи-

тавог тог брижљиво испланираног посла, међутим, није ништа произашло, због тога што су се против фрањевачке мисије побунили доминиканци, који су раније добили инквизиторска овлашћења. Планула је огорчена борба између два просјачка реда око права на рад у земљи где ни један ни други нису ухватили корен. Главно поприште је била папска курија у Авињону где су фрањевци у два маха тријумфовали: 1327. добили су искључиво овлашћење за инквизиторски рад у Босни, а 1330. доминиканцима је забрањено да их у послу ометају. На другој страни, и босанска бискупија у Ђакову стварала је проблеме. Папи је још раније било резервисано право да именује овог титуларног босанског бискупа, а кад је 1334. столица била упражњена изабрао је каптол свога кандидата, док је краљ Карло за бискупа поставио неког лаика. Тек после две године смутњи ствар је била решена папском потврдом каптолског кандидата.

Тада се изменила и папска политика према Босни. Нови папа Бенедикт XII оборио се и на бана с којим је његов претходник рачунао у борби за обнову католичанства у Босни. На такву папску оријентацију свакако су деловале и оптужбе и интриге банових противника из редова хрватских великаша. У сваком случају папа је у личности бана Стјепана II видео кривца за неуспех инквизиције у Босни, те је у пролеће 1337. позвао хрватске великаше Курјаковиће, крчке кнезове, Шубиће, Нелипца и његов род, да нападну јеретичку Босну и оружаном силом потпомогну деловање фрањеваца које још увек није показивало резултате. Тада је, међутим наступио један сасвим неочекивани обрт. Против овога подухвата енергично је устао краљ Карло Роберт, који и иначе није био у добрим односима са угарским високим клером, а преко њега и са папском столицом. Све великаше који би напали босанског бана прогласио је унапред за неверннке и одметнике и забранио да им се укаже ма каква помоћ. Интерес угарског краља, који га је навео да осујети „крсташки поход" против Стјепана II прилично је разумљив: босански бан био је његов лојални вазал док су хрватски великаши упорно ометали учвршћење краљевске власти у Хрватској.

Ускоро се ипак показало да ни угарски краљ није сасвим незаинтересован за црквену ситуацију у Босни. Он је 1339. наговорио генерала фрањевачког реда Герарда Еда (Odonis), који је у Угарској боравио сасвим другим послом,

да пође у Босну и испита и среди тамошње црквене прилике. Познати богослов и врховни старешина фрањеваца био је у Босни примљен врло лепо и са великим почастима. Бан је показивао најбољу вољу и желео да ради на томе да се у Босни „обнови служба Богу“ и „да се подигну цркве које леже разорене и срушене“, али је налазио да нема услова за покретање енергичније акције против јеретика. Главну препреку су, по бановим изјавама, представљали шизматици који су се налазили у суседству и којима би се јеретици одмах обратили за помоћ чим би нешто предузео против њих. Непријатељство Душанове Србије, нема сумње, слабило је донекле банове позиције у самој Босни, али је он опасност преувеличавао у жељи да избегне решења која би изазвала смутње и борбе у тек консолидованој држави.

Изгледа да су баш тада створене смернице католичке политике према Босни за читав један век. Стрпљив и напоран рад са постепеном преобраћању становника Босне предпостављен је насилним акцијама и борби за уништење јеретика. Ускоро после посете фра Герарда, свакако у периоду од 1340. до 1342, организована је фрањевачка викарија у Босни с циљем да се деловању мале браће дâ један организациони оквир и трајни карактер. Тек после тога дошло је до подизања фрањевачких манастира, чија је рана историја, на жалост, веома слабо позната. Изгледа да је први био у Сутјесци, која је много доцније називана „Curia bani“ (банов двор). Време учвршћивања фрањеваца у Босни поклапа се с временом настанка и успона градова и тргова у Босни, и фрањевци су овај неоцењиво важан процес умели да искористе за своју акцију. Њихови први и најважнији манастири подигнути су у градским насељима и живим привредним средиштима (Сутјеска, Високо, Лашва, Олово, Сребрница, Теочак) где се најјаче могао вршити утицај на бројније масе. Малој браћи је свакако ишла на руку околност да су основна језгра ових насеља била састављена од католика, приморских трговаца и рудара Саса, и да су ова места уживала извесну аутономију, тако нису били изложени угрожавању од стране патарена и њихових присталица. Владар је био сагласан са њиховим деловањем, а властела у доба Стјепана II и Твртка I није имала власти над овим местима. У току времена трговачка и рударска насеља добијала су све већи значај, бројно су се увеличавала, привлачећи нове и нове становнике. Али баш та места су остајала изван утицаја босанске цркве, чија су се упоришта и надаље налазила у селима

и забитним крајевима. У познатој расправи између римокатолика и босанског патарена из почетка XV века јеретику се пребацује да живи „у грмљу по планинама и шумама" и да он „са планинама Босне" представља раскол. И савременицима је падало у очи, нема сумње, како босанска црква остаје по страни у бурном и наглом привредном и друштвеном развоју Босне. У томе се крио још један од дубоких корена њене слабости.

У своме раду фрањевци су главну пажњу обраћали не самим јеретицима, већ обичним људима који су представљали захвалније и важније тле за акцију. Из њихових „Дубиа", питања о извесним нејасним проблемима, упућених папи у другој половини века, може се закључити да је Босанцима, који су били склони да приме католичку веру, најтеже падало да се одрекну својих брачних обичаја. Извесну атмосферу страха одају и захтеви преобраћеника да се не исповедају јавно, и склоност да и даље чине „поклоњења" јеретицима. Велику олакшицу фрањевцима представљале су духовне привилегије које је ред добио, јер су им омогућавале да поступају веома еластично и са много обзира према домаћим обичајима и схватањима. Умели су уз то да искористе и неуко православно свештенство, у областима где га је било, да врши крштење и прибавља цркви вернике.

Босанска црква је, нема сумње, у току XIV века доведена у далеко неповољнији положај него што га је имала раније. Више није била једина „црква божја" у босанској држави, мада је још увек подвлачила своју надмоћност над „идолопоклоничким" црквама,[6] и међу остацима катарских заједница у северној Италији важила као извор светости и чистог учења.[7] У државним оквирима Босне стекла је супарнике на пространим територијама на периферији и у најживљим средиштима у самом језгру државе. Њена немоћ да бројно и раштркано становништво чвршће прилуби уз себе постала је у тим условима далеко опаснија. Па ипак, она још увек није била непосредно угрожена захваљујући томе што је у везама са властелом налазила ослонац који се још дуго неће колебати. Место арбитра у односима између владара и властеле, које је добила и учврстила управо у ово време, учинило ју је неопходном у политичком животу Босне. Својом улогом да „огледа" или „суди" властелина осумњиченог за „невјеру" постала је чувар најосновнијих права властеле. Босанска црква се из Босне није могла уклонити, а да се, у исто време, опасно не угрози равнотежа у односима између владара и властеле.

5. БОСНА ПРЕМА ДОГАЂАЈИМА У ДАЛМАЦИЈИ

Далматински градови су у току XIV века у великој мери утицали на политичке прилике у залеђу. Кад год би се осетили угрожени од хрватских великаша који су господарили областима на копну, они су се приближавали, па и потчињавали Венецији. С републиком на лагунама имали су много чега заједничког у друштвеном поретку, код ње су тражили ослонца у борби за очување своје аутономије; али и да није било тих додирних тачака они би јој се обраћали из простог разлога што нису имали никога другог коме би се обратили за помоћ. Угарски краљеви су били од приморја одвојени појасом територија хрватских великаша и услед тога практично онемогућени да интервенишу у односима између градова и обласних господара.

У првим деценијама XIV века под власт Венеције дошли су Трогир, Шибеник и Сплит, тако да су сви велики далматински градови били под окриљем Републике светог Марка. Власт над овим градовима је неминовно увлачила Венецију непосредно у балканску политику. Она је инспирисала поједине акције градова и њихов улазак у разне савезе и, поред тога, водила једну ширу политику у циљу заштите својих интереса у Далмацији. Краљ Карло I Роберт држао се према венецијанским подухватима у Далмацији доста помирљиво и задовољавао се протестима против заузимања градова. Сукобе с Венецијом, изгледа, желео је да избегне, због својих амбиција у Напуљском Краљевству. Али када је Карло 1342. умро и на угарски престо дошао још сасвим млад Лајош I (краљ Лауш наших извора) односи су се из темеља променили.

Лајош је из исте, само још јаче изражене жеље да уједини две анжујске краљевине заузео непријатељски став према Венецији, видећи у њој главног противника својих амбициозних планова. На другој страни, Венеција је представљала сметњу краљу да заврши процес потчињавања крупне властеле у Хрватској и да с успехом крунише анжујску унутрашњу политику којој је темеље ударио његов отац. Области хрватских великаша спречавале су краљу приступ до градова који су се предали Венецији, а у исто време су ова венецијанска упоришта могла да дају подршку великашима кад би били угрожени од краља. Обнављање краљевске власти у Далмацији могло се остварити, очигледно, једино енергичним наступањем и против великаша

и против Венеције. Краљ Лајош је одабрао управо тај пут који га је одвео у читав низ ратова и на крају му донео жељени тријумф. Босна, разуме се, није могла остати по страни ових борби, иако се у њих није мешала из својих интереса већ због вазалских обавеза босанског бана према угарском краљу. Бану Стјепану II учешће у акцијама краља Лајоша I исто тако није донело непосредне користи нити увећање државне територије, али му је омогућило да поведе самосталнију политику.

Држање бана Стјепана II у првим данима владавине краља Лајоша није сасвим јасно. Укорењено је мишљење да он није имао поверења у свога младог врховног господара и да је први пут почео да се колеба у своме ставу према Угарској. У јулу 1343. његов посланик је у Венецији изнео понуду свога господара да с Републиком склопи некакав савез. Млетачка влада је „узимајући у обзир моћ бана Степана", како се у образлагању одлуке каже, пристајала да ради на склапању савеза у којем би добио место и српски краљ Душан и великаши из „Склавоније", тј. наших земаља. Венеција се трудила да тој коалицији да изглед одбранбеног савеза за заштиту Босне и „словенских крајева". По млетачкој концепцији, у савезу би учествовали њени далматински градови , док се име Републике уопште не би спомињало. Такав савез би очигледно био уперен против Угарске, али ми познајемо само млетачку концепцију а не и суштину иницијативе босанског бана. Заједнички противник Венеције и босанског бана био је у тим данима хрватски великаш Нелипац. Против њега је средином 1343. спремала војску и тражила преко свога посланства од босанског бана да јој буде наклоњен.

Догађаји су узели нови обрт када је 1344. умро моћни Нелипац. Млади краљ Лајош је одлучио да искористи ову прилику и добије у своје руке краљевске градове које је Нелипац држао. На то је Венеција одмах окренула своју политику и нагло се од љутог противника Нелипчевог претворила у заштитницу његове удовице и малолетног сина. Радила је и на томе да придобије крчке кнезове и крбавске Курјаковиће, како би табор краљевих противника био што јачи. Краљ је послао славонског бана Николу Банића (Banfi) од Лендаве да с војском заузме краљевске градове. Ратовањем у јесен 1344. славонски бан није постигао непосредне резултате, успео је само да присили Владиславу, Нелипчеву

удовицу, да се обавеже да ће се краљу покорити и предати градове.

Под утицајем Венеције, Нелипчеви наследници су одбили да испуне обећање. На то је краљ послао бана Стјепана II Котроманића и славонског бана Николу да покоре Владисаву и њенога сина. Ова двострука експедиција је, најзад, постигла свој циљ. Бан Стјепан је после дужих преговора пуштен у Книн и ту је јула 1345. издао повељу којом је у краљево име примио краљеве градове, потврдио младоме Ивану Нелипчићу породичне земље и обећао опроштај. Ускоро затим је све то потврдио краљ који је и сам дошао у Хрватску. Ови успеси су привукли на краљеву страну најглавније хрватске великаше, тако да су далматински градови остали без свога заштитног појаса, па су и они, за време краљевог боравка у Хрватској, упутили своја посланства и исказивали дужне почасти. У тим градовима је свуда остало још угарских присталица, које су понекад могле представљати значајну странку. У временима када се мењала равнотежа у залеђу, долазило је и до померања унутар аристократских градских већа и до преваге оне стране која је била уз силу пред којом је стајао успех. Овога пута су поред Сплићана, Трогирана и Шибеничана, који су сразмерно недавно дошли под млетачку власт, у краљев логор отишли и посланици Задрана, старих млетачких поданика, међу којима су присталице угарског краља постале бројне и активне.

У таквом држању градова морала је Венеција, која се сасвим отворено ангажовала против угарског краља у време борби за Нелипчево наслеђе, видети велику опасност за своје позиције. Утолико више, што је врло енергично покушавала да спречи за њу неповољан ток догађаја. Иако задарски посланици нису ни доспели до краља који се задовољио дотадашњим успесима и напустио Хрватску, Венеција је против Задра предузела војну акцију с циљем да казни покушај издајства. Августа 1345. дошла је јака млетачка флота и блокирала град који се припремио за одбрану и ступио у везу с краљем Лајошем уздајући се у његову помоћ.

Венецијанци су спровели опсаду Задра по свим правилима ратне вештине тога доба. Млетачко бродовље је одсекло град с морске стране, а импровизовано утврђење, бастита, спречавало је прилаз с копна и у исто време пружало заштиту опсадној војсци. Решеност Задрана да истрају у борби нарочито је порасла од како су добили вест од краља Лајоша

да ће им послати помоћ. Краљева војска је стигла у близину Задра тек у новембру 1345. под заповедништвом босанског и славонског бана, али толико малобројна да се банови нису одважили да ступе у борбу с млетачким снагама. Уместо тога су ушли у преговоре са Венецијанцима, што су незадовољни Задрани сматрали за издају. Код Задрана је бан Стјепан II био гледан веома рђаво, историја ратовања око Задра коју је написао неки непознати Задранин — Obsidio Jadrensis — садржи тешке оптужбе против босанског бана који је, наводно, био потплаћен од Венеције и својим држањем проузроковао пораз великог јуриша краљеве војске у јулу 1346. Сигурно је само да је босански бан учествовао у борбама око Задра на угарској страни, да није долазио у сукоб с краљем Лајошем и да је заиста водио преговоре с Венецијом. Примирје склопљено у новембру 1345. између оба бана, није свакако било акт нелојалности према Лајошу, али у даљим преговорима бан Стјепан II показивао је више предусретљивости према Венецији него што би се у таквој ситуацији могло очекивати. Република је на бана деловала, поред обичних посланика, и преко фра-Перегрина Саксонца, босанског фрањевачког викара, утицајног у бановој околини и дубоко оданог Венецији. „Намере краљеве“ које је бан у пролеће 1346. откривао Венецији нису могле бити нарочито важне ни тајне. То се види из савета који је бан дао Венецији да упути краљу посланство и преговора о миру. Највише што су Млечани могли из банове поруке извући за себе била је нада да би краљ можда одустао од захтева да напусте опсаду Задра, изнетог приликом посредовања аустријског херцега Албрехта.

После најдраматичнијих дана овога рата, млетачког јуриша у мају и краљеве опсаде и јуриша на „баститу“ почетком јула 1346. где је босански бан лично учествовао, променио се одлучно његов став. Док је од 1344. у више махова био извршилац краљеве воље исто онако као славонски бан, после неуспелог јуриша и краљевог повлачења, бан Стјепан је иступио у односима са Венецијом сасвим самостално. У периоду од средине до краја 1346, када се опсада Задра завршила млетачком победом, босански бан је више радио у корист Венеције него у корист свога сизерена. Док је раније бан најдаље ишао дотле да избегне непосредне окршаје с Венецијом, сада је очигледно чинио покушаје да с Венецијом сарађује против свога краља. Септембра 1346, банов посланик у Венецији предлагао је савез против краља

Лајоша и тражио за бана краљевски град Книн. Венеција је тада понуду одбила, изговарајући се да је с краљем започела преговоре о миру. У овој иницијативи бан није био усамљен, он је уз себе имао и хрватске великаше који су се тек недавно покорили краљу Лајошу. Банов посланик је тражио да Венеција опрости кривицу и прими у своју милост кнеза Гргура Курјаковића, Будислава Угринчића и Нелипчевог сина, Ивана Нелипчића. Република је са своје стране примила обавезу да ће деловати на Младена III Шубића, који јој је међу хрватским великашима био нарочито одан, да не узнемирава и штети бана Стјепана II и његове поданике. Са Шубићем је бан Стјепан био у отвореном рату, јер су се налазили у супротним таборима: Младен III уз Венецију, а босански бан уз краља Лајоша. Шубић је у Скрадину држао чак неке заробљене Босанце. Против Младена III бан Стјепан је спремао војску, а Венеција се због тога још јаче заузела да уклони размирице између свога вазала и новостеченог савезника. Било јој је то утолико потребније што се пронео глас да ће нова угарска војска доћи под Задар да спасава град. Република је отворено тражила од босанског бана да јој у том случају укаже помоћ.

Упркос свим овим Стјепановим акцијама које су у крајњој линији доводиле у питање све успехе краља Лајоша у Хрватској, његов положај у Будиму није био поколебан. Он се жалио на Задране, у време када је посредовао за мир између њих и Млетачке Републике, да га клеветају код угарског краља. Бану је, види се из тога, још увек било стало да на угарском двору изгледа лојалан и још увек је могао оптужбе Задрана, који су ствари посматрали из близине, да одбацује као клевете. Улога бана Стјепана у последњој фази борби била је свакако позната опседнутом граду, отуда је и локални хроничар ових догађаја толико нерасположен према босанском владаоцу.

Кад су се 15. децембра 1346. Задрани, најзад, после дуге и упорне борбе предали Венецији, сукоби у Далмацији су се стишали. Краљ Лајош је већ следеће године пошао у свој поход у јужну Италију и његово интересовање за наше крајеве је опало. Бан Стјепан II није морао да истраје на путу којим је кренуо средином 1346. Било му је утолико лакше да остане лојалан вазал што много од онога што су крили млетачки записници савременицима није било познато. Наклоност Венеције, међутим, бану је била драгоцена због односа са Србијом.

6. БОСНА И СРБИЈА СРЕДИНОМ XIV ВЕКА

После уступања Стона Дубровнику, вести о односима Босне и Србије су врло ретке. Одавно је већ запажено да се нешто морало догађати око 1335/6. године. Босански војвода Ружир и Милтен Драживојевић, забележени још 1335. као босански поданици, јављају се 1336. као краљеви људи. Шта се иза те промене крије није познато. Можда то има неке везе с ратовањем угарског краља у Мачви, јер у том сукобу босански бан због својих односа према Угарској вероватно није остао неутралан. Да је Србија представљала опасност за Босну види се и из познате банове жалбе фра-Герарду де Одонис да против јеретика у својој земљи не може да предузме одлучније кораке, јер би они потражили помоћ од „шизматика", што свакако значи од српскога краља.

У Венецији су се у преговорима између бана и Републике 1343. правиле комбинације са савезом у којем би поред Босне и далматинских градова учествовао и српски краљ. Остало је непознато да ли је Душана предлагао сам бан Стјепан или Венеција. Из тих преговора није ништа произашло. У јесен 1346, бан Стјепан II непосредно је замолио Сињорију да упути посланике српском цару да посредује за мир. Млетачка влада се с много добре воље примила тога задатка, за љубав савезника до кога јој је много стало. Крајем новембра, Венеција је преко свога гласника обавестила босанског бана како је српски владалац реаговао на ово посредништво.

И Душан је изјављивао спремност да за љубав Венеције живи у миру и пријатељству с босанским баном, али се жалио да је бан узео и да држи једну земљу која по праву припада његовом краљевству. Враћање те земље било је за српског владаоца главни услов за мир. Интереси на југу наводили су Душана на велику попустљивост, тако да је предлагао чак да се, уколико постоји сумња у његово право на хумску земљу, одлука препусти другима, али да обе стране дају залоге да ће одлуку арбитара прихватити. Цар је могао предлагати овај већ од XIII века много практикован начин решавања спорова, због тога што је његово право било очигледно и што би на тај начин спор био решен у његову корист. Наравно, из тих истих разлога, овај пут ка измирењу није могао бити прихватљив за босанског бана. Изгледа да је Душан то предвиђао, па је млетачким посредницима предлагао да се, ако ништа друго не успе, закључи примирје на две до три године уз обострану обавезу да неће наносити

штету. У тој фази преговора прекида се низ наших извора, тако да не знамо шта је у ствари постигнуто. Није искључено да је остварен минимум и склопљено кратко примирје, јер у току 1347 и 1348. не сазнајемо ништа о сукобима или непријатељству босанског бана и српског цара.

Питање је, међутим, поново постало актуелно у пролеће 1349. Тада је у Србији боравио млетачки посланик чија је мисија на првом месту имала за циљ да издејствује накнаду штете Дубровчанима и млетачким трговцима и затим да покуша измирење Душана и цариградских царева. Тек ако посланик процени да овим задацима неће шкодити, могао је да покуша с новим посредовањем за мир између Србије и Босне. Том приликом свакако није било ништа постигнуто, јер је средином маја босански бан поново молио за млетачко посредовање. Истовремено је саопштио да ће у Хуму, земљи која је била главни разлог босанско-српског непријатељства, изградити тврђаву крај мора. Молио је млетачку владу да му пружи помоћ у случају да неко покуша да нападом с морске стране осујети градњу. Бан Стјепан вероватно није предвидео колико ће овај план узбудити и нерасположити Венецију. Та тврђава може једнога дана да буде опасна за млетачке градове и поседе — забележено је уз одговор посланику. Тај приговор није изнет јавно, већ се бану саветовало да одустане од своје намере, због тога што дизање града на спорном земљишту може ометати преговоре о миру и пријатељству са српским царем. Венеција је ипак и тога пута предузела извесне кораке у Србији, али је држање бана Стјепана онемогућило сваки успех. Пред сам крај 1349, босанска војска је продрла у српске области у приморју и пустошила их. То је погоршало кризу у српско-босанским односима, цар Душан је у пролеће 1350. објашњавао Венецији да се од одмазде против Босанаца уздржава само због тога што се она заузима за бана. Управо због тога, тврдио је српски цар, Република треба да предузме мере код бана да га умири и наведе да поврати оно што је узео и да накнади штете које је нанео.

Било је сасвим јасно да се српски владар спремао да своју огромну моћ управи према западу и одлучно размрси заплете с Босном око Хума. Над Босну се наднела велика опасност. Први пут после великих успеха на почетку самосталне владе, бан Стјепан је био изложен опасности да претрпи озбиљан неуспех. Пошто је српски цар враћање Хума поставио као услов за постизање мира, босански бан је могао само да се или мирно одрекне ове области или да се

изложи опасности од оружаног напада, чији се исход, због велике несразмере снага, могао предвидети. Бан се определио ипак за ратни сукоб уздајући се, вероватно, у помоћ угарског краља и могућност да се ратни губици поврате. У сваком случају, он се и у последњим преговорима, које су с великом озбиљношћу и залагањем водила два млетачка посланика путујући од једног владаоца другоме, држао непопустљиво. Разговори су се отегли, а по процени посланика није било никаквих изгледа на успех, због тога је млетачка влада, налазећи да је изложена великом трошку и да неуспешним посредовањем само губи ауторитет, повукла своје посланике. Рат је после тога био неизбежан.

Посланици су још у септембру 1350. деловали као посредници, а у октобру је већ цар Душан с војском провалио у Босну. На жалост, о овом рату се не зна готово ништа. Старији описи по којима је Душан са 80.000 људи прешао Дрину и опседао Бобовац немају ослонца у изворима. Да је циљ српског владаоца пре свега био Хум, не показују само преговори у којима је он непрестано тражио ову област, већ и предлог да се са млетачким дуждем састане евентуално на ушћу Неретве. Хум је за кратко време дошао у руке цара Душана, Срби су сигурно запоселили град Нови у Неретви. Средином октобра, Трогирани и Шибеничани очекивали су долазак српског владаоца у близину и спремали дарове које ће предати кад буде дошао до Крке. У то време је некако морало доћи до преокрета. Вести са југа, да је Кантакузин провалио на територију Душановог царства и освојио Бер, Воден и неке мање градове, присилиле су српског цара да своје снаге пребаци у Македонију и у освојеним областима остави само посаде у градовима. Средином новембра Душан је већ боравио у Дубровнику на своме путу ка Македонији.

Одлазак српског цара с главнином војске довео је у питање његове тековине у Хуму. Десило се оно исто што је и у Македонији ослабило Душанове позиције: градске посаде, сувише малобројне и слабе, нису биле дорасле да одбране себе и околну територију од напада снажнијих војних одреда. Свега неколико месеци било је довољно бану Степану II да поврати изгубљене градове. За освајање Новог у Неретви био је нарочито заслужан банов властелин Вук Вукославић, чије се заслуге износе у једној повељи издатој средином 1351. Бан Стјепан II је на тај начин пред крај своје владавине одбранио оно што је на њеном почетку освојио за Босну. Цар Душан се вероватно није помирио с крајњим

исходом рата с Босном, али, заузет на другој страни, није имао више прилике да се ангажује око земаља на Неретви. После његове смрти, више нико није са српске стране угрожавао босанску власт над Хумом.

7. ПОЧЕТАК ВЛАДЕ БАНА ТВРТКА

У последњим годинама своје владавине, бан Стјепан II није имао већих тешкоћа. Подужа краљева одсуствовања из земље препуштала су ствари у Далмацији своме природном току. Добре односе с Венецијом на тренутке су мутиле жалбе градских кнезова због пљачки које су на градским подручјима вршили банови људи. Следеће велико затезање односа и рат Угарске и Венеције бан није доживео и његова вазалска лојалност више није долазила у искушење. Пред сам крај живота, чак је постао таст свога сизерена краља Лајоша који се 1353. оженио бановом ћерком Јелисаветом. Тим браком, истина, односи Босне према Угарској нису постављени на неку срдачнију основу, што су убрзо показали сами догађаји, али је уздигнут углед босанске банске породице, која је већ била повезана са европским кнежевским породицама не тако високог ранга.

У другој половини 1353. године, умро је бан Стјепан II Котроманић, после доста дуге и врло успешне владавине. У државама, као што је била Босна овога доба, у којима су личне везе зависности, верност и обавезе „верне службе“ представљале главну кохезиону снагу, у којима није било сталних институција које би деловале независно од промена личности на кључним положајима јерархијски устројеног друштва, ишчезавање владаоца изазивало је неминовно слабљење темеља читаве државне структуре. Обавезе властеле и осталих људи прелазиле су, додуше, по схватањима о праву и дужностима, на новога владаоца, али је равнотежа, успостављана под утицајем врло сложених чинилаца, неизбежно била поремећена. Примајући власт над земљом и људима, нови бан није могао да непосредно продужи деловање свога претходника, јер је на првом месту био суочен са задатком да властели у земљи наметне такву послушност која ће омогућити да преко њене „верне службе“ покрене све снаге државе у остваривању својих замисли. Уз то,

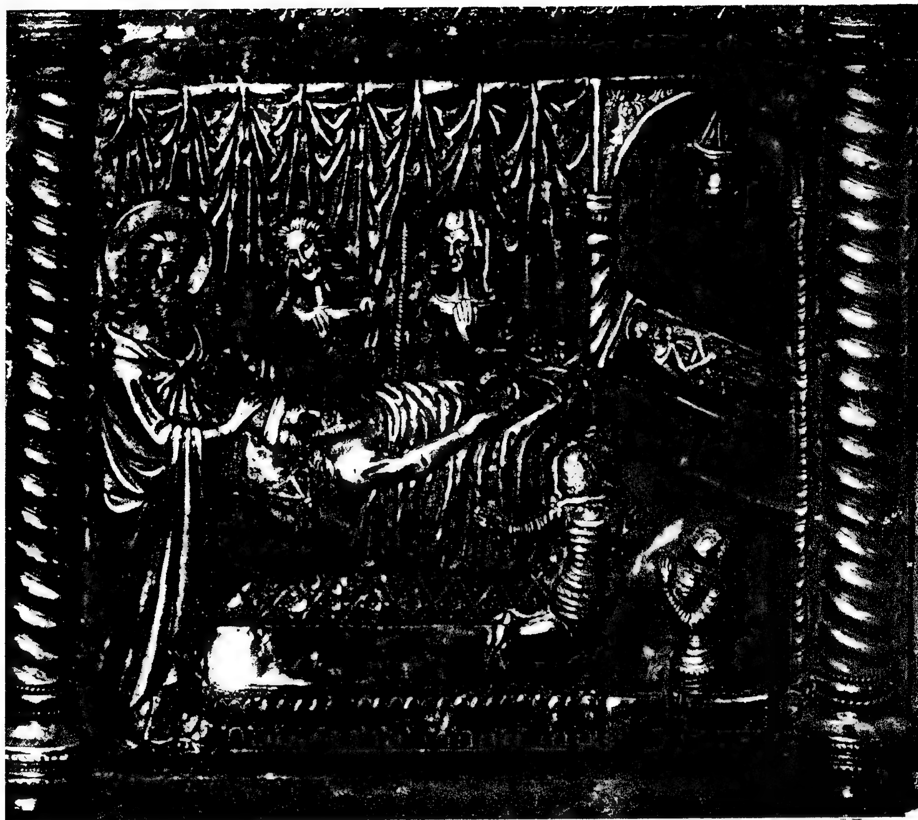

ПРЕДСТАВА СМРТИ СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА, РАКА СВ. ШИМУНА.

РАКА СВ. ШИМУНА У ЗАДРУ, ДЕЛО МАЈСТОРА ФРАНЧЕСКА ИЗ МИЛАНА, НАРУЏБИНА УГАРСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛИСАВЕТЕ, ЋЕРКЕ БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА.

смена на банском престолу, после смрти бана Стјепана II, није извршена у најповољнијим околностима. Из најмање три брака бана Стјепана није, изгледа, надживео ни један мушки потомак.[1] Банови синови, уосталом, по начину како је попуњаван босански престо, нису били предодређени да наследе оца у банској власти. У крајњој линији о томе је одлучивао избор, који је у овом случају пао на Твртка, сина Стјепановог брата Владислава и Јелене, кћери Јурја Шубића. Нови бан је био још веома млад, није могао имати више од петнаест година, те је у почетку владао окружен члановима породице. Отац му је могао бити од помоћи свега годину дана, али се он за то време у босанским повељама јавља на првом месту. Твртко је у то време био у сенци свога оца, коме је патримонијално схватање давало предност пред нејаким сином иако је овај био владалац.

Владавина новог бана није почела без трзавица; 1354. су се Трогирани прибојавали „новштина“ које су владале у Босни. Те године је банова мајка са млађим сином била у Угарској и по повратку одржала у Милама станак „све Босне, Доњих Крајева, Загорја и хумске земље“. Из рада тога сабора познато је само да су потврђиване властеоске племенштине, и да је нови бан с мајком задавао властели „вјеру господску“ с познатим гарантијама личне и имовинске безбедности. Основни циљ мисије кнегиње Јелене у Угарској било је свакако добијање краљеве потврде и сагласности са променом на банском престолу. Из Угарске је банова мајка носила и неке поруке за кнегињу клишку Јелену, удовицу њеног брата Младена и сестру цара Душана.

Рођачке везе с последњим брибирским кнезовима уплеле су и младога бана Твртка у далматинске сукобе који су се све јаче распламсавали око Клиса и Скрадина, заоставштине кнеза Младена III. Његова улога се, међутим, не може мерити са оном, коју је на овом попришту играо бан Стјепан II. Он није био ни одлучан извршилац краљевих планова ни самостални господар који је на своју руку тајно одржавао везе с Венецијом, већ просто рођак који се трудио да добије неки део наслества и с којим се на угарској страни рачунало да би могао појачати војску управљену против Задра. Улога бана Твртка била је, уосталом, сасвим краткотрајна. У мају 1355, он је с мајком и својом војском дошао у Дувно. Одатле је одлазио на преговоре са бановцем (вицебаном) чије је седиште било у Книну. Поред тога што је уговарао примирје са Сплитом, Трогиром и Шибеником, бановац је распоређивао и делио заостав-

штину последњих брибирских Шубића и посредовао за измирење босанског бана Твртка и цетинског кнеза Иваниша Нелипчића, обојице вазала угарског краља. По неком споразуму који је тада утаначен, припала су Твртку земљишта и градови покојног Гргура Шубића, и један град Катарине, сестре његове мајке, који је тада држао Новко Ципријанић (Чубријанић), члан локалне властеоске породице верне краљу. На жалост, није познато да ли је тај споразум остварен и да ли је Твртко заиста добио у руке земље својих рођака. С Нелипчићем су бан и мајка преговарали из Дувна посредством бановца, и веровало се да ће се преговори завршити успешно. Книнском вицебану је до тога измирења било много стало јер је желео да са својом, босанском и Нелипчићевом војском пође против Задра. Поред свега тога, и Твртковa мајка Јелена настојала да се састане с клишком кнегињом, да би јој саопштила неке краљеве налоге. Од свега тога је врло мало остварено, вицебан није пошао против Задра, а на кнегињу Јелену у Клису краљеве поруке нису деловале, она је ускоро своје градове предала ратницима свога брата цара Душана, те се око њих заметнула још жешћа борба између Венеције и Угарске. У даљим заплетима и борбама Босна се, међутим, не јавља. Босна је чак остала по страни од великог ратовања 1356—1358. у којем је Венеција за дуго време потпуно истиснута из Далмације.

Босна је, види се из тога, потиснута на другостепени положај. Био је то резултат свесне политике угарског краља. Лајош је још у већој мери него његов претходник водио политику потискивања и подвргавања феудалне господе, и у том циљу је вршио систематску ревизију свих права и поседа које су феудалци уживали. Све што је некада припадало краљу захтевао је и узимао с много енергије и одлучности. Босну су те краљеве мере мимоишле за време владе бана Стјепана II, али њихово примењивање није одлагано у првим годинама владавине бана Твртка. Није било тешко утврдити да територије које су чиниле Завршје припадају краљу. Још у почетку XV века знало се, да се „краљ Лауш" трудио „поставити свакога у њих правими" и тражио да се у ливањској жупи утврди „над чим ко ста онди у оно време". У тој жупи, која је у време бана Стјепана II била у саставу босанске државе, извршено је, по наређењу краља Лајоша, разграничење међу земљама које су припадале краљевском граду Бистричком и властеоским племенштинама, а резул-

тати су забележени у регистре који су се чували у једном каптолу.

Краљ Лајош се није задржао на Завршју већ је поставио и своје захтеве у вези са хумском земљом, позивајући се вероватно на некадашњу власт Шубића над овим крајем и, можда, на повремено вазалство хумских кнежева. Ту је направљен компромис у двоструком смислу: Хум је предат угарском краљу као мираз уз Јелисавету, кћер бана Стјепана II, и то не у пуном опсегу већ само онај део који се простирао од Неретве ка западу, заједно са Дријевским тргом. Кад је остварио краљевска права у односу на Босну, краљ је поново потврдио Твртка и његовог брата Вука у „банству босанском и усорском" у јулу 1357. Вест о овој потврди сачувана нам је у једном савременом писму које не преноси ни довољно прецизно ни подробно све услове овога акта. У њему се, вероватно, не одваја случајно власт над Босном и над Усором. Усором су пред крај династије Арпадоваца управљали посебни банови именовани од стране краља, док је власт наследних босанских банова била ограничена на праву Босну. Препуштајући бану Твртку власт над Усором, краљ Лајош је учинио несумњиво уступак који је можда представљао накнаду за одузимање Хума и Завршја. Том приликом је угарски краљ поставио Босни још два услова: да увек један од двојице браће, Твртко или Вук, бораве на краљевом двору и да раде на искорењивању јереси у Босни. Овај други услов се појавио отуда што је питање крсташког рата за истребљење јеретика и шизматика постало у то време прилично актуелно, захваљујући баш деловању краља Лајоша. Због свога супарништва са Душановом Србијом он је, упоредо са плановима о крсташком рату против Турака кованим на папској курији у Авињону, подстицао идеју крсташког рата против „шизматика", да би обезбедио ширу подршку акцијама против Србије. У црквеним круговима то је побудило жељу да се крсташком војном силом искорене јеретици у Босни. Нарочито активан у томе погледу био је нови босански бискуп Петар Шиклоши, који је на ђаковачкој столици заменио Перегрина Саксонца, оданог сарадника банова Стјепана II и Твртка. Истовремено с потврђивањем новог бискупа из Авињона пошао је и позив на крсташки рат против Босне. Ништа практично тада, додуше, није предузето, али је Твртко непријатељски примио бискупа Петра и против њега роварио у Ђакову, посредством једног лектора тамошњег каптола. Читава ствар се завршила

афером, када су код тога лектора нађена Твртковa писма и када је против њега покренута истрага.

Упркос томе што је поставио односе Босне према угарској круни на темељ старих права, тако да су они још почетком XV века служили као узор по којем је тадашњи угарски краљ сређивао односе са Босном, краљ Лајош је још 1357. изузимао испод банске власти и потчињавао непосредно себи властелу из Доњих Крајева, која је имала поседе и на краљевској територији. Случајно нам је сачувана једна Твртковa повеља из које се види да је бан сматрао прилазак под непосредну краљевску власт за „невјеру". Подвлачећи више него раније своју потчињеност угарском краљу као „своме господару", млади бан ипак није био задовољан обртом који је у угарско-босанским односима наступио.

Резултати првих година владе бана Твртка нису нарочито повољни. Босна је територијално окрњена, онемогућено јој је активније учешће у политици према суседима, стављена је у зависнији положај према Угарској и покренуто је црквено питање које је крило у себи велике опасности.

8. БОСНА У ИЗМЕЊЕНОЈ СИТУАЦИЈИ НА БАЛКАНУ И РАТ С УГАРСКОМ 1363.

У првим годинама Твртковe владавине десиле су се у суседству Босне промене, без њеног учешћа, које су биле судбоносне за њен даљи развитак. На једној страни, Венеција је миром у Задру 1358. потпуно истиснута из Далмације, где је успостављена чврста власт краља Лајоша I. Један од резултата овога мира био је и долазак Дубровника, с којима је Босна имала толико привредних и политичких веза, под врховну власт угарског краља. Покушај Венеције да после две деценије измени услове за њу тако неповољног мира, завршио се новим поразом и потврђивањем одредаба из 1358. у Торину 1381. За Босну је ова потпуна промена равнотеже у Далмацији била у почетку сасвим неповољна, доцније је, међутим, одсуство Венеције било добродошло, јер се она после 1382. није појавила као супарник у новим борбама за Далмацију и Хрватску.

На другој страни, велико српско царство, после смрти цара Душана у децембру 1355, кренуло је путем незадрживог опадања. Велика држава која је доскора представљала чврсту брану ширењу Босне према истоку и још 1350. доводила у питање босанске тековине у области Неретве и Приморја, почела је да се разлаже на области појединих феудалних господара. Уместо централизоване, јаке и простране државе, на границама Босне су се појавиле земље појединих српских великаша, самосталних у односу на цареву власт и завађених често с другим сличним обласним господарима. Равнотежа се и ту пореметила; босанска држава је била несумњиво јача од осамостаљених и разједињених делова Србије и тиме су отворене могућности за њену даљу експанзију према југу и истоку. Протекло је, ипак, извесно време док се нису осетиле последице ових промена. Бан Твртко се доста уздржавао од активнијег уплитања у односе у Србији, иако су га околности на то упућивале.

Прва област која се образовала у Србији, у крајевима који су додиривали босанску границу, била је земља кнеза Војислава Војиновића, господара територије која се пружала од горњег Подриња до жупа у околини Дубровника. Између овога кнеза и Дубровника дошло је до непријатељства и рата, јер се и на дубровачким границама створило једно поприште далеко ширег српско-угарског сукоба. Још крајем Душанове владе Српско Царство је било у рату са Угарском. У мају 1355. водили су се преговори о миру за који се веровало у то доба да ће бити закључен између српскога цара и угарског краља. Крајем године су се они, међутим, опет сударили под Книном и Скрадином где су Угри опседали српску војску, послату у помоћ царевој сестри. Краљ Лајош ипак није непосредно користио смрт цара Душана да би напао Србију. Своју војску је употребио пре свега за рат око Далмације, али план о „крсташком походу" против Србије није напуштао. У време преговора са Млетачком републиком 1357. он је постављао услов да му се уступе две галије за годину дана за рат против „шизматика у Рашкој". И у следећој години је водио бригу о сигурности својих бродова који ће напасти Србију. До напада је, међутим, дошло тек 1359. и то само са копна. Угарски краљ је, као и раније, провалио са севера и крајем јуна и почетком јула ратовао на српском тлу.

Дубровник, од претходне године под влашћу краља Лајоша, налазио се у супротном табору и то је било довољно за Војислава Војиновића, који је већ од раније био у за-

тегнутим односима с градом, да нападне и пустоши градску територију, говорећи да то чини по наређењу свога цара због тога што је угарски краљ напао његову земљу. Војислав је наступао као хумски кнез, наследник некадашњих хумских кнезова чије је седиште било у Стону, и претио да ће Дубровчанима отети овај град и његово полуострво. Суочен с оваквом опасношћу и претрпевши знатне штете, Дубровник се обратио за помоћ угарском краљу и хрватском и босанском бану. Обавештавао је банове о свему што им је учинио Војислав Војиновић и упозоравао да пруже помоћ, као што им је наредио краљ Лајош. Али када се помоћ ниоткуда није појавила, а кнез Војислав дошао на дан хода од Дубровника, дубровачка властела је одлучила да сама прекрати овај сукоб, жртвујући 4 000 перпера за откуп својих заробљених људи и њихових ствари. Дубровчани су се надали да ће један и други бан ипак нешто предузети, али од тога није било ништа.

Дубровник је, како се из тога види, бана Твртка третирао на исти начин као и хрватског бана Николу Сеча. Обојицу је називао бановима по краљевом овлашћењу (de vestro regali mandato bano Bossine). Било је то сасвим у духу идеала краља Лајоша, који је и у односу на Дубровник ограничавао права Босне. Преузимајући град под Срђем под своју власт, он је на себе пренео стонски доходак од 500 перпера исплаћиван бану Босне,[1] и, наравно, није на Босну протегао привилегију Дубровчана који су смели у Србији да послују чак и у време кад је он у непријатељству с том земљом. Уколико се може и веровати да у кратком рату августа 1359. бан Твртко није стигао да интервенише у сукобу између Дубровника и кнеза Војислава, у новом рату 1361—2. то свакако није био случај. Држање угарског краља и његових вазала било је такво да се Дубровник на њих уопште није могао ослонити, већ је био приморан да савезнике потражи у кругу обласних господара, непријатеља Војислављевих и својих најближих суседа. Главни савезници града су били у овоме рату Балшићи, а у догађајима је далеко више учествовао Санко Милтеновић, Твртков властелин, него сам босански бан. Босанци уопште нису били у непријатељству с кнезом Војиславом. Једино је властелин Стјепко Чихорић за свој рачун војевао у дубровачкој служби. Бан Твртко је у један мах, у самом почетку 1362, иступио као посредник упутивши свога гласника кнезу Војиславу да преговара о миру. Војиновић је одбио да преговара и Твртко је на то отпустио дубровачке посланике на чију молбу се упустио у читав по-

духват. Из чињенице да је бан Твртко био за време овога рата у добрим односима с кнезом Војиславом не би се смело закључивати да је водио независну политику или супротну оној коју је водио његов врховни господар. Краљ Лајош је у то исто време имао извесних натезања с Дубровчанима око уређења града и става већине дубровачке властеле према његовом штићенику Марину Гучетићу, тако да се ни сам није озбиљније заузимао да помогне своје штићенике.[2] Рат је 1362. завршен миром склопљеним са српским царем Урошем и кнезом Војиславом.

У Твртковим односима са Угарском у то време се већ нешто мењало. Пре маја 1362. дошло је до неког сукоба између хрватско-далматинског бана и Твртковог властелина Санка Милтеновића. У руке бана је тада пао Санков брат Градоје, док је Санко држао као заробљеника једног бановог службеника. Бан Никола је захтевао велику суму од 5 000 дуката за откуп свога заробљеника и пуштање на слободу његовог човека. Уз посредовање Дубровчана повезаних и с једном и с другом страном споразум је постигнут у току лета те исте године. Чињеница да су се преговори водили између Санка и хрватско-далматинског бана не значи, наравно, да иза свега тога није лежао далеко општији сукоб између хрватско-далматинског и босанског бана. На жалост, о свему томе ништа не знамо, јер за читаву годину дана немамо никакву вест, а затим одједном сазнајемо да су Угарска и Босна у отвореном сукобу.

О непосредним мотивима рата краља Лајоша против Босне влада пуна неизвесност. Сам угарски краљ је у једној повељи саопштио да је у поход пошао лично са својом војском да „искорени небројено мноштво јеретика и патарена" које се угнездило у његовој држави Босни. Није потпуно искључена могућност да је поход заиста био инспирисан од католичких црквених кругова, али се мора имати у виду да краљ Лајош није раније показивао такву исту готовост да се с оружјем у руци обрачунава са босанским јеретицима, већ је бригу о томе препуштао својим вазалима у Босни. Краљев биограф, Иван архиђакон Кикилеа, приписује поход краљевој намери да казни дрскост неких бунтовника. Сам Твртко у једној доцнијој повељи помиње само како „се подвиже на ме угрски краљ у име Лудовик". У сваком случају, у априлу 1363. краљ Лајош је већ сакупљао војску за свој поход, а у мају се у Дубровнику знало каква опасност прети Босни, па се захтевало да се дубровачки трговци повуку

према Приморју и забрањивало да улазе у босанска утврђења.

Први поход је предузео лично краљ с војском која је са севера продрла у западну Босну. У првој половини јула опседан је град Соко на Пливи, који је бранио војвода Вукац Хрватинић. Краљу није пошло за руком да град освоји, па се средином јула преко Славоније вратио у Угарску. Експедиција се, очигледно, свршила неуспешно, иако није вероватно да је угарска војска претрпела веће штете. Из одлуке дубровачке владе види се да се очекивало да ће Босанци пружити отпор из својих утврђења. Без освајања тврдих градова краљ Лајош није могао ништа стварно постићи. Због тога је, незадовољан исходом првог похода, у септембру исте године упутио против Усоре другу војску на челу с палатином Николом Контом и острогонским надбискупом. Ова војска се бацила на град Сребрник у Усори, али се и ова опсада завршила без успеха. У угарском логору је нестао велики државни печат који је носио са собом краљев канцелар, острогонски надбискуп Никола. Ова незгодна епизода је због тога испричана у великом броју краљевских повеља.

Отворени раскид између Босне и Угарске, у време када је Лајош Анжујски био готово на врхунцу моћи, завршио се тријумфом Босне. Готово читав један век Босна није долазила у тако критичну ситуацију. Чињеница да је одолела двоструком угарском нападу показује да је Босна у том тренутку била јединствена и одлучна у жељи да се одупре све јачем угарском мешању и све већем ограничавању самосталности. Даљи догађаји, међутим, показали су да је то само привремен успех, јер су унутрашње кризе ускоро вратиле земљу под власт угарског краља.

9. ЗБАЦИВАЊЕ ТВРТКА И УНУТРАШЊЕ БОРБЕ

После одбијања угарске војске у току 1363. вести о Босни се нагло проређују. У јесен 1364. Твртко је заједно с мајком и братом примљен за грађанина Венеције. Из тога се не може много закључивати о политичкој оријентацији Босне и деловању против Угарске, која је, уосталом, у то време била у сасвим нормалним односима са Републиком на лагунама. Млетачко грађанство су феудална господа из на-

ших крајева примала као почаст и средство за обезбеђење уточишта у случају потребе. Венеција је, опет, на тај начин јаче везивала уза себе феудалне господаре и обавезивала их на пажњу и обзире према својим трговцима.

Ускоро је Венеција дошла у положај да се бану пожали на људе његове властеле због неправедних поступака према трговцима. Крајем 1365. или у самом почетку 1366. у Босну је дошао један млетачки нотар да бану изнесе ове неприлике и скрене пажњу да се у његовој земљи кује лажан новац. Босна тих година изгледа заиста није пружала погодно тле за пословање трговаца, јер су се у исто време жалили и Дубровчани. Упркос томе што је бан већ у два маха дотле потврђивао старе уговоре Дубровника с босанским владаоцима, којима се гарантовала лична и имовинска сигурност и слобода пословања, стизале су жалбе да су на врновој територији дубровачким трговцима одузимане ствари. Бан није био у стању да обезбеди сигурност у својој држави. Ни Млечани ни Дубровчани се нису жалили на банове поступке већ на пљачке које су вршили његови вазали. Твртку је очигледно измакла контрола над територијама своје властеле. Већ у време рата између Дубровника и Војислава Војиновића била је упадљива самосталност којом је банов властелин Санко Милтеновић преговарао и пословао с Дубровчанима. О великој улози појединe истакнуте властеле сведочи и чињеница да је дубровачки посланик, упућен да тражи од бана поштовање старих уговора и обезбеђење сигурности путева, добио налог да се у извршавању своје мисије ослони нарочито на Санка Милтеновића, браћу Дабишиће и друге „бароне". Властела је очигледно постала врло утицајна, не само у својим областима, већ и у бановој околини.

У таквој ситуацији дошло је у фебруару 1366, баш у време када су Твртку ишли венецијански и дубровачки посланик, до побуне властеле и збацивања Твртка са банске власти. Твртко и његова мајка су били присиљени да побегну из земље. Нису, на жалост, познате ближе околности у којима се овај преврат одиграо. Сâм Твртко је у једном свом писму сву кривицу бацао на властелу која се показала неверна „прво Богу", а затим и њему и избацила га потпуно из државе.

Покрет властеле је изнео на власт бановог брата Вука или Вукића, али није јасно да ли је од њега потекла иницијатива за читаву акцију. Ни његов дотадашњи положај у босанској држави није јасан. Он се јављао са титулом „младог

бана", и краљ Лајош је 1357. и њему и Твртку заједнички потврдио босанско и усорско банство. Вук је, по свему судећи, добио важније место у држави него што је имао његов отац Владислав у време бана Стјепана II. Патримонијална схватања су се вероватно суочавала с новим концепцијама о држави, изграђиваним по узорима из суседства. Традиционално учествовање чланова банске породице у господарењу државом добило је форму „младога бана". Утицај Угарске и Србије где је раније постојала титула „младога краља" сасвим је очевидан. С тим су се, вероватно, повећавале и Вукове претензије, а тиме уједно стварало и погодно тле за избијање сукоба између два бана.

Упоредо с тим је узео маха и процес осамостаљивања властеле и у томе је морало лежати друго жариште сукоба. Свака акција властеле да истраје на своме путу, као сваки подухват бана да заустави такав развој, водили су непосредно сукобу. Према неким подацима којима је располагао Орбини крајем XVI века, важну улогу у покрету против Твртка играли су властела Дабишићи.[1]

Твртко је на догађаје реаговао врло одлучно и ефикасно. Пребегао је с мајком угарском краљу Лајошу и од њега затражио подршку и помоћ за повратак на бански престо. То наводи на мисао да је он већ пре тога средио с Угарском односе, поремећене у време рата 1363, и да је преврат у Босни био неповољан за угарске интересе. У сваком случају, збачени бан је добио помоћ која му је омогућила да до краја марта 1366. обнови своју власт у једном делу Босне. У своме писму Венецији од 29. марта је јављао да је „захваљујући Богу и милости краља Лајоша" враћен у своју државу, „али не читаву", и да због тога не може одмах казнити властелу за неправде нанете Млетачкој Републици. Из тога дела државе могао је још успешније наставити обрачун с братом и непокорном властелом. Истовремено је даровницама привлачио и чвршће везивао уз себе властелу која му је пришла после повратка у земљу. Вукцу Хрватинићу је у августу 1366. даровао град Соко и жупу Пливу за јуначко држање у рату против краља Лајоша 1363. и свакако за верност у борбама које су се тада водиле. У време издавања ове повеље Твртко је поред Доњих Крајева, где је поклањао град и жупу, Раме, где је у то време боравио, затим Хума и дубровачког суседства у којем је био господар тада верни казнац Санко Милтеновић, имао и Усору, из које се један војвода јавља као сведок на бановој повељи. Вук је, изгледа,

још тада и држао источне области босанске државе где су били Дабишићи, и тврди град Бобовац.

Даље Твртковe борбе за власт се нису одвијале ни тако брзо ни тако ефикасно као у почетку. Прилично неповољна за њега била је околност што се крајем 1366. одметнуо дотле верни казнац Санко Милтеновић. У пролеће следеће године, Твртко је морао због тога ратовати у дубровачком залеђу. Очигледно је потискивао свога брата према Приморју, док га на крају није натерао да побегне у Дубровник, где је по старим дубровачким обичајима добио уточиште. Дубровчани су тада упутили позив и Твртку да дође и посети њихов град. Твртко је позив прихватио и изгледало је да ће се укрцати у дубровачки брод негде на територији Санка Милтеновића. Очигледно је бан рачунао с тим да ће се или помирити са својим некадашњим казнацом, тим пре што су посредовали и Дубровчани или да ће се пробити преко његове територије силом. У задњем тренутку одустао је од тога и дошао у град преко земљишта Гојславе, удовице Војислава Војиновића. За време Твртковог боравка поново су потврђени уговори Босне и Дубровника, а домаћини су улагали напоре да измире Твртка и брата „банове Босне" како се у дубровачкој одлуци каже. Посредовање није дало резултата, јер се Вук још следеће године жалио против свога брата папи и тражио да се папа заузме за њега код угарског краља Лајоша. Све своје даље акције против Твртка Вук је вероватно водио изван земље али својим сплеткама није могао озбиљно угрозити Твртка. До краја лета 1367. покорио се Твртку и Санко Милтеновић, тиме је власт бана била обновљена у читавој Босни. Није познато када се коначно Вук помирио с Твртком. Свакако је то било пре 1374. када се у једној повељи, издатој поводом бановог венчања, наводи поново уз Твртка и његов брат. По условима измирења, Вук је задржао прилично велика права. Једном властелину, који је био заслужан за измирење, било је препуштено да сам бира да ли ће служити бану Твртку или његовом брату.

ЛИК ВЛАСТЕЛИНА ИЗ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДОБРУНА

10. РАТОВИ СА НИКОЛОМ АЛТОМАНОВИЋЕМ И ШИРЕЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

За време док се бан Твртко борио против брата и побуњене властеле да обнови власт у босанској држави, дешавале су се велике промене у суседним српским земљама. Кнез Војислав Војиновић је умро још 1363. а његове земље је наследила удовица Гојслава са синовима. Бан Твртко је с Војислављевим наследницима био у добрим односима, преко територије кнегиње Гојславе, прелазио је када је уочи 1. јуна 1367. дошао у Дубровник. Тада је, међутим, Гојслава већ била угрожена од суседа и рођака, синовца свога мужа, младог Николе Алтомановића. Овај веома амбициозан властелин, господар Рудника и његовог краја, дигао се против своје стрине и својих рођака и почео да заузима њихове земље. До почетка новембра 1368. он је успео да загосподари земљама Војиновића све до дубровачке границе.

Тек што је постао сусед Босне жупан Никола Алтомановић је дошао у непријатељство према бану Твртку. Босански бан је био на страни Војислављеве удовице, али јој није могао помоћи. Његов посланик ју је допратио у Дубровник када је, истерана из својих земаља, кренула у Албанију, одакле је, изгледа, водила порекло. Никола се светио на тај начин што је против Твртка подбуњивао његову властелу. Успеха је имао код Санка Милтеновића, који ни пуну годину дана није остао покоран и веран Твртку. Већ у новембру 1368, Дубровчани су одлучили да преко свога посланика наговарају Санка да се измири са својим „природним господаром“, босанским баном. „Тријумф тога Николе је само за времена и нипошто неће дуго трајати, док је босанско банство уистину вечно“ — говорио је том приликом Санку дубровачки властелин Влахо Гредић. Дубровчани су стали на Тврткову страну, јер су већ тада осећали да им нови осиони сусед неће бити пријатан. У исто време су саветовали и Твртку да опрости „невјеру“ Санку и да га прими у милост, јер ће тако моћи да се освети Николи Алтомановићу за нанету срамоту. Други дубровачки посланик је почетком 1369. већ улазио у детаље о гарантијама за случај да се наруши мир, али је успех изостао. Бан Твртко је 1369. с војском прогонио Санка Милтеновића све до дубровачких граница. Нашавши уточиште у Дубровнику, Санко је, по својој прилици, још једном успео да стекне банову милост, али у даљим догађајима није играо знатнију улогу. Његови синови су наставили да господаре земљама између горње Неретве и јадранске обале, које је Санко скупио у току свога живота.

Борбе против непослушног властелина Санка Милтеновића представљале су само један део већег Твртковог сукоба са жупаном Николом Алтомановићем, али о њему не знамо никакве детаље. У августу 1370. вођени су између Твртка и Николе преговори о миру. У Дубровнику се са сигурношћу рачунало да ће мир између бана и жупана бити склопљен, па су Дубровчани молили Твртка да и њих укључи у тај мир да би се осетили безбеднијим од новог суседа с којим стварно још нису били у рату. Твртко изгледа није могао да им изиђе у сусрет, јер се жупан Никола непосредно после мира с Босном окренуо против Дубровника.

Босна се чак није ни мешала у рат Дубровника са Алтомановићем, тако да је град под Срђем морао да тражи помоћ од угарског краља, хрватско-далматинског и мачванског бана и да се против Николе повезује са Ђурђем Балшићем и краљем Вукашином. Пошто се Никола и према другим својим суседима држао исто онако као према Твртку и Дубровнику, навукао је за кратко време непријатељство осталих српских обласних господара. У лето 1371. над њим се наднела велика опасност од војски краља Вукашина и Ђурђа Балшића припремљених да провале на његову територију. Тога пута Николу су у ствари спасли Турци, који су присилили Вукашина да пође у помоћ своме брату Угљеши. То је пружило могућност ратоборном жупану да постигне нове успехе. Крајем 1371. или почетком 1372. преотео је Рудник од кнеза Лазара. После краћег сукоба са Ђурђем Балшићем, око Вукашиновог Призрена дошло је до приближавања немирног жупана и господара Зете и разговора о савезу који би, поред њих, обухватио и Венецију с циљем да се нападну Дубровник и Котор. На другој страни су се окупљали Николини противници: кнез Лазар Хребељановић и босански бан Твртко иза којих је стајала Угарска.

Оскудна знања о коалицији босанског бана и српског обласног господара почивају на причањима Мавра Орбинија, заснованим у овом делу, неоспорно, на неком извору који до нас није дошао. Кнез Лазар је пре него што је савез створен постао вазал угарског краља, а затим су он и босански бан добили у помоћ 1000 коњаника од мачванског бана Николе Горјанског и тада навалили против свога несносног суседа. Никола је био присиљен да узмиче према Приморју, али се из дубровачке околине вратио у свој град Ужице. Ту га је опседао кнез Лазар, „тукао огњем“ и најзад присилио на предају. То је значило крај Николином деловању и пропаст територије којом је господарио. Његов пад, у јесен 1373,

искористили су савезници и поделили Николине земље: бан Твртко је добио горње Подриње, део Полимља са манастиром Милешевом, затим Гацко, док је кнез Лазар узео остатак. Николином пропашћу користио се и Ђурађ Балшић, доскорашњи савезник, који је узео Конавље, Требиње и Драчевицу и тако проширио своју власт на појас између Боке Которске и Дубровника.

Овај рат је управо због свога бескомпромисног завршетка имао огроман значај за Босну. „Расап" Николе Алтомановића је Босни, после дужег времена, пружио прилику за једно ново и значајно територијално проширење. Тек је савез с Лазаром упутио Твртка на освајање суседних српских области, иако је однос према Угарској, још од почетка Твртковe владе, једино на овој страни остављао отворен правац за даљу босанску експанзију. Заузимање Николиних земаља није значило само просто ширење територија већ је увлачило Босну у српске заплете и давало њеном бану изузетно место међу српским обласним господарима.

Већ је подела Николиних земаља заоштрила односе Твртка са Балшићима, због тога што су они заузели приморске жупе које су свакако спадале у Твртковy сферу. Дубровчани су зазирали од Ђурђа Балшића, страхујући да не помисли да они наводе Твртка да нападне три жупе у суседству. Повремено су односи били коректни, па се Ђурађ Балшић обавезивао да ће јавити дубровачким људима који пролазе преко његовог земљишта ако се посвађа са босанским баном.

Равнотежу одржавану у атмосфери неповерења и непријатељства нарушио је почетком 1377. бан Твртко. Он је у дослуху с неким Требињанима изазвао побуну и затим заузео Требиње, Конавле и Драчевицу. Тада је тек довршено ширење на рачун српских земаља, започето успешним ратом против Николе Алтомановића.

11. ТВРТКОВО КРУНИСАЊЕ ЗА КРАЉА

У тренутку када је Твртко завршио освајање западног дела некадашњих српских државних територија, Србија је представљала само мозаик земаља обласних господара. Цар Урош је умро у децембру 1371, а с њим је изумрла лоза срп-

ских Немањића и практично нестало Српско Царство, после четврт века прво блиставог, а затим суморног постојања. Урошев савладар, краљ Вукашин, оставио је додуше за собом наследника краља Марка, али је он, ограничен на остатак очевих земаља и унижен служењем Турцима, био без икаквог утицаја у осталим српским областима. Услед потчињавања од Турака, после Маричке битке и унутрашњих борби, смањивао се и број обласних господара. Победник Николе Алтомановића, кнез Лазар Хребељановић, срушио је ускоро затим Радича Бранковића у североисточној Србији, проширио своје области до Дунава и постао најмоћнији српски обласни господар. Уз њега је нешто јужније, од Косова до Полимља и северне Македоније, плодним и богатим крајевима господарио његов зет Вук Бранковић. Трећом главном облашћу у Зети и Приморју владали су Балшићи, којима је у ово време био на челу Ђурађ Балшић. Као господар српских државних територија од Неретве до Боке Которске њима се придружио и босански бан Твртко.

Идеја о Српском Царству, упркос томе, била је још увек жива. Ђурађ Балшић је у једној својој повељи допуштао могућност да неко „буде цар господин Србљем и властелом и српској земљи". Питање је било само ко ће се моћи појавити у улози обновитеља немањићке државе. Српски обласни господари су били скоројевићи без традиције, њихова власт није чак била легализована високим дворским титулама последњих српских царева; били су просто „господа" својих земаља. Насупрот њима, босански бан је имао далеко више услова да се појави као обновитељ српске монархије. Пре свега он је био несумњиво, мада посредно, везан за династију Немањића „светога корена" која је захваљујући свом односу према цркви стекла сакрални ореол. Немањићко порекло босанског бана — прадед му је био, по женској линији, краљ Драгутин — подвучено је у једном родослову Немањића, састављеном у новоосвојеним српским областима.[1] Поред тога, Твртко је припадао босанској банској породици Котроманића, за коју је већ тада важило да влада Босном од њенога постојања.[2] Под Твртковом влашћу су, најзад, били пространи делови српске државе Немањића.

У таквој ситуацији, Твртковa амбиција могла је наћи један нови циљ: уместо да српске земље просто присаједини својој држави и стопи их са својим земљама могао се појавити у улози обновитеља српске монархије и као српски краљ владати и својом државом. У његовој околини је изграђено схватање које је формулисао логотет Владоје из Србије,

који је негде у то време нашао уточиште на Твртковом двору: бану Твртку припада „двоструки венац" као симбол двеју држава којима влада — Босне којом његов род влада од почетка, и српске земље његових прародитеља, који су оставили земаљско и преселили се у небеско царство. Видећи да је српска земља остала „без свога пастира" и желећи да учврсти престо својих предака, бан Твртко се осетио позван да пође у српску земљу и да се тамо крунише за краља.

ПОТПИС КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА

Крунисање је обављено у јесен, највероватније на Митровдан (26. октобра) 1377. у „српској земљи", можда у манастиру Милешеву, месту особитог култа светог Саве, оснивача српске цркве. Иако је по своме уверењу дошао на српски престо непосредно после немањићких владара Твртко је узео ипак само краљевску а не царску титулу. Душаново царско крунисање и постављање српског патријарха било је у то време прилично непопуларно као незаконит и самовластан чин. Због црквеног расцепа српска феудална господа су се одрицала Душанових дела, а свештенство их је осуђивало. Поред тога, царска титула је за Твртка морала бити неприхватљива и због односа према угарском краљу.

Упркос томе, Твртко је своју титулу створио не на основу старе немањићке краљевске већ на основу царске титуле, био је „по милости божијој краљ Србљем, Босни и Поморју и Западним странама". Тако је дошло до занимљивог неспоразума: у његовој титули су се нашле земље којима никада није владао и које су само кратко време у доба Царства биле под српском влашћу.[3] Поред краљевске титуле, Твртко је узео и име Стефан, које је у Србији имало одређено државно-симболичко значење. То име су узимали и сви доцнији босански краљеви у својим службеним актима. Последњи, који се иначе звао Стефан, називао се због тога чак Стефан Штипан. Твртко је чак своје право име потискивао у други план и у неким приликама се називао само Стефан.

ПРСТЕН ИЗ АРНАУТОВИЋА (ВИСОКО), XV ВЕК.

ПРСТЕН ИЗ МИХАЉЕВИЋА, XIV ВЕК.

Твртко није једноставно променио свој ранг и уместо банског достојанства почео да се краси краљевским, он је наступао као владар Србије. То се види како из његове титуле тако и из увода повеље издате Дубровчанима у јуну 1378. Веома је важно због тога питање, како су се према Твртковом крунисању односили српски обласни господари који су стварно владали деловима некадашње српске државе. На основу доцније политичке сарадње с кнезом Лазаром и ангажовања око одбране Србије од Турака, може се закључивати да су кнез Лазар и Вук Бранковић одобравали Твртков чин. Оштећени и огорчени Ђурађ Балшић био је без сумње противник босанског бана и сигурно га није признавао као српског владара. Наравно, нови „краљ Србљем“ није имао никакве непосредне ингеренције на земљама кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Суседне државе су признале Тврткову краљевску титулу. Венеција доследно назива Твртка „rex Rassie“, а тако је исто поступао и Дубровник. Дубровчани су се чак 1378. жалили да им је Твртко даљи него што је икад био, јер мора да се брине о својим интересима у „краљевству Рашке“. Из дубровачке преписке у којој се употребљава краљевска титула и преговора са Угарском у то доба видимо да је и краљ Лајош био споразуман с Твртковим проглашавањем и крунисањем за српског краља. Лајошева наследница Марија назива у својим повељама Твртка краљем, а тек у време Жигмунда Луксембуршког настаје колебање, он прво прећуткује Тврткову краљевску титулу (1389) а доцније, почетком XV века, тражи да буде крунисан на исти начин као што је био крунисан краљ Твртко.

У самој Босни Твртково крунисање за краља значило је важан корак на путу учвршћења власти. Завршивши тријумфално унутрашњи рат после побуне властеле 1366, Твртко се енергично обрачунао с непокорном властелом и примирио свога амбициозног брата. После великог успеха у рату против Николе Алтомановића, оженио се 1374. Доротејом, ћерком бугарског видинског цара Страцимира, такође вазала краља Лајоша. Са Угарском више није имао заплета, пошто је своју активност усмерио према Србији, где Лајош није имао непосредних интереса. Твртков господар је у међувремену постао пољски краљ и тежиште његове политичке активности се померило даље од наших крајева. Упоредо с тим је уредио односе са католичком црквом и тиме отклонио опасност од потпиривања сукоба споља, из католичких црквених средишта. Једним поседом дарованим прили-

ком своје женидбе ђаковачкој босанској бискупији Твртко је стекао признање тадањег авињонског папе Гргура XI. После свих тих успеха у унутрашњој и спољној консолидацији веома пољуљане државе, Твртко је крунисањем у веома великој мери уздигао свој углед и ауторитет.

Као српски краљ, Твртко се трудио да у Босну пресади дворска звања и службе као и церемонијал српскога двора. После крунисања се место доташњег „надворног дијака" јавља логотет као старешина краљевске канцеларије. Први босански логотет је био Владоје из Рашке, вероватно краљев саветник у читавом подухвату обнављања српске монархије. Византијског порекла, а преузета из Србије, била је и служба протовестијара уведена том приликом на босанском двору. Протовестијар је заменио некадањег казнаца на месту руководиоца краљевских, сада већ нараслих и разгранатих, финансијских послова. Први протовестијар је био поп Ратко, Дубровчанин, ранији краљев капелан, а ускоро га је заменио Трипе Бућа из познате которске породице, која је ову службу вршила и на српском двору за време Стефана Дечанског, Душана и Уроша. Из Србије је преузето и звање ставилца. Оскудни подаци нам не допуштају да видимо да ли је угледање на српски двор ишло и даље. Као некад у Србији, и код босанског краља је боравила млада властела учећи се војној вештини и дворским обичајима.

Твртков подухват је с гледишта основних циљева остао несавршен. Владање над Србијом се још за краљевог живота показало као фикција. Већ после косовске битке, Твртко није имао никаквог утицаја у земљама Лазаревих наследника и Вука Бранковића. Његови наследници су остали ограничени на Босну и били су у ствари босански краљеви. Обнављање Србије је стварно извршио Стефан Лазаревић, тако да су се Босна и српска деспотовина развијале сасвим одвојено и иступале чак као супарнице. Као успомена на Твртков амбициозни подухват остало је до краја босанске државе само српско име у титули босанских краљева.

Краљевски „венац" Твртковах српских прародитеља није такође помогао босанским владаоцима да у својој држави задобију надмоћан и узвишен положај на каквом су били Немањићи у Србији. У Босни је краљевство већ унапред било онемогућено да сарађује с црквом и због тога је остало лишено сакралних црта које би га божанским даровима „светородности" и „помазања", оштро одвајале од великаша и властеле. Када су се Тврткови наследници на босанском краљевском престолу почетком XV века, много

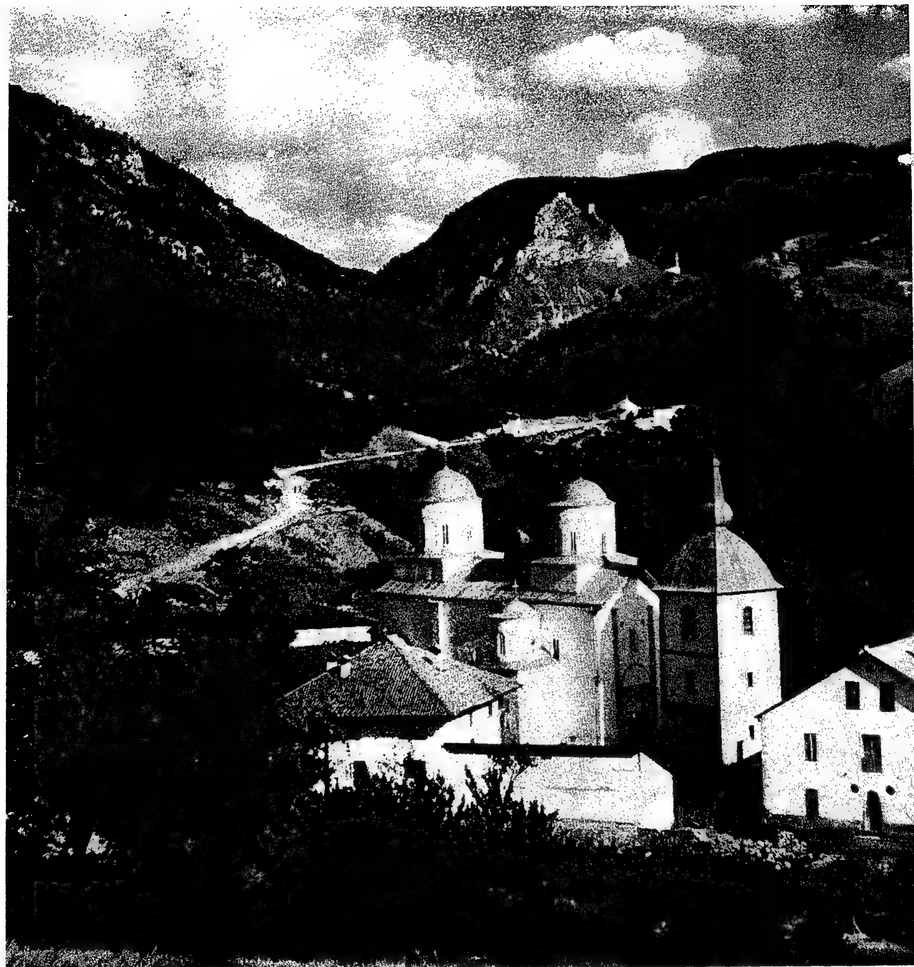

МАНАСТИР МИЛЕШЕВА.

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА.

драматичније него последњи бан у почетку своје владавине, суочили с великашима, господарима великих делова босанске државе, имали су над својим конкурентима једину предност у томе што су носили круну која је постала трајни симбол државе, независан од личности појединих краљева. Та круна је отеловљавала босанску државу „русаг босански" и симболички заступала њено јединство. Изграђивање апстрактнијег схватања државе преко круне — „венца краљевства" — и превазилажење патримонијалне концепције, по којој је Босна била једва нешто више од „племените баштине" банске породице, представља најважнију тековину Твртковог крунисања.

12. БОРБА ЗА УЧВРШЋИВАЊЕ НА ЈАДРАНСКОЈ ОБАЛИ

До свога крунисања Твртко је у своме продирању ка истоку дошао до тачке коју би врло тешко било прекорачити. Своју непосредну власт је проширио скоро до срца немањићке државе, као српски краљ је морао бити признаван и од већине српских обласних господара. На западној страни његове велике државе је линија повучена у првим годинама бановања остала трајна и неизмењива, без потпуног прелома у односима према Угарској, која је тада била на врхунцу снаге. Достигавши тако до оквира које би једва било могуће разбити, босански краљ је тежиште своје политике пренео на јадранску обалу. На такву оријентацију су, нема сумње, деловале привредне снаге земље и тешки и оштри заплети и сукоби у источној половини Средоземља.

Политичке тешкоће првих година Твртковог бановања нису ометале привредни развој започет под баном Стјепаном II Котроманићем. Главни босански рудници се у изворима јављају баш у време Твртка. Неки су свакако настали још раније, за Фојницу је, међутим, врло вероватно да је заснована од двојице Саса који су је добили у баштину пре 1365. У сваком случају, поред старе Остружнице, у Твртково време су радили Крешево, Фојница, Каменица, Олово и Сребрница. Овај последњи рудник је већ у ово доба надмашавао све остале, и по обиму производње и по интензитету привредног живота који је уз њега бујао. Бројнија него у другим местима, овде је била трговачка насеобина Дубров-

чана, која је расла примајући у своју средину истакнутије и богатије домаће занатлије и трговце. Дубровчани који су овде деловали понекад читав низ година, били су закупници краљеве сребрничке царине, која је пред крај Твртковe владе доносила око 8.500 перпера.

Дубровачки трговци су често били и власници рудничких окана или њихових делова. Време кад су производњу водили рудари удружени у „варкове", заједнице у којима су сразмерно своме уделу у трошковима добијали део прихода, било је већ прошло. На њихово место су ступили појединци или трговачка друштва, предузимачи и финансијери, који су трговали не само рударским производима него и рудницима. За рад у рудницима је регрутовано домаће становништво. Саси су били исувише малобројни и припадали су, највероватније, кругу предузимача и организатора производње, као што су била два брата Сасиновића, привремених власника Фојнице и дела рудника у Остружници, који су се на крају претворили у дубровачке трговце.

Производи босанског рударства, сребро, олово и бакар, имали су одличну прођу. Највећу тешкоћу у ово доба представљао је транспорт. Метали су отицали путевима према Приморју, пре свега у Дријева и Дубровник. Планински масив који целом дужином наше обале одваја Приморје од унутрашњости могле су да савлађују једино товарне животиње. Њих су водили и унајмљивали „поносници", влашки сточари из Хума и суседних области.[1] Ови организатори каравана били су у другој половини XIV века још сувише малобројни и неспремни да одговоре великим захтевима које је постављала нагло повећана рударска производња. Због тога је долазило до сукоба међу трговцима и покушаја неких, као што су били 1376. закупници царина, да монополишу све влахе за превоз свога олова. Остали су сматрали да би их то упропастило. Пошто је тада увоз у Босну био далеко мањег обима, поносници су се чували тога да празни у повратку преваљују огромни пут. Захтевали су зато да буду исплаћени сољу, главним увозним артиклом, нарочито траженим у сточарским подручјима. Залихе соли су и много доцније биле неједнаке и несигурне, па је у Дубровнику општина прискакала у помоћ својим трговцима дајући, често на кредит, знатне количине соли да би се исплатили поносници који су доносили олово.

Босански метали су из Дубровника и Дријева одвожени у Венецију. У граду на лагунама Дубровчани су после Немаца сматрани за главне снабдеваче металима. Службени

прописи млетачких власти посебно наводе „немачки“ и „дубровачки“ бакар. Само у годинама велике млетачке кризе, у рату 1378—1381, балкански метали су кренули у другом правцу: према Јужној Италији, Сицилији и Анкони.

Остали производи босанске привреде, кожа, восак, месо и стока, нису пролазили на тржишту тако лако као вредни и тражени метали. Иако су се приморски градови, знамо то сигурно за Дубровник и Котор, отимали о намирнице које су доносили краљеви поданици у градове, и сматрали да су пред изгладњавањем кад се такав увоз обустави, ипак је долазило до сукобљавања трговачких интереса. Људима из залеђа се чинило да цене по којима се куповала стока нису

ВЕЛИКИ ЗЛАТНИК КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА.

за њих повољне. Бројни произвођачи из редова влаха и сељака су се морали потчињавати тржишним ценама, а властела и владалац, који су такође учествовали у трговини стоком, протестовали су у Дубровнику и избегавали његово тржиште кад им је то било могућно. Краљ Твртко је чак у један мах забранио да се брави из његове земље извозе у Дубровник, тражећи повишење откупне цене. Дубровчани су се, разумљиво, противили таквим интервенцијама, и претили да више неће куповати и, чак, издали тајно наређење да се брави из Босне не купују и не кољу. На крају су ипак устукнули и прописали вишу откупну цену. Колико је ово питање у дубровачко-босанским привредним односима било значајно види се и по томе што је после више од пола века

ВЕЛИКИ ЗЛАТНИК КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА

један обласни господар сумњичио дубровачке трговце да су тајно утврдили максималне цене за откуп стоке и предузео због тога драстичне противмере.

Сви главни производи босанске привреде сливали су се, дакле, путевима према мору. Морало је, несумњиво, и у ово доба бити привредних веза са Угарском, за коју је Босна била везана знатно повољнијим линијама комуникација, али су оне, непознате тако да је промет према северу сасвим у сенци трговине с Приморјем. На обали Јадрана су биле и полазне тачке босанске увозне трговине. У ово доба тканине још нису имале онај значај који су имале доцније, босанска средина је још увек била сувише сиромашна да би могла апсорбовати у већим количинама скуп италијански текстил. Још почетком треће деценије XV века тврдило се да Босанци траже јевтине тканине и због тога наседају и добијају текстил лошег квалитета. Управо је Твртко предузимао мере да унапреди домаће занатство и доводио из Дубровника мајсторе ткачке струке и на тај начин, уз традиционалне занате, вероватно покренуо производњу домаћих грубих тканина, којима се свет још једно време морао задовољавати.[2] У увозу је главно место заузимала со, продавана на „кумерцима солским", од старине утврђеним местима где је била дозвољена трговина овим драгоценим артиклом. Дријева, Дубровник и Котор, три најближа кумерка, имала су веома малу производњу у својој ближој околини, тако да је снабдевање тргова зависило од довоза соли из Далмације, Албаније и Јужне Италије. Веома жив промет соли доносио је велике приходе власницима тргова, због тога што је со приликом продаје „царињена", при чему је један нама непознат проценат одлазио господару кумерка.

Босанска територија је излазила на Јадранско приморје од којег је толико зависила њена привреда, али од тога није имала никаква преимућства. На обалском појасу од Неретве до Боке Которске поседовала је само незнатна насеља сиромашних сељака и рибара. Дубровник у средини тога појаса, Дријева и Котор на његовим крајевима, нису били под влашћу босанског краља. Град под Срђем је одувек био политички независан од територијалних држава у залеђу; трг на Неретви морао је још у почетку своје владе уступити краљу Лајошу, а Котор се у метежним временима српске историје сâм потчинио Угарској. Сва три привредна средишта су била под угарском заштитом, тако њихово насилно потчињавање није могло доћи у обзир у оквирима нормалних односа са Угарском. У један мах су се, међутим,

прилике нагло промениле и пружиле извесне шансе за добијање једног од тих драгоцених привредних центара.

Далеко од наших обала избио је 1378. један сукоб између Венеције и Ђенове, старих супарника, око острва Тенедоса, које је византијски цар Јован V Палеолог уступио на име неких својих дугова Млечанима. Ђеновљани су сматрали да су тиме угрожене њихове колоније на обалама Црног мора па су загазили у отворени рат с Венецијом. У сукоб се ускоро умешала и Угарска на страни Ђенове, тако да је читава Далмација била изложена опасности да постане ратно поприште. Дубровник је и као вазал Угарске и као млетачки конкурент био, разуме се, у табору непријатеља Венеције. На нашој обали, која је од Кварнера па све до Котора била под влашћу угарског краља или његових вазала, Венеција је нашла слабу тачку на крајњој периферији, у граду Котору, који се тек 1371. потчинио Угарској. Млетачка флота је средином августа 1378. заузела град и изазвала велики страх у Дубровнику.

Венеција се у тим данима трудила да привуче босанског краља на своју страну. Неке њене дипломатске акције су морале дати повода да се прошире гласови како је босански краљ ушао у савез с Венецијом. Ту гласину су уплашени Дубровчани пренели чак и краљу Лајошу, иако је Твртко управо тада понудио да пошаље 300 људи за одбрану Стона од евентуалног венецијанског напада. Босанску помоћ су том приликом одбили сами Дубровчани, јер је непосредна опасност већ била прошла. И доцније је Твртко нудио и слао своје људе да појачају одбрану Стона (у септембру и децембру 1378. и фебруара 1379); његових хиљаду људи су представљали почетком 1379. једину одбрану, јер је била изостала помоћ хрватско-далматинског бана. Ипак Дубровчани се нису до краја ослањали на свога суседа. Угарском посланику су у новембру говорили да им је Твртко пружао помоћ кад су затражили, али да се боје да је сада заузет „оним што је предузео у српском краљевству" и да им је због тога даљи него што је раније био. Главну помоћ очекују зато од хрватско-далматинског бана. Изјаву да Твртко мора да се брине о својим интересима у српском краљевству поновио је и дубровачки посланик угарском краљу. На жалост, остаје сасвим непознато какве су то биле Твртковe интервенције у Србији. Вероватно су били неки сукоби са Зетом где је, почетком те године, умро Ђурађ Балшић. У сваком случају, Дубровчани су у својој оцени опет погрешили, јер им је у следећим месецима Твртко више помогао него хрват-

ско-далматински бан Никола. То му, ипак, није сметало да одржава везе и с Котором који је био под млетачком влашћу. Зато су Дубровчани сматрали за потребно да интервенишу у Угарској, молећи да краљ Лајош уреди са својим рођаком, краљем Рашке и Босне, да нико не носи намирнице (мислило се пре свега на месо и сир) у Котор, јер би иначе Венеција могла тамо снабдевати своје бродове и нападати отуда далматинске градове.

Криза око Котора се нарочито заоштрила крајем 1378. и почетком 1379. када су у Дубровник приспеле и краће време боравиле ђеновљанске галије. Било је тада гласова у Дубровнику који су тражили „коначно уништење" Котора. Преовладали су ипак умеренији елементи, утолико лакше што су неки Которани упутили тајно посланство у Цавтат и ту Дубровчанима и ђеновљанским заповедницима обећали да ће збацити млетачку власт и вратити се под окриље угарског краља. Обећање да ће ухватити и предати свога кнеза Венецијанца и истаћи угарске заставе, Которани нису одржали. За њих се опасност смањила чим су отпловили ђеновљански бродови. И после тога, додуше, дубровачка галија хватала је бродове и блокирала Боку, али непосредне опасности за освајање града није било.

Которани су тада променили оријентацију и почели да траже излаз из своје још увек тешке ситуације у преговорима с краљем Твртком. Њихов посланик, један властелин из породице Бућа, која је доцније дала краљу једног протовестијара, обећавао је Твртку да ће се град предати његовој власти и „правио друге велике предлоге", како су се жалили Дубровчани. Та понуда је морала бити изванредно примамљива за краља који је на овај град полагао право као на део државе својих „прародитеља", и којем би градске солане, трг и искусни пословни људи знатно унапредили привреду и финансије. Опасност од политичких компликација није била нарочито велика јер би град одузео од Венецијанаца, непријатеља свога врховног господара. Главну препреку остварењу читавог плана представљали су у ствари Дубровчани, зато се которска комбинација с Твртком одмах окренула против Дубровника. Уместо да блокира Котор и спречи довоз намирница, како су Дубровчани тражили пре неколико месеци, краљ је зауставио природни промет између залеђа и Дубровника, и на тај начин довео Дубровчане у ситуацију да се жале да су изгладнели. Дубровчани, разумљиво, нису остали пасивни, већ су у одговору на ту меру забранили да трговци и роба из Дубровника одлазе у Босну. Против дубро-

вачког поступања према Которанима стигле су, вероватно од Твртка, жалбе угарском краљу, тако да су се Дубровчани у јуну 1379. морали извињавати краљу и хрватско-далматинском бану правдајући своје поступке.

У тим данима су Которани, под утиском вести о поразу млетачке флоте код Пуле и у страху од ђеновљанских галија које су се поново задржавале у Дубровнику, збацили млетачку власт и покорили се непосредно краљу Лајошу. Тврткови планови о добијању Котора изјаловили су се исто онако као и дубровачке жеље да трајно онемогуће конкурентски град. Ни босански краљ ни Дубровник нису после тога дигли руке од Котора, први је усрдно помагао млетачку посаду с капетаном затворену у которској тврђави, а други је преко воље примио которске грађане за пријатеље, али им енергично забранио да довозе со у свој град. Односи између Твртка и града под Срђем нису се битно променили. Дубровачка властела је и њему дала неко објашњење о Котору, а затим упутила и посланство, чији циљ је био да поврати неко сребро које је одузео краљ за кога се иначе говорило „да нико не може да се пожали да му је учинио насиље". Тек у јесен је дошло до велике узбуне и панике у Дубровнику, јер се чуло да долази краљева војска да нападне градску територију. Драматичне мере обезбеђивања су биле сувишне, јер је војска под једним краљевим војводом и жупаном долазила у ствари у Требиње да заведе ред нарушен пљачком једног локалног властелина. Уместо да се бране од босанске војске, Дубровчани су се нашли у положају да посредују.

Војни одред који је толико уплашио Дубровчане био је очигледно једна казнена експедиција која лепо илуструје средства којима је краљ обезбеђивао свој утицај на појединим деловима своје простране државе. Војводе и жупани били су у овом периоду краљеве владавине послушни извршиоци његове воље. Сам краљ је почетком јесени био заузет у једном далеко већем подухвату, средином септембра 1379.[3] он је боравио „под Спужем у Зети", дакле, на територији Балшића. Како је тамо доспео није јасно, вероватно је то само једна карика у ланцу узајамних непријатељских акција зачетих још почетком 1377. кад је Твртко заузео Требиње, Конавле и Драчевицу. Ако је овом приликом био у ратном походу, продро је неоспорно врло далеко и, највероватније, завршио ратовање у своју корист. Извори нас, на жалост, остављају сасвим на цедилу. О Балшићима у овим годинама немамо скоро никаквих вести, а из малобројних индиција се може закључити да је Балша II у ве-

ликом рату на Јадрану имао држање слично Твртковом, рачунао се у дубровачке и угарске пријатеље, али је исто тако одржавао везе са Венецијанцима, који су чак за време рата боравили у његовим градовима.

Рат између Венеције и Ђенове и њених савезника више није непосредније утицао на односе Босне и њених суседа. Дубровчани су још који пут били узнемиравани кретањем млетачких бродова у оближњим водама, нарочито од како је ратна срећа прешла на страну Венеције, али више нису предузимали изузетне мере за одбрану, нити тражили помоћ од суседа. У Котору, изузимајући једну побуну градског пука против властеле, није такође било важнијих промена. Млетачка посада се повукла из тврђаве и када је у торинском мировном уговору из августа 1381. одређено да Котор припадне угарском краљу, тиме је само озакоњено стварно стање.[4] Краљ Твртко се у погледу Котора нашао у истој ситуацији у којој је био пре млетачког освајања. Осим тога, у годинама рата искрсле су неуобичајене тешкоће за босанску привреду: Котор је готово читаво време био блокиран и економски скоро неактиван, а Дубровник је готово пуну годину дана држао на снази забрану трговања с Босном. Пошто су Босанцима били вероватно затворени путеви ка зетским градовима, преостала су једино Дријева и за извоз босанских производа и за снабдевање потребном сољу. Трг на Неретви је, међутим, био погодан и приступачан само једном делу босанске државне територије.

Неуспех у борби за Котор и тешкоће са приморским тржиштима навеле су краља Твртка да положи темеље најмлађем средњовековном граду на источној обали Јадрана. У првој половини 1382. године, после неког ратовања које је нагонило становништво из крајева ближих Приморју да се склања на дубровачку територију, а дубровачку владу да забрани одлазак у Босну, Твртко је завршио једну тврђаву у малом заливу код улаза у Боку Которску. Утврђењу на обали жупе Драчевице, названом по имену светог Стефана у коме је краљ гледао заштитника своје круне и српског краљевства, намењена је била друкчија улога од оне коју су имале бројне тврђаве широм краљевине. Твртко је одлучио да ту под градом — којем је заувек остало име Нови — у близини речице Суторине отвори трг соли, што би, само по себи, изазвало израстање новог привредног средишта. Почетком августа 1382. почели су да пристижу први бродови с товарима соли намењене новом тргу, а заједно с тим и први заплети и тешкоће.

Трговци из далматинских градова, затим Которани, а и италијански трговци видели су у новом тргу згодно место где се со може продавати у већим количинама, па су га, сасвим у складу са својим интересима, мирно прихватили. Сасвим друкчије је реаговао Дубровник, чија се заинтересованост за режим трговине сољу испољила још 1379. када је оружаним бродом спречавао довоз соли у Котор, који је баш тада дошао поново под власт угарског краља. Дубровчани су у новом тргу пре свега видели опасну конкуренцију, нарочито због тога што су финансијски интереси могли босанског краља навести да своје људе под притиском упути искључиво на снабдевање на свом новом тргу. Осим тога „кумерк солски" у Суторини није имао никаквих традиција и реметио је устаљени режим у трговини сољу. Стари српски владари утврдили су још у давнини да се со може продавати само на четири позната места: у Дријевима, Дубровнику, Котору и Светом Срђу. Наравно, „стари закони" нису спречавали Дубровчане да покушају да угуше стари которски кумерк, али су им давали правни основ за борбу против новог трга у Суторини. У уговорним повељама, додуше, забрана „дивљих" тргова соли јавља се тек после овог времена, али нема никакве сумње да су у време Немањића заиста искључиво право продаје соли имала четири поменута места. Само је у дубровачкој аргументацији намерно изостављана једна важна околност: српски владари су тај режим одржавали због тога што су имали удео у приходима ових тргова сољу. У Дубровнику је српски краљ држао свога цариника и убирао половину свих прихода од соли продате људима из залеђа. „Краљев кумерк" се у Дубровнику одржао све до времена кнеза Војислава Војиновића, а онда ће угасио. Дубровчани су се борили, очигледно, само за једну страну овог старог режима, за монопол који је њима користио, док су преко права српских краљева прелазили ћутке, зачудо ову слабу страну њихове тезе краљ Твртко није искористио у правном двобоју који је избио.[5]

Босна, наравно, није раније имала никаквог утицаја на градове и тргове Приморја, па ни на „тргове солске". Становници Босне су се у Дубровнику снабдевали на оној половини кумерка која је припадала дубровачкој општини. Зато је Твртко могао бити позван на поштовање старих уговора и старог режима у трговини сољу само у свом новом својству српског краља. Он се сам потрудио да се појави према Дубровнику као наследник права својих прародитеља

„господе српске“. Кратко време после свога крунисања он је Дубровнику издао повељу којом је потврдио све претходне уговоре српских и босанских владара и пренео на себе „српски“ или „светодмитарски доходак“ од две хиљаде перпера, исплаћиван српским владаоцима већ од XIII века. Твртко, такође као наследник српских владара, покретао је и питање острва Мљета, које су Дубровчани у тишини, без икаквих уговора, потчинили својој власти. Да су Дубровчани у овим преговорима о тргу соли под Новим, о којима нам преписка иначе није сачувана, инсистирали на краљевој обавези да поштује све раније српске уговоре види се из чињенице да је његовим посланицима показивана и читана „велика повеља“ Твртковa из 1378. а то показује и текст Тврткове исправе којом се овај спор завршио.

За време док су се у преговорима у Босни суочавали правни аргументи и једна и друга страна су предузимале и практичне мере за заштиту својих интереса. Дубровчани су задржавали бродове натоварене сољу намењене новом тргу и откупљивали њихов товар. Поставили су чак оружану галију да спречи долазак таквих бродова под нови град и слали своје гласнике у Трогир, Сплит, Шибеник и Задар са захтевом да се не шаље со на незаконити трг. Краљ је са своје стране покушавао да у Венецији прибави два наоружана бригантина, који у тај мах нису могла имати другу намену осим да бране краљев нови трг. Али пошто бродове у јулу 1382. није добио, није могао ни спречити интервенције дубровачких бродова на мору. Односи су постали веома затегнути. У јесен су Дубровчани предузимали неуобичајене мере за обезбеђивање града и територија и преговарали с далматинским градовима о савезу који би био уперен у исто време и против Венеције и против босанског краља. Напетост је трајала само кратко време, јер је краљ већ почетком новембра попустио, а 2. децембра 1382. издао и свечану повељу којом је сâм забранио да се со продаје под градом Новим у Драчевици, с мотивацијом коју су диктирали Дубровчани.[6] Иако је и после повеље понека барка са сољу дошла у Нови, подухват у целини је пропао. Нови град није одиграо улогу коју му је краљ наменио исто онако као што није понео име које му је дао. Било је потребно да прође још седам деценија док један обласни господар није, много одлучнијим и безобзирнијим мерама, наставио Твртково дело и од Новог створио право привредно средиште које се одржало и расло у следећим столећима.

На краљево попуштање су, вероватно, деловали догађаји који су наговештавали велике промене. Усред Твртковог натезања с Дубровчанима, 11. септембра 1382, умро је угарски краљ Лајош, који није имао мушких наследника. Кризе у великој угарској краљевини биле су на помолу, а истовремено с тим су расли изгледи да ће Босна добити старе и добро уходане тргове у Дријевима и Котору.

Котор у први мах није долазио у обзир, јер га је од октобра 1382. све до следећег пролећа држао под опсадом Балша Балшић. Није јасно како је краљ Твртко поступио с Дријевима и територијом коју је 1357. морао уступити краљу Лајошу. Трг у којем је понекад боравило и по две стотине трговаца, и који је још бану Стјепану доносио 6000 перпера годишње, дакле две трећине онога што су Твртку давали сребрнички рудокопи, представљао је веома привлачну мету. Дријева су сасвим сигурно дошла под босанску власт још за време Твртка, али није познато да ли се то десило убрзо после смрти краља Лајоша. Промена власти у тргу на Неретви, пуном дубровачких трговаца, није, зачудо, оставила трага у дубровачким архивским књигама. У пролеће 1383. босански краљ је предузимао нове кораке око стварања своје флоте. У Венецији је купио једну лаку галију, а затим поручио да се изграде још две, и узео, уз пристанак венецијанске владе, једног млетачког патриција за свога адмирала. Стварање поморских снага и подизање Светог Михаила, једног новог града близу данашњег Опузена, познатог више под именом Брштаник, показује да је Босна већ тада имала под својом пуном контролом доњи ток Неретве.

Није само судбина Дријева и западног дела Хума нејасна, већ и читав развој односа Босне према Угарској у првим годинама после смрти краља Лајоша. Ситуација с краја Твртковe владе не може се преносити на овај период у којем су угарске унутрашње тешкоће већ сасвим изразите. Угарско-пољска унија се одмах распала и у Угарској је на престо дошла Марија, тринаестогодишња кћи покојног краља, док је стварну власт вршила стара краљица, Твртковa рођака. Нови режим од самог почетка није био популаран, нарочито у хрватским земљама. Краљице су се ослањале на клику великаша, највише на Николу Горјанског, и тиме изазивале незадовољство већине других; појачавале су га још више наглим и неоправданим смењивањем личности на државним и дворским положајима. Незадовољном племству се укази-

СТЕЋАК. СКЕНДЕР ВАКУФ.

СТЕЋАК, ГОРЊЕ БАРЕ (ТРЕСКАВИЦА).

вала прилика да ослаби и ублажи чврсту и строгу краљевску власт коју су изградили Анжујци. У току 1383. и 1384. полагано се образовао табор незадовољника, али он још није имао ни вођства, ни јасног политичког програма. Сем једне краткотрајне и неуспеле побуне витезова Јовановаца из Вране код Задра, предвођених од приора Иваниша Палижне (1383) и једне мање завере у Задру (1384) они нису предузимали неке акције.

У време овог врења у Угарској и Хрватској Твртко се држао помирљивије него што се обично мисли. Још 1385. он подвлачи своју верност угарским краљицама, „својим предрагим сестрама", и сећа се заклетве коју им је положио. Угарску врховну власт, судећи по томе, још формално није био збацио, иако она више није имала практичног значаја. Више није било снаге која би била у стању да га натера на поштовање вазалских обавеза. Краљице су због тога, зазирући од његове снаге, уступцима обезбеђивале наклоност свога рођака. У пролеће 1385. признале су му право на Котор, који је нешто раније, данас у непознатим околностима, вероватно у борбама против Балше Балшића, потчинио својој власти.

Већ од смрти краља Лајоша Угарска није била у стању да пружи заштиту Котору. Дубровчани су налазили да нема практично сврхе да наменику далматинског бана Дитриху Бубеку јављају о Балшиној опсади овога града. Није познато да ли је том приликом Балша нешто постигао с Котором. У јесен те исте 1383. године било је веома бурно у крајевима између Дубровника и Боке. Почетком септембра краљ Твртко је слао две хиљаде људи против неке војске у Требињу и Конавлима. Управо у тим данима је дошло и до велике затегнутости између Босне и Дубровника. За време док су се водили преговори око трибута, чије је повећање Твртко изгледа захтевао, нанела је краљева војска неку штету Дубровчанима. Истовремено је краљ примио посланство новог далматинског бана Стјепана Лацковића и уговарао састанак с њим. Из мозаика фрагментарних вести о овим збивањима немогуће је створити једну целовиту слику. Резултати су ипак јасни: Твртко је истерао непријатељску, свакако Балшину војску из својих приморских жупа, доцније потчинио и Котор, добио угарску потврду и средио односе са Дубровником.

Дријевски трг на Неретви и град Котор нашли су се тако 1385. најзад у рукама краља Србије и Босне. Твртковa држава више није имала само камениту и скоро пусту обалу

Јадрана већ и два важна привредна центра. Иако је с гледишта површине ово територијално проширење било мало, његов значај за босанску привреду и краљевске финансије био је врло велик.

13. БОРБЕ СА ЖИГМУНДОМ ЛУКСЕМБУРШКИМ О ДАЛМАЦИЈУ И ХРВАТСКУ

У време кад се краљ Твртко обавезивао Николи Горјанском да ће га помагати против свакога изузев против својих рођака угарских краљица, унутрашњи односи у Угарској су улазили у нову критичнију фазу. Помирење између незадовољних великаша и краљица и њихових присталица, постигнуто средином 1385, било је веома кратког века. Загребачки бискуп Павле Хорват, једна од главних личности у табору краљичиних противника, позвао је, свакако уз сагласност својих истомишљеника, напуљског краља Карла Драчког, рођака умрлог краља Лајоша, да пређе Јадран и дође на угарски престо на којем су се налазиле неспособне и омрзнуте жене. Карло је прихватио позив и у јесен исте године прешао у Хрватску, где су му биле најјаче присталице, и лагано се кретао према Будиму. Готово у исто време, с друге стране, из Чешке, започео је своју акцију Жигмунд Луксембуршки, син цара Карла IV и вереник младе краљице Марије. Он је, по свему судећи, био нарочито мрзак странци незадовољних хрватских и угарских великаша, који су, у време краткотрајног помирења са краљицама, успели да га сасвим елиминишу уговоривши веридбу младе краљице с Лујем Орлеанским, сином француског краља. Жигмунд се с тим није помирио већ је крајем лета 1385. с војском свога брата, чешког краља Вацлава, провалио у Угарску, заплашио краљице и изнудио женидбу с Маријом.

Супруг младе краљице се убрзо вратио у Чешку тако да није представљао препреку доласку Карла Драчког у Будим. Краљице су према своме рођаку показале исту слабост и неодлучност као и према Жигмунду Луксембуршком. Примиле су га на изглед срдачно, сагласиле се под притиском племства с Карловим крунисањем за краља, а затим организовале мучко убиство којим је нови краљ уклоњен после свега нешто више од месец дана владања. Смрт краља Карла изазвала је отворени расцеп и унутрашњи рат у Угарској и

нестабилност која је трајала скоро четврт века. Кроз то време, борба око угарског престола у највећој мери утицала је на односе Босне и Угарске.

Присталице убијеног Карла Драчког предвођене загребачким бискупом Павлом Хорватом, његовим братом, некадашњим мачванским баном Иванишем и приором Јовановаца из манастира Ђране код Задра, Иванишем Палижном, енергично су се латиле оружја. Само шест месеци после крвавих догађаја у Будиму, хрватски бунтовници су постигли један изванредно важан успех. Крајем јула 1386, недалеко од Ђакова напали су краљице праћене најоданијим приврженицима, побили своје огорчене противнике, а Марију и Јелисавету заробили и одвели у тврђаву на морској обали Новиград. У држави је после тога настао потпуни хаос. Широм читаве земље обрачунавали су се војни одреди завађеног племства. Карлове присталице су тражиле да на престо дође Ладислав Напуљски, син убијеног краља; у Будиму је група великаша држала власт у име заробљене краљице, а из Чешке се вратио Жигмунд Луксембуршки да се бори за ослобођење Марије и да се попне на угарски престо.

До тога времена су већ и суседне државе заузеле став и мешале се у унутрашње угарске сукобе. Насупрот Венецији која се определила за краљицу и њеног мужа Жигмунда, Твртко је помагао њихове противнике у Хрватској. Најраније вести о босанском ангажовању односе се на Хрвоја Вукчића, сина Вукца Хрватинића, коме је краљ Твртко још 1380. дао достојаство великог војводе босанског. Војвода из Доњих Крајева је заједно с братом Вуком непосредно учествовао у борбама на страни Хорвата и Палижне. Кад се Твртко оријентисао против будимског двора искрсло је одмах и питање односа према територијама и градовима угарске краљевине. Прилика за ново проширење босанске државне територије била је изванредно повољна, али је Твртко није користио у самом почетку. За све време док су хрватски устаници постизали успехе он се задовољавао тиме да их помаже. Али од како је Жигмунд Луксембуршки, пошто се у пролеће 1387. крунисао за краља, почео да постиже озбиљније успехе, босански краљ је сâм наставио борбу привремено потиснутих устаника. Луксембуржанин је имао у својим акцијама снажну подршку Венеције, њене галије су омогућиле успешну опсаду Новиграда и ослобођење краљице Марије у лето 1387. Поред тога Венеција је активно помагала Жигмунда у далматинским градовима, оценивши да се сама, после великих криза које је прежи-

вела, не може упустити у освајање које би неминовно изазвало тешке заплете и ратове. Посланици Венеције су уверавали далматинске градове да треба да остану верни законитој краљици и краљу, а бродови Републике су у исто време ометали везе хрватских великаша и напуљске краљевине. Уплитање Венеције није остало без резултата: у време кад је Жигмунд привремено успоставио контролу над Хрватском, а Хорвати и Палижна пренели поприште ратовања на источну Славонију, где су их помагали краљ Твртко и кнез Лазар, далматински градови су одлучно стајали на страни Луксембурговца.

Одлучивши да се бори против Жигмунда и Марије, Твртко је тежиште читавог свог деловања пренео у Далмацију. Дубровник, који је такође остао лојалан краљици Марији и Жигмунду, опкољен са свих страна босанском територијом, остао је по страни. У пролеће 1387, пре него што је започео офанзивно деловање према Далмацији, обновио је уговоре с градом, укључивши у текст уговорне исправе и дубровачко обећање да ће пружити уточишта у своме граду и бранити га од свакога осим краљице Марије.[1] Према овом граду Твртко није показивао непријатељство ни у данима најогорченије борбе са Жигмундом, допуштао је чак да дубровачка посланства упућена противнику прелазе преко његове територије.

Први значајан резултат постигао је босански краљ у јулу 1387. примивши под своју власт Клис, који је и раније, насупрот осталим градовима стајао уз Иваниша Палижну. Граду је потврдио све привилегије и аутономију, а у тврђаву сместио босанску посаду. Заузимање Клиса имало је велики значај за даље борбе, јер је био отворен приступ Сплиту а уједно пресечене везе овога града са унутрашњошћу Хрватске. Босанске чете су пустошиле сплитску градску територију, ослободиле Палижнину Врану од опсаде Жигмундових присталица и затвориле своје противнике у град Нин. Страдало је и задарско градско подручје. Градови су, знамо то по примеру Сплита, најцрњим бојама сликали свој положај. Непријатељска војска је опустошила њиве, посекла винограде и дрвеће, уништила куће и млинове и спречила сваки саобраћај са залеђем. Па ипак нису били спремни да капитулирају пред босанским краљем. Пристајали су да му укажу сваку почаст, али само да се не одметну од краља Жигмунда у коме су гледали свога законитог владара. Отпор градова су појачавали гласови о успесима Жигмунда на се-

веру и нада да ће им доћи у помоћ с великом војском. За овом помоћи су вапили преко својих посланика упућених почетком 1388. у Угарску.

С друге стране, ни Твртко није постигао до краја 1387. никакав знатнији успех осим заузећа града Островице средином децембра. У пролеће следеће године, Тврткови и Палижнини одреди су наставили с пустошењем и пљачкањем градских територија све до зидина. Сплит је чак средином године очекивао и опсаду с мора од Тврткових галија изграђених у Котору. Извесну попустљивост је и тада показивао једино Трогир у којем су Жигмундове присталице биле потиснуте у крвавом сукобу још крајем 1387. Али ни овај град није преузимао никакве конкретне обавезе већ је само одржавао везе с босанским краљем и посредовао у његовим односима с другим далматинским градовима. Још једном су градови завапили за помоћ и почели да траже од Жигмунда да им, уколико не може да помогне, допусти да се сами извуку из невоље „без љаге издајства". Жигмунд је увек обећавао помоћ, али није био у стању да нешто стварно предузме у Далмацији. Војска коју је под Ладиславом Лошонцијем, „губернатором Далмације и Хрватске", послао у Задар крајем 1388. била је сувише малобројна и, са свим појачањима из градова, недорасла да се успешно бори с војском краља Твртка и његовог бана Хрватске и Далмације, Иваниша Палижне. Неефикасан је остао и савез који су сами градови раније били склопили за одбрану од Твртка. Сплит, Скрадин и Шибеник су се удружили са скрадинским, брибирским и крбавским кнезовима, Жигмундовим присталицама, да се пред непријатељском навалом заједнички одрже у верности краљу Жигмунду.

После неуспеха Ладислава Лошонца, градови више нису имали никакве наде на ослобођење од Твртковог притиска. Зато су у марту 1389. на његов позив да се потчине упутили посланике и покушавали да макар одложе тренутак коначне одлуке, уздајући се још увек у неки преокрет. Сваки град је много полагао на то да поступа као његови суседи и трудио се да буде међу последњима који ће променити господара. Сплићани су тако тражили да се последњи потчине, очигледно да би се једном могли правдати да су најдуже остали верни своме господару. Посланици градова су тражили да им се дâ известан рок како би упутили још једно посланство краљу Жигмунду и молили га за помоћ. Уколико је и тада не добију потчинили би се краљу Твртку. Босански владар

им је изишао у сусрет и одредио рокове: Сплиту је омогућио да буде последњи и дао му је најкаснији рок, 15. јун 1389, дан светога Вида, када је босанска војска далеко на истоку учествовала у једној судбоносној бици.

14. ПРВИ СУДАРИ БОСНЕ СА ТУРЦИМА

Борбе вођене западно од босанских граница нису привукле на себе сву пажњу политике краља Твртка нити ангажовале све снаге којима је располагао. Кроз читаво време Босна је имала заплете и тешкоће на својим источним границама, само су нам оне далеко мање познате. Опажа се, ипак, да су ова два жаришта борби утицала једно на друго: затишје на истоку је омогућавало јаче ангажовање у Хрватској и Далмацији, исто као што су опасности и угрожавања с источне стране изазивале слабљење босанске активности према далматинским градовима.

Потчињавање Котора и угарско признање тога успеха заоштрили су непријатељство с Балшом Балшићем, који је освајање тога града поставио такође као свој важан циљ. Услед борби између зетског обласног господара и босанског владаоца, непознатих чак и у најопштијим цртама, страдали су трговци у тим крајевима и био угрожен нормалан трговачки промет. То је констатовала млетачка влада и прихватила се зато да на Твртков позив, у јесен 1385, посредује за мир. Посредничка улога Венеције није могла том приликом доћи до изражаја, јер је Балша II Балшић погинуо у борби с Турцима већ у новембру те исте године. Балшин наследник Ђурађ Страцимировић продужио је у односу на босанског краља исту непријатељску политику.

У тим годинама се већ све више јављају Турци као важан војни и политички фактор. Са своје, још не сасвим јасно омеђене територије у Тракији са центром у Једрену, Османлије су преко земаља својих вазала у Македонији предузимале пустошеће походе на разне стране, пре свега према јадранској обали и путевима који су водили на север. Тврткова држава је била још далеко од турског домашаја, штитио ју је појас земаља српских обласних господара — кнеза Лазара и Вука Бранковића, као и земље Балшића, нај-

више угрожених у то доба и у највећој мери упућених да се споразумевају с Турцима.

Убрзо се показало да удаљеност Турака није обезбеђивала Босну од њиховог пустошења. Турски пљачкашки одреди су доспели на босанско земљиште пре него што би иначе дошло на ред због непријатељства између краља Твртка и Ђурђа Страцимировића Балшића. О првој провали која је у октобру 1386. изазвала страх у Дубровнику не знамо, додуше, ближе подробности; вероватно је и она, као и провала 1388. уследила на иницијативу Ђурђа Страцимировића.

Још пре него што су ухватили корен на европском тлу, Османови Турци су себи крчили путеве ступајући у службу или савез с неком од завађених или зараћених страна. Тако су поступали и много доцније, чак и на неколико деценија пре него што су постали господари Балканског полуострва. Поред ратовања за себе, ратовали су и за другога и појачавали на тај начин раздор, политички хаос и слабљење балканских држава. Феудални господари и владаоци опет, са своје стране, нису пропуштали прилику да се послуже снагом турских ратника који су свуда уливали страх и трепет, да нанесу штету и пораз својим противницима. Један од најранијих познатих примера оваквог увлачења Турака у унутрашње балканске борбе је и провала на босанско земљиште, завршена турским поразом 1388.

Већ почетком августа 1388. осећала се опасност од Турака. Дубровчани су упутили посланика Ђурђу Страцимировићу „због Турака" и истовремено давали дозволе Твртковим људима из суседства да се склањају у Дубровник или Стон. Већ 20. августа негде у близини био је турски заповедник Шахин, па је и њему упућен посланик. Себе су Дубровчани обезбеђивали преговарајући с послаником Ђурђа Балшића. Били су захвални посланику због његове мисије „преговарања о Турцима за добро и корист нашу". Босанци којима је турски ударац био намењен нису задржали турску војску све до Билеће. Тек ту је дошло до судара између војводе Влатка Вуковића, по једној много доцнијој вести, 27. августа 1388. Изгледа, међутим, да се битка у којој су Турци били поражени одиграла који дан раније, јер је у Дубровнику 26. августа одлучено да се краљу Жигмунду пише „новост" о Турцима и решено да се ослободе ухваћени „Албанци" (Зећани и Арбанаси), који су се налазили, свакако, уз турску војску. После тога се Турци више не спомињу скоро пуних годину дана.

Турска провала је изазвала промену у односима између краља Твртка и Ђурђа Страцимировића. Победа над Шахином није ниуколико умањила пустошења извршена од турских ратника, нити је отклањала могућност нових провала. Обе стране су показивале већу помирљивост, тако да су се већ почетком септембра појавили Дубровчани са својим посредовањем. Посланици Дубровачке Републике у Босни су добили упутство да преговарају „о слози и пријатељству" у име Ђурђа Страцимировића. Преговори су затим, без дубровачког учешћа, настављени у јесен и пролеће следеће године и највероватније завршени у марту 1389, када је краљев посланик кнез Мирко Радојевић путовао преко Дубровника у Зету. Баш у то време је, као што смо видели, Твртко појачао свој притисак на далматинске градове.

Други пут се Твртко сударио с Турцима, изван своје државне територије, на земљишту Вука Бранковића, српског обласног господара. Нема никакве сумње да је Твртко ушао у рат с Турцима који је довео до битке на Косову 15. јуна 1389. као српски краљ, обавезан да штити земље „родитеља и прародитеља својих, господе српске". Није, међутим, познато да ли је и овај судар имао ширу дипломатску предигру. Упадљиво је да се 1390. знало да је Твртко огорчен на миланског господара Ђангалеаца Висконтија што је претходне године, дакле 1389, пружио Турцима помоћ кад су напали његову државу. Овај италијански феудалац је био исувише далеко од наших крајева да би му се могла придати нека важнија улога у догађајима, иако је две године раније упућивао посланика у Србију. Није искључено да је он био само карика у ланцу савезника много ближих Босни и српским земљама. И краљ Жигмунд Луксембуршки је у време око косовске битке организовао поход против „босанског бана".[1] Вероватније остаје, упркос овим индицијама, да се турски поход 1389. настављао на претходне турске провале у Србију, пре свега на ону из 1388. и 1386. када је знатнија турска војска била потучена код Плочника у Топлици.

Било какви да су непосредни узроци турском походу, сигурно је да су на страни бранилаца на Косову били и босански одреди, вероватно под заповедништвом војводе Влатка Вуковића. Међу жртвама у овој великој бици било је и босанске властеле. Још почетком XV века било је покушаја да се из турског ропства откупе и ослободе поједини Босанци заробљени на Косову. Општи удео босанске војске остаје непознат као, уосталом, и скоро сви најбитнији мо-

менти ове велике битке. У судару су изгубили животе српски кнез Лазар и владар Османлија Мурат I.

О исходу битке изгледа и сами савременици нису имали јасне представе. Велики значај се приписивао погибији владалаца и због тога је Муратова смрт бацила на Турке сенку пораза. Краљ Твртко је био потпуно убеђен да је његова војска и војска српских обласних господара извојевала велику победу. У његовим очима је читав хришћански табор на Косову представљао војну снагу српског краљевства којем је он сам био на челу. У том смислу је Твртко слао писма хришћанским државама јављајући радосну вест о своме великом тријумфу. Сачуван је остао одговор Фиренце, стилизован од познатог хуманисте Колуча Салутатија, у којем се хвале и славе — краљевство Босне којем је пало у део да „бије тако славну битку и задобије толику победу", јунаци који су убили Мурата и краљ кога је посветила „тако славна победа којој се успомена никад неће избрисати".

Твртковa писма нам више и изразитије него о самом косовском боју сведоче о схватању о обновљеном српском краљевству, чија је круна прешла на босанског владаоца. Али, управо тих дана је Твртково српско краљевство, и иначе више плод претензија и политичке теорије него реална тековина, коначно срушено. Лазареви наследници су постали вазали Муратовог сина Бајазита I, а Вук Бранковић је, опирући се, додуше, још увек Турцима, ступио у везе са Жигмундом Луксембуршким, Твртковим љутим противником.

Иза фиктивног краљевог тријумфа на Косову стајао је, у ствари, суморни завршетак његове политике према српским земљама и његове улоге наследника Немањића. И једно и друго је, међутим, ускоро надкрилила стварна победа у Хрватској и Далмацији.

15. ТВРТКО I КАО КРАЉ ХРВАТСКЕ И ДАЛМАЦИЈЕ

Као и много пута раније, ангажовање на истоку је имало за последицу попуштање и слабљење положаја на западу. Ускоро после судара на Косову, чији је датум представљао рок за предају Сплита, града који је добио привилегију да се последњи потчини босанском краљу, Твртко се нашао на

позицијама на којима је био крајем 1387. Рокове одређене у пролеће 1389. нико није ни мислио да поштује. Ослобођени непосредног притиска, далматински градови су одахнули и избегли неугодну и опасну промену господара. Још неповољнија околност за Тврткa била је што је у јулу 1389. Жигмундов бан Ладислав Лошонци развио знатну активност и успео чак да заузме важни Клис, којим су Босанци господарили годину и по дана. Банова офанзива је била део ширег Жигмундовог плана о рату против „босанског бана", како је угарски краљ тада титулисао босанског владаоца. У јесен је већ Жигмунд своје нападе уперио против Србије и постигао тамо извесне успехе.

Краљ Твртко је морао опет, као у почетку своје акције у Далмацији, да започне с нападима и пустошењем градских територија. У септембру је страдало подручје Задра све до градских зидина. Жигмундов бан Лошонци нападао је и опседао манастир Врану, упориште Иваниша Палижне. Ту су се у новембру 1389. одиграли бојеви између Палижне и Босанаца, с једне стране, и Лошонцијевих ратника потпомогнутих одредом Задрана и крчког кнеза Ивана, с друге стране. Вишеструки огорчени окршаји су се завршили почетком децембра, победом босанске војске и „срамним" бекством њених непријатеља. Ускоро затим је повраћен Клис и краљ Твртко је могао опет захтевати од далматинских градова да му се потчине.

Сами градови су, по оцени Млечана, веома сумњали да ће се моћи одупрети босанском краљу. И управо је Венеција, некадашњи искрени савезник Твртков, покушавала да што више ојача дух отпора у градовима. Она је, с једне стране, преносила Жигмунду вести о положају градова и подстицала га на тај начин, посредно или непосредно, да се јаче заложи за њихову одбрану, а упоредо с тим је, с друге стране, саветовала градове да остану верни своме господару. Тек врло бојажљиво и околишно почела је Република да испитује могућности да и сама за свој рачун нешто предузме у Далмацији. Њене лагане и опрезне кораке су, међутим, предухитрили догађаји.

У веома искиданом ланцу очуваних вести о односима Тврткa и далматинских градова, прве нове карике су из априла 1390. Тада су већ градови ступили у везе с краљем и показивали спремност да се предају. У Трогиру је чак боравио Твртков бан Иваниш Палижна и водио претходне преговоре са Сплићанима и Трогиранима. Почетком маја 1390, Велико веће сплитско донело је одлуку да прими

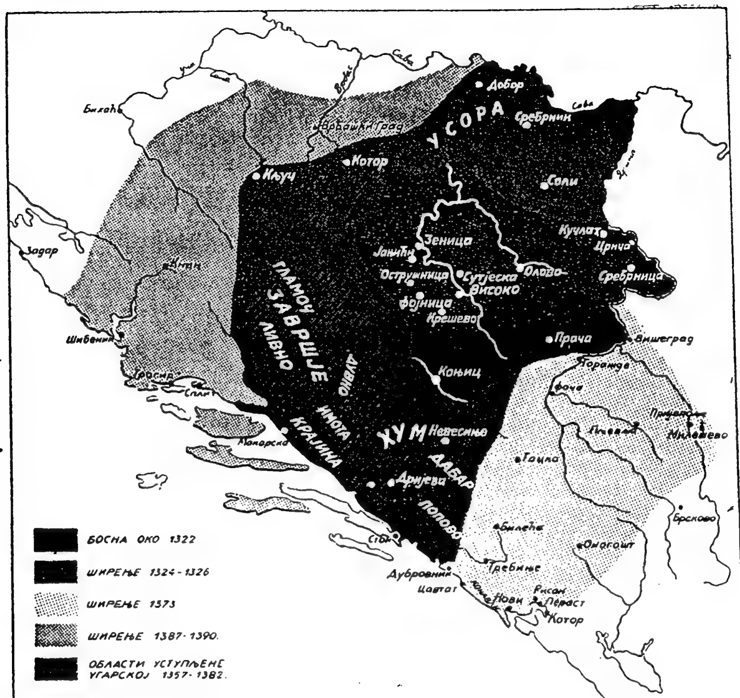

ШИРЕЊЕ БОСНЕ У XIV ВЕКУ.

врховну власт Твртковy и да му у том смислу упути своје посланике. Више се није постављало питање да ли ће се потчинити или не, већ се расправљало о условима. Жеља Сплићана је била да се ствари уреде тако да буду „на част босанског краља и на корист њиховог града". Убрзо затим су у истом смислу донели одлуке и Трогир, где је против Босне постојала прилична опозиција, затим Шибеник и острва Брач, Хвар и Корчула.

Твртко је у погледу услова имао за све градове јасну и сасвим једноставну линију: потврђивао им је облик аутономије и све привилегије које су имали у време краља Лајоша. Он се појављивао као законити наследник ранијих господара градова и није уводио никакве новине. Деликатнији је био његов положај кад је требало регулисати односе међу самим градовима, који су сада скоро сви били под његовом влашћу. Клис и Омиш, од раније под босанском влашћу, имали су старе спорове са Сплитом око граница градске територије. У почетку је Твртко излазио у сусрет жељама Омишана и Клишана и потврдио им границе онако како су их они сами тражили; када је, међутим, примио Сплит под своју власт био је присиљен да штити и интересе Сплићана и да читаво питање граница решава из основа.

У првој половини јуна 1390, краљ Твртко је у Сутјесци издао своје повеље градовима. У повељи за Сплит су биле описане и границе између овога града и његових суседа Клиса и Омиша. Доцније су четири краљева властелина утврдила и обележила границе и увела Сплићане у посед територије, пространије него што је икад раније била.

Твртковн захтеви да му се потчине далматински градови били су правно засновани на непризнавању Жигмунда Луксембуршког за угарског краља. Босански краљ је био најтешње повезан с табором присталица Карла Драчког, који су тражили да на угарски престо дође Ладислав, малолетни син убијеног краља. Вође хрватског племства су без сваке сумње придобиле и Твртка за своје схватање, те је и он у Ладиславу видео законитог угарског краља. Млечани су чак тврдили да Твртко све што чини у Далмацији чини у име напуљског краља. Босански владалац је неоспорно био у тесним везама с Напуљем и појављивао се као посредник између Напуља и Венеције, али потчињавање далматинских градова није покушавао да легализује правима свога формалног врховног господара. Исправе из кратког интервала између потчињавања градова и краљеве смрти показују да се он сâм сматрао краљем Хрватске и Далмације. Краљев-

ства Хрватске и Далмације, здружена дотле с круном Угарске он је унео у своју титулу сковану после крунисања за српског краља. У току 1390. он се јавља у неким сачуваним латинским актима као „dei gratia Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque etc. rex inclytus".

Твртко је стварно владао далматинским градовима, осим Задром, и највећим делом старе хрватске државне територије у далматинском залеђу. О Твртковој веома краткој владавини над Далмацијом и Хрватском — трајала је свега девет месеци — сачувано је врло мало података. Нема сумње да је иступао и као заштитник католичке цркве. У лето 1390, примио је у Сутјесци сплитског надбискупа Андрију Гвалда и издао му повељу којом је узео под своју краљевску заштиту поседе и приходе сплитске надбискупије. Уз банове Иваниша Хорвата и Иваниша Палижну, имао је и свога „војводу краљевства хрватског", био је то сродник банске породице Павле Клешић, који се још много доцније истицао у босанском политичком животу. На територијама у хрватском залеђу Твртко није онако поштовао затечено уређење као у далматинским градовима. Један изузетно сачувани податак показује да је под Твртковом влашћу око Зрмање, на крајњој периферији велике државе, био уведен босански данак од једног дуката годишње по огњишту.

Спољна политика последњих месеци Твртковe владе била је усмерена према завршавању подухвата у Далмацији и стварању услова за трајно очување постигнутих тековина. Изван босанске краљевине остао је Задар и Твртко је покушавао да се послужи војном помоћи Венеције да би и овај град потчинио својој власти. Млетачка република је одустала, додуше, од својих планова у вези с далматинским градовима и честитала, чак, краљу на постигнутим успесима, али није била нимало вољна да му помогне у једној акцији која се косила с њеним интересима. Сињорија је одбила Твртковy молбу позивајући се на своје пријатељство са угарским краљем и самим Задранима. Слично је Твртко прошао и са својим доста нереалним планом о „општем савезу" с Венецијом, по којем би и једна и друга страна имала заједничке пријатеље и непријатеље. То би, наравно, изискивало прилагођавање читаве спољне политике једне стране и њено усклађивање с политиком друге, те Венецији није било тешко да покаже да је читава замисао за њу неостварљива, како због трговачких интереса тако и због савеза и уговора којима је била везана.

У то време краљ Твртко је ступио у тешње односе с аустријским херцегом Албертом и био на путу да се ороди с Хабзбурзима. Крајем лета 1390. очекивало се да ће бити склопљен неки брак између босанског краља и аустријске херцешке породице, али није познато шта је из те комбинације произашло. У Твртковој спољној политици најважнији су ипак били односи према краљу Жигмунду Луксембуршком. Борбе у току последње две године показале су да међу њима није могло бити додирне тачке: Твртко није признавао Жигмунда и отргао је испод његове власти значајне делове краљевине, док је Жигмунд у Твртку гледао „босанског бана", узурпатора и заштитника одметника из Хрватске. Владар Босне представљао је тих година главни стуб опозиције против Жигмундове власти у Угарској. Па ипак, упркос изразито непријатељским позицијама на којима су босански и угарски краљ стајали један према другом, дошло је до преговора међу њима и покушаја да се склопи мир. Дубровчани су већ у септембру 1390. налазили да могу понудити Твртку да своју властелу пошаљу у Угарску да посредује за мир између угарског и босанског владара. Знајући њихову опрезност и уздржљивост у деликатним ситуацијама, можемо с доста вероватноће претпоставити да је подстицај за овакву понуду дошао из Угарске, од њиховог „природног господара".

Дубровачко посредовање није том приликом дошло до изражаја, али су независно од тога између Твртка и Жигмунда поведени преговори. Пред крај јануара 1391, дошао је на Тртков двор посланик краља Жигмунда да преговара о миру. Дубровчани су честитали Твртку због тога и подсећали га на своју понуду учињену пре три месеца. Не знамо из извора и не можемо чак ни наслућивати на којој основи су тражена решења заиста огромних спорова и супротности у односима Босне и Угарске. И конкретна ситуација и историјат преговора упућују на то да је угарски краљ у овим преговорима био у слабијем положају и да је мир био могућ једино по цену његових значајних уступака. Али преговори, највероватније, нису ни били завршени, јер је нешто више од месец дана после доласка угарског посланика, око 10. марта 1391, краљ Твртко умро. Смрт краљева је створила нову неповољнију ситуацију за Босну и за кратко време је читав развитак босанске државе кренуо другим путем.

ГЛАВА ПЕТА
НАДМОЋ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА (1391—1422)

ИЗВОРИ

Извори који представљају подлогу за проучавање босанске историје овога периода имају све одлике изворне грађе из претходног раздобља. Документарни и дипломатички извори су далеко бројнији од наративних. Подаци су отуда, уопште узев, поуздани, али не дају повезану слику збивања и стварају на тај начин велике тешкоће код објашњавања и излагања. Добар део података које нам извори пружају односе се на исти круг појава, најчешће на односе са Дубровником или Угарском, што изазива једностраност наших представа и монотонију у приказивању. Но најтежа последица овог непогодног распореда изворне грађе је одсуство основних обавештења о веома битним елементима у развоју босанског друштва и државе.

Домаћих дипломатичких извора, повеља босанских владара за властелу, има знатно мање него у претходном раздобљу. Објављене су у познатим збиркама *Миклошића* и *Новаковића,*[1] или појединачно.[2] Међу њима има и повеља сачуваних у веома касним преписима,[3] преводима, а има и превода интерполисаних за фалсификаторске сврхе.[4]

Документи на нашем језику настали из односа Дубровника и Босне су у овом периоду бројнији него икад, захваљујући тзв. *Русковој књизи.*[5] То је један кодекс (у Дубровачком архиву се води као Lettere e commissioni di Levante 1) у којем је дубровачки „дијак српски" или „логофет" *Руско Христофоровић* регистровао у целини писма која је у име владе писао владарима и феудалцима у залеђу. Преписивао је исто тако, само на жалост у далеко мањем броју, и писма која су стизала у Дубровник из словенског суседства. На тај начин је настала збирка писама из периода 1395—1423, која по својој занимљивости и важности за босанску историју нема такмаца. Објављена је два

пута, али ни једном срећно. Први је Рускову књигу издао Дубровчанин *Медо Пуцић*[6] природним редом, али без много чега што тражи модерно критичко издање извора. Други пут су документи из овога кодекса објављени у великој збирци *Љубе Стојановића*,[7] већ више пута поменутој на претходним страницама. Стојановићево издање представља корак назад према Пуцићевом, и једина му је предност у томе што је приступачније. Познати филолог није разрешавао скраћенице, документе није доносио хронолошким редом, већ груписане по личностима с којима је Дубровник водио преписку. Све то веома отежава употребу ове збирке. Код Стојановића су објављене и посебне повеље и документа на нашем језику која се налазе у другим архивским књигама.

Дубровачки документи на латинском и италијанском језику су знатно бројнији него раније, али у далеко мањој мери публиковани. Ни одлуке већа, ни писма, да споменемо само најважније, нису систематски објављивани. Известан број писама и упутстава из овог периода објављен је у посебном *дипломатару* о односима Дубровника с Угарском, који је издала Мађарска академија наука.[8] Документи су бирани по врло широком критерију тако да је ушао приличан број веома важних за босанску историју, али ни из далека сви. Део тих докумената ушао је у новију збирку *Јована Радонића*,[9] скоро ниједан, међутим, што већ није био објављен. Велике услуге је истраживачима чинила публикација румунског научника *Н. Јорге* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croissades au XVe siècle. У шест књига Јорга је 1899—1916 публиковао изводе, преписе и белешке из готово свих значајнијих европских архива који се односе на борбе с Турцима од никопољске битке до пада Цариграда. Друга књига те збирке је највећим делом посвећена документима из Дубровачког архива.[10] Јорга није дубровачке документе објављивао у целини, већ је повезивао већи број одлука већа и резимирао их цитирајући дословно само поједине кратке одломке. На сличан начин је поступао и с писмима и упутствима. При сажимању није ретко изневерен садржај, а услед непознавања личности и места о којима документи говоре поткрале су се бројне омашке. Неке грешке су имале и тежих последица у приказивању босанске историје. Још крупнији недостатак је у томе што нема јасног критерија у избору вести које су бележене и публиковане, тако да остају велике празнине. Иако је на основу ове збирке израђен известан број корисних расправа, па чак и монографија, данас се она мора сматрати непогодном и превазиђеном и детаљна истраживања се морају темељити на читању архивске грађе у самом архиву.[11] Документи из осталих серија су објављивана само узгредно и тек врло малим делом.[12]

И у овом периоду је значајна грађа из далматинских архива позната углавном преко Лучићевих дела. (в. стр. 82 нап. 11) Код докумената млетачког архива смо у могућности да често

помињану Љубићеву збирку допунимо местимично Јоргиним изводима из овог архива.[13]

Угарске повеље добијају опет већи значај због интензитета босанско-угарских односа у овом периоду. Оне постају и по садржини интересантније. Док су раније најчешће биле важне само формуле датума из којих се види да су краљеви боравили у Босни, или одгађања рочишта услед заузетости парничара у походу у нашим крајевима, сада се у повељама краља Жигмунда Луксембуршког јављају опширне експозиције у којима се износе заслуге дарованог властелина са детаљима из његових борби у нашим земљама. Осим тога, јављају се и повеље које се читавом својом садржином односе на Босну. До 1410. преглед свих издања, исправке и необјављене документе доноси већ поменути *Дипломатар Жигмундовог времена*,[14] који ће добити свој наставак све до 1437. До појаве наредних томова упућени смо на зборник *Фејера (в. стр. 83)*[15] и дипломатичке зборнике појединих угарских великашких породица.[16] Једну малу али драгоцену збирку угарских докумената с почетка XV века која се односи добрим делом на Босну издао је *Ф. Шишић*.[17] И италијански архиви дају понешто, тим пре што је почетком XV века врло изразито интересовање Анжујаца за Босну, због борби око угарског престола. Публикације остају исте као и за раније периоде (в. стр. 71 нап. 8, 10, 11). Потребно је додати веома важна писма мантованског посланика *Paulus*-а *de Armaninis* с краја 1395. које је после *Макушева* много боље издао L. Thalloczy.[18]

За историју црквених прилика је уз папска писма и документе Ватиканског архива објављене на већ споменутим местима (в. стр. 44 нап. 4) веома важна *Распра између римокатолика и босанског патарена*, састављена као поучно штиво за фрањевце и сачувана у једном рукопису из првих деценија XV века.[19] У овом периоду се јављају и сигурно датирани домаћи извори за историју цркве. То су рукописи јеванђеља обично са апокалипсом, посланицама и другим канонским текстовима са нешто измењеним редоследом, као што је случај са рукописом крстјанина Хвала, или су сачувани само фрагменти са интересантним записима као што је случај Баталовог јеванђеља. Ово јеванђеље садржи веома важан запис с низом имена, вероватно великодостојника босанске цркве.[20]

Из овог периода би свакако био домаћи хроничар *Манојло Грк*, чије дело спомиње и наводно ексцерпира дубровачки историчар с краја XVI века *Јаков Лукаревић*.[21] Али како нам рукопис овога дела, ако је уопште постојало. није сачуван, упућени смо искључиво на стране наративне изворе. На један део овог периода се простире већ спомињан спис *Memoriale* Задранина Павла Павловића (Paulus de Paulo) (в. стр. 83—84 нап. 29). Понеку драгоцену вест о Босни даје и најважнији српски наративни извор за ово доба Константин Филозоф. У *Биографији деспота Стефана Лазаревића*, написаној у првим годинама владе деспота Ђурђа Бранковића, највероватније 1431—33, говори се о турском

походу против Босне у којем је учествовао и српски кнез. Спис је издао В. Јагић,[22] а вести је коментарисао С. Станојевић.[23]

Податке о Босни срећемо и код доста далеких писаца. О овој нашој земљи говори и немачки биограф цара Жигмунда Луксембуршког *Еберхард Виндеке* (Eberhart Windecke).[24] Иако савременик, овај писац је краљево деловање у Босни приказао веома збркано и хронолошки нетачно. Његов утицај на наше знање о догађајима у Босни крајем прве деценије XV века свео је на праву меру тек М. Динић.[25] Вести једног другог Немца *Дитриха од Нихајма* (Theodericus de Niem) о ратовању Турака и Мађара у Босни 1415. остале су готово незапажене и неискоришћене у историографији о Босни.[26]

Одјеци догађаја у Босни допирали су чак до Пољске и нашли пут до хроничара Јована Длугоша, краковског каноника (умро 1480) који је у својој *Historia Polonica* прибележио неколико занимљивих вести.[27] Длугошев савременик је био и угарски хроничар Иван Туроц, писац *Угарске хронике* објављене 1485. Вести о Босни из првих деценија XV века често побркане и нетачне, дошле су до Туроца преко старијих извора које је користио.[28]

Сасвим за себе стоји као група домаћих извора надгробни натписи сачувани у већем броју него из ранијих периода. Најчешће нам они веома мало дају, најбогатији садржином је *натпис* Вигња Милошевића, из Кочерина близу Неретве, у којем је дат списак босанских владара од Тврткa до збацивања Остојиног, које је такође споменуто на овом необичном месту.[29]

1. СЛАБЉЕЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Смрт краља Тврткa је значила за босанску државу велики потрес. Не само због тога што је нестао краљ чије је целокупно деловање одавало снажну, енергичну и способну личност и што се поставило питање да ли ће добити достојног наследника на престолу, већ, још у већој мери, због тога што су везе оданости, послушности и верног служења, које су велику државу сједињавале, нагло олабавиле. Већ дуго босанска држава није била изложена толикој опасности од напада споља и од избијања унутрашње кризе. Када је 16. марта 1391. до Дубровника стигао глас о краљевој смрти, дубровачка влада је понудила своје услуге заповедницима тврђаве у Новом и у Конавлима, јер се сматрало у тим данима, очигледно, да је сасвим природно очекивати да ће

бити угрожени. Драматични обрти су ипак изостали и смена на престолу је извршена безболно.

У околностима које нам остају сасвим непознате, за новог краља је изабран Котроманић Дабиша, који је по узору на свог претходника узео краљевско име Стефан. Није познато ни у каквом је степену сродства са Твртком био новоизабрани краљ. У једном писму, додуше, Дабиша назива Твртка својим старијим братом, али бројни примери показују да се такве изјаве не смеју узимати дословно.

Краљ Дабиша је успео у почетку своје владе да сачува неокрњену велику државну територију наслеђену од Твртка. Против босанске власти над далматинским градовима почели су одмах радити Дубровчани, који су упутили свога човека у Далмацију да саветује да се градови врате у „дужну верност" угарском краљу. Тај покушај је остао без икаквих резултата, градови су још и у току следеће године у својим званичним актима спомињали Дабишу као свога краља. Извесне промене се осећају у односима с напуљским двором. После Твртковe смрти, све изразитије је истицао своја права на Хрватску и Далмацију веома млади Ладислав Напуљски. Он је средином лета 1391. именовао Иваниша Хорвата за свога главног намесника у Угарској, а босанску властелу, браћу Хрвоја и Вука Вукчића, за банове хрватско-далматинске. Босанска власт над Далмацијом и Хрватском сматрана је у Напуљу, очигледно, за једно привремено стање у којем босански владалац штити интересе и права законитог угарског краља. То је, наравно, морало створити извесну затегнутост која је дошла до изражаја у даљим односима међу босанским великашима, вођама хрватског племства и у ставу Босне према два табора ангажована у борби за угарски престо.

Најмање се осећа активност Жигмунда Луксембуршког. У прво време је био заузет на другим странама, а у јесен 1391, покушао је да својој борби против Босне да форму крсташког рата. Измолио је од папе Бонифација IX за себе и своје ратнике опроштајнице сличне онима које се дају учесницима крсташких похода, образлажући то потребом да се с оружјем у руци одупире „јеретицима и шизматицима што бораве у Босни и нападају његова краљевства Далмације и Хрватске". Нема података о томе да ли је Жигмунд све то користио за покретање стварног и озбиљног похода против Босне. Годину дана доцније он спомиње заслуге једног свог властелина у посланствима у Босни, а у пролеће

1393. се знало да између Босне и краља Жигмунда влада примирје.

Прве три године после Твркове смрти не показују да је Босна изгубила снагу и углед међу околним државама, већ, напротив, да је у општој политичкој констелацији која се није битно изменила сачувала своју ранију улогу. Као и у данима великог успона под Твртком, Босна је и под Дабишом успела да одбије једну турску провалу која је задесила вероватно у пролеће 1392.

Унутрашњи развој босанске државе је, међутим, у то исто време показивао симптоме кретања у другом правцу. Док је за време владавине првог краља претезала снага владара, под његовим наследником се постепено све јаче афирмисала властела, нарочито њени великашки врхови, који су држали најважније положаје у држави. Самостално иступање се, по очуваним изворима, најраније запажа код породице Санковића чије су се земље налазиле у суседству Дубровника. После две деценије потпуне пасивности војвода Радич и жупан Бељак су наставили политику свога оца казнаца Санка, ступајући у непосредне односе са Дубровником.

Тек што је у Дубровник стигла вест о Твртковој смрти, влада је одлучила да упути посланике браћи Санковићима тражећи од њих да уступе Републици плодну конавоску жупу којом су господарили. Санковићи су пристали и споразум је склопљен за врло кратко време. Већ 15. априла 1391. Радиш и Бељак су издали повељу којом су уступили читаво Конавле са тврђавом Соколом Дубровнику, којем је, како се у повељи каже, та жупа некада давно припадала. Наравно, ни права старога Дубровника који је био на месту Цавтата, ни части и службе које је Дубровник указивао „господи рашкој, босанској и хумској" нису били стварни мотив дарежљивости Санкових синова. Дубровник је, са своје стране, био спреман да награди предусретљивост својих суседа. Дубровачка повеља са обећањима није, на жалост, сачувана, али се њен садржај може наслутити на основу каснијих изјава и аналогије са сличним доцнијим случајевима. Санковићама је било обећано 1000 перпера сталног годишњег данка за Конавле и, не треба сумњати, све остало што су давали заузврат код територијалних уступака: дубровачко племство, кућу и део новостеченог земљишта. Но читав овај посао је за обе стране представљао сувише велики ризик, да би га остварили одмах по измењивању повеља.

ПЕЧАТ КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ НА ПОВЕЉИ ИЗ 1392.

ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ ДУБРОВЧАНИМА, 17. ЈУЛИ 1392.

У односима Босне с Дубровником, до тога времена није било случаја да се преговарало о уступању државне територије, и не изгледа нимало вероватно да је искрена и добра воља непосредног господара земљишта била довољна да се један тако крупан чин спроведе у дело. У доцније доба, то знамо сигурно, била је потребна сагласност краља и босанског државног сабора. И Санковићи и Дубровчани су се, дакле, излагали озбиљној опасности да „сва Босна" — како се понекад назива станак — устане против уступања Конавала и онемогући цео уговор. Десетак дана после издавања повеље од стране браће Санковића, у дубровачком Већу умољених надвладала је струја која је мислила да се Конавли могу примити непосредно од господара, не тражећи никакву даљу потврду. Па ипак, упркос тој одлуци, Дубровник није примио у своје руке дуго жељену жупу, већ је тражио, како се доцније изричито каже, да уступање потврди „Босна". Али ту је читав подухват наишао на несавладиву препреку, Дубровчанима се изјаловила нада да ће добити плодно и богато земљиште, а Санковиће је овај рискантни посао елиминисао из политичког живота, Радича је чак стајао неколико година сужањства.

„Босна" — што значи краљ и државни сабор — реаговала је доста споро али врло одлучно. Од априла до децембра одлука, или у сваком случају њено извршење, је одлагано, а онда су у спорну конаваоску жупу провалили војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић, избацили из ње Санковиће и поделили је међу собом. Жупа је остала у рукама Павла и његових синова, односно Влатка и његовог синовца Сандаља Хранића све док је, после више од три деценије нису Дубровчани добили у друкчијим условима и на сасвим легалан начин.

Историјат неуспелог уступања Конавала је у пуној мери симптоматичан, јер показује у исто време какве су биле тежње босанских великаша за самосталношћу, и како час за такву политику још није био куцнуо. Схватање о државном интегритету, обавезе лојалности и улога централне власти оличене у краљу и станку, нису били још довољно јаки да спрече тако нагли самовољни акт какав су Санковићи починили. Али већ начин на који је кажњавање Санковиһ синова извршено, снагом двојице великаша који су постали нови господари спорног земљишта, показује колико се стање од Твртковог времена изменило.

Самосталније деловање великаша се опажа и на другим странама. Вук Вукчић, који је заједно с братом Хрвојем

носио банско достојанство у Хрватској и Далмацији у име напуљског краља, дошао је у сукоб са наследницима Иваниша Палижне, захтевајући да своје градове Островицу и Врану предају Босни. Ускоро потом он се приближио Задру који је остао лојалан краљу Жигмунду и избегао да се потчини Босни. У пролеће 1393. је, уосталом, приближавање краљу Жигмунду било карактеристично за читаву Босну. У мају се очекивало да ће се босански и угарски краљ састати у Ђакову и, можда, дотадашње примирје заменити правим миром. До тога састанка, међутим, није дошло и односи Дабише и Жигмундове Угарске нису се још извесно време битно изменили.

Нешто даље од самог краља Дабише ишли су у том погледу понеки великаши. Војвода Хрвоје Вукчић из Доњих Крајева, још недавно ревни приврженик Ладислава Напуљског, ступио је у августу 1393, у веома тесне везе са Жигмундом Луксембуршким. Једном повељом је обећао верност и верну службу краљу Жигмунду и краљици Марији против сваког, изузев краља Дабише. Ова резервација верности би важила до смрти Дабишине а после тога би босански војвода безусловно служио само угарском краљу. Није искључено да је овај акт издат у тајности, јер се месец дана доцније као сведоци на једној Дабишиној повељи појављују један уз другог војвода Хрвоје и бан Иваниш Хорват, најљући непријатељ Жигмунда и његове странке.

У сваком случају, јасно се види колико је лако могућ био расцеп међу великашима окупљеним око босанског двора. Вође хрватског племства су биле упорно и доследно на страни напуљског двора, док је код Босанаца млади Ладислав изгубио у великој мери симпатије, можда због плана о женидби са ћерком султана Бајазита, а можда због истицања права на Хрватску и Далмацију. Пада у очи да Дабиша није, као некад Твртко, у Венецији посредовао за напуљски двор, сада је то чинио само Иваниш Хорват.

Иако тачни разлози и мотиви нису познати расцеп између босанског краља и великаша и вођа хрватског племства нимало не изненађује. Почетком јуна 1394, краљ Дабиша и Иваниш Хорват били су већ у отвореном непријатељству. Дабиша је наређивао властели и својим поданицима са Брача, Хвара и Корчуле да помогну опсаду Омиша, коју је вршио кнез из Хума Иван Радивојевић. Веома неповољно и по браћу Хорвате и по босанског краља било је то што је Жигмунд већ од априла те године скупљао војску за рат у „доњим крајевима“, што је значило области Славоније,

Хрватске и Босне. Раздор између својих противника Жигмунд је искористио да их сломи једне за другима. Прво је истиснуо Хорвате из њиховог упоришта Добора, града који се налазио над реком Босном близу њеног ушћа, а затим их заробио, вероватно у другој половини јуна 1394. године.

Непосредно затим у логору код порушеног Добора покорио се Жигмунду и краљ Стефан Дабиша. Зашто се одлучио на овакав корак није познато. Раскид с Хорватима и преко њих и са напуљским двором, као и расположење неких великаша вукли су га по природи положаја у овај, толико времена изразито непријатељски табор. Услови које је примио изгледају ипак тежи него што је ситуација захтевала. Пре свега, Дабиша се одрекао власти над Хрватском и Далмацијом и препустио ове земље краљу Жигмунду. Примио је, разуме се, вазалске односе у којима су босански владаоци од давнина били према угарским краљевима. Још више од тога: Дабиша и босанска властела су се сагласили с тим да после Дабишине смрти босански краљ постане Жигмунд Луксембуршки. Жигмунд је за узврат примао у своју милост босанску властелу и захваљујући једној његовој повељи издатој у Ђакову 11. јула 1394. после Дабишиног потчињавања, можемо и реконструисати услове под којима су сређени односи Босне и Угарске. Краља Дабишу је Жигмунд као свога вазала уврстио у ред угарских достојанственика, подаривши му титулу жупана Шомођске жупаније.

У лето 1394. Босна је тек видно испољила знаке свога опадања. Велике тековине Твртковог доба су одједном уништене. Босна је враћена у своје старе границе, њен утицај у политици на Балкану је збрисан, а потчињеност Угарској постала већа него што је икад раније била.

2. ЈЕЛЕНИНО МЕЂУВЛАШЋЕ 1395—1398.

Краљ Дабиша није надживео капитулацију пред Угарском. Жеља краља Жигмунда да наследи босанску круну показује да је Дабиша био у старијим годинама и да се упражњавање престола могло очекивати у догледној будућности. И доиста, до тога је дошло веома брзо. У пролеће 1395. Дабиша је из Хума молио да му се пошаље лекар, а у јесен (8. септембра) је умро.

Тиме је питање односа према Угарској искрсло поново у свој оштрини. Према обавези коју је Дабиша примио под Добором 1394. и коју је такође прихватио бар један део властеле, требало је да се Жигмунд Луксембуршки крунише за краља Босне. Угарска врховна власт над Босном би на тај начин добила сасвим нову форму. Уместо да босански владалац буде вазал угарске круне, угарски краљ би постао непосредни господар Босне. Иако такво здруживање с Угарском у ово доба не би морало да значи губитак унутрашње самосталности, промена је ипак била сувише нагла да би могла бити мирно прихваћена. Краљ Жигмунд је, несумњиво, желео да оствари циљеве своје политике према Босни и похитао је убрзо после Дабишине смрти да лично утиче на догађаје. Почетком новембра боравио је неко време у Срему, у близини босанских граница. И угарски великаши су подржавали краља, сматрајући да Босна припада угарској краљевини, тако да је одлучено да Жигмунд с одредом војске и племићима које је имао уз себе уђе у Босну. О ставу Босанаца су се проносили противречни гласови, изазвани вероватно различитим жељама босанске властеле. Чуло се у исто време да су „барони краљевства“ хтели да задобију за себе босанску државу, а такође и да траже краља Жигмунда за „свога краља и господара“. Вероватно је у земљи било две струје од којих се једна залагала за извршавање обавеза према Угарској.[1] У таквој ситуацији је Жигмунд могао ствари одлучно окренути у своју корист једино доласком у Босну и помагањем својих присталица. Међутим, он то није учинио. Из Срема се вратио у Будим због преговора с братом Вацлавом и заједничких планова о походу на Италију и о крунисању једног од Луксембурговаца за цара. Мантовански посланик Паоло Арманини, који је тражећи краља дошао у Срем, каже изричито да краљ није прешао у Босну због два посланства из Чешке и трећег које га је очекивало у престоници. Млади краљ, чији је положај у Угарској још увек био врло несигуран због великог броја присталица напуљског супарника и строгог надзора који су му наметнули великашки врхови, далеко више је полагао на царску круну, коју је требало задржати у породици, него на круну босанске краљевине, која би стварала увек нове заплете.

Између босанске властеле и Жигмунда је ипак морало доћи до компромиса, иако нам извори о томе изричито не говоре. Излаз из кризе је нађен у привременом решењу. Жигмунд није крунисан за краља, али исто тако Босна није

добила ни неког другог краља, већ је Дабишину владавину продужила његова удовица Јелена. Да је Јеленина владавина имала карактер интеррегнума види се јасно из босанско-дубровачких односа у ово време. Кад се краљица Јелена обратила Дубровчанима тражећи светодмитарски доходак, који је после Твртковог крунисања прешао на босанске владаре, Дубровчани су исплату везивали за обнављање уговора које су имали са претходним босанским владарима. У ово време они су почели да објашњавају овај трибут, наметнут од српских краљева у XIII веку, као доходак за слободу трговине на босанској територији. По њиховом схватању, Босна гарантује слободу и безбедност дубровачких трговаца и обавезује се на поштовање „старих добрих закона" и „слобоштина", а Дубровник заузврат исплаћује босанским владарима „српски доходак". И поред дубровачког инсистирања и одуговлачења исплате, краљица ипак није потврдила уговоре[2] и Дубровчани су се с тим помирили, очигледно због тога што је из Босне дошло објашњење да је краљичина улога таква да не допушта обнову старих уговорних повеља, уобичајену при промени на престолу.[3] Сигурни смо исто тако да је краљ Жигмунд био сагласан са Јелениним улогом, јер су му се Дубровчани обраћали с молбом да се код босанске краљице заузме за њихове планове. За кратко време Јелена је добила супарника, вероватно тек после никопољске битке, из редова противника краља Жигмунда. Један непознати славонски племић из околине Пожеге иступао је као босански краљ, док га нису убиле Жигмундове присталице још у току исте 1396. године.[4] У самој Босни није оставио никаквог трага. Појава овог противкраља свакако је у вези с обновом делатности присталица Ладислава Напуљског у хрватским земљама, после великог Жигмундовог пораза у рату с Турцима. Управо је Славонија неко време била главно упориште Жигмундових противника. Епизода с претендентом из Славоније уједно показује да се Босна у то време држала на одстојању од Ладислава Напуљског. Кратко раздобље Јеленине владе одудара у том погледу и од претходног и од следећег периода када се босанска држава свом снагом заузимала за напуљског претендента.

Босанска властела се неко време мирила с привременим Јелениним режимом који је отклонио највеће опасности споља, а у исто време у самој земљи остављао довољно простора за самостално деловање ојачалог и самосвесног племства. У годинама које су следиле Дабишину смрт Босна је

учинила најкрупнији корак у правцу развијања самосталних феудалних области. Тај судбоносни процес за читаву даљу босанску историју, започет ускоро после смрти Твртка I, а завршен почетком XV века, био је у пуном размаху за време кратког интеррегнума Јелениног. Када краљица Јелена у једној повељи каже да је одлуку донела „саветом са богодарованим велможама властеле краљевства ми русага босанског с војводом Хрвојем, и са кнезом Павлом и с војводом Сандаљем и с тепчијом Баталом и с другом многом властелом и властеличићима нашега краљевства", она не подвлачи само одлучујућу улогу „станка", сабора босанске властеле, већ показује и најмоћније личности босанске државе тога времена. Више него оскудне очуване вести потврђују нам да су управо те велможе одређивале босанску политику у годинама после Дабишине смрти.

Војвода Хрвоје Вукчић је несумњиво био прва личност у Босни за време Јелене. Дубровчани су се прво њему обратили продужавајући настојања, започета још за време Дабише, да добију од Босне делове територије до којих им је било много стало. Они се с једне стране нису мирили са неуспехом посла закљученог у своје време с браћом Санковићима, па су тражили начин да добију Конавле. С друге стране, Босна је давно раније, још за време бана Стјепана II Котроманића, спречила остварење Душановог уступања појаса земљишта који је спајао Стон с дубровачком границом. Тако су Дубровчани у исто време покретали и питање ове уске траке босанске територије, иако им је далеко више било стало до Конавала, неупоредиво плодније и привредно значајније жупе. Као и при крају Дабишиног живота, тражили су и сада од краља Жигмунда да интервенише у Босни код „краљице и барона" да им се уступе земље „које су тражили од Хрвоја". Ни тога пута посао није обављен по њиховој жељи, али чињеница да су се у таквој ствари обраћали пре свега Хрвоју сведочи колико је јак био његов утицај у Босни. Он је представљао већ другу генерацију своје породице, која се истицала у политичком животу Босне. Још за време Твртка наследио је свога оца Вукца у достојанству војводе. Под Дабишом је већ деловао самостално, везујући се прво за напуљски двор, а затим, од 1393, за Жигмунда Луксембуршког, али је остајао лојалан према босанском краљу. Градећи на темељима створеним још раније Хрвоје је, у време када краља није било, могао наступати као најугледнији велможа. Територије којима је непо-

средно господарио биле су још увек, вероватно, ограничене на старе породичне жупе и градове у Доњим Крајима.

Кнез Павле Раденовић није имао за собом тако блиставу каријеру. Припадао је властеоском роду из источне Босне,[5] из којег се тек Павлов отац Раден Јабланић први јавља у босанским изворима. Припадали су кругу племства толико угледног да је своје младе чланове слао на двор. За кнеза Павла се изричито каже да је као дете живео на двору краља Твртка I. Као сведок на повељама јавља се већ од 1380, али се његова већа активност осећа тек у доба краљице Јелене. Пошто је заједно с Влатком Вуковићем 1391. заузео Конавле и добио свој део, утицај му се распростро све до морске обале, па је дошао и у ближи додир с Дубровчанима. Њима је он био двоструко важан и због сигурности трговаца у источнобосанским трговима и на важним путевима за Србију, и због Конавала које би могли добити једино уз његову сагласност. Примили су га због тога 1397. за свога грађанина[6] и Павле Раденовић је у својој заклетви обећао слободу и безбедност дубровачким трговцима. После браће Санковића, ово је други пут да босански великаш једним својим актом даје оно што су раније давали искључиво краљеви.

По начину како се уздигао међу врхове босанског племства, Сандаљ Хранић је веома сличан знатно старијем војводи Хрвоју Вукчићу. И он је наследио и земље и војводско достојанство, које је, иначе раније непознатој породици Косача[7] прибавио војвода Влатко Вуковић за време Твртка I. Сандаљ је свога стрица морао наследити још за време краља Дабише, али се његова активност, и то веома велика, примећује тек од 1395. Сандаљ се активно мешао у преговоре са Дубровчанима око исплате светодмитарског дохотка и, изгледа, у један мах тражио да се тај трибут исплаћује њему.[8] Далеко важнија је била његова, у највећој мери самостална политика према Зети. Користећи борбу која је избила између Радича Црнојевића, господара Горње Зете и Ђурђа Страцимировића Балшића, он је у априлу или мају 1396. убрзо после погибије Радича Црнојевића заузео Будву. Пуне две године, све до априла 1398, господарио је Сандаљ „Старим Градом" и називао се „Budue et Zente dominus". Остаје сасвим непознато шта је Сандаљу давало основа за претензије да влада Зетом. У сваком случају носилац експанзије према Зети није више био краљ као у Твртково доба, већ осамостаљени велможа коме се указала прилика да освајањем на овој страни ојача своју моћ и подигне углед. Успео је да се наметне и Котору за врховног господара.[9] Због свега

ЗАКЛЕТВА КНЕЗА ПАВЛА РАДЕНОВИЋА ДУБРОВЧАНИМА (1397).

тога је, као и у Твртково доба, избило љуто непријатељство Балшића. Између босанског војводе и Ђурђа Страцимировића посредовали су Дубровчани, а у један мах се спремала Јелена, кћи кнеза Лазара и жена Ђурђева, да из Улциња дође у Дубровник како би се састала са Сандаљем. И босанска краљица је слала у Зету свога посланика, али резултата није било. Иначе се Сандаљ, који је у ово доба морао бити још доста млад, ослањао на Хрвоја Вукчића, с њим се родбински повезао 1396. узевши за жену Јелену (Катарину), кћер Вука Хрватинића, брата Хрвојевог.

У повељи краљице Јелене се упоредо с ове три велможе спомиње и тепчија Батало чија је активност далеко мање позната. У једном запису се спомиње као „многославни господин" који је држао Лашву у централној и Сану у западној Босни. Ове две жупе су биле одвојене земљама Хрвоја Вукчића, чијом сестром је Батало био ожењен.[10] Тепчија још за време Дабише, Батало је и за време Остоје носио то достојанство. Он као и друга властела из унутрашњости остаје у сенци, услед оскудице извора. Очувана грађа је такве природе да далеко боље и подробније осветљава личности које су биле у живљим везама с приморским градовима.

Процес осамостаљивања властеле није изнео на површину само ових неколико најугледнијих и, вероватно, најутицајнијих личности. Провизорни режим Јеленин и околност што није било краља који би се заложио да одбрани ауторитет централне власти, пружали су шансе и осталој бројној властели да се осамостали и осили. Доиста, видимо и друге властеоске породице како иступају у ово време нестабилности. Око доње Неретве су важну улогу играли Радивојевићи,[11] у ово доба верни краљици. Они су контролисали земље око трга Дријева и одржавали везе с Дубровчанима, који су им стављали у изглед уточиште у случају опасности. Стара властеоска породица Николића у Попову Пољу је далеко више деловала на своју руку. Милиша и Петар, браћа Вукослава Николића, самовласно су поставила неке царине, међу којима је она на Маслини пред Стоном нарочито озлојеђивала Дубровчане. Они су чак и исплату трибута краљици везивали за питање незаконитих царина и успели да наведу краљицу да их у пролеће 1397. једном повељом изричито забрани. Дубровчани су имали пуно разлога да буду незадовољни, јер су у новим приликама долазили у питање „стари добри закони и слобоштине", а тиме и читав режим пословања њихових трговаца. Питање царина се од

тада много пута потезало у односима с босанским великашима. Уговоре Дубровника с Босном кршио је и Сандаљ Хранић, који је по угледу на Твртка I обновио солане и „кумерк" соли под Новим у Суторини. И у овом случају су се Дубровчани врло енергично борили за поштовање Твртковe повеље о забрани продаје соли на незаконитом месту. У време кад је Сандаљ држао Будву, он је и тамо довозио со, опет против старих обичаја, јер ни у томе граду трг соли није био легалан. После привременог затишја, спор око трга соли је букнуо поново почетком XV века.

Знатнија властела из унутрашњости је, наравно, далеко мање позната, али је сигурно да се ни ту процес осамостаљивања није зауставио на највећим велможама. Властелин Влатко Влађевић из источне Босне слао је посланика у Дубровник. У ово доба се у изворима појављују и представници властеоских породица из Подриња Златоносовића и Дињичића.[12] Ни тиме свакако списак није исцрпљен, можемо веровати да је истог ранга и значаја била и остала властела која се јавља у својству сведока на повељама краља Остоје.

На путу да се претвори у самосталне господаре области, ова властела је имала да издржи вишеструку борбу. Најлакша је у Јелениноm периоду била борба за присвајање извесних владарских права, као што је било убирање царина. Краљица није имала снаге да сама било шта предузме, тек кад је искрсло крупно политичко питање покренуто од Дубровчана, читав сабор је морао да се заложи за укидање незаконитих царина. Да није било дипломатског заплета, не би се око царина ни јавио проблем. Слично је морало бити и с другим узурпацијама од стране властеле. Далеко тежа је била борба с другом властелом која је имала исте амбиције. Већ се у Дабишино време показало како су били онемогућени Санковићи, који су први међу великашима почели да делују самостално. Срушили су их и поделили део земаља њихови супарници Влатко Вуковић и Павле Раденовић. То је одмах дало могућности Николићима да дигну главу, али је њихова територија била премала да би се могли издићи међу врхове. Они су ускоро пали под власт Сандаља Хранића, користећи једно време сваку погодну прилику да се одметну. Слично је било и с Радивојевићима, који су се трудили такође да остану међу највећом господом и постану самостални господари својих земаља, али су на крају подлегли Косачама. Ипак се нису с тим мирили, већ су се кроз генерације, све до пада Босне, дизали против својих господара. Влатко Влађевић је завршио као вазал Павла Раде-

НАДГРОБНИ НАТПИС ВИГЊА МИЛОШЕВИЋА ИЗ КОЧЕРИНА НА ДОЊОЈ НЕРЕТВИ.

новића, како се види из његовог надгробног натписа. Дињичићи и Златоносовићи су се одржавали између својих моћнијих суседа, али нису доспели до ранга највећих породица. Тек кад је ова конкурентска борба била завршена тиме што су они најмоћнији потчинили слабије од себе и кад су велможе добиле у своје руке краљевске тргове и градове, формирале су се потпуно области феудалних господара. Читав крај XIV века протекао је у овим обрачунима, а почетком XV века процес је био завршен.

Најбитнија у читавом овом процесу је била борба да се потчини мања и незнатнија властела која је чинила најшири политички активни слој у Босни. Оно исто немилосрдно борење које опажамо местимично на врховима друштва морало се одигравати на почетку овог процеса и на његовом дну. Поједина властела је могла да се појави у улози велможе тек кад је себи привукла верност и обавезе верног служења усмерених дотле према краљу, и на тај начин прикупила довољно снаге потребне за даље борбе. Израстање обласних господара се завршило тиме што су босанске велможе на својим пространим територијама у свему замениле владаоца. Њихови почеци су, међутим, далеко мање јасни. Изгледа да је већини ишла на руку околност што су имали висока државна или дворска достојанства и што су утицај обезбедили још док су вршили неку власт у краљево име. Пада у очи, међутим, да то није могло много помоћи Павлу Раденовићу, који је и у доба своје највеће моћи био само кнез као и сваки мали босански властелин. Важан ослонац свима морали су представљати жупе и градови које су добијали од „Босне". Дубровчани су почетком XV века говорили Сандаљу Хранићу да има пуну кућу повеља којима су му у различита времена дате многе земље и жупе. Иако даривање жупе није значило — како нам показује повеља краља Остоје за Хрвоја Вукчића — давање читавог земљишта једне жупе већ само оног дела који је био потчињен жупском граду,[13] иако су босански краљеви, колико можемо видети по малобројним сачуваним повељама, били доста штедљиви у својим даровницама, ипак је ово поседовање жупа и утврђења морало представљати полазну тачку у успону босанских великаша. Из таквих језгара, која нису увек била груписана на једном месту, великаши су потчињавали себи властелу у околини и ширили постепено подручје свога непосредног утицаја. Понекада су, као што нам показују ретки познати примери, потчињавали себи и понеког ко је већ имао своје „слуге" међу ситнијом властелом. Вероватно су

и брачне везе играле извесну улогу у успињању на врхове босанског друштва. Примећује се да су с породицом моћног Хрвоја били повезани Сандаљ Хранић, тепчија Батало, затим и један предак Златоносовића. Не смеју се губити из вида ни лична вредност и војне и политичке способности поједине властеле. Сви они који су испливали до почетка XV века на површину показују се кроз своје поступке као људи пуни енергије, истрајни и способни да схвате ситуацију и најефикасније делују.

Ако се изузме Сандаљево мешање у Зети, Босна је у годинама после Дабишине смрти била сасвим пасивна у односима према суседима: Можда је то само привидно услед оскудности наших обавештења, а можда је унутрашње превирање апсорбовало снаге и одвраћало од активније спољне политике. У сваком случају, привремену изолацију Босне прекинули су Турци. За Босну су они сад постали далеко опаснији него у време Твртка и Дабише, када су њихови пљачкашки упади бивали заустављани, а учесници потучени. После победе код Никопоља упућиване су експедиције веома далеко од турских територија, а у исто време је протеривањем Вука Бранковића и запоседањем његових тврђава био отворен пут у Босну. У току 1397. истиснут је са својих земаља Вук Бранковић, а већ пред сам крај године, упућена је на Босну једна знатнија турска војска на челу са синовима Бајазитовим и кнезом Стефаном Лазаревићем. Ова експедиција, очигледно већа од свих које су дотле упућиване, стигла је у Босну у јануару 1398. изазивајући страх чак у дубровачком суседству у Приморју. Ипак та турска војска није ништа постигла, као нам изричито сведочи биограф Стефана Лазаревића. Те године је била веома јака зима с огромним снеговима „и због ове зиме — каже Константин Филозоф — мало од војника и заробљеника вратише се својим крајевима". И једна савремена дубровачка забелешка каже да су Турци који су пљачкали Босну пропали великим делом због оштре зиме. Тако је Босна, готово случајно, остала поштеђена од катастрофе. Непосредно после тога, Босанци су били у нормалним односима с Турцима, а 1402, дошло је до великог преокрета који је нове турске нападе одложио за више од једне деценије.

Ускоро после турског повлачења дошло је до значајних промена у Босни, али нема знакова да су оне изазване турском провалом. Већ у другој половини марта, Дубровчани су породице босанске властеле добегле ради безбедности у Стон

премештали у сâм град „због тога што је Босна у неслози и раздору". Није могуће докучити, на жалост, ко се завадио у Босни, али из даљих догађаја видимо да су у склопу „неслоге и раздора" значајно место имале судбине краљице Јелене и Радича Санковића. Као што је раније изнето, Радич Санковић је после афере око Конавала доспео у тамницу. Још за време Дабише, Дубровчани су интервенисали у Босни и код угарског краља да се њихов пријатељ пусти на слободу. Пошто су њихова залагања тада остала без успеха, обновили су их и за време Јелене, али с истим неповољним резултатом. Радичу су Дубровчани ипак помогли утолико што су издржавали у своме граду његову жену Гојславу. Одједном, у првој половини маја 1398, Сандаљ Хранић је тражио од Дубровчана неко јемство за Радича, што је сигуран знак да је његово ослобођење постало актуелно. Иако су Дубровчани одбили тражено јемство, Радич је већ после недељу дана, нешто пре 19. маја, пуштен на слободу.[14] Тада је већ у Босни тријумфовала страна која је доносила ове промене. Већ сутрадан је у Дубровнику био посланик Остоје, новоизабраног краља Босне.

Личност новога краља је сасвим слабо позната. Сигурно је припадао роду Котроманића, али му се у један мах пребацивало да је ниског друштвеног положаја.[15] На престо су га довели великаши, који су се због нечега окренули против краљице Јелене. Предводио их је, изгледа, војвода Хрвоје, који се поново оријентисао према Ладиславу Напуљском и тиме за читаву деценију упутио политику Босне у новом правцу. Изгледа да нису без основа биле ни оптужбе краља Жигмунда, по којима је Хрвоје сарађивао с Турцима. Нешто касније, почетком 1400, заиста га видимо како заштићује турске посланике који су кренули у Италију. И Јеленина страна је у почетку морала бити доста јака. Иако се још у марту говорило о неслози и раздору у Босни, у априлу је краљици у Дубровнику исплаћен доходак, што је сигуран знак да тада још није била нарочито угрожена. На крају су уз њу остали само Радивојевићи, један од њих, кнез Ђурађ, чак се морао склонити у Дубровник пред Остојом, али је ускоро и ова породица била помирена с новим краљем. Сама краљица Јелена је остала и даље у земљи, називала се чак краљицом, али се вратила своме народном имену Груба. У босански политички живот се више није мешала.[16]

После две и по године, Босна је опет добила краља и повела активну спољну политику сврставши се на страну противника краља Жигмунда, који је опет запао у тежак

положај. Ситуација је постала слична оној с краја владе краља Твртка I, сличне су биле и босанске амбиције, али се ситуација у самој земљи из темеља променила. Стварних услова за експанзију према Хрватској и Далмацији више није било.

3. УСТУПАЊЕ СЛАНСКОГ ПРИМОРЈА ДУБРОВНИКУ И БОСАНСКИ ЗЕМЉИШНИ ОДНОСИ

Код новог краља су Дубровчани поново покренули питање земаља које су тражили још од његових претходника. Сада су имали на својој страни и Радича Санковића, који је неколико година страдао испуњавајући њихову жељу у погледу Конавала. Радич је доцније тврдио да је он измолио од „превисоког краља Остоје" да за „пречасну службу и различите драгоцене дарове које су примали господа босанска од Дубровника" обдари град „жупом владанијем". Из дубровачких записника се ипак види да су они у читавом послу далеко више полагали на Хрвоја и истовремено преговарали с њим и краљем Остојом. Дубровчани су и овога пута имали у виду и конаваоску жупу и појас од дубровачке границе до Стона. У току времена су се помирили с добијањем само једног земљишта и то оног мршавијег дуж обале око Сланог. Због напада Угарске и вероватно неких других тешкоћа Босне, преговори су приведени крају тек у децембру 1398, а повеља о уступању земаља је издата 15. јануара 1399. Дубровчани су читав посао обавили тако што су избегли плаћање сталног годишњег трибута какав су плаћали од раније за Стон или доцније за Конавле. Они су понудили, а Босна је то прихватила, да краљу и војводи Хрвоју доделе наследно племство дубровачко и да сваком од њих дарују по једну кућу у Дубровнику у вредности од 1500 дуката. Дубровчани су издали повеље о примању међу чланове Великог већа а посланици Остоје и Хрвоја су се после доста бирања одлучили за „полаче" које ће добити њихови господари. После тога су извршене уобичајене формалности увођења Дубровчана у посед добијене територије.

Према краљевој даровници Дубровчани су добили „земле од Курила дери до Стона са всими сели и засеоци и с људми и с всими мејами и правинами и с водами и с пашами и дрвми и з дубравами с грмјем и са всаким иним достојанијем и са всими правими котари тих земаљ и сел речених".

За врло кратко време они су у господарењу и искоришћавању свега што су добили завели свој једноставан и јасан систем по којем је обрадива земља с људима подељена међу дубровачком властелом и известан број пучанских породица. Јурисдикцију над становништом је задржала општина, а људима су наметнуте кметске обавезе према новим господарима. Под босанском влашћу ни земљишни ни друштвени односи нису били једноставни, а нама остају у много чему нејасни. Питања у вези са сељаштвом, режимом феудалне експлотације, организацијом и структуром властелинстава представљају најтамнију страну читаве босанске средњовековне историје.[1] Сачувана изворна грађа је преоскудна и крајње неповољно распоређена. Једине податке из којих нешто можемо закључивати дају нам области у Приморју, пре свега оне које су дошле под дубровачку власт као Сланско приморје и жупа Конавли. Оне су, међутим, тек сразмерно недавно ушле у састав босанске државе, те никако нисмо сигурни да закључке у погледу њих смемо преносити и на старе босанске области. За један кутак централне Босне само минималне податке даје нам један турски дефтер, настао услед специјалних околности још за време постојања средњовековне босанске државе. По неку мрвицу нам дају угарске повеље и документи о деловању фрањеваца у Босни, али и ти подаци су настали у посебним околностима, тако да се смеју користити само с резервом.

Сланско приморје, од којег морамо полазити у покушају да колико-толико осветлимо ова необично важна питања, важило је уочи предаје Дубровчанима још увек као краљева земља. Иако то није била посебна жупа, већ је делила судбину Поповог Поља, чије се име понекад протезало и на овај уски обалски појас, ипак се власт суседних великаша ту није потпуно учврстила. Радич Санковић, који је поново загосподарио Поповим Пољем 1398. и Николићи, који су ту били од старине и који су за време Радичевог тамновања важили као господари ове жупе, имали су само поједина села у Сланском приморју. Радичу је припадало село Лисац с два засеока, а за Николиће и не знамо по имену која су села држали. У Конавлима, продатим Дубровчанима тек после више од две деценије, краљ није имао ни најмањег утицаја, али су обласни господари Сандаљ Хранић у једној и Радослав Павловић у другој половини, имали непосредно у својим рукама тек незнатни део земљишта. Ова иста појава да жупе појединих обласних господара нису представљале њихова властелинства потврђује се и у босанским земљама

у унутрашњости. Повеља краља Остоје издата 1400. о даровању Ливањске жупе Хрвоју Вукчићу и његовом сину Балши, показује да је Хрвоју припало само оно што је дотле припадало граду, и да се врло прецизно изузимало у неким селима оно што је било баштина других. Једна повеља за Радивојевиће из 1434. набраја, уз оно што је припадало градовима ове породице, још само појединачна села и породице. Исти је случај и у једној повељи краља Томаша из 1446. Враћајући се Сланском приморју вреди подвући да ни у селу Лисцу које представља мало властелинство Радича Санковића, или делић његовог врло разбацаног властелинства, није све непосредно користио Радич већ само део звани „царина". Такве „царине", које су се састојале од неповезаних парцела оранице и винограда, имали су у Конавлима Сандаљ Хранић и Радослав Павловић. „Царине" су у ствари представљале властелинску резерву, онај део поседа које је господар обрађивао непосредно за себе.[2] На „царини" је коришћена работа господаревих зависних сељака. За Сланско приморје имамо потврду да су сељаци радећи на „царини" били храњени од господара. На осталом делу властелинства биле су куће, „обори" (дворишта) и њиве сељака. Начин њиховог експлоатисања није потпуно познат. Још за време српске власти, над овим крајевима је важио обичај по којем је принос са земље дељен на четири дела, од којих је један одговарао земљи, други воловима, трећи семену а четврти раду. И код додељивања земље на обраду и код закупа строго се пазило на ове „четвртине". У земљишним односима у целини, највећу важност је имала четвртина која је припадала земљи, јер се сложенији услови — давање волова или семена — јављају више у закупничким односима. Господару села и земљишта је и у најпростијем и најчешћем случају припадала четвртина приноса. И у Конавлима и у Сланском приморју сељаци, који су после предаје Дубровчанима стицајем околности привремено били на земљишту које је остало општинско и неподељено, давали су четвртину плодова. Ту се, међутим, баш за време босанске власти режим променио у корист господара земљишта. У време кад је Сланско приморје уступљено Дубровнику важило је као „словенски обичај" давање за земљу и семе не више две четвртине, већ 62% приноса (четвртину и половину од остатка). Нисмо, међутим, сигурни да је ово погоршавање услова за сељака важило и у случајевима када су држали само земљу. Чињеница је, у сваком случају, да су Радичеви сељаци из села Лисац кад су дошли под ду-

бровачку власт давали општини само четвртину приноса. О овом начину искоришћавања земљишта на властелинству немамо никаквих података у погледу земаља у унутрашњости. Нема никакве сумње да је и тамо било властелинстава, али је сасвим непознато како су била уређена. Један недавно откривени угарски податак, вероватно с неког земљишта насељеног Босанцима, показује да је у односима зависног сељака и господара властелинства, по босанском праву, важну улогу играла „наделба“. Из прилично нејасног документа и из самог термина се може закључити да је „наделба“ значила и додељивање земље сељаку и враћање земље господару. Ако господар хоће да има „наделбу“, по босанском праву (iustitia bosnensis), треба само да се закуне с једним човеком с властелинства. Документ сугерира једино да, на босански начин, све иде лакше за господара, док све остало остаје нејасно.[3] Средином века су и неки фрањевачки манастири имали своје зависне људе чије су се работе пре свега састојале у довожењу дрва, жита и вина у самостане.* Негде су господа наметала и обавезу испоручивања жита фратрима. Насупрот укорењеном мишљењу, и заједнице босанских крстјана су имале своје земље и зависне људе који су без сумње имали исте такве обавезе.[4] Није познато какав је био однос између работа и натуралних давања. Изгледа да су у приморским крајевима, где је обрадиве земље сразмерно мало и где су „царине“ биле доста скромне, работе мање оптерећивале сељаке. Новчана давања су позната скоро искључиво као општи намет од дуката по огњишту, који су убирали владалац или обласни господари. Само се из једног извештаја о издржавању фрањевачких манастира сазнаје да су господари „у време велике потребе“ изнуђивали новац од људи, чак и од оних који су били додељени манастиру.

Поред земљишта које је припадало властелинствима веће или мање феудалне господе, део земљишног фонда је био у рукама малих слободних баштиника који властелинства, у правом смислу, нису имали, али који, исто тако, нису ником дуговали обавезе које друштвено деградирају. Своје земље су обрађивали сами или су их давали у закуп, или чак имали сасвим мали број зависних људи. У Сланском приморју се они називају „баштићи“ и „zentilotti“, у Конавлима „властеличићи“, а врло вероватно је да исту категорију представљају и „дедићи“, познати у Поповом Пољу. Иста разлика између слободних баштиника, који се већ рачунају у властелу, и зависних људи долази, без сумње, до изражаја и у

турском дефтеру из 1455. У жупи Тилави у Врхбосни Турци су забележили број кућа и при томе одвајали куће „раје" и куће „војника". Један доцнији докуменат показује нам да су и људи из Сланског приморја, свакако „баштићи", служили у краљевој војсци. Војевање и ношење оружја је било битно обележје „властеличића" отуда су их Турци записивали као војнике. У једној половини конаваоске жупе и у поменутој жупи Тилави знамо случајно и бројни однос између зависних људи и слободних баштиника. У Сандаљевој половини Конавала је од 300 кућа 65 припадало властеличићима. У Тилави је на 88 кућа „раје" долазило 46 кућа „војника". Као што се из тога види, однос је веома различит: док је у Конавлима тек сваки пети домаћин властеличић у пописаном делу Тилаве свака трећа кућа је била из редова „војника". Због тога се ништа не сме закључивати о осталим деловима Босне о којима немамо података. Пада у очи да је на две познате територије проценат слободних и повлашћених сразмерно велик. Изгледа да процес изграђивања већих властелинстава и укмећивања у Босни није у току читавог средњег века био далеко одмакао.

Знатан део земљишта жупа и села̂ искоришћавао се заједнички. Пашњацима, „планинама", земљиштем око вода и сл. служили су се сви становници жупе. Само су „гајеви", шумице у којима су држани волови за орање, били затворени за суседна села. Заједничка земљишта су користили и власи који су се традиционалним путевима у одређено доба године појављивали са својом стоком. Вероватно да ова слика створена на основу података о крајевима близу Приморја у општим цртама важи и за осталу босанску територију.

Аграрна производња је највећим делом почивала на раду зависних сељака. Али о њима веома мало знамо. Није познат чак ни њихов назив. Још увек се одржавало име отрока, мада су од краја XIV века краљеви енергично сузбијали продавање људи и тиме уклањали најтежи облик зависности. Када се почетком XV века једном властелину дозвољавало да изађе из града „са свом својом обитељу, својим благом и својим отроцима", реч је, без сваке сумње, о зависним сељацима, тим пре што му се обећавала замена за село његово баштино „где ће оне своје отроке испратити". Отроци су се и у оквирима босанске државе, као и другде, стопили са осталим зависним сељацима вршећи исте обавезе, живећи у истим селима и истим начином живота. Понека жена служећи у кући господара сматрана је још увек

за „рабу“ и чак из Дубровника враћана своме господару. На територији која је некад била у саставу српске државе живео је још и назив „себри“, добро познат у Србији као ознака за сељаке и припаднике зависних слојева. Из српског времена је наслеђен и назив „влаштак“ који је био познат и у околини Котора где је означавао управо зависног сељака. Док се у науци популарни назив „кмет“ у ово време још не употребљава у значењу зависног сељака, — стварни општи назив је „човек“ и „људи“. Од врха до дна друштвене пирамиде сви су били „људи“ вишега од себе. Као што су властела „људи“ владаоца или обласног господара, тако су и најсиромашнији становници „људи“ онога чију земљу раде и коме служе. У латинским изворима дубровачким босански зависни људи означавани су термином „виланус“, оним истим којим су Дубровчани звали своје сељаке.

Вероватно је само један део зависних сељака вукао свој неслободни статус из давнине, други део је постајао „влаштак“ примајући туђу земљу услед сиромаштва, или тиме што је подложен неком господару. Даровнице краљева или обласних господара морале су, без сумње, доводити један део слободних људи у завистан положај. Судбина једне конавоске породице под босанском влашћу врло лепо илуструје тај пут до зависности. Кнез Павле Раденовић је Перкино село даровао браћи Носановићима, који су га вероватно населили или оживели, јер је доцније носило њихово име. Када је, међутим, Сандаљ Хранић за кратко време загосподарио читавим Конавлима, даровао је село заједно с браћом Носановићима конавоском попу Радину и његовом сину. Убрзо је овај део жупе дошао опет у руке Петра Павловића, па је он село заједно с породицом даровао дубровачком властелину Ивану Лампре Цријевића. У то време су браћа, некада слободни баштиници и господари свога малог села, говорила да су људи војводе Петра Павловића, а да служе Цријевићу. Вероватно нису увек промене биле тако честе, али је резултат био исти: становници даровани са селом некоме постајали су по правилу и највећим делом његови зависни сељаци. И већ спомињани извештај о фрањевачким манастирима говори да су „сиромашне људе“ дате манастирима да буду „iobagiones fratrum“, „световна господа“ тј. краљ или обласни господари, често одузимали и замењивали.

Зависни сељаци су несумњиво били везани за своје господаре. Обласни господари редовно су протестовали и захтевали враћање својих људи, ако се преселе на дубровачку територију. И у међусобним односима властела је спречавала

СТЕЋАК ИЗ ДОЊЕ ЗГОШЋЕ.

ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈЕ ДУБРОВЧАНИМА, 5. ФЕБРУАР 1399.

одлазак људи од једног господара другоме. Још се средином XIV века бан Твртко обавезивао своме властелину Влатку Вукославићу да нико, па ни он сам, неће примити Влатковог човека. Ипак мобилност становништва била је прилично велика. У време турске опасности људи су бежали далеко од својих кућа и своје земље. Слично је било и у годинама неродице и глади када су људи из унутрашњости у масама долазили у Приморје, тражили прилике да се превезу у Италију и у великом броју умирали пред дубровачким капијама.[5] Турски дефтер из 1455. даје нам доста необичну слику о малој територији која је пописана. Док, с једне стране, пада у очи сразмерно густа насељеност села која имају и по 30—50 кућа, с друге стране, опажа се да је скоро половина села сасвим пуста.

Земљишни односи у Сланском приморју, од којих смо пошли у горњим разматрањима, стварали су извесне тешкоће Дубровчанима. Радич Санковић, некад толико наклоњен граду, показивао је још у време предаје велико нерасположење због свога села Лисца и његових заселака. Још у току преговора Дубровчани су молили краља да Радичу на другој страни дâ замену за село и засеоке који ће припасти граду заједно са читавим Сланским приморјем. Иако то нису постигли, Радича су ипак одобровољили и он им је посебном повељом даровао село Лисац са својим засеоцима. Тиме су „Нове Земље", како су Дубровчани од тада називали тај појас земљишта уз камениту обалу, коначно и потпуно добијене, али само за кратко време. Политичке буре тих година, за које су Дубровчани говорили да „од потопа свијета није се толико свет смел и вртјел колико саде", одвеле су Босну и Дубровник у супарничке таборе и непријатељство у којем су грубо збрисане тековине добрих односа из почетка Остојине владе.

4. ПРИВРЕМЕНИ УСПОН БОСНЕ

Потискивање Јелене и избор Остоје за краља Босне из темеља је променио односе Босне и Угарске Жигмунда Луксембуршког. Босанска властела на челу с главним велможама је тиме показала да се не осећа нимало везана условима наметнутим краљу Дабиши под Добором 1394. Жигмунд

је после пораза код Никопоља, обновљене побуне племства у Славонији и тешкоћа које је имао с угарским великашима, изгубио у великој мери ауторитет који је претходних година стекао. Положај му је био прилично несигуран, тако да се босанска властела и нови краљ нису морали плашити од његове реакције. Утолико пре што су се опет определили за активно подржавање Ладислава Напуљског у борби за угарски престо и што су у Турцима открили јаког савезника који је могао прискочити у помоћ у случају опасности.

Жигмунд се упркос свему није помирио с одбијањем свих његових права и претензија у Босни. Чим су до њега дошли гласови о преокрету у Босни, испољио је намеру да крене у поход „против Хрвоја који се придружио Турцима и који хоће да ратује против оних што су у Босни верни краљу". Даљи догађаји показују да оптужба због сарадње с Турцима није била без основа, а под својим „вернима" је краљ, вероватно, подразумевао преостале присталице свргнуте краљице, који у тај мах још нису пришли Остоји. Тражио је од својих градова — сачувано је писмо упућено Трогиру — да му упуте стрелце неопходне за борбу у босанским кланцима и под утврђењима. У поход је кренуо тек у јулу 1398. и управио га према Хрвојевим земљама на западу. Логоровао је у један мах под Врбашким градом, али не знамо да ли је продро у Хрвојеву жупу Сану која је била прва на ударцу. У сваком случају, средином августа се угарски краљ већ враћао из похода, а одмах затим је дошло до босанског противнапада. Хрвоје је непосредно после краљевог повлачења ушао с војском у жупу Дубицу, заузео је и господарио њоме пуне три године. Жигмундов покушај да интервенише у Босни и одржи раније позиције свршио се поразно.

Против Босне је упућена још једна угарска војска у новембру, али о њеном деловању немамо никаквих обавештења. При самом крају године, Остоја је отишао на север и у јануару боравио у Усори „ва славној нашој војсци у Лишници". Очигледно је Остоја још увек био узнемираван од стране Угарске. Тек је у априлу 1399, скоро годину дана после избора, доспео да се крунише. Средином године, Дубровчани су долазили на помисао да треба да посредују између краља Жигмунда и Босанаца и то због своје користи и свога добра. Њихов положај је због тесних веза с Босанцима, после уступања Сланског приморја, постао доста деликатан. Пребацивало им се да су „заједно са Босанцима" а да су ови у споразуму с Турцима, стога им је кастелан

Омиша саветовао да би било добро да упуте свога посланика краљу Жигмунду. Дубровчани су се још једном вратили на мисао да упуте посланика и пораде на измирењу Угарске и Босне, али су убрзо одустали пошто је ствар постала неактуелна због доста дугих Жигмундових боравака изван земље. Босанци су баш у то време живо радили на успостављању веза између Турака и Ладислава Напуљског. У августу 1399, турско посланство је преко Дубровника кренуло на другу страну мора, а изгледа да је једно и доцније покушавало да пређе, па је било задржано. Нема сумње да је све то било уперено против Жигмунда и да је требало да обезбеди подршку предстојећој офанзиви Ладислава и његових присталица против Жигмунда.

Доста је ипак времена протекло док краљ Остоја, Хрвоје и сâм Ладислав, у коме су они гледали „превисокога краља угарскога", нису започели одлучније акције. Присталице Жигмундове су у току 1400. доспевале да се бране, као што је то чинио један мађарски властелин који се одржао у Книну пред Хрвојевом опсадом, и да нападају босанску територију као што су то чинили Никола Горјански и Иван Моровићки. Босанци су тада ипак важили као „моћни и речима и делима" и суседна хрватска властела је новцем откупљивала своју безбедност од Хрвоја. Од Павла Зрињског се тражило само 200 дуката да би био остављен на миру, а кад то није дао, страховито су му опустошени поседи. Озбиљан преокрет је настао тек када је незадовољно угарско племство у пролеће 1401. затворило Жигмунда Луксембуршког.

Хрвоје и Остоја су се тад бацили на далматинске градове. Већ у јуну, у име краљева Остоје и Ладислава војвода

ПОТПИС КРАЉА

је затражио од Задра да истакне заставу Анжујаца, обећавајући истовремено пуну заштиту граду. Задар је после краћих преговора у којима је себи обезбедио острво Паг и градске приходе, примио власт Ладислава и постао његово главно упориште на овој страни Јадрана. Босански краљ и војвода Хрвоје су се на сличан начин обратили и другим градовима, али нису наишли на повољан пријем. Док је Трогир ступио у преговоре, али одлагао одлуку док се и остали градови не определе, Сплит се енергично одупро и чак освојио Хрвојев град Омиш. Али када је у децембру 1401. тврди Клис пао у руке Иваниша Нелипчића, Хрвојевог зета и помагача, позиција градова је нагло ослабила. Показивали су се далеко попустљивији, док у мају 1402. Трогир и Шибеник нису признали Хрвојеву и Остојину власт и преко њих власт Ладислава Напуљског. Као у Твртково време, Босанци су градовима зајамчили дотадашњу аутономију и сва права која су уживали под ранијим краљевима. Ускоро затим се активније умешао у далматинске прилике и Ладислав Напуљски, пославши свога адмирала и намесника с неколико галија у Задар. Хрвоје и Ладислављев адмирал Алдемариско заузели су после тога Врану, тврђаву Љубач — код Нина и натерали Сплит да се потчини. Ладислављеве присталице су јачале и у Угарској, упркос томе што се Жигмунд још крајем 1401. ослободио заточеништва и заједно с малобројним али оданим великашима прегао да се учврсти у држави. На страну Ладислава је одлучно стао и тадањи папа Бонифације IX, који је деловао на угарске прелате да се окрену против Жигмунда. Када се поразно завршио поход у Хрватску Жигмундовог бана Павла Бешењија, почетком 1403, ситуација Луксембурговца је постала критична. Од Приморја до Драве читаво племство је признало власт његовог супар-

——СТЕФАНА ОСТОЈЕ

ника, а у самој Угарској је против њега била већина најистакнутијих великаша.

Ладислав је тако повољну ситуацију користио млако и бојажљиво. После дугих, скоро полугодишњих припрема, он се најзад почетком јула 1403. одважио да пређе у Задар да би одатле почео заузимање своје краљевине. У граду га је сачекао Хрвоје за кога се у краљевој околини говорило да је „главни разлог" што су се Далмација и Хрватска определиле за Ладислава. Очекивао се и долазак Остоје који је сматран за Ладислављевог вазала. За време Ладислављевог боравка у Задру су, ипак, у први план избили угарски црквени и световни великаши, који су преговарали о крунисању и тражили да краљ дође у Угарску. Упркос великом броју присталица, потпуној подршци Босанаца и веома великом заузимању папе, Ладислав није скупио храбрости да пође даље од Задра. С угарским магнатима се нагодио да у Задру буде крунисан, иако је било очигледно да такво крунисање без праве круне и изван законитог места неће бити сматрано за исправно.

За то време, Жигмундове присталице у Угарској нису клонуле духом, иако од свога краља нису имали много помоћи, јер је он, као и раније, отишао у Чешку да се тамо бори за права своје куће. Задржавши Будим и Столни Београд и наневши неколико пораза странци Ладислава Напуљског, малобројне Жигмундове присталице су навеле краља да се врати у Угарску. Жигмунд, који је показивао исто толико одважности у борби колико његов супарник бојажљивости, почео је да јача своје редове обећавајући амнестију и позивајући великаше да му се врате у верност. Неколико мањих војних успеха било је довољно да сасвим застраши Ладислава и он се у октобру почео спремати за повратак у Италију.

Тада је значај Босне опет скочио, јер је било јасно да само она може бранити Ладислављеву ствар у Хрватској и Далмацији. Још једном је краљ Ладислав именовао Хрвоја за свога намесника у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни, а уз то му је још доделио титулу херцега сплитског. Дао му је непосредно на управу Сплит и острва Брач, Хвар и Корчулу. После краљевог одласка, последњих дана октобра 1403, власт над Далмацијом је фактички дошла у руке Босанаца, а Босна се у овим крајевима појавила у оној улози у којој је била пре више од једне деценије. Међутим, у суштини, је положај био знатно друкчији него у данима Твртка I. Пре свега, босански краљ је имао у читавој босан-

ској активности другостепено место. Већ кад је Ладислав долазио у Далмацију сматран је Хрвоје за главну личност у табору краљевих присталица на овој страни Јадрана, а пре него што је отишао, Ладислав је и формално узвисио херцега како херцешком титулом која је подизала ранг, тако и намесништвом које је обрнуло природни ред: као босански великаш Хрвоје је био под влашћу Остојином, а као краљев намесник уздигао се изнад њега. Таква је ситуација, разумљиво, носила у себи опасности од нових унутрашњих сукоба. Политика Остоје и Хрвоја се у још једној ствари разликовала од држања Твртка у борби против Жигмунда Луксембуршког. Док је први босански краљ остављао Дубровник сасвим изван свих заплета, Остоја је и према њему заузео исти став као и према далматинским градовима. Док је Хрвоје због положаја својих земаља и својих веза у Хрватској био у извесном смислу предодређен за већу активност у Далмацији, самом Остоји се пружала прилика да се прослави на овој страни.

Као што је већ речено, ратовање Босанаца с краљем Жигмундом 1398. и непријатељство које се продужило даље није ометало добре односе између Босне и Дубровника. После срдачности у време уступања Нових Земаља долазило је до разних мањих неспоразума, којима су готово увек били испуњени дубровачки односи са суседима. Босанци су се жалили због пребегавања људи, продаје босанског робља, задржавања турских посланика итд., док су Дубровчани били незадовољни и протестовали због појаве нових царина у близини града, због продаје соли у Суторини, због појединог напада и пљачке и сличног. Они нису узели сувише за зло учешће неке околне ситне властеле у завери организованој 1400. с циљем да се изврши преврат у Дубровнику.[1] — Већином су то биле ствари које се често дешавају и које су се регулисале изменом писама, преговорима посланика, без нарочитог затезања и тешкоћа. Ти текући неспоразуми нису, сами по себи, водили крупним променама у међусобним односима а камоли рату.

До кризе је дошло тек када се борба за угарски престо у великој мери заоштрила и кад су се Босна и Дубровник нашли у супротним таборима. Када је Жигмунд после свога ослобођења упутио почетком 1402. двојицу својих тадашњих оданих присталица да у његово име узму заклетву верности од приморских градова, потврдили су Дубровчани још једном своју верност Луксембурговцу. У Босни је то било схваћено као да су дубровачки госпари „присегли" против краља

Остоје и војводе Хрвоја, тако да су уследила пребацивања и протести. Дубровачка влада се бранила да се заклела да ће давати доходак „господину угарском" и да су његови посланици обећали поштовати све „законе и слободштине" које су имали „у дане краља Лауша", а да против Босне ти посланици нису ништа тражили знајући дубровачку верност и жељу да поштују уговоре и пријатељство с Босном. Пребацивало се и Дубровчанину Паскоју Растићу, који је тада био кнез шибенички, да је радио против Босне. Босанци су заиста преко тога прешли и доцније видимо обостране акте добре воље. Хрвоје је од капетана напуљских галија издејствовао „слободни лист" за Дубровчане, а град је баркама помогао почетком 1403. краља Остоју да снабде житом тек освојени град Омиш. Тада су Дубровчани, такође на молбу босанских властеоских породица, покушавали да на Леванту пораде за ослобођење и откуп босанских племића заробљених после косовске битке. У априлу су Дубровчани позивали краља Остоју и Хрвоја да дођу у град и виде своје куће, и рачунали да ће позив бити прихваћен, а онда је дошло до наглог преокрета.

Два угледна босанска властелина Павле Маштровић и Павле Радишић, који је припадао роду Котроманића, дошавши у сукоб са Остојом, побегли су из Босне и склонили се у Дубровник. Остоја се због тога разљутио на Дубровчане и оптуживао их да са Жигмундом раде против њега. Послао је своје поклисаре захтевајући да истакну његову заставу и прихвате њега као господара уместо угарског краља. Даље је тражио да му врате Сланско приморје, истерају босанске бегунце и обавежу се да их више никада неће примати. За случај да се захтеви не прихвате, краљ Остоја је давао рок од 15 дана да се трговци повуку, да би после тога отпочео непријатељства. Босански ултиматум је дошао изненада и затекао Дубровчане неспремне за одбрану. Посаде у Стону су биле већ раније појачане због активности напуљских галија, али је све било исувише недовољно за одбијање једног озбиљног напада са копна. Ипак, изгледа да се Дубровчани нису ни тренутак колебали у ставу према главном Остојином захтеву о потчињавању његовој врховној власти. У први мах су се бранили искључиво дипломатским средствима. И самом краљу и босанској властели су истицали старо пријатељство с Босном и потребу да поштују своје обавезе. Када би сада прихватили краљев захтев не би убудуће могли с правом да се бране кад се појави још јача сила и затражи да се њој потчине. Раније, за време ратова Угарске и Босне

и Угарске и Србије, нико није дирао Дубровник. Примерима из историје су Дубровчани исто тако бранили своје право да пружају уточиште и наводили случајеве кад су се опирали и захтевима угарског краља. Против тражења „Нових земаља" позивали су се на повељу краља и заклетве босанских великаша. Своје разлоге су Дубровчани износили самом краљу Остоји, затим Хрвоју, Сандаљу, Павлу Раденовићу и Радичу Санковићу. Њихов положај је био врло тежак. Од Жигмунда се у тренутку избијања сукоба нису могли надати никаквој помоћи, на копну су са свих страна били окружени земљама босанских великаша, док су море контролисале галије Ладислава Напуљског. Због тога су морали највише радити на томе да приволе великаше да спрече остварење краљевих претњи. Истовремено су, да би добили у времену, подсећали Остоју на уговоре који траже да се пре избијања непријатељстава трговцима дâ шестомесечни рок за прикупљање имовине и повлачење из земље.

Сандаљ и Павле су обећали подршку граду, док се Радич Санковић потпуно солидарисао с Остојом и покренуо питање својих села у Сланском приморју. Он је и отворио непријатељства тиме што је средином јуна 1403. ушао с војском у „Нове Земље" и протерао дубровачког кнеза. Тада су се Дубровчани још више окренули Хрвоју и понудили му тајно годишњи данак од 500 дуката ако их помири с Босном и спречи даља непријатељства. Војвода је дао обећања у која су се Дубровчани поуздавали знајући снагу његовог утицаја. „Оно што Ви хоћете хтеће читава Босна" — поручивали су тада Хрвоју, али су се у својој оцени преварили. Иако је Хрвоје тражио од краља да не напада Дубровник, иако су Сандаљ и Павле Раденовић били уздржани, Остоја није мислио да одустане од свога плана. Почетком јула изјавио је дубровачком посланику да град треба да повуче људе из Приморја, јер ће ускоро доћи с војском. И заиста, 15. јула је провалио на дубровачку територију, пљачкао и пустошио је готово до градских зидина. Иако су се проносили гласови да град неће бити у стању да се брани ни три дана због оскудице у води, Дубровчани нису поклекли, већ су управо тада предузели озбиљније мере у погледу даљег ратовања. Пошто је домаће становништво било недовољно, одлучили су да преко Мркше Жарковића из Валоне заврбују Турке које би превезли, платили и препустили им све заробљене Босанце. Далеко су им ближи били Црнојевићи и други Зећани, непријатељи Сандаља и Босне, па су затражили савез и с њима. Није познато колико су ратника Дубровчани при-

купили на овај начин, план с Турцима се изгледа изјаловио, док су Љуштићани сигурно учествовали у рату као најамници.

Неминовно је било и мењање политике према Ладиславу Напуљском, који је у то доба већ стигао у Задар и био на врхунцу своје моћи. Још раније су Дубровчани обећали Хрвоју да ће плаћати трибут ономе ко буде краљ у Угарској, био то Жигмунд или Ладислав. Сада су отишли корак даље и упутили једног фратра из властеоске породице у Задар. Од њега се очекивало да ће уз помоћ Хрвоја и највиших угарских великаша изаћи пред краља Ладислава и потужити се на Остоју који хоће да потчини град „своме босанском краљевству". Покушај да издејствују помоћ од Ладислава Напуљског, не признајући га јавно за краља Угарске и свога господара, није имао много наде на успех. Тако су Дубровчани ипак остали препуштени сами себи, да се бране како знају. Почетком јесени, њихови војници су правили испаде изван града, један ноћни поход на Конавле је осујетила нека калуђерица која је с градских зидина ватром давала знаке Босанцима да ће против њих поћи дубровачки ратници. Ипак су доспели да нападну и Соко у Конавлима. У тим окршајима је погинуо с дубровачке стране кнез Сланог, а од Босанаца властелин Вукослав Николић. Дубровчани су одмах по избијању непријатељства спровели привредну блокаду Босне утолико што су забранили и строго надзирали да њихови људи ништа не односе и продају становницима Босне, али су дозвољавали да се у Дубровник довози олово и да се босанским власима даје со. Сандаљ Хранић и Павле Раденовић су се већ у августу понашали тако као да нису у рату с Дубровником, а у првој половини септембра су преко патарена Влатка почели разговоре о миру. Дубровчани понуду нису прихватили оберучке, него

каде покушао да босанску трговину оријентише према Венецији и да млетачке трговце што јаче заинтересује за своју земљу. Понудио је Републици подграђе Омиша или друго које место за стални боравак трговаца, обећавао им монопол у трговини и ослобођење од свих дажбина. Млечани су отезали преговоре колебајући се у погледу Омиша и најзад одлучили да не прихвате понуду неког града у Далмацији, а како је Остоја одустао од жеље да само Венецијанци купују и продају робу у Босни, све се свршило на уобичајеној привилегији о слободи трговања и краљевом одрицању од дажбина, и то тек у последњим данима прве Остојине владе.

Ускоро после Хрвојевог именовања за херцега и намесника Ладислављевог у Угарској, Хрватској, Далмацији и Босни, избио је на видело антагонизам између моћног херцега и краља који је остајао у његовој сенци. На једном станку одржаном крајем октобра или почетком новембра 1403. Остоја се јавно разишао са Хрвојем оптужујући га, између осталог, да је управо он крив за рат против Дубровника. Овај унутрашњи раздор имао је непосредних реперкусија на политичку оријентацију: пошто је Хрвоје био уз Ладислава, Остоја је почео тражити додир са Жигмундом и то на бази успостављања односа из доба краља Лајоша I. Упућени у ситуацију, Дубровчани су прегли да продубе јаз и смакну по могућности Остоју с босанског престола. Њихови посланици на путу за Жигмундов двор свратили су код Хрвоја и отворено му говорили да треба да се ослободи Остоје, који се показао и према њему „незахвалан као луцифер“. „Нама изгледа — поручивали су Дубровчани — да је сада време и прилика да узмете господство за себе“. Уколико не би хтео да сâм узме власт у Босни, поручивали су да има и бољих и разборитијих Котроманића од Остоје. Дубровчани су имали у виду и препоручивали Павла Радишића, који је већ од пре рата седео у Дубровнику, где код људи није уживао никакав углед због тога што није учествовао у борбама. Хрвоју је предлагана заједничка борба против омрзнутог Остоје, али он план није прихватио, јер је своју улогу видео у томе да измири Дубровник с Босном. Дубровчани су тада наставили с активнијим ратним дејствима помоћу својих галија које су одсекле босанску обалу с морске стране и наносиле штете околном земљишту. Још увек су покушавали да унајме нове ратнике у зетским областима и вероватно су у ово доба упутили флоту у Неретву и спалили трг Дријева. Све то, међутим, није много значило

јер су на дипломатском пољу дошли у доста незавидан положај.

Посредством мачванског бана Ивана Моровићког Остоја је највероватније , почетком децембра, успео да се измири са Жигмундом, признавши његову врховну власт. Луксембурговцу је потчињавање Остојино добродошло да обнови свој углед, тако да се није нарочито много старао да заштити интересе својих верних Дубровчана. Ситуација је била помало парадоксална: изазивач рата је постао вазал краља Жигмунда, а његове жртве су тражиле ослонца и помоћи код највећег противника свога владара, због кога су се изложили највећим невољама. Дубровачки посланици који су нешто раније стигли на Жигмундов двор с мисијом да изложе сва страдања која су претрпели због своје верности и да пораде на отклањању последица рата, доживели су тешко разочарање. Мачвански бан је, уговарајући мир, био прихватио Остојину тезу да је Дубровник крив за рат због држања одметника босанског краља, тако да је захтевао од Остоје само да дозволи трговање Дубровчана у Босни и да поштује границе из времена краља Твртка I. Наравно, читава Остојина прича није имала шансе да се одржи, јер су Дубровчани располагали писмима Остоје и босанских великаша са захтевима који су довели до рата. И питање бегунаца је више сметало него помагало Остоји, јер се сад показало да је Павле Радишић збиља био присталица Жигмундов и да је после ослобођења из Сандаљеве тамнице полазио у Угарску, али није могао проћи. У погледу „Нових Земаља“ Дубровчанима такође није било тешко да повељама докажу своја права.

Упоредо с аргументисањем у Будиму, Дубровчани су одржавали везе са Хрвојем не одустајући од свога плана да се Остоји освете за невоље које им је нанео. Последњих дана 1403. Хрвоје се трудио да постигне измирење с Остојом и започео преговоре преко посредника. Већ пре тога су Дубровчани поручивали Которанима да су Босанци у великом раздору и да „један иде против другога“. Очигледно је Остојино приближавање Жигмунду изазвало ново незадовољство у земљи. У самом почетку 1404. Остоја је био присиљен да врати Павлу Клешићу, који је још под Твртком био војвода, све земље и градове које му је био одузео у лето 1403, кад су патарени довели Павла у Дубровник. То је један од ретких познатих случајева да старешине босанске цркве видимо на делу као арбитре у односима владара и властеле. Дјед босанске цркве је с крстјанима који су имали да одведу Павла

Клешића у Босну и врате на његове земље послао у Дубровник писмо у којем каже како „најдосмо господина краља да му опет његово врати јер му је било без кривине узето". До правога мира у самој Босни ни тада није дошло, јер је средином јануара 1404. тајно склопљен савез између Хрвоја и Дубровника „супротив краљу Остоји на његову погибељ и расутије и прогнаније ван из краљевства". Обе стране су се обавезале да ће ратовати у Хумској земљи, где је требало да Хрвоје за краља Босне прогласи Павла Радишића, дотадашњег босанског изгнаника у Дубровнику. Тај савез се, колико знамо, није уопште опробао на делу. Почетком марта се већ знало да се Хрвоје помирио с Остојом и да су међу њима успостављени нормални односи: Хрвоје је Остоју примио за „господина", а краљ њега за „слугу". Уз Хрвоја је тада био и Сандаљ Хранић, тако да се Босна за тренутак умирила и напустила интензивне везе с Ладиславом Напуљским. Помирење Хрвоја с краљем Жигмундом, на којем су Дубровчани упорно радили већ од новембра 1403, постигнуто је сада само од себе, иако на посредан начин. Тиме су и босанско-дубровачки односи враћени у стару колотечину преговора на угарском двору. Краљ Жигмунд је на крају усвојио дубровачко гледиште и затражио од Остоје да врати одузето земљиште, док је себи резервисао право да пресуди о ратним штетама. Остојине обавезе су биле сасвим јасне, али је он одуговлачио њихово испуњавање упркос дубровачком инсистирању и жалбама.

Уто је избио, једва месец дана после измирења, нови расцеп у Босни. Крајем априла је краљ Остоја одржавао станак на којем нису учествовали херцег Хрвоје и војвода Сандаљ. Већ средином тога месеца Хрвоје је важио као одметник од свога краља. Тада је очигледно предстојао одлучни обрачун између краља и херцега. До њега је дошло негде у првој половини или око средине маја 1404. и завршио се поразом и падом Остојиним. Судбина Остојина је била решена тиме што је властела која је дотле била с њим прешла на Хрвојеву страну. Збацивање Остојино је и по оцени савременика било дело херцега Хрвоја. Бившем краљу се пребацивало да је кршио „вјеру господску" и бесправно одузимао баштине властели, замерало му се вероломно држање и сигурно му се у терет стављала и капитулација пред Жигмундом Луксембуршким. Сукоб је, ипак, у основи био дубљи: дошавши на власт као штићеник великаша, Остоја је покушавао да се ослободи туторства и поврати ауторитет краљевској власти, жртвујући томе личном циљу и спољно-

политичке успехе из времена најтеже угарске кризе. Показало се, међутим, да су обласни господари већ толико ојачали своју моћ да је краљ био недорастао своме веома амбициозном циљу. За Остоју је нераздвојно повезао своју судбину и војвода Радич Санковић. Он се појавио после вишегодишњег тамновања, у данима кад је Остоја дошао на престо, а отишао је поново, и то заувек, у тамницу кад је Остоја збачен с престола. Опет је дошао у руке Сандаља Хранића који је приграбио све земље и имања Санковића. Тиме је после пола века утицајног деловања, ова породица потпуно уклоњена из политичког живота Босне; обласни господари су били ослобођени једног конкурента, а највећу корист је из тога извукао Сандаљ Хранић који је своју власт проширио све до Неретве.

5. БОСАНСКО-УГАРСКИ РАТОВИ

Збацивањем Остоје појавило се питање избора новога краља, пошто читава акција није вођена у име неког претендента. Још крајем маја 1404. није се знало у Дубровнику да ли је властела изабрала новог краља, али се очекивало да је станак окупљен. Дубровчани су, желећи да сада у повољнијим условима сврше ратно стање с Босном, упутили своје посланике на сабор, спремивши, за сваки случај, и једно акредивно писмо за евентуалног новог краља. Рачунајући пре свега на Хрвоја нису пропуштали прилику да се и сами умешају и препоруче херцегу да он постане краљ. Како ни сами нису много веровали да ће се то остварити, подсећали су опет на свога штићеника Павла Радишића. Дубровачке комбинације нису вероватно ни дошле до изражаја, јер су Босанци изабрали за краља Твртка II, сина „старог Твртка“, како се говорило, дотле потпуно неангажованог у босанској политици.

Преврат у Босни је и овога пута значио прекретницу у односима са Жигмундовом Угарском. Остоја је из Босне отишао у Будим и тамо молио помоћ. После понижења које је доживео он се потпуно везао за Жигмунда Луксембуршког и већ тиме је јаз између угарског краља и Босне продубио. И иначе удружени с Ладиславом Напуљским, босански великаши заједно с Твртком II због Остоје су били

упорнији и истрајнији у своме ставу. Дубровчани су покушавали да због својих интереса ублаже на неки начин непријатељство између Босне и Жигмунда, али без успеха, јер је угарски краљ већ у јуну 1404. био одлучио да поведе рат против Босанаца. Војску није предводио сам краљ, већ мачвански бан Иван Моровићки. Он је стигао до Бобовца где се одржала посада верна Остоји, обезбедио град за даљу одбрану, а другим одредом је заузео град Сребрник у Усори у којем се угарска војска одржала неколико година.

Краљ Твртко II и Хрвоје Вукчић су улагали напоре да на другим странама обезбеде наклоност, пријатељство и подршку. Најлакше им је било на напуљском двору где је промена могла бити само поздрављена као тријумф краљевог намесника на овој страни Јадрана. Краљ Ладислав је наставио да обасипа даровима своје присталице, а краљ Твртко II и босански обласни господари су остали последњи браниоци његових претензија на угарски престо. Венеција је Твртка II поздравила као сина некадањег великог пријатеља и примила га за свога грађанина као што је чинила и с његовим претходницима. Промена на босанском престолу је, разуме се, омогућила и повољнији развој односа с Дубровником. Хрвоје је одмах јавио да повуку флоту из Неретве и Боке Которске и да обострано обезбеде слободу трговине. Три главна обласна господара су једном повељом потврдила право Дубровника на „Нове Земље“, али преговори нису ипак напредовали довољно брзо због непопустљивости и једне и друге стране у неким спорним питањима. Сандаљ Хранић, коме су припале све „царине“ Радича Санковића, покренуо је опет питање села Лисца и његових заселака и одбијао да се и оно преда заједно са Сланским приморјем. С друге стране су Дубровчани потезали питање ратне штете и имовине која је била отета пре почетка непријатељстава. Натезање око ових ствари је трајало током читаве 1404. године и једног дела 1405. док у мају те године није и формално склопљен мир потврдом и обнављањем ранијих уговора. Остоја је осуђен као кривац за рат у самој повељи у коју је посебно унето и спорно село, а Дубровчани су одустали од тражења ратне штете. Спорна имовина, изгубљена непосредно пред рат, препуштена је одлуци станка, традиционалног суда у мешовитим споровима.

Угарском војном експедицијом 1404. нису постигнути такви успеси који би битно изменили односе Босне и Угарске. Остоји је нађено уточиште у Бобовцу, али утицај угарског штићеника није ишао даље од овога града. Могло се

због тога очекивати да ће се угарске војне акције наставити. Жигмунд Луксембуршки више није имао онакве тешкоће као у ранијим годинама. У Угарској се учвршћивао све јаче и истовремено обнављао утицај у Хрватској. Женидбом с ћерком Хермана Цељског добио је за рођаке читав низ хрватских великаша. Већ у марту 1405. у Будиму се говорило о краљевој намери да крене војску против Босне, али су се угарски великаши баш тада показали осетљивијим на савете дубровачког посланика да би херцега Хрвоја требало придобити на своју страну. У краљевој околини владало је мишљење да би се могло постићи измирење кад би Хрвоје упутио своје посланике Жигмунду с обећањем да ће се покорити. Дубровчани су све ово пренели Хрвоју, али из тог посредовања није ништа произашло, јер је херцег изјавио да „ни за шта на свету неће упутити посланике". У јуну је краљ Жигмунд скупљао војску и новац за поход који је имао за циљ, како он сам каже, „да се обнове и исправе границе према краљевству Раме или Босне". Од друге половине августа па све до средине октобра краљ је био у походу против Хрвојевих области. У угарске руке је пао Бихаћ, нападан је град Соко, али се не зна да ли је још нешто освојено. Босна је била мирна тек у новембру када су опет били отворени путеви за трговце.

Овај други рат је свакако изазвао пустошење граничних области босанске државе и поново је територијално окрњио, али она због тога није мењала своју оријентацију. Краљ и обласни господари су се још више прибили уз Ладислава Напуљског. Пошто је Жигмунд покренуо питање граница они су одговорили тиме што су упутили посланике у Напуљ и тражили од онога ко је за њих био угарски краљ да потврди старе босанске границе и то пре свега оне према Угарској. Ладислав је, подвлачећи заслуге верних Босанаца, својом повељом потврдио Босни границе које је имала у време Кулина бана, јер су, нема сумње, баш то од њега тражили. У Босни се очигледно бану Кулину приписивало владање оним територијалним пространством које је имала почетком XV века. Ладислав је иначе био широке руке у даровању поседа. Те исте 1406. године дао је Хрвоју Прозор с Врхриком и град Зрињ, а Сандаљу Дрежник, Цетин и Слуњ, а идуће године још и Островицу и Скрадин. Све је то наравно било у рукама кнежева Зрињских, Сењских, Крбавских или Иваниша Нелипчића, који су били у табору краља Жигмунда.

Жигмунд није пропустио ни 1406. да нападне Босну. Није могао лично учествовати у походу па је послао Пипа Спана, италијанског авантуристу који је дотле већ направио блиставу каријеру у Угарској. Доцније је сам Жигмунд хвалио Пипа Спана што је опустошио скоро половину Босне и, међу осталим, спалио две куће краља Твртка II. После тога се сместио у Бобовцу и одатле пљачкао околину. Долазак Жигмундовог војсковође је на неки начин пореметио боравак бившег краља Остоје у Бобовцу. Био је присиљен да Дубровчане моли да га приме у свој град. У плану о његовом пресељењу из Бобовца учестовали су и босански великаши, па су чак од Дубровчана тражили брод да прихвати детронизираног краља. Из читавог тог неоствареног плана би се могло наслутити да је можда било и неких додира између Босанаца и Пипа Спана. У сваком случају, босанско-угарска непријатељства нису престала.

Босна у међувремену није прекидала ни односе с Турцима. Иако после ангорске битке Османлије нису располагале снагама потребним за веће подухвате, ипак нису ни сасвим ишчезли из балканске политике. Они су, с једне стране, увлачили балканске кнежеве у своје династичке сукобе, а у исто време учествовали као војна снага у борбама између хришћанских феудалаца. Уплитање Турака у домаћу политику се може пратити у главним цртама у Србији. У Босни, међутим, тек понека фрагментарна вест показује да је сарадња с Турцима настављена и после великог турског пораза 1402. и политичког слома који су Османлије доживеле. Из времена кад су Турци имали поседе у непосредном суседству Босне остале су извесне везе. У Босни је чак било и турских насељеника, вероватно трговаца, који су се средином 1408. лагано повлачили из земље. О дипломатским контактима сведочи чињеница да је Бајазитов наследник средином 1407. слао посланика Хрвоју и намеравао да посредује између Босне и краља Жигмунда. Отуда није необично што је Жигмунд своје походе у току 1407. увек намењивао и против Босанаца и против Турака. У току јуна је скупљана војска која је у августу дошла на домак Босне.

Боравећи у Славонији краљ Жигмунд се трудио да ојача своје војне снаге одредима локалних феудалаца, а у исто време је на обали Саве подизао утврђења. Поред једног „кастела“ на босанској страни Саве по имену „Арки“, којем је дограђена кула, боравио је и сам краљ средином августа. Вратио се после тога за неко време у Пожегу и тек затим кренуо главну експедицију која је почетком септембра до-

шла до Бобовца. Ту је краљеву војску појачао гарнизон Пипа Спана. Једно угарско одељење на челу с ердељским војводама почетком октобра боравило је крај реке Врбаса, али није познато ни докле је продрло ни шта је урадило. За време док је Жигмунд боравио у Босни долазили су му дубровачки посланици изјављивали радост због тријумфа и покретали питање Конавала рачунајући, вероватно, с краљевом потпуном победом. Жигмунд се, међутим, у Босни разболео и то је пореметило све планове. Он је сам затражио од Дубровчана да се лате посредовања за мир, али се, не сачекавши да они започну с послом, повукао преко Саве, крајем септембра или почетком октобра. По свему судећи, овај поход није имао ни онолико успеха као претходни. Дубровчани су, додуше, писали Жигмунду о великим поразима и страдању појединих делова Босне услед његовог доласка, и јављали да Босна није никад била застрашенија и слабија него сада; али у својој кореспонденцији са Сандаљем Хранићем, на његово саопштење да је Жигмунд отишао преко Саве, показивали су радост што се крв није пролила.

У сваком случају, остало је непромењено све оно што је било најбитније у односима између Босне и Жигмунда Луксембуршког. Краљ Твртко и обласни господари на челу с херцегом Хрвојем остали су без резерве уз Ладислава Напуљског и држали за њега далматинске градове. Нема никакве сумње да је упркос Жигмундовим нападима власт Хрвоја као Ладислављевог намесника остала у Далмацији неуздрмана. Напуљски краљ није доспевао да укаже озбиљнију помоћ својим људима на овој страни мора, осим што је даровао приходе и повластице Хрвоју и Сандаљу. Босна је зато почела да тражи савезништво Венеције, утолико пре што је Република светог Марка постепено из неутралности прелазила на страну напуљског претендента. Док су током протекле три године из Босне стизале у Венецију само молбе и опомене да се не меша у ствари Котора, да одустане од интересовања за Омиш, да Сандаљу као наследнику некадашњих господара преда градове које је узела после одметања Балше III Балшића; крајем 1407. Босанци су понудили да се склопи такав савез из којег ће читав свет видети да ће једна страна помоћи другу ако је неко нападне. Посланици краља Твртка и Хрвоја су препоручили Сандаља, Павла Раденовића, Ђурђа Радивојевића и његовог брата да буду примљени за млетачке грађане. Босански посланици су се вратили и некадашњем Остојином плану о уступању неких места или лука за млетачке трговце. Чак је и тражење зетских гра-

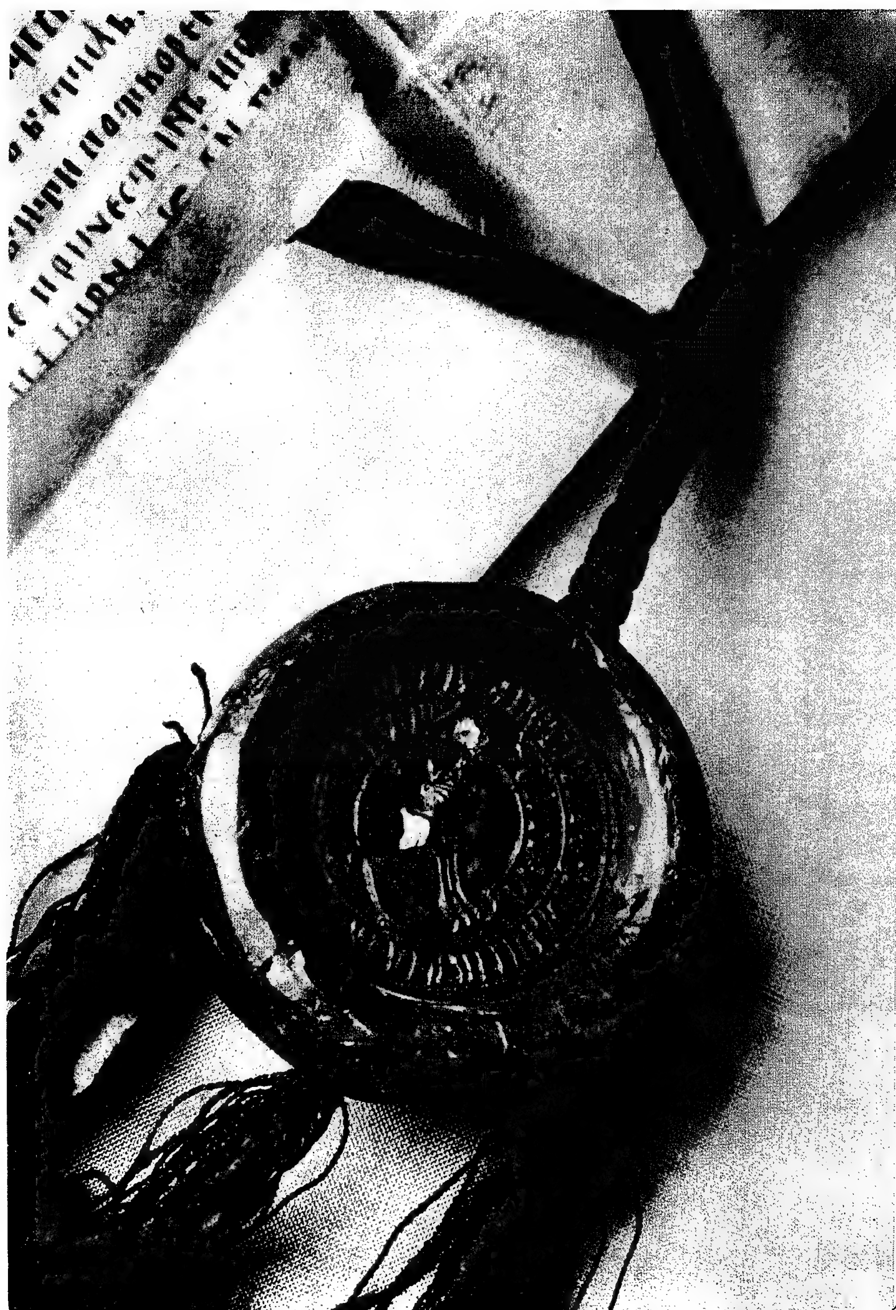

БОБОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ ГРАДА.

дова за Сандаља добило нову далеко прихватљивију форму. Сандаљ је, наиме, предложио такву погодбу да му се предају Будва и Бар да у њима држи војску а да би онда штитио све млетачке поседе. Поред тога, босански посланици су се жалили на Которане и тражили да млетачки грађани не пружају помоћ и подршку граду који је био незадовољан босанском врховном влашћу. Као што се много пута дешавало, Венеција је прихватала понуђене предлоге у таквом облику да су они битно изменили смисао. Изашла је у сусрет молбама за додељивање грађанства, примећујући додуше да је Сандаљ Хранић већ од раније грађанин Републике, захвалила се на понуди луке или града, иако је то некад желела, вероватно због тога што су босанска господа отворено поручила да очекују накнаду за то у Венецији. Понуђени савез је прихваћен, али тако да једна страна обећа другој да неће пружати помоћ неком трећем ко би се јавио као нападач. Венецијанци су просто обрнули формулу и место активне подршке Босни у случају напада, ставили растегљиву и далеко мање корисну о уздржавању од помагања њеног непријатеља. Најозбиљније су Венецијанци примили Сандаљеву понуду, али су услове битно изменили нудећи Будву али под условом да босански војвода заузврат у року од пет месеци истера Балшу III из његове државе, потчини господаре горње Зете тако да се не мешају у венецијанску интересну сферу, и јамчи безбедност поседа Републике у Зети. О овоме су настављени преговори са Сандаљем и постигнут је споразум под условом да Сандаљ добије ипак Будву, солане у Љуштици и Бар. Али, пошто су управо то била спорна места у сукобу с Балшом III, Венеција се колебала да ли да их се одрекне склапајући мир с Балшом или да их препусти Сандаљу ако „распе“ Балшу. Пошто је друга варијанта ове алтернативе била несигурнија, склопљен је мир с Балшом а Сандаљу се измакла прилика да поведе активнију политику у Зети.

Знајући за босански положај, Венецијанци су се прибојавали да ће Сандаљ имати да се брине „о крупнијим и тежим стварима“ и да ће запустити Зету. Очигледно су очекивани и даљи напади краља Жигмунда. И доиста овога пута је угарски краљ почео припреме за даље ратовање, чим се вратио из Босне. Захваљујући томе што је његов љути противник на папској столици већ раније умро, он је могао да се врати својој старој, али тако несрећно оствареној идеји о крсташком рату против Турака. Папа Гргур XII је на молбу Жигмундових посланика позвао читав хришћански свет да

—— ПЕЧАТ КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА II

крене у рат против Турака и неверника на челу с угарским краљем и поделио опроштајнице уобичајене код крсташких похода. Краљу Жигмунду је то добродошло да ојача војску витезовима-авантуристима, а по читавом његовом даљем поступању се види да на поход против Турака није озбиљно ни мислио. Ударац је и овога пута био намењен Босни, а да би оправдао крсташки карактер рата жигосао је више него раније Босну као јеретичку земљу. Већ у другој половини фабруара 1408. угарски краљ је саопштавао Дубровчанима своје намере у погледу Босне.[1] Они су га одмах подсећали на раније разговоре с посланицима и обећања о проширењу територије. Почетком маја су чак упутили и посебног посланика који је провео у својој мисији пола године тражећи да град добије Конавле, Драчевицу, Брач, Хвар и Корчулу или бар један део овог максималног захтева. Ови преговори Дубровчана и Жигмунда одају да се са сигурношћу рачунало да ће Босна бити потпуно поражена и да ће краљ добити под своју власт и Далмацију. Поход је био проглашен за 24. јули али је краљ Жигмунд већ знатно раније боравио у Срему и Славонији и предузимао мање експедиције. Тако је крајем маја дошао у Добор, па се поново вратио, да би у септембру провалио са читавом сакупљеном војском. Под Маглајем је краљев логор био 20. септембра, а већ 30. како одају пут сачуване краљевске повеље, био је на повратку у Дубочцу, тврђави на Сави. Иако је у овом походу краљ Жигмунд успео да порази и зароби неку босанску војску и изврши прави покољ босанске властеле — према једном извору посекао је и бацао са зидина Добора у Босну 171 босанског властелина — ипак његови резултати нису били одлучни. Глас о великој победи ширен из Будима стигао је чак и у Пољску, али у Босни није изазвао никакве битне промене.

После неколико месеци босански обласни господари су истина напустили своју дотадању оријентацију, али томе је доприносило и држање Ладислава Напуљског. Већ од јула 1408. он је ступио у преговоре с Млетачком Републиком нудећи да прода своја права на Далмацију. У Венецији се све додуше водило у највећој тајности, али тешко да из Напуља Хрвоју нису стигли гласови о судбини намењеној Далмацији. Његова улога би остварењем краљевог плана била завршена: изгубио би положај намесника и, што је још важније, стварну власт над градовима. Млетачкој Републици његове услуге не би биле потребне, свакако не у оној форми у којој су биле потребне Анжујцу. Отуда се и десило да је

баш Хрвоје, стварни вођа Ладислављеве странке, први променио табор. Већ првих дана јануара 1409. краљ Жигмунд је могао јавити Трогиру да се измирио са сплитским херцегом. И та порука показује да је желео да преко Хрвоја обнови власт над далматинским градовима. Успео је у томе само делимично, јер су се после извесног колебања потчинили Трогир, Нин и Шибеник док су Ладислава и даље признавали Задар, Новиград, Врана и острво Паг.

Краљ Твртко II и остали обласни господари нису се одмах повели за Хрвојевим примером, тако да је дошло до цепања дотле јединственог става Босне. У фебруару 1409. када је Дубровчанима саопштавао вест о помирењу са Жигмундом, Хрвоје је нападао с мора и с копна властелу Радивојевиће у области доње Неретве. У марту је и краљ Жигмунд јављао верном Дубровнику да је учинио мир и слогу с „господом Босне“. Тада су, вероватно, и неки други великаши признали Жигмундову врховну власт, можда чак и краљ Твртко II Твртковић који се и после Хрвојевог потчињавања Жигмунду одржао још неко време на престолу. Још 15. фебруара у његово име се наплаћују приходи од палате у Дубровнику, крајем године је већ био свргнут а после тога му се губи сваки траг за неколико година. Било да се и он потчинио Жигмунду или не, њему није више било места у Босни, јер се угарски краљ сада одлучио да оствари своја права изнуђена од Босне још 1394. Из његове повеље за цетинског кнеза Иваниша Нелипчића, јединог акта који је сачуван о помирењу Луксембурговца и његових дотадашњих противника, види се да је овај хрватски великаш који се потчинио већ у новембру 1408. обећао, а то је нема сумње наметнуто било и другима, да ће Жигмунда крунисати круном босанског краљевства, свечано и с почастима као што је било у време краља Твртка I. Како се није одмах указала прилика за крунисање, између осталога и због држања осталих великаша, Жигмунд је Хрвоја најкасније 1410. поставио за вицекраља у Босни, тако да се, захваљујући благовременом пребацивању у победнички табор, херцег сплитски јавио у својој старој улози, додуше овога пута за другог господара.

Остаје непознато још увек које су се све личности приклониле Жигмунду и примиле га за босанског краља. За Сандаља Хранића је то једва вероватно. Уколико се чак покорио није озбиљно схватао обавезе. Он је у мају или почетком јуна 1409. слао неког архиђакона као посланика у Задар на дубровачкој барци, почетком јула су га тражиле Ладислављеве галије у Цавтату, а мало доцније је јавно

писао Дубровчанима да је пријатељ краља Ладислава и да му је рад „сваку почтену службу учинити". Он и Хрвоје су средином 1409. представљали два супротна пола у босанској политици зато су односи међу њима били непријатељски, а читава Босна подељена и завађена. Средином године су Дубровчани позвали своје трговце из Дријева због „новштина које се дешавају у Босни". Ток тих борби није, на жалост, познат ни у најкрупнијим цртама, али је јасно да су оне изнеле поново на површину бившег краља Остоју. Овога пута он се јавио као штићеник Сандаља Хранића и противник краља Жигмунда. У октобру се јавио Дубровчанима тражећи да му исплате краљевске дохотке, али су се они том приликом изговорили тиме што Босна још увек није у миру. У првој половини новембра је нови краљ могао да саопшти да је и тај услов испуњен, тако да су Дубровчани, којима овакав развој ствари није могао бити по вољи, изјавили радост због „мира и слоге у Босни". Без тешкоћа је извршено обнављање уговора. Остоја је потврдио све раније повеље, па и своју сопствену, а Дубровчани су му предали дохотке, палату и поседе који су припадали краљу. Образлагали су то тиме што „господа русага босанског опет хотјеше и пољубише господина краља Остоју за свога господина". Његов супарник Твртко II се још у децембру обраћао Дубровнику, затим се пуних пет година сасвим губи из наших извора.

Поред Твртка II, и краљ Жигмунд је постао жртва босанских унутрашњих промена. Постало је сасвим очигледно колико су несигурни били његови успеси постигнути почетком године. Још у мају, када је полазио у Србију да помогне деспоту Стефану, говорио је да ће после тога у Босну на крунисање,[2] а крајем године му је преостајало само да као раније предузме поход. Истина, он је сада имао на својој страни Хрвоја, који је био противан извршеним променама и није признавао Остоју као краља. Угарске и Хрвојеве територије су опкољавале преостали део Босне у којем су били Остоја, Сандаљ, Павле Раденовић и други великаши, тако да се притисак на њих могао вршити много непосредније и ефикасније.

Почетком марта 1410. Хрвојеви људи заједно с угарском посадом из Врандука напали су и заузели Подвисоки, одакле је претходне вечери побегао краљ Остоја. За то време је на другој страни Сандаљ Хранић заузео Дријева. Преокрет је наступио тек кад је и краљ Жигмунд лично дошао у Босну. Уместо у августу, он је тек у септембру пошао у овај поход и затражио да му Дубровчани упуте посланство.

У исто време су Сандаљ и Павле Раденовић замолили за посредовање. Пронео се и глас да су Босанци претрпели пораз од краља. У току октобра 1410. дошло је до новог помирења, по којем су Сандаљ, Павле и други пристали да крајем октобра крунишу Жигмунда за краља Србије и Босне. У Дубровнику су већ били спремљени дарови за краља и краљицу и повеље које је требало краљ да потврди, али ни тога пута није дошло до крунисања.

Мир између Угарске и Босне је и овога пута трајао врло кратко. Великаши су још увек имали јаке везе с Ладиславом Напуљским. Сандаљ је још увек држао Островицу, добијену од напуљског краља и упркос свим дотадашњим помирењима није хтео предати град Жигмунду. У сукобу који је због Далмације избио између краља Жигмунда и Венеције, и једна и друга страна се отимала око ове важне тврђаве. Сандаљ је показивао више наклоности према Венецији и ступио у преговоре о продаји града. Крајем 1410. склопљен је споразум по којем је Сандаљ за Островицу добио 5000 дуката. Све то показује да се Босна није држала обавеза прихваћених у јесен те године, већ да је део великаша поново устао против Жигмунда. Сасвим јасно то долази до изражаја у нападу на Сребрницу, предузетом у пролеће 1411. Босанци су изгледа на челу са Сандаљем опустошили и спалили варош, док су се трговци повукли у тврђаву код угарске посаде која је одолела нападу. Али Жигмундови противници у Босни више нису имали раније одлучности и истрајности. Већ месец дана после напада на Сребрницу тражили су начина да се помире с краљем који више није долазио с војском у Босну. Најдаље до краја августа опет је обновљено помирење између Жигмунда и Босанаца. Дубровчани су то искористили да код краља Жигмунда опет једном затраже Конавле и Драчевицу, и да, с друге стране, изјаве Сандаљу радост што се испунила њихова давнашња жеља тиме што је „направљен споразум Босне с угарским краљем".

Овим помирењем, чији услови остају непознати, нису решени засвагда односи између Босне и Угарске, али се, неоспорно, завршио период огорчених борби започетих још крајем XIV века. Колико се из даљих збивања може закључити, Жигмунд је за неко време одустао од захтева да сâм буде босански краљ и примио је Остоју онако као почетком века. Вероватно је на попуштање деловала чињеница што је био изабран за римског краља и по споразуму с братом Вацлавом добио управу над Царством. Босна је од тада представљала само незнатан део његових огромних амбиција.

На другој страни, и Сандаљев став био је у већој мери одређен везом с деспотом Стефаном, коме је постао зет оженивши се Јеленом, удовицом Ђурђа Страцимировића. Уз лојалног српског деспота је и Сандаљ имао далеко сталнији и помирљивији став према краљу Жигмунду.

Босна је из пуне деценије упорног ратовања с Угарском изашла територијално окрњена и ослабљена. Поставивши херцега Хрвоја за вицекраља Босне, најкасније почетком 1410. Жигмунд му је одузео некадашње краљеве градове и тргове у североисточној Босни: Сребрницу, Кучлат, Сребрник и тврђаве Бродар и Сусјед, које је Хрвоје подигао за време своје власти, и придружио их раније освојеној Усори. Сребрницу је поклонио, највероватније 1411, српском деспоту Стефану Лазаревићу, нешто је вратио Босанцима, а на северу је створио усорску област под непосредном угарском управом прво градских кастелана а затим банова Усоре.

Босна је била ослабљена утолико што је заувек нестало јединственог става који је држао на окупу већ сасвим осамостаљене обласне господаре. Веома честа појава међусобне завађености и унутрашњих борби карактерише надаље политички развој Босне све до краја њене самосталности.

6. ЈЕДИНСТВО И ПОДЕЉЕНОСТ БОСНЕ

Током прве деценије XV века потпуно је завршено формирање области појединих феудалних господара. Иако је већ крајем XIV века било јасно да поједине велможе имају у деловима босанске државе територијална језгра на којима почива њихова снага, земљиште босанске државе још увек није било без остатка подељено на територије краља и велможа. Остоја је још за време своје прве владе имао контролу над Дријевима и Сребрницом, важним трговима прилично удаљеним од државног средишта, где је било неоспорно краљево подручје. Остоја је још 1403. господарио и Оловом које је било у сфери утицаја Павла Раденовића. Ситуација се битно изменила управо после Остојиног збацивања када су обласни господари пригрaбили и ова најуноснија привредна жаришта. Лавовски део је припао, разуме се, Хрвоју са Сребрницом и Дријевима. Истина, он ова два богата трга није држао дуго, али се они више нису вратили под краљеву

власт: Сребрницу је добила Србија, док је Дријева заузео Сандаљ Хранић.

Извори којима располажемо допуштају да се само у најгрубљим потезима оцртају границе земаља појединих обласних господара. Оне уосталом и нису биле сасвим чврсте, јер је у току унутрашњих сукоба долазило на разним странама до знатнијих померања. Кад се изузму привремени продор у североисточну Босну и владање острвима, далматинским градовима и њиховим хрватским залеђем, Хрвоје је господарио једним појасом територија који се пружао од Сане (у периоду од 1399—1402 чак од Уне и Саве) па све до Неретве, обухватајући пре свега старе Доње Крајеве, Завршје и Крајину, где се његова област додиривала са земљама Иваниша Нелипчића и Сандаља Хранића. У заокруживању земаља Сандаља Хранића веома важан моменат је представљало друго и коначно „расутије" Радича Санковића 1404. Иако је Конавле и после Радичевог ослобођења остало у рукама Сандаља и Павла Раденовића, већину некадашњих земаља он је поново добио под своју власт. После затварања 1404. оне су дошле у руке Сандаљу који се на тај начин проширио до Коњица, Невесиња Дабра и Поповог поља. На простору од Дрине и Лима до Неретве и морске обале имао је нешто земаља и Павле Раденовић. Он је господарио половином Конавала, Требињем, Врмом, Билећом и Фатницом. Тако су Сандаљеве и Павлове земље биле измешане и све док су они били у слози то није имало тежих последица, али кад су се две породице крваво завадиле у другој деценији XV века, почеле су жестоке борбе око земаља у близини Приморја, завршене тек у следећој генерацији потпуним тријумфом Косача. Иначе су се главне земље Павла Раденовића и његових наследника простирале од Добруна на истоку до Врхбосне на западу с главним центрима у градовима Борач и Олово. У источној Босни се на територије Павловића настављала далеко скромнија област Златоносовића, који су били самостални обласни господари, али се нису могли по снази мерити с три велике породице.

Оцртане контуре области показују да је краљевима остала доста скромна област. Територија којом је непосредно владао краљ, „contrada del re" — како кажу Дубровчани — остала је у средишту Босне и њене границе су биле највише изложене променама. На најнижој тачки су биле на завршетку босанско-угарских ратова када су се састојале од неколико жупа између горњих токова Босне и Врбаса. Већ је Остоја у току последњих година своје владавине про-

ширио краљевске земље, нарочито после смрти Хрвоја Вукчића. Централни положај ове територије и њено богатство, захваљујући важним рудницима и градовима, омогућили су да од треће деценије XV века у њој започне регенерација краљевске власти.

У својим областима су феудални господари били још знатно самосталнији него у политичким односима Босне с осталим светом. Може се мирно рећи да су они били „краљеви" у својим областима, исто као што је крунисани краљ био обласни господар у својим земљама. Из извора којима располажемо не може се извести никаква разлика у обиму и садржају власти краља и обласних господара. Основни државни намет дукат од огњишта узимали су за себе од читавог становништва своје области, и наметали га чак страним трговцима. Царине на трговима, путевима, прелазима река, затим владалачко право на део рударске производње ишло је све у њихову „комору". Обласни господари држе у својим рукама и највише судство и расправљају спорове својих људи са странцима.

У односу према властели обласни господари су такође ступили на место краљева. Њима је сада упућена властеоска „верна служба", они су, колико видимо из малобројних повеља, узвраћали „вјером господском" гарантујући личну и имовинску сигурност, мада су они били према властели у јачем положају него краљеви. Властела је остајала на својим племенитим баштинама и служила ономе ко загосподари жупом или облашћу. Врло илустративан је пример племенитог братства Љубибратића у Требињу које је одржавало своје земље, своје имање и свој углед иако су се над њим смењивали господари: после служења Павловићима они су служили Косаче, па се за кратко време обновила власт Павловића и најзад су опет дошли под Стефана Вукчића, не трпећи при свему томе никакву штету и никакву промену у положају. Поред вазалних властеоских породица, ослонац обласних господара представљали су њихови службеници „властници" или „валиози" савремених изворних вести. Најважнији међу њима били су заповедници градских посада и жупски функционери са звањем „жупана" и „кнеза".

Изгледа да је за време Твртка I био изграђен систем управе у којем су жупани били искључиво владаочеви органи „наредбеници", како се каже у једном доцнијем писму. Колико се из малобројних података може закључити, обласни господари су преузели овај систем и дали му још већу чврстину, захваљујући околности што су имали не-

ОБЛАСТ ХЕРЦЕГА ХРВОЈА ВУКЧИЋА
ТЕРИТОРИЈЕ ПОД НЕПОСРЕДНОМ УГАРСКОМ ВЛАШЋУ
ОБЛАСТ ВОЈВОДЕ САНДАЉА ХРАНИЋА
ОБЛАСТ КНЕЗА ПАВЛА РАДЕНОВИЋА
ТЕРИТОРИЈЕ ПОД НЕПОСРЕДНОМ ВЛАШЋУ БОСАНСКОГ КРАЉА
ПРИВРЕМЕНО ПОД ВЛАШЋУ ХРВОЈА ВУКЧИЋА

БОСНА У ПОЧЕТКУ XV ВЕКА (1410).

своја бројна пасишта. Служба поносника, коју су у све већој мери вршили, и трговина стоком, у коју су били укључени, повезала је влахе с привредним средиштима и економски их уздигла. Власи су остали потчињени обласним господарима или великој властели с градовима и пространим територијама, као што су били Радивојевићи (Влатковићи) у области Неретве. Њима су давали дажбине које можемо реконструисати једино из раних турских канунама.[1] У локалне феудалне оквире се до краја босанске државе нису дали сабити. Управну и судску власт су имали катунари, тако да је господарење власима било одвојено и паралелно с господарењем над жупама и областима. Прилагођавање влашке друштвене организације босанском феудалном систему се опажа, пре свега, у све јачем издизању влашких старешина и њиховом изједначавању с властелом. Од првих деценија XV века се на влахе почиње све више гледати као на људе својих катунара, а у исто време старешине катуна почињу добијати титуле кнеза и негде чак војводе. Разуме се, ови влашки кнезови и војводе нису у држави и друштву имали ранг и углед праве властеле, али су се трудили да свој „нобилитет" докажу опонашањем властеле и великаша и граб љењем спољашњих знакова племенитости.[2] С друге стране, као слободни људи, способни ратници и коњаници, власи су играли значајну улогу у читавом босанском феудалном систему. Карактеристично је да Дубровчани од почетка XV века па све до турског освајања, у неколико махова када желе да на неког од својих суседа навуку противничку војску, увек подвлаче да су власи незадовољни. Неповољно држање влаха и њихово незадовољство се сматра као важан елемент слабости господара територије. Местимично се може опазити да је обласном господару најтеже да баш влахе држи у послушности. То је морало с друге стране наводити господаре да повлашћују влашке старешине и да им даровима и милостима олакшавају продирање у кругове угледног друштва.

Нашавши се у улози владаоца у својим земљама, обласни господари су били суочени с потребом да свој двор и начин живота организују по угледу на краља, да се окружe способним сарадницима и заведу неопходне службе. За сразмерно кратко време, они су у том погледу напредовали крупним корацима. Док на једној страни видимо из једног случајно сачуваног извештаја како Радич Санковић 1403. прима дубровачког посланика у Попову под ведрим небом, недалеко од своје властеле измешане у кругу са слугама

поклисаревим, на другој страни имамо сведочанства како су босанска господа са својим витезовима 1412. у Будиму изазивала дивљење дворске средине. У сваком случају, тада су већ могли да стану напоредо с феудалцима старе традиције и европског нивоа.

Још док су били само истакнутија и богатија властела с великим шансама у будућности, обласни господари су имали у рудиментарном облику понешто од онога што им је доцније било неопходно. Имали су, пре свега, своју племићку околину састављену од рођака и ниже властеле; имали су затим управитеље својих поседа и понеког дијака који је састављао неопходна акта. Нема сумње да су још у својим скромним почецима држали тврђаве у којима би боравили и у којима су били њихови двори. Уколико су се више сами уздизали растао је по броју и значају свет којим су били окружени. Од времена када имамо на располагању ретке повеље обласних господара видимо да и они, као некад банови и као босански краљеви, наводе своју властелу као сведоке и заклињу се с њом заједно. Код Косача овај круг властеле за живота Сандаља Хранића остаје ограничен на властелу из „четири куће племена Косача", а под његовим наследником Стефаном Вукчићем се шири и на друге истакнутије „племените људе" блиске војводи. Код наследника Павла Раденовића се скоро увек разликује властела „од братства" и властела „од слугу". Природна последица образовања кругова властеле око обласних господара је било опште издизање у друштвеном рангу ових у ствари нових и дотле врло скромних племића. Тај процес се није задржао само на онима који су живели с обласним господарима и свакодневно сарађивали с њима, већ је обухватио и оне који су их на било који начин служили. Отуда се, како изгледа, упоредо с образовањем области самосталних феудалних господара завршава и процес друштвене диференцијације, тако да се сви они који су успели да, држећи се грчевито свога „племена" и своје маколико скромне „племените баштине", избегну падање у завистан положај, почињу сматрати „властеличићима".

Из средине не тако бројне и прилично примитивне нове властеле, обласни господари нису могли регрутовати све потребне службенике. Уосталом, и босански краљеви су од времена Твртка I за своје протовестијаре узимали стране трговце као што су били Трипе Петров Бућа за време Твртка I, или Жоре Бокшић и његов син Никола за време Дабише, Јелене и Остоје или свештена лица, као што је био

поп Ратко за време Твртка I. Тек пред средину века су краљеви узимали домаће људе за руководиоце својих финансија. Обласни господари су морали да крену другим путевима и узимају домаће трговце за своје „коморнике", „протовестијаре" или „ризничаре". Тако у служби Павла Раденовића и његових синова срећемо као „протовестијара" трговца из Праче, закупника царина и дужника дубровачких кредитора Брајла Тезаловића.[3] Дугогодишњи коморник Сандаља Хранића и Стефана Вукчића, Прибислав Похвалић, није потицао из властеоске средине, а други, Прибисав Вукотић, коморник и дипломата херцега Стефана, знамо сигурно, почео је као трговац у Фочи. Ове личности, врло драгоцене својим господарима не само у вођењу финансија, већ и као саветници и дипломате, надмашивале су понекад по своме утицају властелу. Знања и способности отварали су овом кругу људи, далеко бројнијем него што се види из наведених примера, пут у племићку средину. Брајло је делујући као протовестијар почео да носи титулу кнеза, док су два споменута Прибисава нобилитирани на тај начин што их је неко у Босни или на страним дворовима произвео за витезове, тако да се јављају и један и други као „почтени витез". Сличан је на двору Твртка II и краља Томаша био пут Рестоја који је био канцелар (логотет), доцније и протовестијар. Када се узму у обзир цариници и посланици могао би се само код породице Павловића и Косача саставити списак од двадесетак оваквих личности које су на површину изнели знање и умешност, неопходни у разгранатим и сложеним пословима дворова обласних господара. Саветнике и сараднике добијали су обласни господари из ових двеју кућа и из редова крстјана цркве босанске. У читавом низу познатих имена, најзначајнија су свакако она Влатка Тумарлића, саветника и дипломате Павла Раденовића и синова, и Радина Госта, прве личности на двору војводе и херцега Стефана Вукчића Косаче. Међу дворским персоналом важно место су заузимали писари који су добијали звучне титуле „надворног дијака" или „логофета". По правилу, они су били и задуживани дипломатским мисијама.

Кад се говори о двору обласних господара мисли се на круг људи који их је пратио, живео у њиховој околини и служио им. Двор као столно место и стално седиште обласни господари нису имали, исто онако као што га није имао ни босански краљ. Између својих градова и двораца, из којих су се непрестано премештали и селили, давали су некима предност, али су били далеко од тога да се за њих стално

ГРБ У ГЛАГОЉСКОМ МИСАЛУ ХРВОЈА ВУКЧИЋА.

вежу и устале у њима неке централне службе. Као што се с краљем селила канцеларија и као што је краљ судио чак премештајући се из места у место, тако су и обласни господари водили и носили са собом све што им је било потребно у обављању својих владарских функција. Краљеви су, колико видимо по траговима кретања, радо бирали за боравиште градове Сутјеску, Високо и Бобовац, доцније и Јајце, док су се Павловићи држали Борча, а Косаче Благаја, Самобора, Сокола и Новог. За херцега Хрвоја и његове наследнике смо недовољно обавештени, али нема сумње да су нарочиту пажњу поклањали славном Јајцу, које је херцег подигао у данима своје највеће моћи.

Формирањем области феудалних господара босанска држава, као што је више пута подвучено, подељена је на четири дела, од којих је сваки имао пуну самосталност у унутрашњем развоју и везама с околним светом. Па ипак, то није довело до потпуног распада и нестанка Босне као државне целине, мада би неке важне околности потпомагале развој догађаја у овом правцу. Из ранијих излагања се могло уочити како је Босна нагло и бујно територијално нарастала и како је мало времена било за чвршће повезивање и стапање ових области с првобитним босанским државним земљиштем. Обласни господари су се јавили управо у овим периферијским, најкасније стеченим земљама и то је отварало могућност да се оне неповратно отцепе од Босне у којој су провеле тек сасвим незнатни део свог историјског развојног пута. Хум је, на пример, имао исто толико дугу политичку традицију као и сама Босна, с њом је био здружен непун век, па упркос томе није дошло до појава сепаратизма ослоњеног на традиције хумске самосталности. Обласни господари су до краја остали „русашка господа“ и своје земље сматрали делом Босне.

У стварности потпуно подељена, Босна је у сфери политичких концепција остала идеално јединствена, захваљујући новом појимању државе које је превладало у доба краља Твртка I. Угарска је Босанцима била најближи и најважнији узор по коме су образовали своја схватања о држави. А управо је доба унутрашњих криза у Угарској, после смрти краља Лајоша, актуализовало у највећој мери питања о праву наслеђа, улози сабора, праву племства као сталежа, улози и значају државних инсигнија, итд. Учествујући живо и с великим ангажовањем у борбама око угарског престола, Босанци нису могли да не чују аргументе које је потезала како једна тако друга страна. Отуда је дошло до мало не-

обичне појаве да је прелом у босанском државном развитку обележен Твртковим крунисањем добио за кратко време сасвим нови смисао. Раније је показано да је Твртко за своје крунисање и формулисање учења о „двоструком венцу" подстицај добио из Србије. Убрзо после његове смрти, међутим, схватање о круни и краљевству је обликовано по угарском моделу.

Пре свега, први термин којим се обележава појам државе „русаг босански" или „сав русаг босански" преузет је непосредно из Угарске како показује само мало преиначена реч „орсаг". „Русаг босански" је у исто време „сва Босна" то јест властела босанска окупљена на државном сабору. Према властели која представља „сву Босну" као један битан елемент државе стоји круна као трансперсонални симбол државе који у овом супротстављању два елемента заступа достојанство краља. Личности краљева се мењају али достојанство и круна остају стални. Говори дубровачких посланика скицирани у њиховим упутствима ово схватање нам у већој мери откривају него оскудни домаћи споменици. „Круна и Босна" („Corona e Bosna") је исто што и „краљ, господа и властела" („re, signori e baroni"), а све заједно представља босанску државу. Утицај схватања о сталешкој држави је овде сасвим очигледан, а у највећој мери је карактеристично да се поменути термини и схватања почињу појављивати управо у првим годинама XV века. Лако је увидети значај оваквог схватања за очување идеје о јединственој босанској држави. Више не чини сам владалац државу као што је то било у доба патримонијалног схватања, „русаг босански" се сада састоји подједнако од краља и властеле, пре свега „русашке господе", како се у изворима називају обласни господари. Као конститутивни елемент државе они су далеко од помисли да је се одричу, утолико пре што је упркос подељености остао „станак" као тело у којем њихова улога у пуној мери долази до изражаја.

Државни сабор Босне је, разумљиво, нагло скочио у значају после Твртковe смрти. Крај XIV и прве две деценије XV века представљају доба његовог највећег утицаја. Сабор у ово доба не само да је бирао владаоце већ их је и збацивао, као што се види на примеру Остоје и Твртка II. Станак се сакупљао и сам без позива и учешћа владаоца и непосредно деловао на спољну политику, одлучивао о судбини поједине властеле, расправљао о територијалним питањима, све функције је вршио у знатно потенцираном облику.[4] Пут који је у свом унутрашњем развоју прешла Босна није

могао да не остави трага и на сабору. Жестина борби која се водила међу „русашком господом" преносила се и на скупове на којима је долазило до тешких сцена и до разиласка учесника услед неповерења и мучне атмосфере. Краљ и обласни господари, разуме се, водили су главну реч, а остали учесници су се све више претварали у њихову пратњу. Уколико је време даље протицало померале су се функције сабора према решавању спољнополитичких питања и изглађивања домаћих сукоба. Тако је средином XV века дошло и до учешћа српског деспота на босанском станку. Понекад су господа учествовала на станку преко својих представника који су на томе скупу деловали као посланици. Али и поред свега тога, сабор није изгубио карактер јединственог тела које представља босанску државу као целину.

Круна је, као што је већ речено, такође била симболички заступник јединства Босне. Као и у готово свим европским монархијама овог и доцнијег доба круна — „почтена круна босанска" — поред осталог, оваплоћивала је сада већ апстрактно схваћено владалачко достојанство. Круна је била вечита док су поједини краљеви трошни, пролазни и слабостима подложни људи. Круна је носилац права на трибуте који се Босни исплаћују, круна је заузела место краља и као „господин" коме властела дугује верност и службу. За обласне господаре се говори да су вазали круне. Отуда је било могуће да обласни господари ратујући против краља не кидају везе са босанском државом, јер остају верни круни. С појимањем круне, као највишег државног симбола, стоји у вези сигурно утврђена чињеница да су краљеви у Босни долазећи по други пут на власт поново крунисани. Та пракса сведочи о јасном одвајању краља као пролазне личности од круне као трансперсоналног симбола. За истинско и легално краљевање било је потребно увек здружити ова два елемента, прво крунисање је изгубило вредност чим је краљева личност била одвојена од круне. Литургијска вредност церемонијала крунисања имала је, судећи баш по томе, другоразредну вредност, иако Твртко II у једној повељи спомиње своје „свето крунисање" (sacra coronation) и „свету круну" (sacra corona). Уосталом већ су специфичне босанске црквене прилике морале на известан начин онемогућавати појаву изразитих сакралних црта краљевства. У сваком случају, видимо да је крунисање понекад закашњавало, а да су краљеви имали пуну власт одмах после избора и да су најва-

жнија акта обављали и у размаку између избора и крунисања. Да је Угарска деловала и на босанска схватања о круни показује чињеница да су и Босанци одредили једно стално место у којем се чува круна. Већ крајем XIV века се за град Бобовац каже да је место где се чува „круна краљевства босанског", био је, дакле, босанска паралела угарском Вишеграду који је имао исту функцију.

У вези са схватањем о држави и учењем о круни избија на видело разлика између земље која је остала под краљевом влашћу и територија обласних господара. И „русаг" и круна односили су се, несумњиво, на читаву босанску државну територију, али су практично утицали само на онај део Босне којим је владао краљ, док су земље обласних господара показивале изразиту обнову патримонијалних обележја. Ни обласни господари, истина, не називају своје земље „племенитом баштином", већ „државом", „стежанијем" или „господством", али се патримонијалне црте огледају у начину господарења и наслеђивања. Сандаљ Хранић се на пример јавља у повељи о уступању Конавала заједно са својом браћом Вукцем и Вуком, и својим синовцем Стефаном, иако Конавле није спадало у њихово „племенито"; слично је и код последње генерације Павловића сасвим пред крај босанске самосталности. Територије обласних господара се и наслеђују по „приватном" праву тако да не изостају ни сукоби око поделе и наслеђа, што је нанело велика зла земљама Косача. Насупрот томе, краљевска територија иде новом носиоцу круне, без икаквог обзира на степен сродства и норме у „приватном" наслеђивању. Иста разлика се опажа и код кућа, земљишта и доходака које су краљеви и обласни господари имали у Дубровнику. Док су куће и баштине дате једном краљу припадале његовом наследнику по круни и престолу, дотле су та иста имања код обласних господара прелазила на природне наследнике, тако да је, на пример, оно што је било дато Хрвоју 1399. доцније припадало његовим унукама.

У критичним деценијама на прелазу из XIV у XV век, Босна је доживела велики преображај у своме унутрашњем развоју. Најбитнију његову црту представља образовање области феудалних господара, које је носило у себи опасност потпуног разбијања Босне као државне целине. Захваљујући, међутим, истовременом изграђивању нових схватања о држави, створена је у области политичких и правних идеја

јака противтежа центрифугалним тенденцијама. Босанска држава се као јединствени политички и територијални оквир одржала све до губитка независности, али је читав њен даљи развој био у највећој мери одређен фактичком подељеношћу која више никад није била превладана.

7. ПРИВРЕДНО И КУЛТУРНО ДОЗРЕВАЊЕ

Политичке тешкоће и ратни потреси бурних година при крају XIV и на почетку XV века нису закочили привредни развој Босне. Вишегодишњи ратови Босне са Угарском пресецали су привредна и трговачка струјања која су водила ка северу. Али ка тој страни није била оријентисана босанска привреда, иако су у мирним годинама постојале привредне везе са Угарском. У далеко већој мери је Босна од најранијих времена била здружена са привредним средиштима на нашој обали Јадрана. Те везе, међутим, нису ни у годинама скоро непрекидног ратовања биле прекидане. С друге стране од ратних пустошења су страдале северне области док је производно најактивније централно подручје остајало поштеђено. Производне снаге и стални токови робног промета одржавали су се и доцније у исто тако тешким временима. Нагло привредно опадање је почело тек иза средине XV века када су Турци насилно пресекли промет са Приморјем да би читаву рударску производњу Босне окренули себи.

Рударска производња, без сумње најважнији елеменат привредног живота Босне, достиже свој врхунац управо у првој половини XV века. То се јасно опажа по подацима о извозу метала из Босне и по живости и бројности трговачких насеобина уз босанске руднике. Нагли пораст рударске производње можемо бројним подацима илустровати само за Сребрницу. Док је Твртко I добијао 1389. на име царине за Сребрницу и Понор 425. литара сребра, већ 1417. је деспот Стефан Лазаревић добијао 2400 литара и одједном извесним реформама подигао на 3100 литара.[1] За 28 година је вредност регалних права скочила преко пет и по пута, што је знак да је у приближној сразмери морала порасти и производња. При томе се мора имати на уму да је од тога интервала Сребрница у деспотовим рукама могла бити највише 6 година, тако да не може бити сумње о великом напретку

рудника у време босанске власти. О великом обиму босанске производње метала, нарочито сребра, сведочи и пословна књига браће Николе и Луке Кабужића, дубровачких трговаца који су радили са Босном и годишње извозили веома велике количине сребра.[2] Сигурним подацима о величини производње и темпу њеног успона нећемо никад располагати, али многобројне појединачне вести на којима почива наше знање, показују да производња сребра и олова игра најважнију улогу у босанском привређивању, и да се ова производња током прве половине XV века налази у успону.

Више него икад раније привредна активност рударских средишта привлачи стране трговце који се у великом броју насељавају и трајно бораве у градским насељима. Насеобине приморских трговаца, пре свега Дубровчана који немају истинског конкурента у пословању у Босни, расту бројно и достижу врхунац у трећој и четвртој деценији XV века. Заштићени уговорима Дубровника и босанских владара и обласних господара, уживајући управну и судску аутономију, они у пуној мери користе своју умешност и везе са медитеранским привредним центрима. У првој половини XV века се развио и слој домаћих трговаца у Босни, али његова активност се заустављала на јадранској обали. Домаћи трговци нису ни доспели да развију знатнију самосталну активност, већ се ослањају на Дубровчане и Далматинце, од којих узимају зајмове и којима често служе као пословни агенти. Они нису били жртве конкурентске борбе Дубровчана и других Далматинаца, већ су на потчињену и другоразредну улогу били осуђени због тога што су услед недовољних знања и неспремности остали ограничени на локалне оквире и на прву етапу у робном промету Босне са медитеранским тржиштем. Пуну корист из овог трговања су извлачили они који су били у стању да се са босанским производима појаве на италијанским тржиштима и да тамо набављају истовремено све оно што је балканска унутрашњост тражила.

Владари и обласни господари се нису мешали много у пословни живот од кога су извлачили велике користи. Све њихове интервенције су срачунате на повећање свога удела у приходима које стичу произвођачи и трговци. При томе су се сударали са „старим обичајима" и правима појединих места или група трговаца. Босански краљеви и они обласни господари који су имали под својом влашћу руднике, прекорачивали су устаљене и узакоњене делове који су им припадали на име регалних права[3] на тај начин што су „царину"

једног рудника продавали по највећој могућој цени терајући закупце, домаће или стране трговце, да се довијају на разне начине како би исплатили уговорени износ и извукли неку корист за себе. Понекад су цариници заводили свој монопол спречавајући валтурке, стручне рударе, да продају сребро трговцима, и затим прописивали цену већу од уобичајене. То је, наравно, наилазило на жесток отпор нарочито дубровачких трговаца који су у томе видели кршење „старих добрих закона" гарантованих уговорима. Некада се преко леђа цариника водио прави двобој између господара рудника и дубровачке владе, која је наређивала бојкот трга или рудника у коме су заведене „новштине" и строго кажњавала своје грађане ако су умешани у посао са царином. У циљу заштите својих прихода краљ Твртко II је за време своје друге владе завео „болање" — жигосање сребра као доказ да је прошло кроз царину и да је наплаћен владаочев део.

Сандаљ Хранић који није имао рудника у својој земљи уводио је нове или повећавао старе царине, тежећи да на тај начин поправи своје финансије. Низ година он је кршио монопол у трговини соли тиме што је отворио солане и „кумерк солски" у Суторини под Новим. Пред дубровачким протестима је попустио тек кад је загосподарио Дријевским тргом и кад је почео убирати половину замашних прихода од продаје соли.

Далеко већи значај као привредно-политичка мера има одлука краља Твртка II, за време друге владе да обнови ковање босанског новца. Из непознатих разлога се у Босни после смрти Твртка I прекинуло са ковањем домаћег новца. Остоја је за време своје прве владе у својој повељи за млетачке трговце обећавао да ће млетачки новац циркулисати по његовој држави као што је тада — 1404 — циркулисао дубровачки, ако он одлучи да не кује новац. Одлука Твртка II да обнови босанску ковницу инспирисана је истим мотивом као и дубровачки протести: жељом за остварењем прихода. Али Дубровчане је уз то покретала и брига о стабилности новчаног система, јер су разлогом страховали од непријатних последица кварења новца.

Ковање новца се упркос дубровачким протестима прво код Твртка II, а затим код Томаша, наставило све до пада Босне. Занимљива је у томе чињеница да обласни господари нису пошли за краљевим примером, него су остављали да у њиховим земљама циркулише краљев и дубровачки новац. У вези са новцем се код босанских владара и обласних господара јавио проблем око прибављања златника. Босански

владари су као и Дубровник и приморски градови ковали само сребрни новац, који је у XV веку устаљивањем биметалистичког режима, остао ограничен на трговину у више или мање локалним оквирима. У промету међу далеким тржиштима тражио се искључиво златни новац, пре свега млетачки дукат. Наследник Сандаља Хранића се отворено жалио да царине и намете сакупља у сребру, а када нешто купује „преко мора" треба да плаћа у дукатима. Када, пак, у Дубровнику тражи да мења сребро за дукате овима одмах скаче цена. Са том тешкоћом су се сударали и сви други, јер није било сталног односа између сребрног и златног новца већ се он мењао према тренутној понуди и потражњи. Овај проблем се преносио и на широке масе становништва, јер су господари, знамо то сигурно за поменутог Стефана Вукчића Косачу, некад тражили намете у златном новцу. Услед велике потражње за дукатима скакала им је вредност, па се дешавало да због тога реални износ намета порасте за читавих 10%.

И поред свих тих тешкоћа и свакако низа других које не познајемо, босанска привреда је напредовала и у робно новчане односе увлачила све шире кругове становништва. Аграрна подручја у околини градских насеља су привучена на тржиште животних намирница. Остале области су учествовале у трговини воском, медом, сточарским производима итд. који су и даље заузимали важно место у робном промету. Власи су привредно активирани преко транспортних услуга и трговине стоком. Током читаве прве половине XV века је знатан број влаха из Босне укључен у кредитно пословање дубровачких трговаца. Тестаменти дубровачких трговаца насељених у Босни показују да се кредитирање врши и у унутрашњости, иако овде немамо података који би показивали да је задуженост маса становника постала друштвени и политички проблем као што је то било у српској Деспотовини.

Привредни успон и велике друштвене и политичке промене, оцртане раније, донели су собом и услове за значајан преокрет у босанском културном развоју. Неколико момената је у томе, чини се, играло одлучујућу улогу. На прво место треба, по свој прилици, ставити излазак из вековне изолације, који почиње средином XIV века, када се устаљују путеви интензивног робног промета, када у већој мери почиње кретање и мешање становништва и када политичка збивања почињу извлачити врхове феудалног друштва из скучених домаћих оквира и доводити их у тешње везе са

феудалном средином у околним државама. Одмах затим долази нагли успон неколико јаких властеоских породица и њихово претварање у обласне господаре са великим дворовима, суочене са потребом да свој начин живота и читав амбијент доведу у склад са високим положајем до кога су се винули. На другој страни је и тежња нижих слојева феудалне класе да брани и потврђује своју „племенитост" морала неминовно доводити до промена у менталитету и начину живота.

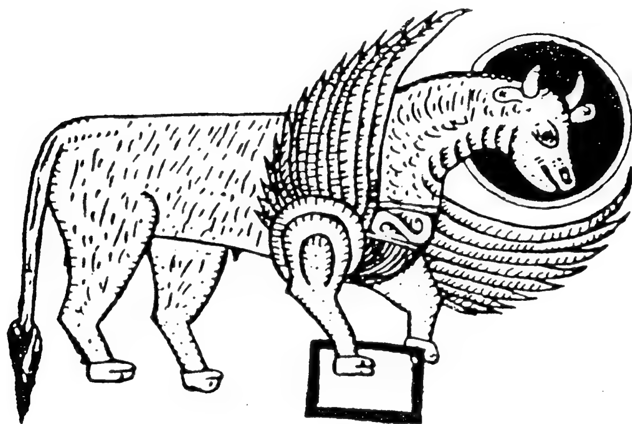

КОПИТАРЕВО БОСАНСКО ЈЕВАНЂЕЉЕ, СИМБОЛ ЈЕВАНЂЕЛИСТЕ ЛУКЕ.

Овај културни преображај се ослањао на једну културну баштину која нам је скоро потпуно непозната. Извори за претходна раздобља су толико малобројни и штури да не допуштају ни да се покрену питања о култури Босне пре XIV века. У стању смо само да у босанској цркви видимо, поред владалачке канцеларије, јединог чувара и неговатеља традиција словенске писмености. Дуалистичка доктрина и једноставни култ ове цркве ослањали су се у крајњој линији на текстове Светога писма које су босански крстјани много

читали, добро познавали и потезали у одбрану својих догматских ставова. Рукописи су у црквеној средини морали бити далеко више преписивани и много више раширени него што то ретки сачувани текстови одају. Чувајући будно чистоћу свога учења и следећи упорно своју традицију, босански крстјани су се ослањали на старе глагољске предлошке, а када су и потпуно прихватили ћирилицу, глагољска писмена су у кругу цркве поштована и исписивана у старом и окамењеном облику симболишући верност традицији. Једно недавно срећно откриће је показало да је већ у првој половини XIV и световна властеоска средина прибављала и чувала књиге.[4] Ипак тешко да је писменост у то доба и раније служила којој другој сврси сем умножавања побожних књига и исписивања повеља. Лаичка средина другоме није била дорасла, док је за крстјане све остало било таштo и непотребно.

Док је на једној страни босанска црква представљала мост који спаја скромне почетке хришћанске културе у Босни са временом сазревања, преносећи кроз тамне векове лучу писмености; она је на другој страни, на подручју уметности, сасвим изразито прекидала континуитет. Непријатељски став цркве према храмовима у којима се бог славио и ликовним остварењима и читавим сјајем хришћанског култа, није остављао места за естетске амбиције и испољавање уметничког мајсторства. Услед тријумфа босанских патарена је од четрдесетих година XIII века не само за дуго престала свака делатност на пољу црквене архитектуре, већ је разорено и оно што је дотле било створено. Пропале су и скромне црквене грађевине какве је и бан Кулин зидао и какве се још 1244. спомињу у низу места на босанском земљишту; пропало је исто тако и оно што је у јеку доминиканске акције подигнуто са већим амбицијама као катедрална црква светог Петра у Брду, која је, највероватније, припадала архитектури коју су у то доба ширили по Европи просјачки редови. Пред средину XIV века, када је обнављана мисионарска делатност, највећа жеља католика је била да се у Босни обнови служба Богу и подигну цркве које леже разорене и срушене.

У последњој четврти XIV века почели су се дизати фрањевачки манастири, у готово исто време су у босанску државу укључене области са православном црквеном организацијом и храмовима, па ипак није црквена архитектура дала обележје средњевековној Босни, већ једна сасвим друга врста споменика. Због њих Босна у историји средњевековне

културе заузима сасвим особено место као земља „стећака" — надгробних каменова. Широм некадашње босанске државне територије леже и данас хиљаде камених блокова обележавајући места на којима леже покојници. Иако се последњих деценија радозналост стручњака и љубитеља старина труди да растера маглу тајанства и романтике што лебди око босанских некропола, још ни данас немамо поуздане одговоре на основна питања која се постављају у вези са стећцима.[5] Највећим делом се то мора приписати околности што су то немушти споменици врло једноставних облика, тако да се отимају свакој класификацији и хронолошком одређивању. Само мали део од укупног броја очуваних стећака има на себи орнаменталне елементе, а сасвим незнатан део има урезане натписе. Малобројни натписи тек овде онде допуштају да се преко имена, титуле или породице покојника утврди приближно време израде и постављања споменика.

Према свему што се до сада зна најстарији хронолошки одређени стећци би се налазили у саставу некрополе у Згошћи, недалеко од краљевског града Високог. На основу имена „бана Степана", урезаног на једном споменику, изнето је мишљење да се ту налази гроб бана Стјепана I Котроманића и да некропола у Згошћи представља „гробље Котроманића". Иако имена браће овога „бана" Степана могу да побуне сумње у идентификацију, исто као и извесне нејасности у вези са судбином банске титуле после проглаcа краљевства, ипак остаје чињеница да стећци у Згошћи заузимају посебно место међу хиљадама споменика ове врсте. Несумњиво богати и моћни поручиоци су успели да прибаве мајсторе који су са много вештине и доста техничке зрелости усекли геометријске и биљне орнаменте, сцене лова и поворке коњаника на површинама великих камених блокова. Сви остали стећци заостају по својим ликовним квалитетима за споменицима из Згошће.

Судећи по многим знацима стећци су се ширили опонашањем. Надгробни споменици с краја XIV и почетка XV века, како показују имена са натписа, остају још увек у кругу властеоских породица. Скупи начин обележавања гробова је, очигледно, још увек био привилегија горњих слојева друштва. Убрзо је, међутим, преграда срушена и од средине XV века стећке подижу и власи. Такав развој је сасвим разумљив, јер је култ покојника у народу и у много доцнија времена представљао средишњу тачку читаве религиозности. За тај култ је везан читав низ важних обреда и

обичаја, међу којима обележавање гроба заузима особито место јер је ту нарочито долазило до изражаја подвлачење социјалног ранга породице. Узори су били пред очима и чим је економско стање допустило и шири слојеви су почели да указују мртвима почасти до којих се толико држало. Не изгледа ни мало случајно што се стећци одомаћују у великој мери код влаха. Влашки сточари су се у току првих деценија XV века економски нагло снажили и њима је истовремено највише било стало до друштвене афирмације. Веза између влаха и стећака у Херцеговини се јасно запажа по распореду некропола. Негде нам помажу и натписи. Некропола у Радимљи код Стоца је везана за влашку породицу Храбрена (Милорадовића). Ту је пошло за руком да се утврди и време настанка споменика, које пада у осамдесете године XV века.[6] Највеће бујање стећака, по свој прилици, пада управо у први период турске власти када власи доживљују свој највећи друштвени успон.

Распростирање стећака у ширину је доносило собом осетно опадање њихових ликовних квалитета. Упоредо с тим се у украшавању опажа преузимање облика са старијих стећака са неспоразумима карактеристичним код механичког подражавања. Репертоар фигуралних и орнаметалних мотива на стећцима је доста широк. Наилази се на орнаменте и композиције којима су као узор служили антички надгробни споменици сачувани на херцеговачком тлу, али исто тако и на упрошћене и огрубљене украсе познате у савременој уметности готике. Композиције са представама лова и игара понављају мотиве са европског текстила и савременог декоративног сликарства. Верује се да је и хришћанска и дуалистичка симболика играла улогу у декорисању босанских надгробних споменика.[7] Симболички елементи су тражени и у писму натписа стећака, али је то резултат неспоразума и заблуде. Слова којима се услед сличности са крстом приписује симболички значај и због којих се доводе у везу са симболизмом слова из ранохришћанских времена,[8] имају такав облик просто због тога што су механички пренета из обичног пословног писма, дипломатичке минускуле, на камен, где се обично употребљавају облици епиграфског писма. Повеље и писма не само босанских канцеларија, већ и дубровачке и српске, били би препуни симболизма кад би се проблематични поступак доследно применио. У самим натписима стећака се изричито каже да су их „секли" ковачи, а честе грешке, наопако постављена слова и сл., јасно одају да су неписмене занатлије резале у камен текст који је неко

писмено лице исписало на хартији дипломатичком минускулом. Али то није једина заблуда у вези са историјом писма у Босни. Веровало се да је у Босни употребљавана једна особита варијанта ћирилског писма тзв. „босанчица". Створени су чак и ружни и непрактични знаци који би требало да у штампаном тексту одразе специфичност овога писма. Писмо босанских текстова је, међутим, савремена дипломатичка минускула употребљавана подједнако и у Србији и Дубровнику. Најновија истраживања су показала да је ово писмо поникло у српској краљевској канцеларији у време краља Милутина и да босанска канцеларија дуго није марила за нове и практичније облике и остајала при традиционалном литургијском уставу. У Босни се дипломатичка минускула укоренила тек кад је сасвим победила у канцеларијама Србије и Дубровника.[9]

Још крајем XIX века се укоренило мишљење да су стећци специфично везани за босанске јеретике и да представљају „богумилска гробља". Понегде се и данас сматрају за богумилске споменике и о њима се говори као о богумилској уметности.[10] Стећци су до те мере били здружени са босанском црквом да се чак покушавало негирањем „богумилског" карактера стећака негирати јеретички карактер босанске цркве. Данас се може са сигурношћу рећи да су стећци постављани и на гробове крстјана и чланова босанске црквене јерархије, али исто тако и да су верници правоверних хришћанских цркава сахрањивани под овом врстом споменика. То нам понегде изричито потврђују и натписи. У Величанима под једним стећком лежи „раба божија Полихранија, зовом мирским госпоја Радача", а на једном стећку код Травника натпис каже да је то гроб мужа „праве вере римске". Један део некропола се налази око цркава, што само по себи много говори против „богумилске" тезе. Ипак се не сме губити из вида чињеница да се ова врста споменика на читавом Балкану налази само на територијама које су се налазиле у саставу босанске државе и у блиском суседству (залеђе Далмације, западна Србија), и да су у највећем броју сачувани у крајевима где је била распрострањена босанска црква. У Херцеговини се присуство крстјана може доказати само око Неретве и у Конац-пољу код Невесиња, а стећци су раширени на много већем подручју. Но ту су у њиховом ширењу, као што је већ подвучено, одиграли власи важну улогу.

За време док се обичај подизања камених надгробних споменика ширио од богатијих и угледнијих слојева међу

широке масе становништва, врхови феудалног друштва су напредовали крупним корацима. Врло живи и чести контакти са околним државама, нова улога Босне у политичком животу Балкана, узвишени краљевски ранг владаоца захтевали су да се бар двор и непосредна околина краљева прилагоде формама и обичајима који су владали у тадањем свету. Твртковa владавина је и у томе морала значати прелом, али нам је баш из тога доба сачувано сувише мало података да би смо могли створити јаснију и поузданију слику. Вероватно се много штошта мењало упоредо са реорганизацијом која је уследила после Твртковог крунисања. Може се само претпостављати да су у први мах били јаки утицаји Србије, али да, као и у другом, нису остали трајни.

У току даљег развоја у коме од почетка XV века учествују и дворови обласних господара преовладала је у Босни витерско-дворјанска култура, која је била раширена у читавој средњој и западној Европи, а најјасније изражена у Француској и Низоземској. Атмосфера јесени средњега века била је неоспорно захватила и врхове друштва у Босни. Оскудност изворне грађе, пре свега отсуство литерарних и ликовних споменика, онемогућава нам, међутим, да сагледамо дубље и свестраније какве је облике и изразе она добила на нашем тлу. Ми смо само местимично у стању да на основу трагова и индиректних података запазимо извесне спољашње манифестације читаве атмосфере, док веома битне компоненте морамо оставити недирнуте.

И кроз наше преоскудне податке јасно се опажа да су се босанска господа трудила исто онолико колико и њихови савременици, да у општој тежњи за стилизацијом и улепшавањем живота удесе свој амбијент са што више сјаја и угодности. Херцег Хрвоје је на врхунцу своје моћи засновао читав град Јајце по узору на Castell d'uovo свога врховног господара Ладислава Напуљског. Град је после његове смрти дошао у руке босанских краљева и постао, нарочито пред крај босанске државе, омиљена резиденција Котроманића. Од средњевековног Јајца је веома мало остало, али још увек довољно да се и на основу малобројних фрагмената осети да је архитектонски оквир замка био изграђен у стилу готике са великом техничком зрелошћу. У декорацији долазе до изражаја хералдички знаци које је босанско племство прихватило од својих савременика у западној и средњој Европи. Најновији резултати ископавања Бобовца, краљевске резиденције у XV веку, изнели су на видело материјал који сведочи о изванредном нивоу декорације. Поред фрагмената

веома лепе пластике откривени су и остаци зидног сликарства у дворској капели.[11] И овде све што је откривено припада уметности готике, заједничкој читавој Европи. Али већ овде, после другога града, престаје наша евиденција. Од осталих замкова је премало сачувано и недовољно проучавано. Унајмљивање мајстора из приморских градова, међу њима и сликара, од стране других обласних господара може бити знак да се и на њиховим дворовима слично поступало.

Случајно очувани тестаменти и пословни документи показују да су босанска господа прибављала и чувала скупоцено златно, сребрно и кристално посуђе, које је било видљиви знак богатства и раскоши. Рађено увек са уметничким амбицијама, оно је служило идеалу улепшавања живота и било истовремено омиљени облик поклона, који су измењивани при сваком дипломатском и другом контакту. Комади скупоценог посуђа су у правом смислу кружили између европских дворова, јер се много пута оно што је примљено као дар поклањало на другој страни. Тако је, то знамо случајно, једна златна купа херцега Стефана, дарована Венецији, отишла отуд као поклон Републике султану Мехмеду II. Посуђе је у Босну долазило као поклон, али је исто тако израђивано и набављано на страни. Понекад су унајмљивани и страни мајстори специјално за ту сврху. Тако је херцег Стефан неко време држао у својој служби једног златара из далеког Брижа. Тежња за раскоши је долазила до изражаја и код одеће. Велики број пословних докумената нам сведочи о набавкама најскупоценијих тканина за босанске дворове. Тканине и делови одеће су такође радо измењивани као поклони. Скупоцена одећа представља знатан део имовине коју је херцег Стефан имао у својим последњим данима и завештао својим наследницима.

Карактеристична тежња да се живот одвоји од обичне стварности и подигне у сферу идеалног, опажа се и у Босни. Господа су се кретала богато и свечано одевена, окруженаројевима пратилаца, са којих се такође одбијао део сјаја. То је нарочито долазило до изражаја у разним свечаним приликама. Одјеке тога осећамо само понекад у сувим и пословним дубровачким писмима. Из несачуваног извештаја дубровачких посланика који су били на свадби краља Томаша и Катарине, кћери Стефана Вукчића Косаче, је нешто од задивљености прешло и у владин одговор тим истим посланицима. „Разумели смо — пишу дубровачки већници — како је дошао војвода Стефан са много лепог света“ и како краљ и војвода „se ano amorizato e se amorizano insembre granda-

mente con grandissimi onori lun laltro". Из те шкрте реплике на посланичко писмо се може ишчитати да се међу босанском господом неговао церемонијал. То се уосталом, опажа и код података о деловању посланика. О великим свечаностима немамо других података сем да су дуго припремане, нарочито кад су у питању била свадбена славља. Тада су позиви одлазили и далеко ван граница Босне. Градске републике су учествовале у слављу преко својих посланика. Дубровчани су сигурно знали колико домаћинима ласкају похвале велепном слављу, па су у више разних прилика изјављивали да је свечаност значила најлепши дан који је Босна икад видела.

Све је то било повезано са јаким подвлачењем хијерархијског устројства. Без обзира на стварни однос снага краљ је увек имао прво место и, колико знамо, нико га није лишавао почасти које му по достојанству припадају. У огледалу дубровачког деловања можемо опазити да се тачно знало коме каква титула припада, ко се како има ословљавати, ко добија вредније дарове итд. Величина посланстава, њихова пратња и дарови били су тачно дозирани према угледу личности и важности тренутка. Обазриви Дубровчани ипак нису успевали да избегну приговоре од својих босанских суседа, кад би се ови осетили занемарени у односу на друге. Нарочито мучна је била ситуација приликом испуњавања обавеза за уступање Конавала. Војвода Сандаљ је месецима мучио Дубровчане разним ситним захтевима страхујући да би могло изгледати да је Радослав Павловић добио више части и да је њему дарована лепша палата у Дубровнику.

У коликој мери је босанској господи успело да се изједначе са својим савременицима на истој хијерархијској лествици, показују брачне везе које је европско племство склапало са босанским дворовима. Босанска господа очигледно нису сматрана за егзотичне и сирове странце. О томе нам сведоче и понеке белешке савременика. После великог славља у Будиму 1412. је чак до Пољске дошао глас о турнирским вештинама босанских племића. Италијански најамнички капетан Брољо да Лавело, који је добро познавао италијанско друштво средине XV века, био је задивљен личношћу краља Томаша с којим се срео 1452. Забележио је да се не сећа да је икада видео лепшег и достојанственијег господина од босанског краља, он је превазилазио и Федерига од Урбина, који је очигледно био Брољов идеал.

Колико нам сачувана изворна грађа допушта да видимо, босанска господа се нису јављала у улози мецена. Држали су око себе групе музичара и „глумаца", у старом смислу те речи која је тачно одговарала оновременом „joculator" и „жонглер". Изузетак би био херцег Хрвоје када бисмо могли бити сигурни да је Манојло Грк, његов наводни хроничар, посведочен тек почетком XVII века, стварно постојао. Херцег Хрвоје се иначе појављује као наручиоц рукописа, јер су, по свој прилици, и књиге спадале у оно што је један господин који држи до себе морао поседовати. Сачуване су две богато илуминиране књиге приређене за сплитског херцега ткзв. „Хвалов рукопис", данас у Болоњи, и „Хрвојев мисал", данас у Цариграду. Иако је један писан глагољицом „по закону римском блаженога Петра и Павла цркве римског двора", а други ћирилицом „от руки Хвала крстјанима" „в дни епискупства и наставника и савршитеља цркви босанској господина деда Радомира", ипак је уметнички карактер њихових украса једнак. Заједнички им је чак и један мајстор минијатуриста из круга готичких илуминатора из Далмације.[12]

Обновљена црквена архитектура од краја XIV века морала је бити помагана од краљева који су се све изразитије испољавали као католици. Она нам, међутим остаје сасвим непозната, делом због тога што су споменици пропали, делом због тога што су средњевековни делови утопљени у доцније дограђиване комплексе и недовољно проучени.

О менталитету и начину живота високих феудалних кругова могуће је створити какву такву слику, али о нижим слојевима властеле, који нису продрли у дворску средину, је немогуће било шта докучити. Једини извори који нам ту стоје на расположењу су лаконски кратки, клишетизирани и често неспретно стилизовани натписи са стећака. У њима ипак помало долази до изражаја оно што је, по свој прилици, било карактеристично за менталитет овог слоја: хваљење угледа у „дружини", јуначких дела и верности, „почтене" и „верне" „службе", и приврженост „племенштини", на којој се, како се често подвлачи, налази гроб племенитог мужа. Кроз све то пробија патријархална једноставност једног слоја одвојеног од рада и посвећеног ратовању и службовању достојном његовог положаја.

Исто тако непозната нам остаје култура варошког амбијента. Већ по саставу тргова и градских насеља и водећој улози трговаца се може наслутити да је овде основни тон одређивало грађанство приморских градова. Оно је свакако

доносило елементе материјалне културе из приморских градова и помагало да се они афирмишу. Оно је, по свој прилици, наметало и трезвени и рационалистички дух који карактерише менталитет грађанства у Приморју. Ова друштвена средина се морала јако разликовати и од дворских гнезда великих феудалаца и од малог племства, укорењеног на баштинама, поносног на свој положај ратника и јунака. Идеали штедљивих и радиних трговаца и занатлија били су сасвим супротни идеалима поноситог и ратоборног племства. Више од тога је о култури босанских тргова немогуће рећи, чак и најважније питање: колико су је одређивале нама сасвим непознате форме живљења села, одакле се регрутовао велики део становника, а колико је свој печат ударило Приморје, мора остати без одговора.

8. УНУТРАШЊЕ БОРБЕ И ПОЧЕТАК ТУРСКОГ ПРИТИСКА

Измирење Босне с краљем Жигмундом добило је свој блистави и спектакуларни израз када су се у пролеће 1412. на угарском двору у Будиму нашли на окупу босански обласни господари с краљем Остојом и српским деспотом. Краљ Жигмунд, који се управо измирио с пољским краљем и тим поводом приредио велике свечаности, могао је свету да покаже колики га вазали служе, а босанска господа су добила прилику да се афирмишу у ритерско-дворској средини која им је била узор и идеал. Одјек овога славља налазимо код пољског хроничара Длугоша који бележи да су се босански витезови прославили на витешким играма. Најважније од свега је ипак било да се тиме завршила жилава и упорна борба између Босне и Угарске која је, с малим прекидима, испуњавала деценију и по босанске историје и гутала огромна средства и снаге. Изгледало је да Босни у новој политичкој констелацији пада у део и нова улога.

Већ у почетку 1413. војвода Сандаљ Хранић је и као зет деспота Стефана и као вазал краља Жигмунда увучен у ратовање против Турака. Када је Бајазитов син Муса жестоко опустошио земље Стефана Лазаревића, потукао српску војску и срушио неколико градова, деспот се с једне стране повезао с Мусиним братом Мехмедом, а с друге затражио

ПЕЧАТ СА ПОВЕЉЕ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈИЋА ИЗ 1419.

ПЕЧАТ СА ПОВЕЉЕ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈИЋА ИЗ 1419,
ДРУГА СТРАНА

помоћ од краља Жигмунда. Сандаљ је тада привремено напустио ратовање против Котора, који није удовољавао његовим захтевима, и пошао у Србију, где је заједно с Иваном Моровићем и деспотом Стефаном ратовао против Мусе. Учествовао је у одлучном боју код Чаморлуа под Витошем, где је Муса погинуо и Дубровчани су доцније говорили „како се је господство Ти храбро и племенито понело при господину деспоту и цару турском". Ово ратовање је у ствари највише помогло Турцима, јер су створене могућности да се обнови и учврсти османлијска моћ пољуљана за време борби између Бајазитових синова.

У међувремену се из темеља променила ситуација у Босни. Сандаљево одсуство је искористио Хрвоје Вукчић и почео да напада његове области. Тешко је погодити мотиве који су руководили сплитског херцега да још једном у Босни распали пламен унутрашњих борби. Можда је желео да поврати изгубљене позиције у доњој Неретви и Дријевима, где га је Сандаљ раније истиснуо. У сваком случају, на његове поступке је најжешће реаговао краљ Жигмунд. Мучки напад на земље великаша који је био заузет у рату с Турцима пружио му је повода да у јуну 1413. Хрвоја прогласи за одметника и нареди угарским великашима и Сандаљу да га нападну. Сплит се на вест о сукобу између краља и херцега побунио и збацио Хрвојеву власт; Брач, Хвар и Корчулу Жигмунд је уступио Дубровчанима, а поседе на босанским границама дао хрватским великашима. Убрзо је Хрвоје изгубио и имања у Славонији и почео да моли да буде враћен у милост краљеву позивајући се на своју верност, чланство у змајевом витешком реду основаном од Жигмунда; подсећао је да је кумством везан за краља, нудио да суд великих феудалаца испита његову кривицу, стављао је у изглед да ће прећи у католичанство; али помало и претио да ће се тужити целом свету да се краљ није држао обећања на која се заклео, и да ће тражити помоћ, и при томе спомињао Турке и њихову намеру да нападну Угарску. Тога пута Жигмунд није био спреман ни на какво попуштање, тврдило се да неће да чује за уговоре или погађања.

Хрвоје је после тога затражио помоћ у Венецији. Молио је да Република посредује код краља Жигмунда и Сандаља, а у исто време нудио да помогне завођење власти у Далмацији купљеној од Ладислава Напуљског. Тренутак је био сасвим неповољан, јер је Венеција у августу управо склопила примирје са Жигмундом. Стварну помоћ је Хрвоје добио једино од Турака, који су се управо били стабилизовали

и оспособили за даља освајања. Нема никакве сумње да управо Хрвоју припада сумњива слава да је Турке увукао у босанске унутрашње борбе и да је босанску државу довео у положај султановог трибутара.

У мају 1414. Хрвојев протовестијар Дубровчанин Михаило Кабужић довео је у Босну један велики одред Турака који се поделио на три дела, од којих се један упутио према Загребу. Турци су жестоко пустошили крајеве до којих су допрли и у августу се вратили с пленом. Тако је Босна поново постала поприште турских пустошења. Она је дотле била сразмерно поштеђена, јер су Турци загосподарили њеним прилазима сасвим уочи велике прекретнице код Ангоре. Сада је, међутим, започео други период турског притиска, који није прекинут све до пада Босне.

С Турцима се појавио на босанској позорници бивши краљ Твртко II Твртковић. Њега су довели Турци вероватно по Хрвојевој жељи да би потиснуо Остоју, који се још увек верно држао према Жигмунду и баш 1414. добио потврду својих земаља и градова. Твртко се држао у једном делу земље, и чуван од Турака ширио круг својих присталица. Већ у августу је имао на својој страни Павла Раденовића и преко посланика саобраћао с Дубровчанима. Остојин положај ипак није поколебао, јер видимо да и у марту 1415, после трећег турског похода у Босну, Дубровчани још увек њему исплаћују дохотке. Противнике Хрвојеве су честа турска пљачкашка крстарења натерала на потпуну пасивност. Краљ Остоја се затворио у своје градове, а Сандаљ је био принуђен да се откупљује великим даровима. У пролеће 1415. у Дубровнику се знало да следећа војска коју је спремао Исак-бег неће пљачкати Босну, јер је она покорна и плаћа данак султану.

Борбу против Хрвоја су преузели Угри. Они су у фебруару 1415. предузели један поход против њега, а затим, по краљевом наређењу, сакупили велику војску с циљем да потисну Турке из Босне и рашчисте ситуацију. Та војска на челу са угарским великашима, бановима суседних области ушла је са севера у Усору, средином јуна била под Добојем и наставила према средишту босанске државе. У међувремену су стигли и Турци које је сакупио Исак-бег, тако да је у Лашви, у другој половини јула, дошло до битке између угарске и турске војске. Сукоб се завршио поразом Угара и готово сви заповедници су пали у турско ропство или у руке Босанаца, вероватно Хрвоја. Неки су се избавили плаћајући велики откуп, а неки су изгубили животе. Овај

угарски пораз је потпуно преломио краља Остоју и Сандаља, тако да су се измирили с Хрвојем и напустили сасвим краља Жигмунда. Иако су на угарској страни учествовали у бици неки Босанци, после битке је „цела Босна једнодушна против Угара". Султан је потврдио Остоју за краља Босне, тако да је Твртко II био поново присиљен да се повуче. Заробљени угарски команданти су тајно поручивали да су „Угри потпуно изгубили Босну". Заиста се Жигмундов успех, постигнут пре четири године после дугих и тешких борби, наједном изјаловио. Више никада он није крочио у Босну и највише што је доцније постизао било је признавање вазалске верности, од стране босанског краља најчешће упоредо с истом обавезом према Порти. У ово време је, највероватније, ликвидирана угарска усорска бановина. Босанци су хтели да крену у новој ситуацији и корак даље и преотму српском деспоту, Жигмундовом вазалу, важну и богату Сребрницу. У томе су их, међутим, омеле нове жестоке унутрашње борбе.

Упоредо с тежњом да уклоне све последице недавног потчињавања краљу Жигмунду, неки од босанских господара су желели и да пречисте рачуне из претходних година. У Босни ни сада није било стварног јединства осим у односу на Турке и Угарску. Хрвоје се држао по страни окупљен плановима да уз помоћ Венеције или напуљске краљице поново завлада Сплитом и острвима која је краљ Жигмунд уступио Дубровчанима. Остоја и Сандаљ су сковали заверу с циљем да се ослободе Павла Раденовића, према коме је Остоја имао пуно разлога да буде непријатељски расположен, јер је стао на страну његовог супарника Твртка II.

На једном састанку краља и великаша у Сутјесци за време шетње изван града краљеви људи уз помоћ Сандаља и Вукмира Златоносовића ухватили су Павла Раденовића и његовог сина Петра. Павле је покушао да бежи али је ухваћен и погубљен, док је Петар одведен у Бобовац где је требало да буде ослепљен. Све је изведено и приказано као казна за издајство. Сандаљ је говорио дубровачком посланику који је био сведок крваве сцене да је задовољио правду као што то и дубровачка господа раде: „Ко почини издајство у Дубровнику томе се сече глава, тако чиним и ја са другим верним Бошњанима". Кнезу Павлу и његовом сину Сандаљ је стављао на терет издајство према угарском краљу и према босанској краљевини. Павлове земље су одмах подељене, али није познато како. Зна се само да је војводи Вукмиру

Златоносовићу, који је у заверу увучен тек на дан убиства, било намењено Олово и он је пошао да преузме град.

Овај крвави обрачун је могао остати без тешких последица можда једино у случају да је затрвена цела Павлова породица. Али остао је слободан Павлов млађи син Радослав, способан да се бори и свети очевим убицама. Поред тога, краљ Остоја и Сандаљ нису ослепили Петра Павловића, већ су одлучили да га одведу у главни град Павловића Борач. Како се Петар ослободио није познато, види се само да у јесен те године води борбу са својим противницима. Павлови синови су добили помоћ од Турака и изазвали ново пустошење Босне. Крајем новембра 1415. Сандаљ је већ био толико угрожен да се очекивало да ће његова жена побећи у Дубровник. Нема никаквих вести о томе како се према свему што се десило у Босни држао херцег Хрвоје. Његови односи с краљем Остојом и Сандаљем сигурно нису били срдачни у време убиства Павла Раденовића. Дубровачки посланик је тада рачунао да ће се краљ Остоја и његова дружина радовати што су Турци, упућени без сумње од Хрвоја против земаља крчких кнезова, били рђаво вођени. Но Хрвоју више није било дато да делује на судбину Босне; већ у априлу 1416. он је умро.

Ратовање Павлових синова против Сандаља Хранића се продужило и у пролеће 1416. У друштву с Турцима они су пустошили све Сандаљеве земље у близини Приморја и у више махова избијали на дубровачке границе и наносили штете дубровачким поданицима. Град је имао тешкоћа и са многобројним бегунцима који су се склањали од „страха турског“. У другој половини године су се већ осетиле последице дуготрајног ратног пустошења, па су на капије Дубровника нагрнули изгладнели становници из залеђа. Просећи они су се трудили да сачувају голи живот, а дубровачка влада је била присиљена, страхујући од болештина које су харале међу овим људима, да месецима обнавља забрану пуштања у град и наређења да се отерају.

Поред „смртног непријатељства међу босанским баронима због смрти кнеза Павла“ о коме су Дубровчани јављали краљу Жигмунду, појавило се на другој страни и питање Хрвојевог наслеђа. Херцег сплитски није као Павле Раденовић оставио за собом наследника способног да одбрани очевину. Хрвојев син Балша, свакако већ пунолетан, уопште се не примећује. Хрвојеви наследници у правом смислу били су тек синовац Ђурађ Војсалић и његови потомци. Али они више нису имали ни мали део велике Хрвојеве територије.

Сасвим је слабо познато како се осипала држава моћног херцега. Изгледа да је највише приграбио краљ Остоја једним вештим потезом. Он се на босански начин лако развео од своје жене Кујаве и у лето 1416. оженио Хрвојевом удовицом Јеленом. Преко ње је добио већи део Хрвојеве области и на тај начин знатно проширио онај део Босне који је био потчињен краљу. Од тада је Јајце остало под влашћу крунисаних Котроманића. Омиш је Хрвојева удовица још пре друге удаје дала своме брату Иванишу Нелипчићу. Босански краљеви су доцније много пута потезали право на овај град вероватно као део Хрвојеве баштине. Нестанак Хрвоја и присаједињење његове области краљевој земљи створили су услове за јачање краљевске власти. Било је, међутим, потребно још неколико година да се то осети. У овим данима је због опште закрвљености краљев углед пао до најниже тачке.

У другој половини 1416. појавио се султан Мехмед као посредник за мир међу својим вазалима. Упутио је два своја посланика да уговарају мир међу господом и у ту сврху је био сазван станак. Упркос тешкоћама због узајамног неповерења станак се сабрао изгледа без краљевог присуства. Ту је донета одлука да се ухвате и затворе краљ Остоја и кнез Драгиша Дињичић. Одлука о хватању и „везивању" краља могла је бити донета свакако због тога што је приликом убиства кнеза Павла погазио „вјеру господску". У сваком случају, краљ није пао у руке сабора, јер је, обавештен шта му се спрема, успео да побегне. Покушај помирења је тиме пропао а непријатељства су се продужила несмањеном жестином.

Краљ Жигмунд је био врло незадовољан обртом ситуације у Босни и сматрао је и краља и обласне господаре одметницима и турским савезницима. Боравећи стално далеко изван Угарске, није ништа могао предузимати сем конфискације босанске имовине у Дубровнику, којој су се његови верни поданици успротивили. Изгледа да су у време босанских унутрашњих борби неки Босанци заједно с Турцима упадали и пљачкали угарску територију. Против њих је крајем 1416. Пипо Спано, некадашњи босански противник а сада заштитник угарских јужних граница, предузео један поход, чији резултат остаје непознат.

У току 1417. ситуација у Босни није се битно променила. Дубровчани су говорили да је „ово босанско краљевство у уобичајеном великом раздору између господе и барона". Почетком те године краљ Остоја је променио табор и стао на

страну Сандаљевих непријатеља. Он је ратовао у Хуму, заузео Сандаљев Благај, потчинио себи властелу из Хума и Крајине. Под краљеву власт је тада дошао и кнез Гргур Николић, господар Поповог Поља. Сандаљ Хранић је у то време био скоро потпуно истиснут из земаља у Приморју, у најбољем случају сачувао је Драчевицу с Новим. Била је то најнижа тачка до које је велики војвода пао у току читавог живота. У исто време краљ Остоја није никад био ближи своме циљу да сломи обласне господаре и заведе своју непосредну власт над читавом територијом. Павле Раденовић је убијен помоћу Сандаља, Хрвоје је умро и његова област се распала; сада је користио жеђ за осветом Павловића да сатре Сандаља. Из читавог његовог деловања се види да је без много обзира и не бирајући нимало средства упорно спроводио један план који је имао да врати краљу ону моћ и ауторитет које је уживао Твртко I. Али за остварење тога плана остало му је премало времена.

Последње акције краља Остоје биле су посвећене сузбијању трговине робљем. Од како су Дријева дошла у његове руке почео је да забрањује продају људи. Против те љаге која је лежала на Босни он је устајао још за време своје прве владе, када је у тој ствари продужавао политику краља Дабише. Дубровчани су били сагласни па су и сами својим људима у тргу на Неретви строго забрањивали да учествују и посредују у срамној трговини која је, по њиховим изјавама, бацала сенку и на Дубровник. Од тада је трговина робљем у веома великој мери смањена све до последњих година босанске државе, када је поново процветала деловањем „робаца" већином влаха који су хватали људе и продавали их Турцима.

Остоја је умро највероватније у септембру 1418. Сукоби у Босни су тиме добили нови импулс. Већ у другој половини месеца провалили су поново у земљу Турци. Овога пута, по својој прилици, дошли су у помоћ изолованом и тешко притиснутом Сандаљу. Помогли су му утолико што је местимично успео да потисне Петра Павловића. Видимо да је до краја године повратио своју половину Конавала. Ситуација се у целини ипак није променила. За краља је изабран Остојин син Стефан, уз кога су остали Петар Павловић и властела која је раније стајала уз Остоју. И нови краљ је још неко време сачувао власт над Хумом. На њега је велики утицај вршио Дубровчанин Михаило Кабужић, некадашњи протовестијар Хрвојев. Босански великаши су били незадовољни што краљ највише верује њему и што је утицајнији као

саветник од сваког босанског властелина. Кабужић је свој утицај користио, пре свега, против Дубровника, наговарајући краља да лако може освојити Стон, јер је град слабо утврђен а његово полуострво незаштићено. Стефан Остојић се сасвим озбиљно занео овом идејом и обећавао да ће подухват остварити чим не буде имао сметње од Угара и Турака. Због Кабужићевог роварења и преговори о обнављању уговора између Босне и Дубровника наишли су на тешкоће. Обично се све свршавало издавањем повеље на основу дубровачког концепта који је скоро дословно понављао раније повеље босанских краљева. По наговору Кабужића, краљ је покренуо питање Сланског приморја за које Дубровчани нису плаћали никакав трибут и питање Хрвојеве куће и земљишта дарованог за уступање „Нових Земаља". У погледу земљишта дарованог од Остоје, Дубровчанима је предочено колико би војника и разних служби краљ имао од 36 села за које они никакву „службу" не дају Босни. Краљ је уз то тражио Хрвојеву кућу и остало као „краљевска добра" (bona regalia), јер све то припада њему а не Јеленици, Хрвојевој удовици и наследници. Своју маћеху је уосталом млади краљ ускоро затворио. Дубровчани су против оба захтева имали јаке аргументе засноване на повељама и уговорима, тако да је краљ попустио и марта 1419. издао уобичајену повељу.

Сандаљ, још увек усамљен и непријатељски расположен према новоме краљу, ступио је у преговоре с Дубровчанима нудећи да прода своју половину Конавала. Дубровнику се тако указала прилика да добије бар део жупе за којом је тежио скоро три деценије. Босански војвода, још пре четири године љут што су Дубровчани жупу тражили од краља Жигмунда, дао је сада сам иницијативу натеран, вероватно, финансијским тешкоћама и несигуран да ће је сачувати од насртаја Павловића. За Дубровчане је ствар била ризична јер се није могло знати како ће реаговати Сандаљеви противници, па ипак нису хтели да пропусте ретку прилику. Одлучили су да приме део Конавала без краљеве потврде, али су околишним путем обезбеђивали краљеву сагласност и покушавали да наведу Петра Павловића да и он прода своју половину.

Преговори са Сандаљем су се далеко лакше свршили него поседање добијене половине Конавала. У јуну су измењане повеље којима је босански војвода с браћом дао свој део Конавала с људима и земљиштем, а Дубровчани заузврат 12 000 дуката, палату у Дубровнику, поседе у жупи,

наследно дубровачко племство и стални годишњи трибут од 500 перпера. Али чим су дубровачки изасланици примили у посед добијени део жупе плануо је устанак предвођен од стране незадовољних властеличића којима је претила опасност да у дубровачком аграрном систему изгубе све своје повластице и постану кметови. Дубровник је против устаника морао подићи војску и позвати у помоћ војводу Сандаља. Побуна је у току августа угушена, али Дубровчани ни после тога нису имали мира, па су тим више прегли да добију и другу половину Конавала, јер је без ње тешко било одржати оно што су добили. Користећи примирје које је било између краља, војводе Петра и Сандаља и преговоре вођене с Павловићем, они су издејствовали у децембру повељу Стефана Остојића, којом им је потврђена не само Сандаљева, већ и Петрова половина Конавала и град Соко. Краљу је требало за то плаћати 500 перпера годишњег трибута. Краљев акт, међутим, остао је без практичних последица, јер се ситуација убрзо из темеља променила.

Већ пред крај 1419. опажени су знаци да се привремени престанак непријатељстава ближи крају. Када је краљ Стефан Остојић почетком септембра преко војводе Павла Радивојевића нудио Венецији савез против свих њених непријатеља, очекивало се да ће не само помоћи при заузимању Трогира и Сплита већ поћи и против Балше. Пошто је Сандаљ био у пријатељству с Балшом, краљева акција би морала бити уперена и против њега. На планове против Сандаља указује и молба да Венеција стави на располагање краљу Стефану своје галије. На другој страни, и Сандаљ је крајем године радио против Петра Павловића. Посредством Дубровчана уговарао је с властелином Алексом Пaштровићем да му преда град Бијелу, који је овај чувао Петру Павловићу. У то време је Сандаљ већ био обезбедио нову турску помоћ.

У јануару 1420. у Босну је провалио скопски намесник Исак и нападао Петра Павловића и краља Стефана Остојића. Људи и једног и другог су се спасавали у Приморју, док су се они управо у тим критичним данима посвадили. Дубровчани су саветовали да се измире и посредовали чак преко својих посланика. Петар је почетком марта обезбедио на тренутак наклоност Исак-бега и почео да преговара са Сандаљем о миру. Кроз читав март су се водили преговори уз посредство Дубровчана који су тражили подршку и посредовање и других босанских великаша. Све се показало узалудно, јер је крајем месеца Исак потукао и убио војводу Петра. Сандаљ

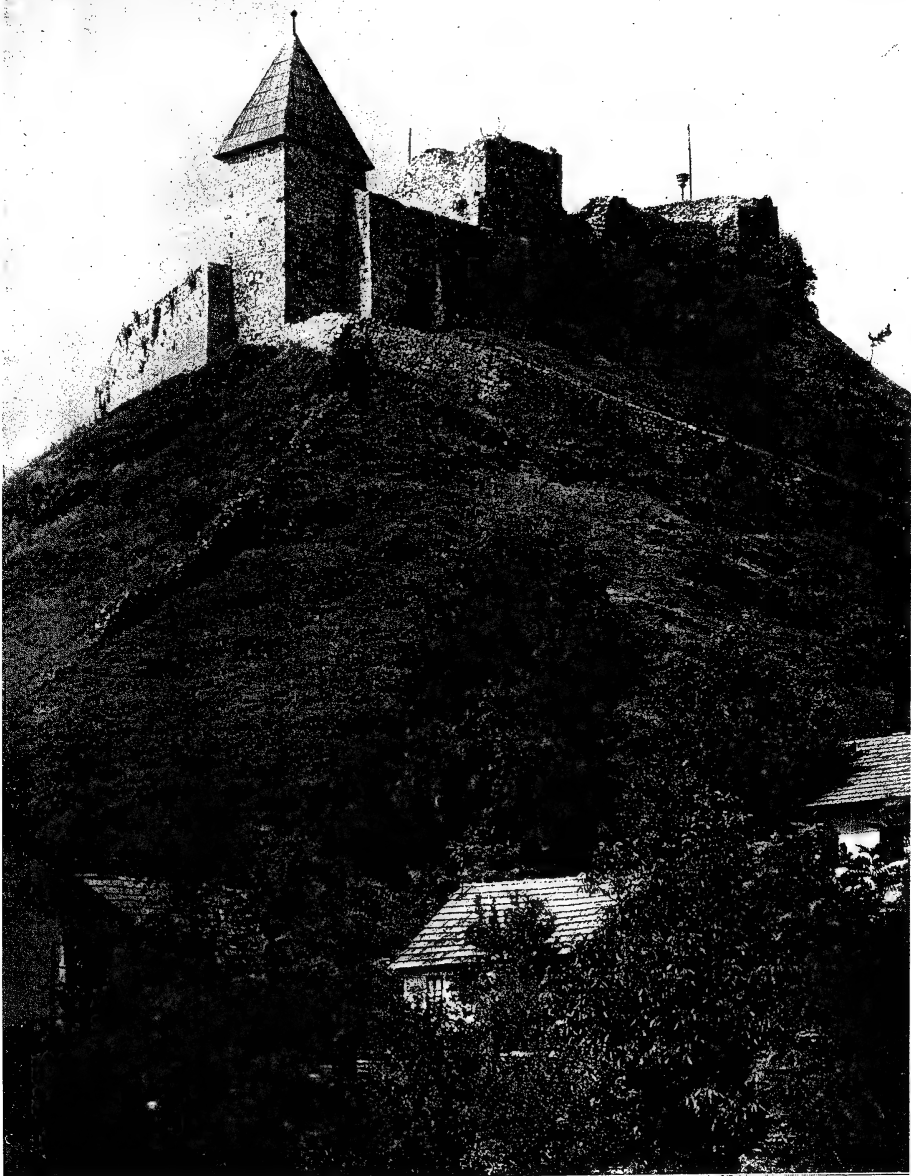

ГРАД ДОБОЈ.

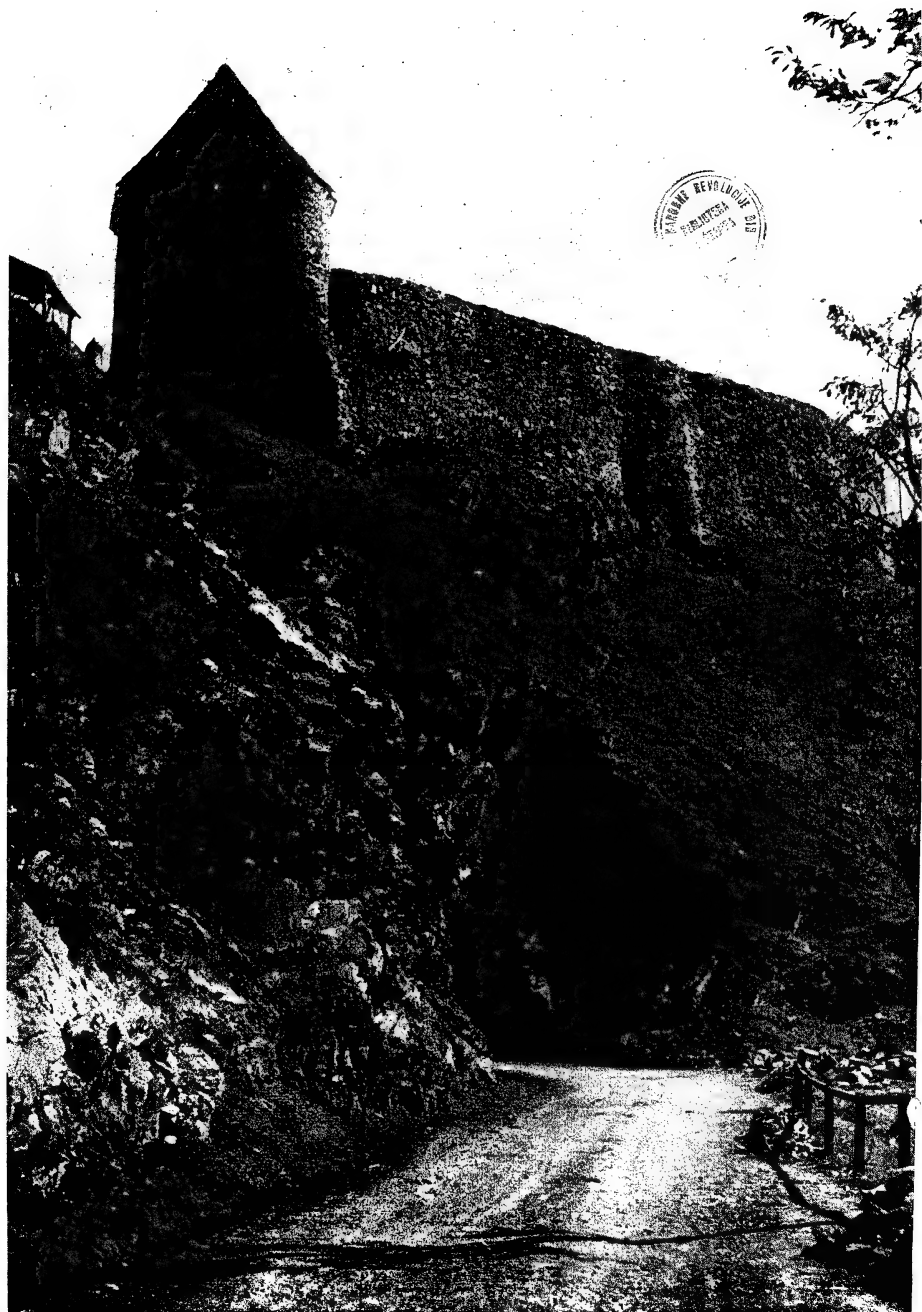

је нешто доцније спомињао овај догађај: „када се Петар Павловић изневери цару султану и уби га Исак царев војвода са царевом војском". Дубровчани су говорили да су Турци „многа зла сада учинили дошавши у Босну".

Сандаљ је све то користио да поврати своје земље и захвати шта може од пострадалих Павловића. Априла је посео њихову половину Конавала и после краће опсаде заузео град Соко. Повратио је власт над Поповим Пољем и, вероватно, над земљиштем око Неретве. Гргур Николић је морао да побегне на дубровачку територију и моли војводу да га опет прими у милост. За то време је претрпео штету на другој страни јер се Котор предао Венецији, а то је заувек осујетило све Сандаљеве амбиције у вези с овим градом. Прилично жестоко је протестовао и на крају се задовољио приходима од которског трга соли, које је и раније уживао.

Нагли преокрет у којем се Сандаљ вратио у стару моћ и снагу био је опасан за краља Стефана Остојића. Одмах после вести о погибији Петра Павловића, Дубровчани су изјавили саучешће краљу и краљици и убеђивали их да се помире са Сандаљем. Било је то прекасно, јер је Сандаљ већ стајао уз другог краља, који се, вероватно опет уз турску подршку, појавио у Босни. Већ у другој половини маја 1420. донесена је у Дубровнику одлука да се дарује краљ Твртко. Овога пута он се врло брзо и сигурно учвршћивао. После месец дана се очекивало да ће он држати станак с властелом, и Дубровчанима се чинило да на њега треба пребацити преговоре и тражење потврде за Конавле. Питање ове жупе је поново постало двоструко актуелно, с једне стране због тога што је Сандаљ крајем маја уступио и половину Павловића, добијену од Исак-бега, а с друге стране због крупних промена у босанској држави. Краљ Твртко II је заиста средином августа потврдио обе половине Конавала, мада је и овај акт остао без практичних последица, бар што се тиче дела Павловића. Краљ Твртко је боравио у Подвисоком и имао уз себе скоро сву властелу која се јављала само нешто раније у повељама Стефана Остојића.

У октобру 1420. склопљен је мир између Сандаља и Радослава Павловића, а тиме је и овај последњи прешао на страну Твртка II. Крајем маја је још Радослав био веран Стефану Остојићу, почетком новембра у својој повељи говори о „бившем краљу Стипану". Изгледа по свему да је

_______ ГРАД ВРАНДУК

Остојић средином године и формално свргнут и лишен подршке обласних господара и великаша. Ипак он није лако уступао своје место. Још почетком 1421. рачунао се у његове људе кнез Твртко Боровинић, који је оштетио дубровачке трговце у Високом. И у априлу те године Стефан Остојић је још био активан. Упутио је свог посланика у Венецију, предлагао склапање савеза и нудио да обнови уговоре које је његов отац имао с Републиком. Венецијанцима се чак чинило да с њим вреди преговарати о утврђивању Дријевског трга. После тога се прекидају вести о Остојином сину. Умро је вероватно пре априла 1422. када је његова мајка Кујава, с којом је краљ био кроз читаво време своје кратке владе, затражила од Дубровчана да је препоруче краљу Твртку и војводи Сандаљу.[1]

У Босни већ средином 1421. нико није рачунао са Стефаном Остојићем. Дубровчани су код краља Твртка месецима држали посланике и плаћали му дужне трибуте. С њим су средином августа обновили преговоре, а непосредно затим Твртко II је по други пут крунисан за босанског краља. Босна је опет била бар за кратко време уједињена.

ГЛАВА ШЕСТА

УЧВРШЋИВАЊЕ КРАЉЕВСКЕ ВЛАСТИ (1422—1454)

ИЗВОРИ

Извори за ово раздобље босанске историје се ни по саставу ни по карактеру не разликују битно од извора приказаних у претходном одељку. У пуном смислу речи, они представљају природан наставак извора за крај XIV и почетак XV века. Једино се може приметити да нас уколико идемо даље све више напуштају збирке штампаних извора и да смо све више присиљени да се непосредно обраћамо необјављеном архивском материјалу.

Домаће повеље су малобројније него икад. Сачуване су свега три и једна преведена и интерполисана у фалсификаторске сврхе.[1] Дубровачки документи на нашем језику нагло опадају по бројности, јер нас на самом почетку овог периода напушта *Кодекс Руска Христофоровића*. Као и раније ова група извора остаје ограничена углавном на уговорне исправе, разне потврде, признанице и сл.[2]

Дубровачка архивска грађа постаје бројнија и садржајнија, тако да су последњи периоди босанске историје најбоље познати. Одлуке трију Већа теку кроз читав овај период без иједног прекида, али су само делимично и врло несавршено објављене. До 1453. имамо на располагању непотпуне *Јоргине* изводе у већ раније поменутој збирци.[3] Писма и упутства су такође сачувана у далеко већем броју. Понекад имамо на располагању читаву владину преписку с посланицима у току једне мисије. Посланички извештаји и писма, на жалост, нису сачувани. Писма су нарочито бројна за време велике дубровачке дипломатске активности, када се Дубровник налазио у рату са својим босанским суседима Радославом Павловићем и Стефаном Вукчићем. Из времена рата с херцегом сачувана је читава књига концепата пи-

сама увезана без икаквог реда тек после више од једног века. Многа од тих писама немају забележен датум, али се време њиховог настанка могло утврдити, најчешће сасвим прецизно, на основу садржаја и одлука Већа.[4] Добар део писама је резимиран у поменутим Јоргиним изводима, а сасвим мало их је у потпуности објављено у дипломатару о дубровачко-угарским односима.[5] Пуну важност задржавају и у овом периоду архивске књиге осталих серија, нарочито *Lamenta de foris, Diversa Cancellariae, Diversa Notariae, Debita, Testamenta*.[6]

У погледу Млетачког архива нема никаквих промена. И за овај период се корисно допуњују *Јоргини* изводи[7] и *Љубићеве* Листине.[8] Известан број промаклих вести, међу њима и врло интересантних, саопштио је у својој расправи о босанско- млетачким односима *М. Шуњић*.[9] Не сме се превидети збирка докумената из Котора под млетачком владавином, објављена од *Г. Чремошника*, због важних података о привредним мерама херцега Стефана у Новом.[10] Захваљујући везама између Стефана Вукчића и напуљског краља Алфонса Арагонског, остало је нешто података о Босни и у архиву Арагонског Краљевства у Барцелони. Њих је прибавио и објавио још у првим деценијама овог века мађарски историчар *L. Thallóczy* у збирци повеља уз своје студије из босанске и српске историје, у којој има и других важних извора за овај период.[11] За ватикански архив поред две *Theiner*-ове збирке и старијих дела о црквеној историји мора се водити рачуна и о регестима папских була из XV века објављеним у Мађарској.[12]

Угарске повеље су такође и даље веома важне. Уз збирке наведене у претходном одељку (стр. 168) важно је навести повеље објављене уз велико дело о Угарској у доба Хуњадијеваца.[13] Понеки податак о Босни се среће и у савременој преписци, један врло интересантан из кореспонденције Енеје Силвија Пиколоминија, био је доскора превиђен.[14]

Наративни извори су врло оскудни. Два дубровачка хроничара нам саопштавају извесне вести на основу архивских докумената, те местимично добродолазе преносећи податке из несачуваних документарних извора. Понекад опет, као у случају рата Дубровника с херцегом Стефаном, некритичним коришћењем испретураних и недатираних писама изазивају крупне заблуде и сасвим искривљавају слику догађаја.[15] Један странац у дубровачкој служби у време поменутог рата оставио је неколеко драгоцених страница о својим доживљајима у нашим крајевима. То је Брољо да Лавело, најамнички заповедник у служби Сигисмонда Малатесте, господара Риминија, који је у својој у целини још необјављеној *Chronaca universale* описао предисторију рата Дубровника и херцега и ратне догађаје из 1451. и 1452. године. Одломак значајан за историју Босне објављен је на основу коректорских табака припремљених за публикацију хронике у новом издању Мураторија, с подацима о Брољу у дубровачкој служби и коментаром његових казивања.[16] Од на-

ративних извора из суседства значајни су *Константин Филозоф* за неке моменте из српско-босанских односа,[17] *Бертрандон де ла Брокијер* због једне вести о босанском деловању на Порти[18] и *Иван Туроц*, интересантан понекад за односе Босне, Угарске и Турске.[19] За историју црквених прилика у Босни интересантни су и хроничари Базелског концила. Саборски оци су у својим тежњама да постигну сједињење цркава правили комбинације и са Босном и то је оставило трага у савременим описима рада концила; у саборским актима се, међутим, Босна не спомиње.[20] За време друге владе краља Твртка II деловао је неко време у Босни истакнути фрањевачки проповедник Јаков из Марке (Jacobus de Marchia). Његов живот је описан у три биографије, али су у свима вести о раду у Босни врло неодређене и помућене.[21] *Српски летописи* бележе и покоји догађај из босанске историје.[22] И из овог периода је сачуван понеки опширнији надгробни натпис, али не онако значајан као што су били они у претходним раздобљима.[23]

1. УНУТРАШЊА КОНСОЛИДАЦИЈА И ОБНОВА УГЛЕДА БОСНЕ

У току деценије протекле између прве и друге Твртковe владе ситуација у Босни се у понечему променила. Нестало је на првом месту два велика обласна господара — Хрвоја Вукчића и Павла Раденовића, и то је створило услове да се равнотежа помери у корист босанског краља. Земље првога су се осуле и он за собом није оставио правога наследника, добар део његових територија је дошао под краљевску власт. Павле Раденовић је оставио два сина, али се они по снази и утицају у државном животу нису могли мерити с оцем. Осим тога, они су непрестано имали везане руке ратујући против Сандаља Хранића. Тиме је истовремено био неутралисан последњи од велике тројице с краја XIV века. Краљ Остоја те повољне околности није успео да искористи, наступајући као и у време своје прве владе против струје и поставивши за циљ да сасвим сломи обласне господаре. Тиме је изазвао огромне смутње и заплете које није био способан да савлада и каналише. Тако је тек краљу Твртку II пало у део да обнови краљевски ауторитет и поврати Босни ранији углед. Као и за време прве владе он је сарађивао с обласним господарима. По свему изгледа да се помирио са чињеницом да се силом не може уклонити подељеност босанске државе.

Може се рећи да је он своју политику градио на схватању да је он први по рангу међу обласним господарима и тежио да његова област — contrata del re како су говорили Дубровчани — буде најбогатија и најјача. Он се задовољавао у односу на обласне господаре њиховим формалним исказивањем потчињености и верности. Увек му је остајала отворена могућност да закрвављене породице Косача и Павловића крене једну против друге и на тај начин одржава равнотежу и своју надмоћност.

Неколико година потпуно парализисана крвавим унутрашњим обрачунима, Босна је већ на почетку Твртковe друге владавине почела да привлачи интерес околних држава. Сарадњу с Босном је прво затражила Венеција. Република се налазила истовремено у рату с угарским краљем због Далмације, и са српским деспотом због градова које је приграбила после смрти Балше III, тако да јој је приступ на Балкан с јадранске стране био скоро сасвим онемогућен. За њу су тада разумљиво постали интересантни предлози који су некада раније долазили из Босне да се млетачким трговцима уступи неко место на мору. Више је пажње посветила и питању заиста великих повластица које су млетачким трговцима давали босански краљеви.

Августа 1422. стигао је у Босну млетачки посланик са честиткама поводом крунисања обављеног годину дана раније и конкретним задацима да уговори закупљивање Дријевског трга, издејствује обнављање привилегија и склопи с краљем савез против цетинског кнеза Иваниша Нелипчића. Краљ Твртко II није хтео да одговори посланику док се не посаветује с властелом на станку. Код властеле млетачка иницијатива није наишла на добар пријем. Сандаљ је био још увек огорчен због Котора па је ометао остварење млетачких планова, тако да ни једна тачка мисије млетачког посланика није прошла без тешкоћа и отпора. Нерасположење према Венецији су подстрекавали из све снаге и Дубровчани, који су се осетили угроженим више но што је било разлога. Не знајући тачно упутства млетачког посланика а обавештени да је он против њих говорио у Босни, они су се огорчено оборили код краља, Сандаља и других против млетачке политике уопште. Највише их је заплашило то што су чули да се од Босне тражило да одобри Млечанима подизање утврђења на обали око ушћа Неретве. Млетачки посланик то додуше није имао у свом упутству, али је жеља да млетачки трговци закупе дријевску царину заиста угрожавала дубровачке интересе у овом тргу који је

у пословном погледу дотле био потпуно у њиховим рукама. Сандаљ се као власник једне половине царине успротивио и тако је млетачки план био осујећен. Дубровчанима се Венеција светила на тај начин што је изменила тарифе у продаји соли, тако да су далматински градови могли конкурисати дубровчанима који су довозили јевтину со с југа. Привилегију за млетачке трговце је краљ издао тек децембра 1422. и њоме ускратио потпуно ослобођење од царина које је некада дао Остоја. Најспорије су текли преговори о ономе до чега је Венецији било највише стало. Тек у фебруару 1423. склопљен је уговор о заједничком рату против Иваниша Нелипчића и подели његових земаља. Краљ Твртко је обећао да ће до ускрса 1424. поћи с великом војском против цетинског кнеза, пре свега против Клиса због кога је Венеција и склопила овај савез. Савез се није опробао на делу, јер је Твртко у јесен те године одложио акцију за пролеће, а онда су га омели Турци.

Обавештен од Дубровчана о млетачком деловању, ни краљ Жигмунд није хтео да остане по страни. Он је преко Дубровника упутио једно писмо Сандаљу и тако после више година обновио односе с Босном. Према њему Босанци тада свакако нису били нарочито поверљиви јер видимо да дубровачки посланици испитују Сандаља да ли да му краљево писмо уруче јавно или у потаји. После тога су Жигмунду пренели Сандаљев одговор и топло препоручивали војводу и чак молили краља да упути писма краљу Твртку и војводи Вукмиру. Односи с Угарском су очигледно били на добром путу и резултати су се ускоро дали осетити. У пролеће 1423. у Босну је долазио и посланик византијског цара Манојла II Палеолога. „Господин Асан, посланик цариградског цара" је из Дубровника путовао војводи Сандаљу у околину Плеваља. О циљу његове мисије можемо само нагађати да се односила на тражење помоћи за опседнуту византијску престоницу.[1] Иако су везе са Угарском већ биле успостављене и Сандаљ био упућен у подухват данског краља Ерика, који је одлазио на Исток да ратује против Турака, ипак се Босна није ангажовала у хришћанској акцији против Турске.

У самој Босни је још неко време тињало непријатељство између Сандаља и Радослава Павловића, додуше без раније жестине и тешких последица. Још крајем 1421. Радослав је упркос сопственој повељи којом је потврдио Сандаљево уступање половине Конавала и града Сокола, оптужио Косачу код султана да је дао град у руке Дубровчанима који су под влашћу Угарске. Сандаљу су на то дошле оштре

претње и он је морао узети град и примити у њега Радослављеву посаду. Ипак су и у току 1422. односи међу њима били коректни. Сандаљ се код Радослава заузимао за накнаду штете коју је нанео Павловићев кастелан у Соколу Дубровчанима. Али у почетку следеће године сазнајемо да се између двојице војвода уговора мир у којем је једна од тачака била да се град Соко опет преда Дубровчанима. Фебруара 1423. јављено је Дубровнику „како слатки мир, љубов почтену и красно јединство и пријатељство учинише господин војвода Сандаљ и господин војвода Радосав међу собом". После тога су заиста ове две донедавна закрвљене породице неколико година остале у пријатељским односима. Радослав је нешто раније, вероватно за време измирења 1421. постао зет Сандаљевог брата Вукца, оженивши се његовом ћерком Теодором.

Пошто је Босни после дуго времена враћен мир, краљ Твртко II је врло енергично сузбијао покушај стварања нових смутњи. Још раније се, вероватно као присталица бившег краља Стефана Остојића, склонио у Дубровник Вук Банић или Грубачевић, рођак босанских краљева. Овај Котроманић у изгнанству је из Дубровника одржавао преко писама везе с бившом краљицом Кујавом, женом Остојином и још с неком властелом. Сазнавши то краљ Твртко II се побојао завере и затражио да му Дубровчани изруче Вука. Они су то наравно одбили, па ипак из тога није настао један од многих скандала око избеглица. Показало се да је Вук Котроманић молио у својим писмима помоћ пошто врло оскудно живи. Дубровчани су га опоменули и указивали му даље своје гостопримство и помоћ све до 1428.

Чим су престале унутрашње борбе у Босни, нестало је повода честом турском мешању. Турске провале претходних година су у највећем броју случајева биле изазване позивима самих босанских обласних господара. Тако од Исаковог похода, у којем је изгубио живот Петар Павловић, све до почетка 1424. нема вести о турских провалама или пустошењима. Тада је Исак поново упао у Босну и пљачкао краљеву земљу, али како су Дубровчани јављали краљу Жигмунду, није могао нанети озбиљније штете јер га је краљ дочекао спреман. Ни тада се изгледа није прекинуо вазални однос према Турцима и плаћање харача. За војводу Сандаља знамо сигурно да се следеће године носио мишљу да издејствује потврду својих земаља и од Мустафе, претендента који је ратовао против султана Мурата II, али је по млетачком савету одустао.

Сређивање прилика и унутрашња стабилизација створили су услове да се Босна постави друкчије и према суседним државама. Поменуто је већ држање краља и великаша у преговорима с Венецијом и наговештена промена политике према Угарској. Опажа се упоредо с тим и већа самосталност према Турцима и успешнији отпор. Активнија спољна политика је ставила на дневни ред и покушаје експанзије. Показали смо да млетачка иницијатива за рат против Ивана Нелипчића, која је стављала краљу у изглед читаву цетинску област сем Омиша, Пољица и Клиса, није остварена. Твртко II се припремао до пролећа 1424. кад је морао да се одупире Исак-бегу, а одмах после тога је Венеција одустала од читавог подухвата. После годину дана мировања Твртко II се вратио старом босанском плану о освајању Сребрнице. Није нимало јасно зашто се тога латио непосредно после помирења с краљем Жигмундом, који је у ствари Сребрницу одузео Босни и дао српском деспоту.

После одлуке станка из 1415. није било ни најмање могућности да се изврши припајање Сребрнице. Босански господари су били закрвљени међу собом и притиснути од Турака, док је деспот Стефан у исто време уживао подршку и Турака и Угарске. Твртку се указала повољна прилика у јесен 1425. када су Турци напали Србију. Он је пошао са својом војском и са својим вазалима из Подриња, зна се сигурно да су у нападу учествовали Дињичићи, и почетком октобра опсео Сребрницу. Становништво се заједно с дубровачким трговцима повукло код деспотове посаде у тврђаву Сребрник. Краљ Твртко је наместио топове и намеравао да тврђаву присили на предају. Према Константину Филозофу, Босанци су се осећали безбедни и због тога што их је од деспотовине одвајала Дрина за коју су веровали да је „непроходима“.

За босански поход је било судбоносно повлачење Турака из Србије. Деспот Стефан је могао одједном да са свом већ сабраном и организованом војском пође у помоћ Сребрнику. Изненада се појавио пред Сребрницом и натерао краљеву војску у бег. Дињичићи су том приликом спалили сребрничко подграђе, а деспоту је пао у руке богат плен, међу осталим и топови босанског краља. Стефан Лазаревић је прогонио краљеву војску „у босанске стране“ и пустошио их. Вероватно су тада доспели у деспотове руке градови у близини Сребрнице који се помињу у уговору у Тати 1426. између деспота и краља Жигмунда о наслеђивању деспотовине.

Покушај босанске офанзиве у овом правцу свршио се, дакле, катастрофално. Питање Сребрнице је и даље остало у првом плану у односима између Босне и деспотовине. Око богатог рудника оне су се гложиле деценијама.

2. ПОВРАТАК УГАРСКОЈ

Нова оријентација у политици Босне започета под Твртком II најјасније долази до изражаја у односима према Угарској. Оно за шта је некада било потребно годинама проливати крв, постигнуто је сада без непријатељства, постепеним приближавањем које су диктирали обострани интереси. Безуспешни ратови с Венецијом, слаби резултати у гушењу хуситског покрета и жеља да упркос свему томе поведе активнију политику против Турака, који су већ започели нови талас освајања, наводили су краља Жигмунда да и босанском краљу и обласним господарима приступа с више попустљивости. Босанској господи, с друге стране, више није морало тешко падати потчињавање угарском краљу, пошто су неколико година осећали далеко суровију и безобзирнију турску врховну власт.

Прве додире између Угарске и Босне откривају нам вести из краја 1422. године. Тада су измењена писма између угарског краља и Сандаља, а Дубровчани су свим снагама препоручивали Босанце своме „природном господару", сматрајући да једино они могу пружити помоћ граду у случају напада непријатељске Венеције. Сасвим озбиљно су се тада проносили гласови да ће млетачка флота можда опсести Дубровник. Војводу Сандаља су Дубровчани приказивали као веома верног и искреног поштоваоца угарског краља и давали подстицај за нове контакте и писма босанској господи.

Дубровачка писма Жигмунду дају својим инсистирањем на угарско-босанским везама помало искривљену слику, по којој би односи између краља Жигмунда и Босанаца већ били сређени. Већи напредак је у ствари постигнут тек крајем 1424. или почетком 1425, када се Жигмунд после посете византијског цара заносио идејом да ускоро покрене велики поход против Турака. Тада је вероватно измењано неколико посланстава која су у првој половини 1425. довела до скла-

пања формалног мира између босанског и угарског краља. Почетком августа војвода Сандаљ је пренео вест о томе Венецији, где му је сенат захвалио на обавештењу, али одмах и замолио да стави Републици до знања све што би се могло окренути на њену штету.

У јесен те године је краљ Жигмунд јављао Дубровчанима да ће се лично састати с краљем Твртком, како би се договорили о извесним важним стварима које су биле покренуте преко посланика. Позвао је чак Дубровчане да упуте свог посланика да види и чује шта ће се урадити. Веома је мало вероватно да је до тога састанка дошло, јер се Твртко, још пре но што је Жигмундово писмо стигло у Дубровник, упустио у напад на Сребрницу, који се тако несрећно за њега завршио. Већ је то морало довести до извесног поремећаја, јер се не може очекивати да је Жигмунд благонаклоно гледао на напад против верног деспота.

На то је дошла још и турска реакција због босанских односа с Угарском. Војвода Сандаљ је већ у фебруару 1426. приликом посете Дубровнику осетио потребу да затражи „слободан пролаз" на дубровачку територију у случају нужде и притиска и да уговори да га дубровачки бродови прихвате између Неретве и Новог, ако буде присиљен на бекство. Вероватно је већ био обавештен о турским намерама против Босне. Крајем пролећа је упало око 4000 Турака и све до августа пустошило Босну и суседне области. Ни краљ Твртко ни обласни господари се нису усудили на отпор. Из Босне су Турци два пута провaљивали у Хрватску, два пута су исто тако пустошили Усору и нападали град Сребрник. Страдале су и области војводе Вукмира Златоносовића у Подрињу. После темељног пустошења већина Турака се почетком августа вратила, док је мали део остао у Босни.

Ствари од велике важности о којима је требало да се договоре угарски и босански краљ свршене су тек у јесен 1427. Радило се опет о враћању на Жигмундове концепције с краја XIV века. Жигмунд није заборавио своје давнашње жеље да наследи босанску краљевину и буде крунисан за босанског краља, само овога пута није радио за себе већ за свога таста Хермана Цељског. После свега што је учинио за породицу своје жене, краљ Жигмунд је хтео да јој прибави још и једну круну. Како се Твртко II показивао врло наклоњен Угарској није се помишљало на његово уклањање, већ су, као и некад, промене остављене за времена после његове смрти. У сваком случају, Твртко II је наговорен да бо-

санску краљевину остави после своје смрти грофу Херману Цељском, уколико не буде имао мушких потомака, и он је о томе у јесен 1427. издао повељу.[1]

Тим актом су двоструко била повређена босанска правна схватања, с једне стране, што је круна обећана великашу који је само далеки рођак Котроманића, а с друге стране, што је као западноевропске монархије подразумевао непосредно наслеђивање круне и престола од мушких потомака тадашњег краља. Твртко је заобишао све друге Котроманиће и станак којем је припадало право да међу Котроманићима бира краља. Због тога су се, по свој прилици, разишли краљ Твртко и главни обласни господари Сандаљ Хранић и Радослав Павловић, с којима је дотле био у слози. Несугласице се нису изродиле у отворено непријатељство и унутрашњи рат, већ средином 1428. су биле стишане.

Твртко II је и даље ишао у правцу зближавања с Угарском. Већ од почетка своје поновне владавине он је тражио прилику да се ожени из неке истакнуте породице европских феудалаца. Преко сплитског надбискупа је тражио да се по могућности ороди с италијанском кућом Малатеста из Риминија. Кад то није успело, он је питање женидбе повезао с преговорима које је водио с краљем Жигмундом, тако да је читава ствар била решена у склопу свих осталих питања између Босне и Угарске. Избор је пао на Доротеју, кћер бившег бана Јована Горјанског, рођаку самог краља Жигмунда. Извесну тешкоћу је представљала нејасна верска ситуација босанског краља. Њему су, како се сâм жалио, противници приписивали да је заштитник јеретика и шизматика. Стога је у пролеће 1428. молио папу Мартина V да преко угарских и босанских бискупа испита његово држање и ако се нађе да је веран католик да одобри његов брак. О истрази немамо никаквих вести, али видимо да су већ од маја вршене припреме за краљево венчање са ћерком покојног Горјанског и да је она дошла у Босну. Свечаности су биле обављене у августу, али изгледа без учешћа најмоћнијих великаша. Земља је ипак била у миру. Дубровчани су после свадбе позивали краља и краљицу да посете Дубровник и подсећали да је он на ранији позив истих посланика одвратио да га подсете кад се буде помирио са „својим баронима Босне". Сада се та намера може остварити, тврдили су дубровачки посланици, јер су путеви сигурни. Твртко је после тога у октобру отишао Сандаљу Хранићу и тако уклонио остатке нерасположења.

Враћањем под врховну власт Угарске, Босна је дошла у положај у којем је српска деспотовина била већ четврт века. Краљ и обласни господари су били у исто време вазали султана и угарског краља. При томе њихове обавезе нису биле једнаке тежине и важности. Верност турском султану је била претежнија и кад би се десило да се суочавају султан и угарски краљ са својим вазалима, босански обласни господари су се рачунали у турске људе. Угарска врховна власт није сама по себи могла неутралисати турски утицај. Краљ Твртко II је постао „брат и син“ угарског краља у време кад је био турски харачар. Султан зачудо није ни реаговао на све оно што се дешавало између Босне и Угарске у току 1427. и 1428, иако је био у рату с краљем Жигмундом. Он је већ раније, највероватније у време великог пустошења 1426, посео неке краљеве градове и Твртко је морао обећати 32 000 дуката за њихов откуп.

3. КОНАВАОСКИ РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Дубровачка упорна настојања да добију и другу, Радослављеву половину Конавала су се годинама завршавала безуспешно. Први период преговарања у току 1421. у којем је Сандаљ посредовао био је прекинут Радослављевом оптужбом и предајом Сокола. Следеће године је Радослављев заповедник тврђаве направио велику штету на дубровачком делу Конавала по заповести господаревој, да би опет прекинуо прилично одмакле преговоре. Из тога је, изгледа, произашао сукоб Сандаља и Радослава који се завршио почетком 1423. помирењем и предајом Сокола Дубровнику. Због свега што се дешавало Дубровчани и Радослав су сматрали да се налазе у рату, па су тада обновили мир и пријатељство. То је омогућило обнављање преговора о уступању Конавала, али опет без резултата, иако су Дубровчани имали у војводиној околини неколико људи који су под утицајем обећања приличних сума новца подржавали дубровачку ствар. Тек 1426. Радослав, нашавши се вероватно у новчаној оскудици, пристао је да доведе ствари до краја. Успео је да истера за свој део већу цену него Сандаљ: добио је 13 000 дуката и 600 перпера годишњег дохотка. Његова половина је била заиста вреднија нарочито због града Цавтата, али су

због те разлике Дубровчани две године морали да одобровољују увређеног Сандаља и да му накнадно исплате још 2 000 дуката.

С Радослављевом половином Конавала Дубровчани су имали далеко мање среће, иако им је и она прва задала доста невоље. У почетку је Радослав наступао као велики дубровачки пријатељ, чак је у пролеће 1429. заједно са Сандаљем саопштавао о неким претњама Исак-бега и саветовао да некако придобију турског намесника, но Дубровчани нису читавој ствари придавали велики значај налазећи да Турци добро третирају дубровачке трговце у својим земљама.

Тешкоће у односима с Радославом су почеле већ у јесен те године. Војвода је тврдио да су неколицина међу дубровачким трговцима његови дужници, али никада није нормалним судским поступком у Дубровнику доказао своје право. За разлику од остале босанске господе, он није хтео да се парничи већ је тражио да му дубровачка влада обезбеди наплату, иако се, у једном случају то сигурно знамо, његова потраживања нису показала оправданим. Жалећи се да се њему у Дубровнику не чини правда, Радослав је у октобру 1429. запленио читав један дубровачки караван с тканинама. На дубровачке жалбе је љутито узвратио да ће вратити и тканине и повеље, што је значило претњу, јер је враћање уговорних исправа представљало прекид односа. Дубровчани су забранили трговину у земљи Павловића и покушавали да смире војводу.

Без икакве везе с тим заплетом, они су донели одлуку да прокопају танку превлаку која је Цавтат спајала с копном и на тај начин овај мали град претворе у острво које се лакше може бранити. То је послужило као повод за нове протесте од стране Радослава и још више заоштрило односе. По свему изгледа, војвода је знајући за нерасположење Исак-бега мислио да ће моћи да поврати тек недавно продату половину Конавала.

У пролеће 1430. пронео се глас да ће Радослав напасти дубровачку територију. Док су Дубровчани с муком скупили нешто људи за одбрану кланаца у Љутој у Конавлима, босански војвода је већ био ушао у жупу и разбио дубровачки одред. Тиме су крајем априла 1430. започела непријатељства, која нису остала ограничена на мало поприште на дубровачким границама. Дубровчани су сада били у далеко бољем положају него почетком века кад их је напао краљ Остоја. Они су се од првог тренутка припремали и на војном и на дипломатском пољу. На првом месту су се постарали да анга-

жују најамнике. Тражили су их у Италији и Зети, где је увек било ратника спремних да за новац пођу било куда. Радослав је остао ограничен на своје снаге и рачунао је на турску подршку.

Одмах после напада, Дубровчани су завапили за помоћ на свим странама. Од краља Жигмунда су тражили војску која би се придружила Матку Таловцу у Сребрнику и одатле онемогућила даље деловање њиховог непријатеља. Жалили су се исто тако веома огорчено код краља Твртка и Сандаља Хранића. Одзив није био ни брз ни одлучан. Краљ Твртко II је осуђивао Радослављев поступак, тражио је од војводе да одустане од даљих непријатељских аката, али није могао ништа да предузме због султанове заштите коју је Радослав уживао. Краљ је управо тада покушавао да прикупи новац да откупи од Турака своје градове. Сасвим слично је реаговао и Сандаљ Хранић. И он, као и краљ, сматрао је да је тиме нанета срамота читавој Босни, ипак ништа није могао предузети без турске дозволе, није чак допуштао својим људима да ступе као најамници у дубровачку војску.

Дубровчани су покушали да зауставе даља Радослављева непријатељства и на тај начин што су сукобу давали далеко шири карактер. Пошто је војвода Радослав вазал султана, а Дубровник потчињен угарском краљу треба да се и на њих протегне мир између Турске и Угарске. Ствар није успела у томе облику, али је изазвала уплитање краља Жигмунда и терала Порту на објективан став. Развој догађаја је показао да је у читавом овом сукобу одлука султана све решавала.

У прво време су Дубровчани избегавали да се појаве на Порти, страхујући да не буду потчињени плаћању харача. Више су волели да други посредују за њих и носили се мишљу да склопе савез с краљем Твртком и Сандаљем Хранићем и поднесу део трошкова потребан за добијање дозволе за напад. У току преговора, тај план о савезу је обухватио и „куповину" свих Радослављевих земаља од султана. Очекивали су да за 70 000 дуката могу добити читаву територију и поделити је међу собом. Преговори о овом савезу су се вукли месецима и нису на крају довели ни до каквог резултата.

Уз све ове преговоре водиле су се и војне акције у којима су Дубровчани показивали више снаге и иницијативе него и у једном познатом њиховом рату. Њихови најамници и домаћи војници су предузимали походе у Требиње и тамо узвраћали равном мером за нанете штете: рушили куће, па-

лили летину, секли дрвеће, итд. Радослављеви људи нису остајали дужни тако да се овакво ратовање продужило до средине године.

Дубровчани су најпосле морали упутити своје посланство султану. Радослављево тражење да и Турци упуте своју војску против Дубровника је сасвим одбачено да се не би нарушио мир с угарским краљем; но султан је и поред тога, после свих интервенција деспота Ђурђа, краља Твртка и Сандаља Хранића, желео да пред њега изађу дубровачки и Радослављеви посланици па да утврди ко је у праву. Замерио је Дубровчанима што већ дотле нису послали своје људе, мада по његовим земљама тргују и налазе све што им треба. Пошто је султан претио и ратом више није могло бити одлагања и дубровачко посланство је пошло султану.

Султанов субаша у међувремену је стигао прво код Радослава, а затим и у Дубровник да извиди ствари. Пред турским послаником су Радослављеви људи, исто као мало доцније пред султаном, тврдили да Конавле није било продато већ дато у залогу. Дубровчанима није било тешко да оригиналима повеља покажу како је обављен посао о Конавлима. На Порти се исто тако показало да су исправе које је Радослав подносио да докаже своју тезу фалсификоване. Султан је тада донео одлуку да његов и угарски посланик, који је у међувремену стигао у Једрене, пођу у Дубровник и заједнички провере све појединости и предају Конавле Дубровнику. Они су стигли у Дубровник у јануару 1431. и пред њих су Дубровчани поставили питање ратне штете која је процењена на огромну суму од 60 000 дуката. Накнаду штете су они замислили у облику уступања неког земљишта у суседству, као најминималније су имали у виду Требиње са Лугом. Султанов и краљев посланик нису имали налог да решавају ово питање, тако да су Дубровчани инсистирали даље на Порти. Султан се најзад у јуну 1431. сагласио да им се дају: Требиње, Врм и тврђава Клобук. Издао је о томе и повељу и послао новог „роба" да Дубровчанима преда ове територије.

Радослав се међутим успротивио и одбио да изврши султаново наређење. Привукао је на своју страну краља Твртка који је био незадовољан што су Дубровчани тобож пристали да султану плаћају трибут, који су дотле давали Босни и што хоће да узму босанско земљиште. После тога су се краљ Твртко и Радослав заузели на Порти да султан опозове своју одлуку у корист Дубровника. На Порти се тада све свршавало новцем, те је требало да Дубровчани, да би спровели у

живот султанову даровницу, дају више него што је Радослав обећао. Због тога су дигли руке и почели преговоре непосредно с Радославом. Завршили су их новембра 1432. миром на бази успостављања стања од пре рата. Конавле су добили натраг, али им нису накнађене штете. Срећно су се ипак извукли без плаћања харача и добили су повељу о слободи трговине у турским земљама.

Тиме се нису завршили сви босански заплети из времена овога рата. Још за време док су се Дубровчани упињали да склопе с краљем Твртком и војводом Сандаљем савез против Радослава Павловића избио је сукоб између краља и Вукашина Златоносовића, завршен истребљењем ове старе властеоске породице, која се у првој половини XV успела до ранга обласних господара. Није јасно како су текле ствари и где су лежали узроци овог обрачуна. У почетку конаваоског рата краљ је на дубровачки предлог да склопе савез тражио да се посаветује са Сандаљем и Вукашином Златоносовићем. Овај је и доцније једно време узиман у комбинацију као савезник. Средином новембра се, међутим, већ знало да краљ Твртко полази у поход на Златоносовића, а недељу дана доцније Дубровчани су Сандаљу, уз кога је ова породица најчешће била, изјавили саучешће „због случаја који се догодио Вукашину Златоносовићу".[1] Шта се у ствари десило са Златоносовићем није познато, али у сачуваним изворима се он више не помиње. Иако су Дубровчани страховали ипак није дошло до непријатељства између краља Твртка и Сандаља који није крио своје незадовољство.

Ова по свој прилици крвава епизода добила је, изгледа, наставак у односима између Твртка и деспота Ђурђа. Већ 1431. Дубровчани говоре о неком „скандалу" деспота према босанском краљу. Граничне области према Србији су већ тада важиле као несигурне за трговце. Следеће године су босански краљ и српски деспот били у отвореном рату. Није познато како су текли догађаји, Дубровчани су у јесен 1432. јављали у Угарску да оба владаоца „на граници својих области чине један другом штету, узнемиравају се и пакосте". Ратовање се завршило опет поразом босанског краља тек следеће године. Деспот је загосподарио Усором, Зворником и Теочаком. На страну деспота је стао Сандаљ Хранић, који је заједно с њим учествовао у „откупу" земаља краља Твртка.

Радослав је у прво време био уз Твртка, а кад је краљ био поражен, прешао је победничкој страни и помирио се са

Сандаљем. Твртковe невоље су постале још веће кад су његови противници довели у Босну противкраља радећи на томе да га збаце и сасвим истисну из Босне. Радослав је још раније, пре него што је заратио Дубровник, покушавао, како су Дубровчани тврдили, да доведе другога краља. Тај други краљ је вероватно она иста личност коју је 1432. затекао на Порти бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер како султану нуди своју земљу и тражи помоћ да збаци садашњег краља, јер та држава њему припада. Из даљих догађаја видимо да је то био Радивој, син бившег краља Остоје, који се и доцније јављао као претендент.

Радивој Остојић је већ 1431. слао посланика у Дубровник, али је, изгледа, у Босну дошао тек 1433. и био подржаван од Сандаља Хранића, Радослава Павловића и деспота Ђурђа Бранковића. Пред оваквим заједничким притиском Твртку II није преостало ништа друго до да се повуче у Угарску. Скоро пуне две године, док се Твртко II кретао између Будима, Пожуна и Беча, у Босни је био само краљ Радивој, али ипак кроз читаво то време није успео да обезбеди себи трајно признање ни у земљи ни у суседству.

Краљ Жигмунд је покушао да помогне своме штићенику Твртку II упутивши 1434. у Босну једну војску која је постигла извесне успехе против Турака. У оквир ове акције је свакако улазило и ратовање Ђурђа Војсалића против Сандаља Хранића. Хрвојев синовац је успео да те исте године ослободи браћу Радивојевиће Сандаљеве власти.

Твртко II је тако, после скоро пуне деценије успешне владавине, за врло кратко време срушио своје позиције. Десило се то чим је напустио своју ранију политику сарадње с обласним господарима. Обрачун са Златоносовићем, после наглог заокрета према Угарској, подигао је поново против њега два главна обласна господара, способна још увек да потисну краља који им није по ћуди.

4. БОРБА О САНДАЉЕВО НАСЛЕЂЕ И ПРИВРЕМЕНА ЕКСПАНЗИЈА БОСНЕ

Развој политичких односа у Босни у годинама које су уследиле конавоском рату довео је до једног прилично екстремног распореда снага у којем законитом краљу Босне Твртку II Твртковићу скоро није остало места. Већ дуго

времена, од метежа за време кратке владавине Остојиног наследника, није власт босанског краља пала толико ниско. Непријатељски односи са српским деспотом Ђурђем Бранковићем, истовремени сукоб с оба главна обласна господара и појава супарника, претендента на престо Радивоја Остојића, довели су Твртка II у изолацију и натерали га да се искључиво веже за краља Жигмунда и Угарску. Ипак, у хронично нестабилним политичким приликама у Босни, било је јасно да краљ неће остати дуго у веома неугодном положају у који је запао.

Повод за темељан преокрет и враћање на ранију равнотежу снага пружила је смрт Сандаља Хранића, 15. марта 1435. године. Ишчезавање последњег из генерације твораца самосталних територија, личности која од последње деценије XIV века није престајала да делује на политички развитак Босне, неминовно је морало довести до распламсавања борби и образовања новог распореда у односима између краља, обласних господара и суседних сила, у чијој сфери интереса се налазила Босна.

Угарски краљ се одмах ангажовао, јер је био двоструко заинтересован. С једне стране му се указала повољна прилика да оснажи позицију краља Твртка који је своју судбину сасвим везао за Угарску, а с друге стране је покренуо питање права на Хум за који се добро памтило да је припадао Угарској у доба краља Лајоша. Најпривлачнија тачка је, наравно, био Дријевски трг са својом великом царином. Тим циљевима су били диктирани и први потези краља Жигмунда. Доста хитно је вратио Твртка II у Босну, а у исто време бану Матку Таловцу и хрватским великашима у суседству наредио да заузму Хумску земљу и сачувају је за угарску круну. Тежњама угарског краља је ишла на руку локална властела, која је осетила шансу да се извуче испод власти Косача. Најактивнији су били Радивојевићи одувек жељни да дођу под власт краља и да се на тај начин издигну у ранг обласних господара.

Радослав Павловић је у тренутку Сандаљеве смрти нагло променио политику и претворио се од савезника покојног војводе у љутог непријатеља његовог наследника. Старо и огорчено непријатељство између две породице је опет избило на површину. Радослава је морала привлачити могућност да се прошири на рачун територије Косача и да што више ослаби ривалску кућу, која је за Сандаљева живота била несумњиво јача. Остварење амбициозних планова угарског краља, босанског краља, војводе Радослава Павловића и ко-

торског кнеза који је са своје стране чинио покушаје да се домогне Новога на улазу у Боку, зависило је у веома великој мери од става и држања Сандаљевог наследника.

Како су Вук и Вукац Хранићи помрли још за живота свога брата, територија којом је господарио Сандаљ прешла је на његовог најстаријег синовца Стефана Вукчића, који је несумњиво још раније био предодређен за наследника, јер се једини из следеће генерације Косача спомиње у Сандаљевим актима после 1419. Стефан Вукчић је одлучно прихватио неравну борбу на свим странама. У почетку је, разуме се, подносио губитке, али је током времена поправљао свој положај. Већ почетком априла изгубио је Дријева, где је Ђурађ Војсалић, босански обласни господар из Хрвојеве породице, предухитрио Жигмундовог бана, али је доцније у Дријева упућен краљевски службеник да прими царину. Али осим неутврђеног трга, ни војска бана Матка Таловца ни Стефанових босанских супарника није ништа успела да заузме, јер су се још у јулу и августу хумски градови држали. Упоредо с отпором Стефан Вукчић је покушавао ипак да се измири са Жигмундом користећи услуге Дубровчана, који су дошли у неугодну ситуацију јер је краљ Жигмунд тражио да се ангажују у борби против најближег суседа који је могао бити врло опасан и за дубровачке трговце и за сам град. У својој дилеми они су изабрали да против Сандаљевог наследника ништа не предузимају, већ да га доста уздржано препоруче своме „природном господару". Али кад је Стефан затражио да пошаљу једног свог властелина у Угарску да његовим повељама брани његова права, Дубровчани су му то морали одбити.

Сандаљев наследник је претрпео штете и од Радослава Павловића, мада је на тој страни доста брзо, већ после месец дана непријатељства, дошло, на иницијативу Радослава, до мировних преговора. И ту је Дубровчанима пала у део посредничка улога, али су се после петомесечног залагања повукли, пошто им није пошло за руком да приближе гледишта завађених војвода: Стефан је захтевао да му се прво врати оно што је одузето и накнаде штете, а Радослав на то није пристајао. С обзиром на велике опасности које су претиле, Стефан Вукчић је у првим месецима после Сандаљеве смрти сасвим добро очувао своје позиције и примљено огромно наслеђе задржао готово нетакнуто. Желећи да се сасвим ослободи опасности и обнови интегритет своје територије, он је средином 1435. позвао Турке у помоћ. Одред од око 1 500 турских коњаника стигао је почетком јула у Босну,

истерао следећег месеца Угре из Хума и опленио, изгледа, земљиште Радослава Павловића.

Убрзо се Стефану пружила прилика да узврати краљу Жигмунду непријатељске акције. У време кад је Угарска изгубила позиције у Хуму распламсала се борба око наслеђа Иваниша Нелипчића, умрлог претходне године. Градови и земље овог феудалног господара у области Цетине, често ангажованог у босанским борбама, припале су његовој ћерци и зету Ивану (Анжу) Франкапану. Краљ Жигмунд, који се раније сагласио са преносом наслеђа, почео је да га тражи за себе у другој половини 1435, а почетком следеће године је Франкапана прогласио за одметника и упутио против њега бана Матка Таловца. Услед тога је дошло до сасвим природног зближавања прогоњеног Анжа Франкопана и Стефана Вукчића Косаче. Већ у марту 1436. Сандаљев наследник је лично с војском одлазио на Цетину у помоћ свом новом савезнику. Помагао му је, изгледа, и доцније код освајања Сења и обезбедио, можда, турску подршку. Босански обласни господар, по свему што знамо, није овом интервенцијом проширио своју територију нити постигао већу корист, али је сасвим отклонио угарски притисак на Хум и онемогућио заувек покушаје остварења угарских претензија на овај део босанске државне територије.

После смрти Франкопанове крајем 1436. и потчињавања његове удовице током прве половине следеће године, земље бана Матка Таловца додирнуле су опет Косачину област, али опасности од напада више није било, јер је најкасније у то време Стефан Вукчић средио односе с краљем Жигмундом добивши потврду својих поседа. У бурним данима после Сандаљеве смрти нема никаквих вести о краљу Твртку II. Тек средином 1436, како сазнајемо из дубровачких вести, босански краљ је водио преговоре о помирењу са Сандаљевим наследником. Очигледно је и он успео да поврати своје место у Босни и тражио начина да се путем мира са Стефаном Вукчићем стабилизује. Мир које је том приликом заиста постигнут донео је користи обојици: краља Твртка II је ослободио бриге о супарнику Радивоју, који је још у време Сандаљеве смрти боравио на двору Косача и обезбедио му сношљиве односе с Турцима, а Стефану је представљао корак даље у учвршћивању господства над Сандаљевим наслеђем. За непуне две године он је на свим странама и формално признат као Сандаљев наследник: Дубровчани су с њим обновили уговоре, краљ Жигмунд му је потврдио поседе, краљ Твртко II се с њим помирио, Венеција је на

њега пренела сва права и приходе које је уживао Сандаљ Хранић.

Најупорнији у свом непријатељству је остао Радослав Павловић, те се против њега окренуо савез између краља Твртка II и Стефана Вукчића. Пред сам крај 1436. био је учињен један покушај да се зараћене стране помире, али су током 1437. и даље беснела непријатељства. Већ је постало правило да се унутрашњи босански сукоби преносе и на Порту, где посланици једне и друге стране новцем и денунцијацијама теже да на свога противника сруче гнев „вели-

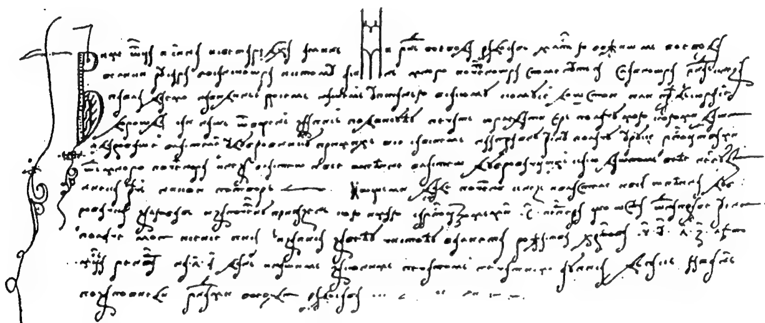

ПРИЗНАНИЦА ВОЈВОДЕ РАДОСАВА ДУБРОВЧАНИМА, 31. ЈАНУАР 1437.

ког господара". До краја 1437. Радослав је изгубио наклоност Турака и Стефан је имао султаново наређење да заузме Требиње. И сами Турци су у то време имали некакав план да поседну Радослављеве градове у близини Дубровника. Почетком 1438. Радослав Павловић је запао у тешку ситуацију: Стефан му је одузео Требиње и повратио град Јелеч у Подрињу, где је вероватно Радослав приграбио део територије Косача после Сандаљеве смрти. У Врму је опседана тврђава Павловића Клобук. У тим данима су Дубровчани говорили Стефану Вукчићу да се „осветио своме непријатељу више него и један његов претходник". Али Стефанов тријумф је био краткотрајан. За кратко време Радослав је успео да поврати милост Порте и да против Сте-

фана навуче Турке. Изгледа, по свој прилици, да је оптужио краља Твртка и Стефана Вукчића због веза с турским непријатељима. У јануару 1439. Турци су провалили у Босну и пустошили земљу. Турски упад је дотакао чак и Јајце, где су неки Турци били заробљени. Косачина земља је боље прошла и није била похарана, али је Стефан морао Радославу вратити Требиње и остало земљиште које је освојио. Већ тада су, вероватно турским посредством, почели преговори између Косаче и Павловића који су до јуна 1439. завршени миром између две закрвљене куће, које су сада опет ступиле у сродство, пошто се Радослав поново оженио Стефановом сестром Теодором.

Док су се Босанци неуморно гложили око, у основи, ситних ствари у позадини су се већ наговештавали веома крупни догађаји, који су у следећим годинама захватили у великој мери и Босну и изазвали у њој тешке потресе. При крају 1437. умро је краљ Жигмунд Луксембуршки, коме је пало у део да надживи скоро све своје некадашње упорне противнике у Босни и види толике промене у босанско-угарским односима у току пола века свога владања. Вазалне обавезе према Турцима и непрекидно турско мешање у унутрашња политичка збивања, није ипак сметало босанском краљу и обласним господарима да признају врховну власт Жигмундовог наследника Алберта Аустријског (1437—1439). За време своје кратке владавине нови угарски краљ је слао писма с наређењима и краљу Твртку II и Радославу Павловићу и Стефану Вукчићу. Косачи је, знамо сигурно, потврдио поседе, али је у један мах тражио од њега да не напада Дубровник, мада се Косача тада није ни бавио оваквим планом. У односима Босне према Угарској, није наступила никаква битна промена, али је била нарушена дугогодишња равнотежа у односима између Турске и Угарске.

У пуној мери се то осетило кад је султан Мурат II 1439. кренуо на освајање Српске Деспотовине. Већ је овај турски подухват имао за Босну озбиљне последице, јер је навео султанове вазале у Босни, знамо то сигурно за Стефана Вукчића Косачу, да учествују у пустошењу Србије, а у исто време је отворио слободан простор за обнављање босанске експанзије према Зети. Ситуација је постала још драматичнија када је умро краљ Алберт и када је започела дугогодишња угарска криза. Борбе око престола и други заплети у Угарској пружали су такође прилике за појачање босанске активности.

Сама вест о смрти краља Алберта у октобру 1439. била је довољна да покрене припреме за акцију Стефана Вукчића, а с њим је сарађивао и краљ Твртко II, против земаља Матка Таловца. Већ у почетку 1440. босански војвода је опседао Омиш, а тада је без сумње освојио и Пољица. Краљица Јелисавета и Матко Таловац видећи да нема наде да ће се град одбранити, понудили су Омиш Дубровчанима. Ови га, разуме се, нису могли примити, јер би их то изложило огромној опасности. Положај Матка Таловца је постао још тежи кад је дошао у сукоб с краљицом због своје улоге у преговорима с пољским краљем Владиславом Јагеловићем. Омиш је пао после осмомесечне опсаде, али ни тада нису престала непријатељства између Босне и хрватског бана. Још маја 1441. краљ Твртко и Стефан Вукчић ратовали су против Матка и његовог брата Пјерка Таловца. Негде доцније, не знамо тачно када, браћа су мир с босанским суседима претпоставили покушајима да поврате изгубљене територије.

Почетком 1440. дошло је до новог преокрета у односима између Радослава Павловића и Стефана Вукчића. Павловић је био дужан Порти неку велику суму новца, вероватно из времена кад се упињао да поврати своје земље у близини Приморја. Султан је због тога доделио Требиње и Врм Стефану, али под условом да он исплати Радослављев дуг. У марту 1440. Стефан је заузео Требиње, а у априлу су вођени преговори између „два главна ока босанског краљевства“, како су говорили Дубровчани посредујући код Стефана с много воље и залагања. Дубровчани су тада саветовали да краљ Твртко, Стефан и Радослав заједнички моле султана да не упропашћава Босну, јер је немогуће набавити новац који захтева, сем ако би га „вадили из срца своја поданика“. Препоручивали су такође да би боље било да се заједнички жртвују и сва тројица плате, него да један сам да̂ толике хиљаде дуката за Радослављеве земље. Дубровчани су већ јасно видели турску политику и опомињали су своје босанске суседе да пријатељство купљено за новац није трајно и да су српска, византијска, бугарска и арбанашка господа страдала услед неслоге и прекомерних трошкова. Све то, ипак, није помогло, јер ни пад Србије ни све безобзирнији турски притисак није уразумио босанску господу. Стефан и Радослав су наставили да ратују и да се преко посланика парниче пред Портом.

Турске успехе је најбезобзирније користио војвода Стефан Вукчић. Видевши да је после освајања Србије Зета

остала одсечена и незаштићена, он је обновио некадање Сандаљеве амбиције и прегао да читаву ову област с градовима прикључи својим земљама. Почетком јуна 1439. учествовао је у пустошењу Србије, а већ следећег месеца је од которског кнеза тражио помоћ за заузимање Зете. Читав подухват је приказивао као борбу за остваривање својих права, јер је био наследник Балшића. Повезао се, чак, са Стефаном Марамонте-Балшићем, који је у ово доба деловао као „кондотјере" у јужној Италији. Од истицања претензија до преласка на акцију протекло је ипак доста времена. С једне стране је требало задобити наклоност властеле, пронијара и влашких старешина из Горње Зете, а с друге, припремити бродове за евентуалне операције против градова. Успоравање припрема и одлагање извршења плана изазвао је долазак деспота Ђурђа у Зету у лето 1440. За време деспотовог боравка у Зети из Дубровника су чињени покушаји да се постигне измирење српског деспота и босанског војводе, али су писма остала без резултата. Прва фаза борбе око Зете тада је већ била у току. Деспот Ђурађ се трудио да сачува овај део своје државе, па је чак тражио начина да се посредством Венеције помири с Турцима. Стефан Вукчић се насупрот томе трудио на сваки начин да присили деспота да напусти Зету. Успео је да привуче на своју страну браћу Црнојевиће и да против деспота дигне неког митрополита који је још у јесен 1441. господарио Будвом. Деспотове позиције су у току те борбе, која у детаљима остаје непозната, до те мере ослабиле да је у великој журби морао, почетком априла 1441, напустити Зету и склонити се у Дубровник.

Из Дубровника је Ђурађ Бранковић водио преговоре преко писама с Црнојевићима и митрополитом који је остао у Зети. Још увек је било наде да ствари окрене у своју корист и Дубровчани су га искрено саветовали да браћу Црнојевиће прими у милост. Али деспотов долазак у Дубровник изазвао је турске претње. Дубровачки трговци у унутрашњости су хватани по турском наређењу, а Стефану Вукчићу је наложено чак да нападне град. Узбуђење се смирило пошто је деспот напустио Дубровник, а војвода Стефан подмићивањем отклонио опасност од напада на град. Он је развојем догађаја могао бити сасвим задовољан: Зета је после одласка српског владара лежала пред њим отворена и незаштићена.

У току септембра 1441. босански војвода је запосео Горњу Зету. У томе су га помогли Црнојевићи, нарочито нај-

старији брат Стефан или како су га називали Стефаница. Он је од Стефана Вукчића тада добио пет великих катуна у Горњој Зети, који су трајно остали у његовим рукама. После тога је требало прићи освајању Доње Зете и њених градова. Али у даљим плановима војвода Стефан је наишао на жилавог и опасног супарника. Млетачкој Републици није босанско ширење у овом правцу било нимало по вољи. Претила је опасност да Котор буде укљештен међу Косачине земље и да турски вазал угрози и друге градове у Зетском и Арбанашком приморју. Још 1439. млетачка влада је корила которског кнеза што је хтео да спречи акције Стефана Вукчића у Зети, сада је, међутим, и она прихватила такву линију.

Венеција је преко свога скадарског кнеза почела захтевати од војводе Стефана, позивајући се на своје обавезе према деспоту, који је тражио да бране његова места ако буду у опасности, да ослободи оно што је заузео и да се даље не меша у Зету. Упоредо с тим је охрабривала отпор у застрашеним деспотовим градовима и испитивала могућност да сама поседне деспотове земље и места. Већ тада су се у Венецији правиле комбинације да се придобију Црнојевићи и катунски главари и пронијари од којих је ситуација у Зети стварно зависила. Све то није сметало Стефану Вукчићу да у марту 1442. заузме Бар, али је окренуло против њега Будву и Дриваст, под чије зидине је војводина војска била дошла. После неколико месеци одупирања, оба града су се предала Венецији. Млетачка Република и војвода Стефан су тако услед ангажовања у Зети загазили у рат чији је крајњи резултат било проширење млетачких поседа на источној обали Јадрана.

Велики успеси Косачини у заузимању Омиша и Пољица, Радослављевих јужних области, затим Горње Зете и Бара изменили су јако равнотежу у самој Босни. То се још више осетило када је крајем 1441. умро Радослав Павловић. Још неколико месеци су трајала непријатељства између Стефана Вукчића и његове сестре, удовице Радослављеве и њених синова. Најкасније у то време је пао у Стефанове руке и град Клобук, последње упориште Павловића на југу. У току маја 1442. међу њима је склопљен мир, којег се Радослављев наследник Иваниш Павловић држао и за време рата између краља Твртка и војводе Стефана.

Краљ Твртко II је опет био развојем прилика потиснут у други план. Ни он се није устезао да заједно са својим војводом користи угарске неприлике, али по свему што ви-

димо, није турски тријумф до краја искоришћавао за себе. Изгледа да је он чак био свестан колику опасност за Босну представља турско освајање Србије, пустошење угарских области и општа промена равнотеже у корист Турака. Он је у исто време незадовољно пратио Стефанове успехе и сумњао у успех акција које је сâм предузимао. Априла 1442. краљ је Венецији предлагао да склопе савез против Стефана Вукчића, али је у исто време молио млетачку владу да се код султана заузме да се Босна поштеди од пустошења. Очигледно, он с Турцима није стајао ни приближно онако добро као војвода Стефан. Већ пре тога, у фебруару 1442, Твртко II је читаво своје краљевство понудио Венецији. Пошто је то било на учтив начин одбијено, краљ је изашао с новом идејом да му Република уступи неки свој град Далмације, док би он заузврат предао у млетачке руке један босански град. Пошто су сви предлози врло обзирно одбијени, а султан управо полазио на један од својих похода у Угарску, краљ Твртко је неколико месеци остао сасвим пасиван. Тек почетком 1443, када се чинило да је војвода Стефан озбиљно заузет у рату против Венецијанаца у Зети, краљ је започео непријатељства. Убрзо, међутим, већ у априлу 1443, затражио је од Дубровчана да посредују за мир. Мир је тада или нешто доцније, по свој прилици, закључен. Овај највероватније не много успешан рат против моћног обласног господара представља уједно и последњу познату активност краља Твртка. Око средине новембра 1443. он је умро, после више од две деценије владавине која је обележила обнављање снаге краљевске власти.

5. БОСНА У ВРЕМЕ ПРЕОКРЕТА НА БАЛКАНУ 1443—1444.

Непосредно после смрти краља Твртка II, започело је ново бурно поглавље босанске историје, не само због уобичајених потреса који су пратили смењивање на престолу, већ и због крупнијих збивања која су у пуној мери захватила Босну. Заплети око попуњавања босанског престола и велика хришћанска офанзива против Турске започели су готово истовремено, али сасвим независно једно од другога.

За кратко време су се, међутим, последице једног и другог догађаја испреплеле и снажно деловале на политичке односе у Босни.

Вест о смрти краља Твртка II изазвала је забринутост у Дубровнику; посланству које се управо спремало да иде војводи Стефану Влада је проширила упутство тражећи да војводи, који је сада највећи господин у Босни „како по моћи тако по мудрости", предочи да га очекује тежак задатак да очува мир и слогу у краљевству, а обезбедивши мир „стекао би славу код читавог света". Убрзо се показало да су дубровачке бојазни биле оправдане. Већ пре 5. децембра 1443. Босна је добила новога краља: Томаша, сина бившега краља Остоје. Он је свакако изабран од стране властеле из краљеве земље и околних великаша, иако је сам доцније тврдио да га је већ Твртко II, наводно његов стриц, одредио за наследника. У сваком случају, избор је обављен без учешћа и против воље војводе Стефана Вукчића. Војвода је одмах заузео непријатељски став према новом краљу и почео да подржава Радивоја, старог претендента који је развојем догађаја после Сандаљеве смрти био потиснут у страну. Стефан је заједно с Радивојем упућивао посланике у Дубровник тражећи да Дубровчани не признају Томаша за краља и да му не исплаћују трибуте. Развој уговорних односа између Дубровника и Босне довео је до тога да се исплаћивање трибута и обнављање уговора сматрало као знак легалности и признавања краља. Претендент, ипак, и поред подршке моћног војводе, није ни овога пута имао среће. И он и његов заштитник били су одани турски вазали и само притисак с турске стране би могао окренути ствари одлучно у њихову корист. Тренутак је, међутим, за њих био сасвим неповољан, јер су Турци у току „дуге војне" краља Владислава, деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија, претрпели тешке поразе. Судбина босанског краља решавала се у таквој ситуацији на угарском двору.

Поред свега тога ни положај новога краља Томаша није био лак. Једно прилично дуго време није био пречишћен угарски став према промени на босанском престолу. Урлих Цељски, на основу уговора између Твртка II и Хермана Цељског из 1427, потезао је права на босанску круну и ступио у везу с противницима новога краља. Улрих као присталица Ладислава Посмрчета није могао доћи до већег изражаја, тим пре што је деспот, изгледа, деловао у корист Томашеву. Цело питање је најзад решено тек маја или почетком јуна 1444, када је Јанко Хуњади издејствовао код

краља Владислава потврду Томаша као босанског краља. У знак захвалности, нови босански краљ је тада обећао угарском феудалцу помоћ и подршку у свакој ситуацији, слободан долазак и уточиште у Босни у случају потребе и стални годишњи данак од 3.000 златника.

Томаш у међувремену није седео скрштених руку и чекао признање, већ је енергично прегао да потисне своје противнике у Босни. Придобио је лако Радослављевог наследника Иваниша Павловића и обезбедио наклоност Венеције, која је била природни савезник против Стефана Вукчића Косаче. Већ почетком јануара 1444, краљ Томаш и Иваниш Павловић постигли су велике успехе у рату против војводе Стефана. Продрли су у долину доње Неретве где су им се придружили вечно незадовољни Радивојевићи. Убрзо је у краљеве руке пао Дријевски трг, тако да је после више од три деценије опет успостављена краљевска власт у овом важном привредном средишту. Али то није био једини губитак Стефана Вукчића, који је дошао у сасвим незавидну ситуацију. После освајања Бара 1442, он је у Зети стално трпео неуспехе. Његови продори с војском у Доњу Зету свршавали су се поразно, а упоредо с тим губио је подршку локалног племства и влашких старешина. На страну Венеције су прешли уз многе друге и сви Црнојевићи осим Стефанице. Најзад су Венецијанци започели опсаду Стефановог Бара с мора и с копна. Како се тврди, град се упорно држао пред нападима, а Републици је било стало да што пре ликвидира ратно стање и велике трошкове, па је заснован план да се нападом на Стефанове северне поседе на обали одвуку снаге од Бара. Али и кад се Бар у другој половини маја 1443. предао млетачкој војсци, план о освајању Омиша и Пољица није напуштен. Његовој реализацији пришли су Венецијанци у време кад су Томаш и његови савезници притисли Стефана у долини Неретве. Средином јануара 1444. пали су у млетачке руке град Омиш и пољичка жупа, а тиме и скоро све тековине Стефанове експанзије од пре неколико година.

Изгубивши све позиције у Зети, где је марта 1444. и Стефаница Црнојевић прешао на млетачку страну, притиснут од краља Томаша који му је отргао важан део територије, без наде на султанову помоћ, којом се толико пута послужио, Стефан Вукчић је био присиљен да потражи савезника и заштитника на другој страни. Још у почетку свога ратовања с Венецијом он је, вероватно посредством Стефана Марамонте-Балшића, ступио у везу с Алфонсом Арагон-

ским, који је 1442. завладао и Напуљском Краљевином. У тренуцима своје велике невоље почетком 1444, Стефан се обратио Алфонсу с понудом да му постане вазал. Очекивао је да се Алфонс заузме за њега код римског цара, хришћанских владара, Венеције и босанског краља да му врате одузете земље, а обавезивао се да ће се „предати" са свим својим градовима и земљама, да ће у време ратова које буде водио краљ Алфонс држати и плаћати у његовој служби 1 000 коњаника, и да ће му у време мира плаћати данак који је раније давао султану. Све те понуде су биле лепо примљене од стране Арагонца који је имао химеричне планове о заузимању угарског и цариградског престола, тако да је уговор за кратко време склопљен. Практична вредност ове погодбе, која је у извесном смислу наговештавала обнављање некад толико јаких веза с Јужном Италијом, била је минимална. Напуљски краљ се несумњиво заузео да олакша положај свога новог вазала, али је Стефан Вукчић ипак морао сâм да се извлачи из невоља у које је запао.

Изгледа да је до почетка марта 1444. склопљено неко примирје између два зараћена табора у Босни, коришћено и од једне и од друге стране да се што боље припреми за нове окршаје. Томаш се у Венецији обезбеђивао за случај да га нападну Турци или угарски краљ, нудио део својих земаља с градовима и рудницима на 25 година, мада је, с друге стране, био незадовољан што је Република посела Омиш, који је он сâм намеравао узети и чак дао за тај подухват 35.000 дуката Матку Таловцу. Поред јавно испољеног страха од угарског краља и држање Дубровчана, који су стално одлагали посланство Томашу до нових вести из Угарске, сведочи да ствари новог краља још ни тада нису добро стајале на угарском двору. Али, као што је речено, током маја је то сређено и после тога се с Томашем рачунало као са чланом хришћанске коалиције. Краљ Владислав га је у јулу обавестио да се спрема за рат, иако је претходног месеца у Једрену заједно с деспотом и Јанком Хуњадијем склопио мир са султаном. По томе миру, који је требало још ратификовати у Угарској, Босна би остала у вазалном положају према Турцима као и деспотовина Ђурђа Бранковића, која се имала обновити. Као што се из писма упућеног Томашу види, краљ Владислав се спремао за рат и поред уговора који су посланици склопили у Једрену са султаном. Ратоборна струја у Угарској је навела краља да не одустане од рата ни када се 1. августа 1444. заклео на мир склопљен у Једрену.

Краљ Томаш је своје суделовање у хришћанској коалицији усмеравао тако да му донесе највише користи. Маја 1444. преотео је Турцима сребрничку тврђаву, а тиме је загосподарио и рударском вароши коју је још у почетку похода 1443. за деспота заузео босански војвода Петар Ковачевић. Тиме је на овој страни окрњио српску деспотовину још пре њеног формалног обнављања. На другој страни је за време припрема хришћанске војске и флоте одлучио да нападне војводу Стефана, свога супарника у Босни, који је још увек, изгледа, важио као турски човек. Борбе су биле у току већ почетком августа и развијале су се на штету краља Томаша. Војвода Стефан се још раније припремао, довео је, по свој прилици, стране најамнике, али најважније је било то што је успео опет да се послужи турском силом. Турци су провалили у земљу, краљ се у великој брзини преместио из града Козао у којем је боравио у Бобовац, а Стефан је посео изгубљену долину доње Неретве, повратио Дријева и потчинио локалну властеоску породицу Радивојевића.

Још неповољнији по краља Томаша био је даљи развој догађаја. Спровођењем мировног уговора с Турцима деспот Ђурађ је средином августа 1444. добио своје земље и градове. Обновљена деспотовина је по условима уговора била чак пространија него раније, јер је султан био присиљен да преда и градове освојене у Србији пре 1439. Па ипак, деспот није могао да добије читаву државу и то не због Турака који су лојално извршили обавезе, већ због босанског краља и Венецијанаца који су, сваки на својој страни, отели део деспотовине. Због тога је Ђурађ Бранковић, природно, био упућен на Стефана Вукчића, непријатеља и Венеције и краља Томаша. Већ у јесен 1444, најкасније у октобру, Стефан Вукчић и деспот Ђурађ су на једном састанку средили своје односе. Босански војвода је вратио српском деспоту део Горње Зете с градом Медуном, који је још имао у својим рукама, обојица су се здружили у савез који је по природи положаја био уперен против босанског краља и Млетачке Републике. Стефан Вукчић није, додуше, помагао деспота против Венеције, јер је желео да склопи мир с Републиком, али је за краља Томаша новостворени савез био веома опасан.

У пролеће 1445. он је већ имао прилике да се судари с оба своја противника. После пораза угарске војске код Варне и распадања коалиције, краљу Томашу није преостало ништа друго него да се потпуно наслони на Венецију као у

првим данима своје владе. Опет је изашао с предлозима да уступи своје градове у близини Пољица, да заједнички подигну тврђаву у Неретви, и нудио да Република нападне војводу Стефана с мора док би он ратовао с копна. И поред краљевог предочавања опасности која прети Венецији од савеза склопљеног између деспота и војводе, Венеција је све његове предлоге одбила рачунајући да ће убрзо склопити мир са Косачом. Тај мир је доиста и постигнут после једне демонстрације арагонских галија пред Новим и после извесних натезања у преговорима (августа 1445).

Краљ Томаш је тако био препуштен сам себи те се није могао одупрети обојици противника. У априлу 1445. деспот Ђурађ је успео да поврати Сребрницу, тако да се и овога пута амбиција босанских краљева није остварила. Али је зато краљ све своје снаге окренуо после тога на војводу Стефана. И овога пута је Стефанов сестрић Иваниш Павловић стао на краљеву страну, он се, како се види из операција у овом рату, није помирио с губитком Требиња и околног земљишта на југу. Краљ Томаш и Иваниш су се постепено приближавали Приморју. Дријева су поново дошла у краљеве руке, а у јулу су бегунци из Стефанове земље нагрнули на дубровачку територију. Тада се у Дубровнику очекивало да ће краљ с војском стићи у Требиње или чак у Драчевицу, па су припремана посланства и куповани дарови. Баш тада је, међутим, настао неки преокрет тако да краљ Томаш, који је заиста био на домак Дубровника није дошао у Требиње. Није јасно да ли је тада склопљено примирје, или су се у борбе умешали Турци и изазвали нагли краљев повратак у централне области. У сваком случају, тек у септембру се сматрало да је у Босни мирно стање и да се трговци могу безбедно упутити кроз земље војводе Стефана.

Двогодишње ратовање без одлучног резултата показало је, изгледа, и краљу Томашу да неће моћи да скрши јаког и способног обласног господара и на тај начин пође корак даље у уздизању ауторитета краљевске власти. Преостајао је други пут: да на миран начин придобије војводу, обезбеди унутрашњи мир у држави и тиме коначно учврсти свој положај. Већ почетком 1446. се, по свој прилици, радило на томе да се између краља и војводе успоставе ближе и трајније везе. Резултат је постао видљив априла, када се сазнало да ће се краљ Томаш оженити Катарином, ћерком војводе Стефана Вукчића. Великим свечаностима у Милодражу, средином маја 1446, прослављено је породично здру-

живање босанског краља и најмоћнијег обласног господара. Војвода Стефан је дошао код краља и њихови сусрети су били праћени великим узајамним почастима. Извесну сенку на славље је бацило држање остала два обласна господара Иваниша Павловића и Петра Војсалића, који су, незадовољни преокретом, демонстративно остали по страни. Краљ Томаш је чак био спреман да одговори на то одлучним мерама, али по свему што знамо до сукоба није дошло. После свадбених свечаности краљ и краљица су отишли у Миле на крунисање.

Измирење краља Томаша и војводе Стефана донело је краљу и читавој Босни значајне предности. Држава се на известан начин одједном нашла у добрим односима са читавим светом. Томаш је сада добро стајао у Угарској где је, после погибије краља Владислава Јагелонца, његов заштитник Јанко Хуњади постао „губернатор краљевства" у име малолетног Ладислава Посмрчета. Одмах затим је без тешкоћа и војвода Стефан уредио односе с Угарском. На другој страни краљев зет је имао подршку Турака, те је постигнуто помирење са султаном, за којим је Томаш још почетком 1446. тежио. Томаш је имао везе с папом и Венецијом а Стефан с Алфонсом Арагонским. Промена у односима између Томаша и Стефана Вукчића је била неповољна за деспота Ђурђа Бранковића. Пре јесени 1446, Босанци су успели да поново заузму Сребрницу. Тиме је настављено дуготрајно босанско-српско глокење око богатог рударског града. Сукоб је овога пута био решен компромисом. Српски деспот и босански краљ су се нагодили да деле приходе од сребрничке царине. У граду су неко време деловали службеници и једног и другог владаоца, а у сребрничкој ковници је кован новац који је на једној страни носио име деспота Ђурђа, а на другој име краља Томаша. Изгледа, међутим, да таквим решењем није била задовољна ни једна ни друга страна, тако да су сукоби убрзо обновљени.

Колико је углед Босне и њеног краља порастао после измирења са Стефаном Вукчићем показује чињеница да су се крајем 1446. проносили гласови да група угарске властеле, у оквиру разних комбинација прављених у вези с попуњавањем угарског престола, хоће да доведе босанског краља за краља Угарске. Разуме се, гласине су биле нетачне и вероватно слична акција није била озбиљно предузимана, али је карактеристично да се таква фама уопште могла појавити.

6. КАТОЛИЧКА ОФАНЗИВА

Већ на почетку владе краља Томаша избили су на видело резултати лаганог и тихог процеса мењања црквених прилика у Босни. Постепено ширење утицаја и заузимање позиција од стране фрањеваца као и развој опште политичке ситуације омогућили су јавну афирмацију католичанства у Босни. Упоредо с тим, босанска јеретичка црква је губила тле и у срединама где је дотле била најутицајнија, тако да је средином XV века постала веома изолована и скоро сасвим немоћна.

Године жилавог отпора насртајима Жигмунда Луксембуршког и бурних унутрашњих промена и сукоба крајем XIV и почетком XV века пружале су последњи пут прилику босанској цркви да у пуној мери одигра своју улогу. У одбрани самосталности великаши и племство су се још једном окупили око патаренске цркве и њене хијерархије, која је имала довољно разлога да због своје безбедности подржава и јача антиугарску оријентацију читаве Босне. С друге стране је напетост односа између краља и великаша у време прве Остојине владе тражила да се дјед и босанска црква појаве као арбитри. Није случајно што најјаснији пример чувања права племства загарантованих „вјером господском" потиче управо из овог доба. Дјед цркве босанске је тада „обнашао" да је краљ „кривином" узео земље и градове Павлу Клешићу и Остоја је морао примити свога властелина „у вјеру" и вратити све што је одузео. У тим годинама су у патаренским кућама налазили уточиште отворени краљеви противници међу властелом. Једино нам изворни подаци с почетка XV века говоре да су се и странци обраћали босанској црквеној хијерархији и рачунали с њеним утицајем.

Образовање самосталних области феудалних господара, завршено у то време, носило је већ у себи опасности за будућност босанске цркве. У прво време су свакако „крстјани" и „стројници" најмање осећали последице поделе Босне и оцртавања политичких граница унутар државне територије. Али јединствен оквир у којем је црква дотле деловала био је разбијен, а тиме су се увелико смањиле могућности утицаја на политику Босне. Све више је зато цркви падала у део улога посредника и помиритеља. И ту су се, међутим, појавиле незгоде од како су се поједини „крстјани" и чланови хијерархије тесно везали за дворове појединих обласних господара.

Чланови цркве и црквене хијерархије, захваљујући својој улози у политичком животу, постепено су продирали у околину појединих великаша и постајали у правом смислу речи дворјани. Коришћени су као саветници и дипломате у односима унутар Босне, где им је добродолазила неприкосновеност коју су уживали. Дворови обласних господара у почетку XV века имали су већ своје сталне „крстјане" који су се јављали у разним мисијама. Најпознатији представници ових патарена-дворјана били су Влатко Тумарлић на двору Павла Раденовића и његових наследника и Радин Гост, дугогодишњи саветник војводе, доцније херцега Стефана Вукчића. Продирање „крстјана" у световњачке кругове и то у врхове друштва, имало је различите последице. Самим патаренима је феудални господски амбијент очигледно годио. О томе не сведочи само чињеница што су у њему трајно остајали, већ и веома карактеристични натпис на надгробном споменику госта Милутина Црничанина, нађеном у близини Фоче. Покојник се, према натпису, поносио својом каријером: „жих у части босанске господе, примих дарове од велике господе и од властеле и од грчке господе". Боравак у дворској средини је представљао не мало искушење за морал „крстјана" који су напустили усамљеност својих „хижа". Да искушењима нису увек одолевали речито показује пример Радина Госта, чије су држање и деловање диктирано похлепом за новцем документи осветљавали са сасвим неповољне стране. По свему изгледа да аскетски кодекс босанских „крстјана" није повлачио собом негативни став према земаљским добрима. Данас нема никакве сумње да су „крстјани" као појединци, а исто тако и чланови хијерархије, имали своје баштине и друга имања. Постало је чак врло вероватно да су и крстјанске заједнице имале своје поседе. Имовина босанских патарена је, по сведочанству једног савременика, веома привлачила краља Томаша када је започео с прогоном јеретика.

Све се то, наравно, морало одразити на схватања о друштву код босанских дуалиста. Чињеница што у Босни нема ни трага социјалног анархизма, темељног незадовољства друштвом и поретком који се осуђује заједно са читавим материјалним светом, очигледно је да није случајна и да се не може објаснити као последица слабе очуваности извора. Сачувано је чак супротно сведочанство једног веродостојног извора које је сасвим у складу са ситуацијом босанске цркве. Дубровчанин Бенко Котруљевић, писац трактата о трговини и савршеном трговцу, који је иначе био у Босни, колебао се

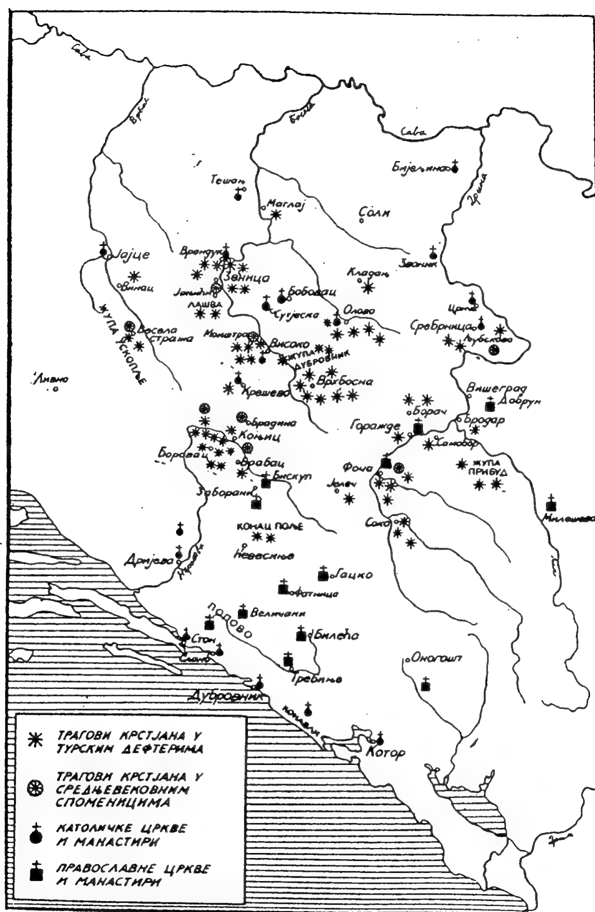

РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ЦРКАВА У БОСНИ

да ли да прекомерно обожавање богатства код својих дубровачких земљака припише утицају Босанаца „који следе обичај манихеја чествујући богате и примајући их радо у своја склоништа, а терајући сиромахе; тврдећи да тиме следе ред утврђен од Бога и среће". Босански дуалисти су се неизмерно удаљили од бунтовног духа својих раних богумилских претходника. Учврстивши свој положај у крилу феудалног друштва, поставши савезници и помагачи богатих и моћних, они су се претворили у идеологе друштвене неједнакости.[1]

Живећи на двору господара чији су хлеб јели, од кога су примали дарове и коме су служили као оруђе у политици, поједини „крстјани" и чланови хијерархије су изгубили обележје апсолутне непристрасности, које им се некад приписивало. У таквом положају они нису били изнад зађевица и сукоба великаша и властеле, него активни ангажовани учесници у бурама и метежима, па су тако и третирани. Патарен Влатко Тумарлић је после тешке сцене убиства Павла Раденовића у лето 1415. морао да се пред убицама свога господара склони код фрањеваца у Сутјесци. Случај је у највећој мери карактеристичан за велика померања у црквеној ситуацији Босне: један истакнути крстјанин се, макар за тренутак, плашио за свој живот од босанских великаша, а сигурно уточиште му је представљао фрањевачки манастир.

У међувремену је фрањевачки рад лагано напредовао, мада времена после смрти Твртка I више нису била нарочито погодна за деловање фратара. У доба првог краља, тражили су од папе дозволу да могу наводити световну господу да телесним и новчаним казнама натерају своје поданике и вазале да се у верским стварима покоравају фратрима. Вероватно да од те привилегије нису доцније имали неке користи. Почетком XV века услови за рад фратара били су врло тешки тако да је долазило до бежања с непријатног босанског тла. У другој и нарочито трећој деценији прилике су се већ побољшале. Краљ Твртко II штитио је и помагао рад фрањеваца и за време његове друге владе кустод манастира из централне Босне постао је већ утицајна личност у краљевој дворској околини. Твртко II је чак штитећи домаће фратре долазио у сукоб с викаром Јаковом из Марке, који је прегао да поправи дисциплину босанских фрањеваца. Краљ је протестовао и будућег свеца опомињао да благо и хришћански поступа, када је викар изгнао неке фрањевце из Јајца који су живели изван манастира на својим

имањима. Најдаље у свом католичком ставу Твртко II је отишао 1442, када се преко посланства у Риму у име читаве државе одрекао манихејске јереси и примио католичку веру. Тога пута је краљевска изјава остала без практичних последица: Твртко II је већ и пре тога био католик и имао своје личне исповеднике међу фрањевцима, а црквено стање земље није ниуколико изменио.

Све јаче испољавање католичке оријентације, у чему су за краљевима ишли и обласни господари, није проистицало само из дотадањих успеха католичанства у Босни и слабљења утицаја босанске цркве, нити из побуда личне религиозности, већ у веома великој мери из опште политичке ситуације Босне. Чим су владаоци и обласни господари почели улазити у тешње односе с околним феудалним светом осетили су да им смета „јеретичка љага". Већ се Хрвоје Вукчић спремао 1403. да прими католичку веру да би лакше и потпуније остварио своје политичке амбиције. Он је и даље поред босанских „крстјана" помагао и католике и вратио се на идеју о покрштавању када је желео да избегне раскид с краљем Жигмундом 1413. Од како су сређени односи с Угарском и кад су се Турци појавили као озбиљна опасност почела се још јаче осећати потреба за прилагођавањем осталом европском феудалном свету. Практичне кораке у том правцу ометали су непрекидни унутрашњи ратови у Босни и истовремена криза која је потресала католичку цркву. Иницијатива базелског концила који је 1433, у оквиру својих покушаја да уједини читаво хришћанство, тежио да и „манихеје и патарене у Босни" врати цркви, остала је без последица због изузетно неповољног тренутка у којем је покренута. Њен доста далеки одјек можда представља поменуто Твртково посланство из 1442, само што тада слава за проблематични успех није више припала концилу него папи.

Услови су били прилично измењени када је на престо ступио краљ Томаш и започео нову фазу у напорима око покатоличавања Босне. Хришћанска коалиција предвођена обновљеним папством покренула је крсташки рат против Турака, тако да је нови босански краљ био присиљен да покаже жељу да врши хришћанске дужности као и сви други владари. Пожурио је да саопшти папи своју оданост католичанству и да отклони извесне своје недостатке с црквене тачке гледишта: да легализује своје порекло[2] и издејствује поништење свога брака по босанском обичају. У самој земљи, међутим, Томаш није био ни издалека тако

одлучан. Наставио је да указује уобичајене почасти „крстјанима" и њиховим првацима, а то га је довело у сукоб с фрањевцима жељним одлучне акције против својих јеретичких ривала. Спор је дошао пред папу, који је уважио краљево становиште да из политичких разлога мора да показује учтивост према јеретицима. Док је код краља Томаша ово двоструко држање — одлучног католика у саобраћању с папом и црквеним круговима, а врло млаког и помирљивог у самој земљи — било изазвано природом ситуације, код великаша који су се одједном почели декларисати као католици није дуго било ни трага од католичког става у самој земљи. Пред средину XV века сви обласни господари и угледни великаши су се показивали као католици. Хрвојеви потомци Ђурађ и Петар Војсалићи су важили као католици од раније и показивали су свој став кроз практично деловање. У милост цркве је у почетку владе краља Томаша примљен и његов савезник Иваниш Павловић, али је за њега доцније констатовано да је отпао од праве вере. У току понтификата Евгенија IV постао је католик и војвода Стефан Вукчић. Он, међутим, у својој земљи није развио никакву активност у корист католичанства, па му се 1449. претило екскомуникацијом ако своје поданике не приведе правој вери. Католик је био и, чак, подизао цркве Радивој Остојић бивши претендент.

Колико је ово верско опредељивање босанских феудалаца тешко разумљиво с модерне тачке гледишта, најбоље може да покаже случај Стефана Вукчића. „Херцег од светога Саве" је и после претње из 1449. остао у крилу цркве, али је 1451, због тога што је заратио против католичког Дубровника, била издата була о његовој екскомуникацији, која на молбу краља Томаша није била објављена. Остао је у везама с папством до краја живота, а 1454. је чак тражио фрањевце из Јужне Италије да проповедају и учвршћују веру у његовој земљи. Те исте године је подигао православну цркву у тргу Горажду, некако у то доба је слао дарове синајском манастиру и код цариградског патријарха важио као православац однедавна. За читаво то време херцег Стефан је држао уз себе као главног саветника патаренског госта Радина и био сматран за заштитника јеретика и доиста им је пружио уточиште после прогона у краљевој земљи. Пред крај живота је држао уз себе као своје „редовнике" Радина Госта и православног милешевског митрополита Давида.

Код других не долази до изражаја оволико шаренило, али се такође опажа да се не везују ни за једну од верских струја у Босни. Ово издизање изнад религиозних разлика, диктирано у првом реду политичким интересима, најнеповољније је било за босанску цркву која је раније свој главни ослонац налазила код властеле и великаша. Њој је формално још увек остала улога арбитра у односима између владара и властеле, и краљ Томаш 1446. обећао је браћи Драгишићима да потврђене земље и градове неће дирати „ни за једну невиру, ни згриху краљевству нашему што не би огледано господином дидом и црквом босанском и добрими Бошнами". Али та улога је у међувремену изгубила много од свога значаја. Односи између краља и обласних господара решавали су се савезима и мировним уговорима, при чему се босанске црквене личности јављају повремено само као посредници и јемци; унутар појединих области односи су били такви да улога арбитра није могла доћи до изражаја. Власт господара је била врло јака, а изграђивање сталешких елемената је било, можда, тек на помолу.

У сваком случају, читав развитак Босне у првој половини XV века био је изразито неповољан за босанску цркву: већ одавно раније истиснута из жаришта привредног и друштвеног живота, она је постала лишена снажне подршке коју јој је некад давало феудално племство и тако доспела у изолованост. Одсуство организације и чвршће повезаности са широким масама верника показало се сада нарочито опасно. Још је само снага традиције чувала место босанске цркве. Ситуација је средином века била таква да се патаренска црква тешко могла одржати пред иоле јачим ударцем, а по замаху католичке акције било је јасно да такав ударац неће изостати.

7. ОБНАВЉАЊЕ СИСТЕМА РАВНОТЕЖЕ СНАГА

Мирно стање и јединство Босне постигнуто измирењем краља Томаша и војводе Стефана није имало стварних услова да се трајно одржи, иако се могло очекивати да ће породична веза дати стабилнији карактер овоме савезу. Пуне две године се не сазнаје ништа о унутрашњим сукобима међу босанском господом, а потом почиње све по ста-

ром: један налази савезника код противника оног другог, а угроженоме прискаче у помоћ трећи да би се очувала равнотежа и да се ниједном не би дала прилика да се сувише осили. Повод за обнављање ове исцрпљујуће политичке игре дали су, изгледа, рђави односи краља Томаша и деспота Ђурђа услед супарништва око Сребрнице.

Измиривши се с краљем Томашем, војвода Стефан Вукчић је напустио деспота Ђурђа. То је, несумњиво, босанском краљу олакшало да уграби Сребрницу и да једно време господари градом делећи приходе са српским деспотом. У јесен 1447. зажелео је војвода Стефан да опет уреди односе с Ђурђем Бранковићем и упутио му посланство нудећи мир и савез. Ову његову акцију су ометали Дубровчани који су имали високе функције на деспотовом двору по упутствима своје владе. Дубровчани су били нерасположени према овом миру и савезу због тога што су били обавештени да је босански војвода на Порти тражио дозволу да нападне Дубровник, а како је деспот после мира из 1444. добро стајао с Турцима, представљао је драгоцену противтежу Стефановом утицају у султановој околини. Упркос дубровачком подсећању да је Стефан напустио савезништво и пришао босанском краљу који је тада био непријатељ деспотов, и саветима да би могао малим повластицама привући себи Стефанове поданике који беже од господареве тираније, Ђурађ је прихватио понуђени мир и савез имајући у виду своје планове у вези са Сребрницом. И овај савез је био запечаћен неким браком због којег је ускоро избио скандал и ново непријатељство у којем је деспот навукао Турке на Стефана Вукчића.

Турски напад почетком марта 1448. захватио је и Томашеву земљу, па чак и Хрватску. У земљи војводе Стефана су пљачкашки одреди продрли до Дријева и спалили трг. После овог врло озбиљног пустошења, војвода Стефан је нашао начина да исправи своје држање према деспотовој породици и да постигне мир са српским владарем. Посредовали су посланици њиховог заједничког пријатеља Алфонса Арагонског који се спремао за рат против Венеције и тежио да координира акције на овој страни Јадрана. Војвода Стефан је, упркос својим вазалским обавезама, остао пасиван према Венецији, али је зато деспота помогао у рату против свога зета краља Томаша. Средином септембра 1448. када је Тома Кантакузин, деспотов шурак, разбио „Томаша босанскога", како бележе српски летописи, и када је деспот

заузео Сребрницу, војвода Стефан се налазио у војсци, ратујући, нема сумње, против свога зета.

Раскид с краљем је дао повода војводи Стефану да на видан и упадљив начин обележи своје високо место у босанској држави. Уз традиционалну титулу „великог војводе русага босанског", која није у довољној мери одвајала од осталих мање моћних обласних господара и великаша, узео је титулу херцега која је у европској феудалној хијерархији имала сасвим утврђену вредност и која је његовом положају сасвим одговарала. Остаје још увек загонетно како је Стефан до титуле дошао,[1] али је смисао тога чина прилично јасан. Требало је да се моћни војвода издигне у рангу и изједначи с европским феудалцима сличне снаге и угледа. Био је то још један знак тежње за прилагођавањем европском феудалном систему; за државни развитак Босне тај чин нема никакав већи значај.[2] Пошто је уз херцешку титулу ишао и неки атрибут, Стефан Вукчић се називао „херцегом од светог Саве".[3] Док су два ранија јужнословенска херцега унели градове у своју титулу — Балша је био „дука драчки" а Хрвоје „херцег сплитски" — Стефан је пошао од манастира Милешеве где је негован култ првог српског архиепископа. Вероватно и у томе треба гледати Стефаново бежање од сенке јереси која је падала на њега.

Није познато да ли је сукоб између краља и новог херцега смирен привремено крајем 1448. Већ почетком идуће године били су сигурно у међусобном непријатељству. Пошто су се херцег и деспот нашли на једној страни, уз краља је стао Иваниш Павловић. Краљ Томаш је овога пута постизао успехе: фебруара је поново преотео Сребрницу, а крајем априла и почетком маја ратовао је с херцегом негде у близини Дријева. Ратно стање с херцегом се продужило изгледа кроз читаву 1449. и највећи део 1450. У јесен те године су почели преговори, а почетком 1451. био је склопљен мир који је врло кратко трајао. У току тих дугих непријатељстава херцег је успео да одузме нешто територија своме зету. Краљ је накнаду нашао у Сребрници због које се с деспотом парничио пред угарским сабором и због које је непрекидно био изложен не само опасности српског напада на овај град, већ и озбиљне турске провале у читаву земљу. То су били једини резултати скоро трогодишњег сударања босанске господе на бојном и дипломатском пољу.

Биланс овакве политике, оцењиван са становишта економске снаге краља и обласних господара, био је изразито неповољан. Добици нису били ни у каквој сразмери према

губицима. Истина, и краљ и господари су још увек могли покретати у рат прилично људство састављено од властеле, властеличића и влаха, обавезних да војују. Али то још није било довољно. Посаде у тврђавама су се морале плаћати, а неки су прибегавали и довођењу страних најамника. Већ су трошкови за плаћање последње две наведене групе били знатни, нарочито су скупи били најамници. Но и кад се није прибегавало унајмљивању, остајала је брига о оружју и опреми, која се добрим делом набављала у приморским градовима и Венецији уз велике трошкове. Барут за ватрено оружје је искључиво набављан на страни. Томе још треба додати издржавање и снабдевање људства у походима, који су додуше заузимали мањи део времена једног рата у којем је на разно посредно испољавање непријатељства и на преговоре одлазило знатно више. У сваком случају, и преко најгрубљих апроксимација ослоњених на поједине познате цене долазимо до закључка да је војна активност босанске господе захтевала веома озбиљне трошкове. Поред тога, не смеју се губити из вида издаци на издржавање дипломатије: набавку дарова, трошкове посланика и њихове пратње, итд. Знамо сигурно да је и Венеција, несумњиво најбогатија држава тога времена, водила рачуна о овим трошковима и тежила да их смањи кад год је било могућно. Велику ставку су морали представљати издаци за издржавање двора и читавог апарата службеника којим је краљ или обласни господар располагао. Поврх свега стоје и обавезе према Турцима,на првом месту годишњи харач који су око средине XV века плаћали сви босански господари. Његов тачан износ не познајемо, вероватно се није ни одржао на истој висини. Аналогија са деспотовином за коју се, по једном податку, плаћало 40.000 дуката, и изјава херцега Стефана да је за потврђивање „у господству" при доласку Мехмеда II на власт платио 50.000 дуката, откривају приближно ред величина у којима се вероватно кретао харач. У сваком случају, то је био врло тежак терет. Знамо да је краљ Твртко II негде пре 1428. био присиљен да позајмљује дукате од дубровачких трговаца да би исплатио харач. Ни то није био једини издатак на Турке. Уз то су ишли дарови султану и везирима, изгледа најчешће у скупоценом посуђу, затим разна подмићивања. Знамо да су исто тако себи товарили трошкове трудећи се да „купе" неки део земље својих противника.

Када се све то сабере долази се до неминовног закључка да је привредни потенцијал босанског краља и обласних го-

сподара морао бити знатан, али да су упркос томе морали стално бити на ивици финансијских тешкоћа. У том погледу нису сви били у једнаком положају: најбоље је стајао краљ у чијим рукама се налазио највећи део рудника с уносним царинама. Приходи од општих намета на становништво већ одавно нису представљали значајнији удео у финансијама. Краљеви су искоришћавали приходе из рудника и тргова на уобичајени начин, тежећи често да од закупника истерају што већу суму, па ма и по цену протеста и револта трговаца. Уз то се у доба краља Томаша опажа тежња да се сам владар укључи у трговину да би непосредније и ефектније искоришћавао оно што су му доносила регална права. Краљ се лично 1449. удружио у трговачку компанију с једним трогирским трговцем. Услови уговора показују како је Томаш као владалац ишао на руку Томашу као трговцу и користио своја преимућства. Обе стране су уложиле по 6.000 дуката с циљем да тргују и добит и штету деле пополa. По уговору, који је био склопљен на 5 година, компанија је имала да отвори три радње у Јајцу, Фојници и Сплиту и да се у њима обавезно снабдева краљев двор. С друге стране, компанија је имала олакшицу у томе што је све краљево сребро из Босне давано искључиво краљевом ортаку Николи.[4] Знамо, с друге стране, да је краљ Томаш држао у својим рукама трговину сољу, други извор крупних прихода, и да се буквално цењкао с Венецијанцима око цене соли коју је набављао у Приморју и даље продавао у земљи.

Краљ Томаш у својој трговачкој политици није био усамљен. На исту појаву наилазимо код његовог таста и супарника херцега Стефана. Он је био у далеко неповољнијем положају, јер није имао богате руднике у оквиру својих земаља. Повремено је успевао да натера Павловиће да деле царину у Олову, и извлачио је приходе из царине у Дријевима у почетку само половину, а доцније је приграбио и делове Павловића и Радивојевића. Али то није било нарочито много. Дријева су, по процени савременика, доносила у најбољем случају 8.000 дуката. Херцег је, с друге стране, имао ту повољну околност да су кроз његову земљу пролазили главни путеви у Босну и Србију, тако да је имао веће приходе од пролазних царина дуж правца кретања трговаца. Он је, наравно, покушавао да такве царине што потпуније искористи, али су му у томе препреку поставили Дубровчани који су се позивали на уговоре и тражили поштовање законитих царина. Покушавао је, користећи окол-

ност да су поносници били највећим делом власи с његове територије, да јаче фискално оптерети пренос робе и наредио да се транспорт врши у кратким етапама уз стално мењање влаха. И ту је наишао на енергични отпор Дубровчана и био присиљен на попуштање. У тежњи да нађе начина да повећа приходе, херцег је био врло инвентиван. Пошто су из деспотовине и земље Павловића кроз његову територију гонили бројну стоку на тржиште у Дубровник, почео је захтевати „травнину" од трговаца. Али ове мере, увођене углавном од времена помирења с краљем, биле су прилично мале по домашају и финансијском ефекту, мада су у приличној мери реметиле устаљени режим рада трговаца. Уосталом, херцег је од њих одустајао пред протестима и аргументима погођених Дубровчана.

Други талас херцегових привредних мера, започет 1448, био је далеко озбиљнији. Пажња је у првом реду обраћена промету соли. За херцега је, очигледно, монопол соли и приход од промета овим неопходним и у великим количинама трошеним артиклом био још важнији него за краља који је располагао и рудницима. Дријева су, као што је речено, била потпуно у његовим рукама, али је с тргом имао доста тешкоћа. Венецијанска контрола промета сољу на мору, одређено место за набавку на Пагу, дизање цене и неуредност снабдевања наносили су му штету. Ни са закупницима није имао среће од како је, још на почетку његове владе, дубровачка општина престала да закупљује царину. Изнајмљивао је по вишој цени, али се дешавало да закупници не могавши да плате побегну. Осим тога, већину трговаца су представљали Дубровчани, који су имали своју аутономију и посебну јурисдикцију, па херцег ни тиме није био задовољан.

Отклањање ових тешкоћа је, како поједине акције показују, спроводио у три правца. Покушао је да се ослободи млетачког монопола и да снабдева трг сољу из Јужне Италије, али то није имало шансе за успех. С друге стране, тежио је да присили Дубровник да се опет прихвати закупа, али по вишој цени. У том циљу је почео да прети да ће раселити трг, тобоже због нездравости краја и рђавог ваздуха. За ново место трга је одредио Орман, негде дубље у унутрашњости. Претња о пресељавању Дријева је, вероватно, била замишљена као средство притиска, мада није искључено да је тиме намеравао да из темеља промени читав режим управе над тргом. Следећи велики ударац је нанео Дубровчанима када је издао наређење да његови власи не

могу долазити да купују со у Дубровнику. И, најзад, на све то је дошло још и отварање „кумерка солског" у Suторини под Новим.

Овим низом мера, које би из темеља промениле услове трговања сољу на простору од Неретве до Котора, нису се исцрпљивали херцегови захвати у области привреде. Управо у вези с Новим херцег Стефан је предузео можда најодлучнији подухват у привредној политици, познат у нашим земљама у средњем веку. Његов смисао су језгровито исказали Дубровчани тврдећи да херцег „од тврђаве прави варош". И доиста, херцег Стефан је управо то чинио: претварао је Твртkову тврђаву, која није имала раније скоро никакав економски значај, у градско привредно средиште, које се одмах појавило као конкурент старим градовима који су лагано вековима нарастали и добијали своје функције у привредном животу овог дела Балкана.

Кључно место у читавом плану је добила arte di lana, производња вунених тканина, организована 1448. и активна све до краја херцеговог живота. Организовање ткачке производње је у правом смислу речи представљало подвиг. Дотле је једино Дубровник од свих старих градова на нашој обали Јадрана имао ткачку мануфактуру, организовану тек у другој деценији XV века. Разуме се да је и херцег морао имати, као што су имали и Дубровчани, неког стручног саветника из редова италијанских грађана, познавалаца ткачке производње. Данас је познато да је организатор ткачке мануфактуре у Новом, можда и њен иницијатор, био неки Роберто из Риминија. Велики ризик око покретања производње тканина је вредело преузети због тога што су тканине, као што је већ више пута подвучено, после соли представљале највише тражену робу на читавом балканском тржишту. Скоро сви страни трговци су пословали тканинама јер је тај посао био уносан и стабилан. Још далеко уноснији, разуме се, био је за произвођачке центре. Упоредо с оснивањем ткачке мануфактуре херцег Стефан је предузимао мере да привуче што већи број привредно активних становника у свој нови град. Сам је зидао и олакшавао услове за подизање кућа, ослобађао је досељенике намета за више година и давао је поред тога „вјеру" да насељени становници не могу бити терани на суд због дугова и кривичних преступа. Све је то олакшало прилив становника, тако да су Которани већ почетком 1450. страховали да ће Нови постати велики град, ако се насељавање настави истим темпом. Становништво се повећавало добрим делом и на рачун Котора и Ду-

бровника. Нарочиту пажњу је херцег обраћао занатлијама, кредитирао их и унапред откупљивао њихову производњу.

Подухват је с друге стране наилазио и на велике тешкоће. Дубровчани и Которани су од првог тренутка непријатељски гледали све што се дешава у Новоме. Которани су чак тражили енергичну интервенцију Венеције. Херцега, наравно, нико није могао спречити да ради у својој земљи шта хоће, Венецијанци су то увиђали и отворено говорили, али се његов подухват могао на разне начине ометати и отежавати. Већ код снабдевања вуном, бојом и другим потребама, херцег је наилазио на затворена врата у Дубровнику. Одбијен је и његов предлог да заједнички „тргују вуном". Новска мануфактура је снабдевана уз велике тешкоће углавном из Јужне Италије. Поред тога Нови није имао своје место у заплетеном систему монопола и разних права старих градова, тако да је требало издејствовати дозволу да се намирнице смеју довозити на бродовима у нови град. Венеција је такву дозволу дала желећи да сачува неутралност босанског херцега у своме рату с деспотом Ђурђем, али је изричито искључила со. Због тога су остале невоље у снабдевању сољу, које су локалне сланице у Суторини само малим делом отклањале. До краја свога живота имао је херцег муке око свога града, али подухват у целини више није долазио у питање.

Свим својим мерама, почев од оних у вези с поносницима па све до стварања градског средишта под новском тврђавом, херцег је погађао Дубровчане и они су кроз читаво време протестовали, тужили се и тражили да се нечувене „новштине" опозову. Њихови аргументи су се ослањали на уговоре које су херцегови претходници поштовали и које је он сам потврдио, затим на потребу да живе у пријатељству због обостраних интереса. Тврдили су такође да трговци својим радом унапређују земље у којима делују и остварују приходе господарима, због тога херцег ради против својих интереса када заводи мере које ће онемогућити рад трговаца. Херцег је понешто опозивао, затим поново уводио, попуштао па поново затезао, али је у целини остајао доследан идеји да је „свако дужан да се брине за своју корист". Дуги преговори између дубровачких посланика и херцега би доводили до краткотрајног попуштања, а после неког времена би све почело по старом. Атмосферу су загорчавале и разне узајамне оптужбе због непоштовања, непријатељских изјава на суседним дворовима, затим гранични спорови, разни ситни инциденти, итд. Односи су по-

стали напети до опасне границе. Криза је достигла врхунац када су Дубровчани средином јула 1450. увели потпуну забрану рада својих трговаца у херцеговој земљи.

Та блокада је требало да натера упорног херцега на попуштање, пошто преговори и дипломатска натезања нису донели резултата. Доцније су Дубровчани тврдили да је херцег онемогућио трговину, желећи да дубровачки трговци не иду да купују робу у његовој земљи, већ да његови долазе с робом и да је продају пред градским вратима, а све то због тога да би „свака ствар пролазила кроз његове руке". У ствари, трговину су прекинули Дубровчани и та забрана је херцега тешко погодила. У више махова је он доцније захтевао да се трговачки промет обнови. Он није могао желети искључивање Дубровчана као посредника у робном промету већ због тога што у својој земљи није имао способне снаге које би замениле дубровачке трговце. Његове области су се, додуше, прилично развиле у економском погледу. Тргови дуж великог караванског пута — Фоча, Горажде, Церница, Плевља и Пријепоље — ојачали су и скочили у значају. У њима је живело по неколико десетина домаћих трговаца, међу којима су неки били способни и да закупљују царине. Али највећим делом су то били трговци малог домашаја, укључени у дубровачке пословне и кредитне мреже и зависни од економски јачих и вештијих Дубровчана. Једини трговац који се могао мерити с дубровачким пословним људима био је сам херцег. Он је у својим личним пословима успевао да прескочи Дубровник и да одржава непосредне везе с Фиренцом, Венецијом и другим италијанским градовима, нарочито с Јужном Италијом. Он је слао преко мора знатне количине сребра, олова, воска и црвца и набављао тамо тканине и другу робу која је имала прођу у Босни. Сигурно знамо да је херцег био у непосредним пословним односима с истакнутијим дубровачким трговцима у својој земљи. Сами савременици су тврдили да се бави трговином, и Дубровчани су били у неприлици како да поступају с његовим стварима: требало је да његове личне набавке за двор ослободе царине, али кад се јасно видело да он тргује ускратили су ову повластицу.

Самом херцегу су Дубровчани приказивали забрану трговања као последицу његових мера: трговци због великих терета неће у његову земљу, већ одлазе тамо „где су лепо гледани, где се с њима лепо поступа и где налазе корист и част". Крајем 1450. још једном су започети преговори, али је свака страна остајала при своме. У пролеће 1451. већ

је било јасно да се сукоб око основних економских питања, која су задирала у најосновније интересе и једне и друге стране, неће завршити на миран начин. И херцег и Дубровчани су кроз то време већ вршили дипломатске и друге припреме за обрачун који је предстојао.

8. РАТ ХЕРЦЕГА СТЕФАНА И ДУБРОВАЧКЕ КОАЛИЦИЈЕ

Херцегу је морало бити јасно да напад на Дубровник не може предузети пре него што се обезбеди од евентуалних неповољних последица. Ратовање Радослава Павловића с Дубровником, чији је сведок био у млађим данима, подсећало је на то колико се далекосежне и озбиљне компликације могу изродити из једног сасвим локалног сукоба. Пре свега је морао издејствовати дозволу Порте, која је будно надзирала деловање својих вазала. Изгледа да је он већ и раније предузимао кораке у том смислу, али није наилазио на одобравање. Кад је, међутим, у фебруару 1451. дошло до смене на султанском престолу и кад је на место миролубивог у последњим годинама Мурата II дошао будући велики освајач Мехмед II, прилике су биле далеко повољније. Срећујући своје односе с новим „великим господарем" херцег је затражио дозволу да заузме Конавле и понудио повећање харача на рачун овог проширивања територије. Дубровчани су били обавештени шта херцег смера и покушавали су преко деспота Ђурђа да осујете његове планове. Упркос томе, захваљујући вероватно чињеници што су Турска и Угарска још увек биле у ратном стању, до почетка маја биле су на Порти издате неке „привилегије у корист Стефана херцега против Дубровника".

Општа ситуација иначе није била непогодна за херцегове планове. Краљ Томаш је био у рату с деспотом због Сребрнице и морао је трпети турско упориште у Ходидједу, тако рећи у срцу Босне. Деспот је истина стајао добро код новога султана, али је био у непријатељству с Хуњадијем и његовом странком у Угарској. Угарска опет, на коју је Дубровник у првом реду могао рачунати, није била јединствена. Јанко Хуњади и његове присталице су биле у отвореном сукобу с присталицама Ладислава Посмрчета, зато-

ченог од краља Фридриха III. Дубровчани су Хуњадија и угарски сабор сматрали за легалне представнике краљевине, али зато нису могли рачунати с хрватским баном Петром Таловцем, који је био противник и Хуњадија и краља Томаша. Уз то се херцег осећао безбедним с угарске стране и због тога што би на евентуалну угарску провалу реаговали Турци.

Све те предности херцегове представљале су у исто време и слабости дубровачког положаја. Дубровник је имао мање него икад шансе да добије ефикасну помоћ. Ипак влада није пропуштала да учини ништа што би јој могло користити. На првом месту су се трудили да заинтересују Угарску. У исто време кад је херцег на Порти прибављао дозволу за напад, дубровачки посланик је тражио од угарског сабора да покаже да неће допустити да се учини насиље Дубровнику, него да ће сматрати да „што се учини граду Дубровнику биће учињено круни или краљевини Угарској". Од сабора је у пролеће 1451. пошао један посланик херцегу и у Дубровник с циљем да уклони њихове размирице. Пошто је на дубровачке жалбе херцег овоме посланику изнео своје жалбе, одлучено је да обе стране упуте посланике сабору и да се тамо спор на известан начин пресуди. За то време је Дубровник наговарао краља Томаша да ступи у савез с њима и да поврати територију коју је изгубио. Хуњадија, који је на сабору подржао Дубровник, позивали су да у савезу с краљем Томашем и баном Петром освоји херцегову земљу. Могао би да поврати на тај начин Хум и Дријева, која вреде 8.000 дуката годишње, могао би, поручивали су даље, да истера Турке из Ходидједа и да им тако спречи приступ у Босну. Губернатор је обећао да ће лично доћи с војском у помоћ.

У то време, јуна 1451, помоћ је заиста постала актуелна. За време док су још дубровачки посланици боравили код њега, херцег је крајем месеца ушао у Конавле и посео жупу осим града Сокола и Цавтата. Дубровчани су могли само да протестују, јер никаквим снагама за одбрану ове жупе нису располагали. Неколико стотина војника, које најамника, које својих људи, поставили су на један утврђен положај на Бргату да би спречили приступ граду. У ноћи првог јула херцег је без великих жртава разбио тај положај и заробио добар део дубровачких ратника. После тога је ушао у жупу Жрновницу и ту започео преговоре с Дубровчанима. Преговоре о примирју су затражили Дубровчани жељни да удаље непријатеља са своје територије да би добили времена за

даље акције. У припремању примирја су потегнути опет стари спорови, али се ипак за кратко време нашло привремено решење: питање Конавала је препуштено одлуци Порте, којој ће обе стране упутити посланство до септембра докле је требало да важи примирје. Дубровчани су се осим тога обавезали да ће унајмити дријевску царину за 8.000 дуката, платити откуп заробљеника, допустити гоњење одбеглих херцегових поданика све до градских капија, а херцег је обећао платити све штете које трговци претрпе у његовој земљи, одбијено је, међутим, његово тражење да се обнови трговање и да његови људи долазе у Дубровник. На тој основи је 12. јула склопљено усмено примирје које је, упркос јаком дубровачком опирању, крајем месеца и писмено фиксирано.

Дубровчани су избегавали писмено примирје да не би себи везали руке, јер је за њих рат тек тада почео. Били су остављени сами себи, али нису клонули. Из Угарске им није дошла никаква помоћ. Хуњади је тражио да планирани поход финансирају са 20.000 дуката, а уз то је био заузет ратовањем у северној Угарској. Хрватски бан је остао потпуно пасиван, његов посланик се чак налазио код херцега у време напада на Дубровник. Гроф Урлих II Цељски је чак помагао херцега шаљући му топове и „инжењере". У самој Босни је реаговање било исто: краљ Томаш се није ни покренуо, а Петар Павловић је дао војску за напад на Дубровник. После смрти Иваниша Павловића 1450. ова породица је пала у пуну зависност од херцега Стефана и више није играла знатнију улогу у Босни. Први је устао у заштиту Дубровника деспот Ђурађ Бранковић, који је и раније ометао херцегове акције на Порти. Крајем јула он је вратио Стефану уговорне повеље у знак прекидања односа.

Одмах после напада, Дубровник је на све стране упутио писма жалећи се на херцега и тражећи помоћ. Обратио се међу осталима и папи, молећи 500 ратника под папском заставом. То, наравно, није добио али му је добродошла папина забрана указивања помоћи херцегу, која је навела Алфонса Арагонског и Венецију да се држе строго неутрално. За даљи ток рата је веома важна била околност да су се потенцијални савезници дубровачки почели мирити и приближавати, чиме су створени услови за ефикаснију дипломатску активност. За време док су се водили преговори о примирју дошло је на другој страни до помирења између Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића, а готово у

исто време и до предаје сребрничке тврђаве у деспотове руке, што је ојачало положај краља Томаша.

Већ средином августа су дубровачки посланици подсећали краља Томаша на раније дато обећање да ће склопити савез када се буде помирио с деспотом. Дубровчани су имали већ спремљен и пројекат уговора о савезу по којем је требало да краљ нападне херцега најкасније до средине септембра. Још пре тога, независно од дубровачког деловања, део херцегове породице тајно је ступио у везу с непријатељима. Узроци ове завере која ће имати озбиљног утицаја на ток рата и политичке односе у Босни, лежали су у доста необичном породичном животу херцеговом. Неколико година раније довели су његови посланици из Фиренце једну лепу Сијењанку за старијег сина Владислава, али је херцег лепу куртизану задржао за себе, на велико незадовољство жене и оштећеног сина. Због ове domina Helisabeth de cherzech жена и старији син су тражили од деспота и краља Томаша да нападну херцега. Средином августа је Владислав већ водио тајне преговоре с Дубровчанима и склопио с њима тајни уговор о савезу којим је обећао да ће се побунити против оца. Тако се око херцега лагано затварао обруч и постајало је све јасније да ће напад на Дубровник имати далекосежније последице.

У међувремену су и херцег и Дубровчани газили склопљено примирје. Он је опседао град Соко у Конавлима и срушио цавтатске зидове, док су Дубровчани доводили најамнике и ковали план о заузимању Конавала. Крајем августа, херцег је сасвим отворено напустио примирје и поново дошао с војском скоро до дубровачких зидина. У граду је владао страх од његових топова, тако да су и бродови уклоњени из луке да не би претрпели штету. Тога пута Дубровчани такође нису ниоткуда добили подршку па су прибегли уцени. Полазећи од тога да је херцег Стефан био дубровачки властелин, представљен је као издајник отаџбине и осуђен на смрт. Свакоме ко би га убио обећана је била награда од 15.000 дуката, кућа у Дубровнику, наследно племство и годишња плата. Да ли је то деловало на херцега или је пожурио у помоћ млетачком Котору опседнутом од деспотових људи из Зете, није сасвим јасно, али у сваком случају, средином септембра херцег Стефан напустио је опсаду и Дубровник после тога није видео непријатељску војску пред својим зидовима све до почетка XIX века.

Рат се, међутим, настављао. Како је и за напад на херцега била потребна турска дозвола деспот је радио на Порти.

Убрзо је из тражења дозволе израстао под дубровачким утицајем много далекосежнији план. Ослањајући се на ранија искуства српске и босанске господе, Дубровчани су предложили да се читава херцегова земља откупи од султана по цени од 150.000 дуката и 50.000 дуката везирима. Новац би се исплатио кад савезници добију земље у руке сразмерно добијеном уделу. За себе су Дубровчани тражили само Конавле, Требиње, Драчевицу и Врм а остало су препуштали да краљ и деспот разумно поделе. Док су се комбинације о овој куповини даље разрађивале у Смедереву и на Порти Дубровчани су пришли практичним припремама за освајање Конавала, а упоредо с тим су осујетили посредничку мисију улцињског епископа који је по папином налогу покушао да помири зараћене стране.

Поход на Конавле који је требало да захвати и Драчевицу и град Нови је много пута одлаган у очекивању вести из Смедерева. У Цавтату који је остао у дубровачким рукама направљен је војни логор где су скупљени најамници и домаћи војници и 13. децембра је коначно предузет поход који се завршио катастрофално за Дубровчане. После тога су Дубровчани опет већу пажњу обратили дипломатским акцијама. Средином децембра су завршени преговори о савезу с краљем Томашем. Они су се веома дуго отезали због погађања око услова, а можда и због очекивања развоја ситуације у погледу плана о откупу херцегових земаља. Краљ је од Дубровчана изборио новчану помоћ од 6.000 дуката а заузврат им обећао Драчевицу, Врсиње и градове Нови и Рисан. Обавезао се напасти херцега Стефана „не имајући турске војске на себи". Још нешто раније ушли су Дубровчани у тајне преговоре и с војводом Иванишем Влатковићем, старешином породице Радивојевића. Он је у духу традиционалне политике своје породице открио прилику да се извуче испод власти Косача.

Херцег је са своје стране још раније покушавао да заинтересује Венецију за рат против Дубровника. Нудио је да Република нападне град с мора и да га задржи за себе, док се он задовољавао само Омишем, Пољицима и очекивао 200.000 дуката из дубровачких депозита. Венеција је имала преча посла и није озбиљно узимала у разматрање херцегове понуде.

Док је и једна и друга страна водила дипломатску игру локалног домашаја, одиграо се један крупан догађај на европском плану који је утицао и на даљи ток њихових односа; 24. новембра 1451. склопљен је мир између Турске и

Угарске и у њему је изричито забрањено херцегу Стефану да напада и узнемирава Дубровник. Тако су односи Дубровника и херцега регулисани уговорима њихових врховних господара. У овом тренутку је то било изванредно повољно за Дубровник а неповољно за херцега. Град је миром између султана и Угарске био заштићен, док тај уговор, у исто време, ни на који начин није утицао на односе међу турским вазалима. Пошто се султан сложио и с тим да херцег треба да врати све што је узео граду, Стефан Вукчић је изгубио свој једини ратни плен, био спречен да даље ратује с Дубровником, а истовремено изложен опасностима напада и даљег ратовања с дубровачким савезницима у кругу турских вазала. Средином јануара је приспео у Дубровник султанов посланик у пратњи људи херцега Стефана, да врати Дубровчанима Конавле. Поред тога турски посланик Мурат је посредовао за мир и направљена је чак писмена исправа о миру коју су Дубровчани доцније слали краљу Томашу. Изгледало је да је рат између херцега Стефана и Дубровника завршен. Дубровчани су тада разоружали већину својих бродова и престали да бирају ратне саветнике. Најамнике су ипак задржали предвиђајући даље заплете.

Убрзо су, заиста, искрсле нове компликације. Чим је турски посланик отишао из Дубровника, херцег је поново посео Конавле. Одмах су полетеле нове жалбе и тражење новог турског посланика. Али пре него што је он стигао избила је дуго припремана побуна против херцега; 29. марта 1452. устао је отворено против оца херцегов старији син Владислав. Он се налазио у Хуму и с њим су били његова мајка, баба и војвода Иваниш Влатковић. Већ првога дана су у руке завереника пали Благај, Тођевац, Вратар у Сутјесци и два града на мосту на Неретви, а сутрадан Вјеначац у Невесињу, Имотски, Крушевац и Нови у Луки. Првих дана априла је цео Хум осим Љубушког био под влашћу Владислава, нешто доцније он је завладао и тим градом.

Побуна је представљала тежак ударац за херцега, али је донела нове бриге и напоре и његовим противницима. Дубровчани су прегли одмах да новчано и војнички помогну побуњенике у Хуму и да их дипломатски обезбеде. У Неретву су упућени дубровачки бродови с најамницима и ратним материјалом. Сви дубровачки савезници су позвани да подрже и помогну Владислава. У табору херцегових непријатеља су били задовољни што је пропао план о куповини херцегових земаља, јер се у њему није водило рачуна о интересима Владислава. На другој страни, ступио је у дело

савез између краља Томаша и Владислава, тако да се очекивао скори долазак војске краља Томаша и војводе Петра Павловића у Хум. Уза све то, херцег је средином априла морао по други пут и коначно да врати Конавле, јер је дошао нови турски посланик, овога пута и са захтевом да се Дубровнику плати штета учињена од времена склапања турско-угарског мира.

Када су се средином априла састале војске краља Томаша и Петра Војсалића и дошле до Блата у Хуму да се споје са Владиславом и Иванишем Влатковићем и пређу преко Неретве на херцегову територију, херцег се нашао у најтежем положају од времена кад је започео рат против Дубровника. Није се усуђивао да пође против својих удружених непријатеља, већ је прибегавао дипломатским средствима. Венецији је понудио Дријева и Крајину, папу је молио да посредује за мир, а у исто време је потпиривао непријатељство између Улриха Цељског и Петра Војсалића да би овога истиснуо из непријатељске коалиције. Но њему је далеко више помогла неодлучност у противничком табору. Краљ Томаш је одлагао поход против херцега из дана у дан, а онда се одједном вратио у Босну, наводно због Турака који су му пустошили земљу.

Ситуација хумских побуњеника је одједном постала тежа. Погоршавали су је и сукоби између бана Петра Таловца и Петра Војсалића. Ускоро је донела плода и херцегова иницијатива у Венецији. Крајињани су се побунили против Владислава и прешли под власт Венеције. Како је краљ Томаш обећао да ће се вратити у Хум и предузети поход против херцега, Дубровчани су код Горице направили од барки мост преко којег је требало да пређе савезничка војска. Тај мост је дошао у двоструку опасност, јер је у другој половини маја једна мања млетачка флота упловила у Неретву, заузела Дријева и поставила на кули заставу светог Марка, и почела захтевати од Дубровчана да се повуку са бродовима. С друге стране се и херцег приближавао Неретви. Тако се ситуација за кратко време драматично променила.

Табор херцегових непријатеља је тога пута спасао повратак краља Томаша. Средивши односе с Турцима, он је стигао баш кад се херцег приближио на неколико миља. С лакоћом је краљ повратио Дријева и збацио млетачку заставу, опустошио побуњену Крајину и скупио после тога све снаге код моста код Горице. Тада су Дубровчани сматрали да је тренутак изузетно погодан да се провали у хер-

цегову земљу. И овога пута се планирани и дуго припремани напад изјаловио и то због неслоге међу члановима коалиције. Свађа је планула око града Благаја. Краљ Томаш је у читавој овој акцији ишао за тим да што више ослаби не само херцега, већ и његовог наследника. Он је истицао своја права на делове херцегове земље. Још приликом истеривања Млечана из Дријева тврдио је да је овај трг његова баштина, по истом основу је, свакако, захтевао и Благај. Краља је подржавао и Иваниш Влатковић, а Владислав је пристајао да преда град под условом да му краљ додели земље од планине Чемерна до мора. Незгода је била у томе што је Благај био у Владислављевим рукама и он га је могао одмах предати, док је области које би добио у замену требало тек освојити од херцега. Раздоре су повећавали и дубровачки посланици подржавајући претензије личности код којих су били акредитовани. Кад је краљ изјавио да ће се вратити у Босну, завладала је у Дубровнику права паника, па су посланицима упућени прекори и упутство да предложе решење по којем би Дубровчани привремено држали Благај, док Владислав не добије у своје руке оно што му је обећано. Томаш није био задовољан ни тим решењем па се повукао из Горице. То је био преломни тренутак у читавом другом делу рата. Док је још неко време боравио у Блату, краљев логор је био средиште живе дипломатске активности у којој је постигнут неки споразум између краља, Владислава и Иваниша Влатковића, али до обнављања акције више није дошло. Дубровчани су убрзо затим покварили мост, повукли своје бродове и распустили најамнике. Владислав и побуњена хумска властела су остали препуштени сами себи.

Херцег се ни после краљевог повлачења није осећао довољно јак да се бори против сина и хумске властеле и опседа тврде градове у Хуму. Тим пре што није успео да добије турску помоћ за ратовање против сина. Султан је остајао упоран у неутралности и када му је херцег понудио 30.000 дуката за земље које је заузео Владислав. Разумљиво је да су оба табора показивала после свих догађаја више помирљивости. Већ почетком августа су се водили неки преговори између Владислава и Иваниша с једне стране и херцега с друге. Дубровчани су се тада уплашили да не остану изоловани, иако је у свим уговорима о савезу било прецизирано да једна страна без друге неће склапати примирје или мир. Ти преговори су се убрзо разбили, а исто тако

неуспешно се завршило и посредовање папског легата између Дубровника и херцега.

До обнављања ратних операција је дошло тек крајем 1452. Херцег је дотле ипак успео да издејствује турску помоћ, па је новембра и децембра нападао хумске градове. Дубровчани су још увек слали помоћ у Хум и подржавали дух отпора. Морали су чак да саветују Владислава да у тим данима борби не долази у Дубровник. Фебруара 1453. херцег је напустио Хум не постигавши никакав знатнији успех. После тога је опет дошло до преговора. С једне стране су преговарали непосредно Владислав и отац, а с друге, Дубровчани и херцег уз посредство папског легата. Овога пута је легатово деловање у Дубровнику примљено с искреним задовољством, јер су се Дубровчани плашили да се општа ситуација може променити на њихову штету. Постојала је бојазан да се наруши турско-угарски мир због повратка краља Ладислава Посмрчета у Угарску. Дубровчани су већ тражили начина да постигну мир без икаквих добитака. Полагали су једино на то да мир не склапају сами већ заједно са својим савезницима. У току фебруара 1453. две линије у преговорима стопиле су се у једну, тако да се у Новоме, где је херцег боравио, преговарало истовремено и о миру с Дубровчанима и с Владиславом и хумском властелом. Преговори су настављени и доцније, тако да је априла склопљено примирје и већ се планирало тражење сагласности деспота и краља Томаша. Али од како су преговори пренети у унутрашњост, Дубровчани су имали мање утицаја на читаву дипломатску игру, тако да се десило да су на крају остали изиграни. Првих дана јула Владислав, Иваниш Влатковић и остала хумска властела су склопили мир с херцегом под врло једноставним условима — да се врате под власт херцегову а да им он призна све земље и поседе.[1] О дубровачким интересима се нису бринули ни у најмањој мери. Огорчени Дубровчани су покушавали да омету извршење уговора, али им није преостало ништа друго него да наставе сепаратне преговоре и тако обезбеде и себи мир. Стварних непријатељских акција више није било, обновљена је чак делимично трговина, али су се последице изолованости могле прилично јако осетити током даљих преговора. Док су се још почетком 1453. трудили да на неки начин на рачун накнаде за ратне штете добију неко село у суседству, сад су Дубровчани дошли у ситуацију да се бране од херцеговог захтева за трибутом од 1.000 дуката. У јесен су преговори још једном прекинути а обновљени су

ГРАД БЛАГАЈ.

ПРИЗНАНИЦА ХЕРЦЕГА СТЕФАНА ВУКЧИЋА ДУБРОВЧАНИМА, 1450.

тек у фебруару 1454. Од тада су, додуше, текли без већих тешкоћа, утолико лакше што се за мир заузимао Радин Гост коме су Дубровчани обећали знатну суму новца. Почетком маја мир је најзад био склопљен. Од многобројних спорних питања која су до рата и довела веома је мало ушло у уговорне исправе. Херцег је забранио да се праве сметње приликом преноса дубровачке робе и обавезао се да ће царине остати на местима и у висини у којима су биле раније. Слобода кретања и пословања и безбедност трговаца је била гарантована већ самим тим што су потврђени ранији уговори. Промет соли, питање Дријевског трга и херцегове акције у Новом нису уопште ни поменуте. У дубровачкој повељи су чак новски становници изједначени с осталим херцеговим поданицима, па им је дозвољено да долазе и тргују у Дубровнику. Изузети су били само дубровачки грађани који су одбегли у Нови. Херцег је и према Дубровчанима успео да одбрани услове за развитак свога новог града. Уопште узев, све се враћало на стање од пре рата. То је омогућило да се опет обнови и дубровачка трговина, која је у ратним годинама трпела озбиљан застој. Али све то више није имало већег практичног значаја. У међувремену је пао Цариград и затим започела велика турска офанзива на Балкану која је остављала још сасвим мало времена за нормално привредно деловање и самостални живот босанске државе.

ГЛАВА СЕДМА

СЛОМ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

ИЗВОРИ

Извори за историју слома босанске државе су сразмерно обилнији него за њене раније периоде. Из средине XV века се уопште сачувало знатно више писаних сведочанстава, а уз то је Босна у тим годинама великог европског интересовања за Турке дошла у центар пажње. Драматичне године њеног пропадања забележила су и пера тадашњих доста бројних писаца у околним земљама. Ипак нам последња деценија босанске самосталности није нимало боље позната него претходно раздобље. Огроман део тих, као што је речено, сразмерно обилних извора настао је изван Босне, често чак врло далеко од њених граница. Неки извештаји само преносе гласине које су се у то време шириле о Босни, а неки наративни извори дају сасвим помућене и искривљене вести. Добар део извора се садржајно поклапа утолико што саопштава чињеницу о паду Босне, и сл. Због свега тога, последњи извори за босанску средњовековну историју захтевају далеко већу обазривост и критичност него они ранији.

Сачуване су само две домаће повеље и један врло провидан и неупотребљив фалсификат.[1] И у Дубровнику је остало свега неколико повеља на нашем језику, а архивска грађа у Дубровнику је за ово кратко раздобље сасвим неједнако сачувана. Одлуке Већа теку без прекида, али зато писма нагло опадају и после 1459. настаје празнина све до краја XV века. Одлуке Већа су остале необјављене осим оних из 1463. које су врло рано привукле пажњу.[2] Писма су знатним делом штампана у Ђелчићевом дипломатару.[3] Остале дубровачке архивске серије су за овај период доста неједнаког значаја. Lamenta de foris су врло драгоцена, док књиге с подацима за историју привреде губе

вредност од како је под турским притиском прекинут промет металима између Босне и Дубровника.[4]

У погледу извора из Млетачког архива важи све што је речено у претходном одељку (в. стр. 252). За историју слободних остатака босанске државе поред Љубићевих Листина које се прекидају 1469. мора се консултовати грађа објављена у мађарској збирци страних докумената за доба краља Матије Корвина.[5] У тој збирци је објављен и знатан број докумената из архива италијанских градова, већином извештаја посланика из Будима и Венеције. Посланици су у то време обичавали да саопште све вести које чују о Турцима и нашим земљама. Те вести су сасвим различите вредности и у више случајева се показало да представљају неосноване гласине.[6] Документи из Ватиканског архива су и за овај период највећим делом у више пута помињаним збиркама. Не сме се превидети преписка *Матије Корвина* с папама, издата у једној обимној збирци.[7] Понеки податак о Босни садржи и зборник докумената за историју папа, који је објавио *L. Pastor.*[8]

Угарски дипломатички материјал из овога доба је врло бројан и непотпуно објављен. Драгоцена су многобројна писма краља Матије Корвина објављена у старим збиркама,[9] и штампана поново, али не комплетно од *V. Fraknoja.*[10] Најважнији угарски и остали дипломатички материјал за доба пада Босне објављен је у дипломатару уз историју града Јајца и Јајачке бановине.[11] Сасвим за себе стоји један турски дипломатички споменик *дефтер* „вилајета Јелеча и Звечана и Ходидеда и Сенице и Раса и Скопља и Калканделена са пределима који им припадају", састављен 1455, с интересантним подацима о једном делу централне области Босне и с важним маргиналним белешкама за историју турског освајања Босне.[12] И доцнији турски *дефтери* и *канун-наме* садрже понеке податке интересантне за историју Босне у доба самосталности.[13]

У почетку је већ речено да за ово раздобље имамо знатно више наративних извора. На прво место можемо ставити опет једног странца који се у Босни затекао у данима турског освајања. То је тополивац *Јерг*, Немац из Нирнберга, који је био неколико година у служби херцега Стефана, а затим заробљен од Турака служио Мехмеда II све до његове смрти. Побегавши на крају у Италију, написао је кратки трактат о Турцима у којем говори и о турском освајању Босне.[14] У Босни се затекао у данима турског освајања и модрушки бискуп *Никола Макиненсе*, пореклом Которанин, упућен као папски легат код последњег босанског краља. Оставио је за собом кратке аутобиографске белешке огромне важности.[15] У Босни је био у време догађаја о којима нам говори и *Константин Михаиловић*, Србин из Островице код Новог Брда. Јаничар од времена турског освајања Новог Брда, он се затекао у Јајцу у време када је Матија Корвин освојио град, доспео је доцније у Пољску и написао тамо *Јани-*

чареве успомене с интересантним казивањима о Босни, која је, на жалост, немогуће контролисати.[16]

Међу писцима који говоре о Босни, а нису били у непосредном додиру с овом земљом, најважније место припада папи *Пију II* (Enea Silvio Piccolomini). Хуманиста на папском престолу је био савременик пада Босне и стајао је у живим везама с последња два босанска краља. Трудио се да помогне краљевину и после њеног слома покушао да организује велики крсташки поход против Турака. Зато његова казивања у „Коментарима" имају велику вредност.[17] Једну фрагменарну вест о боравку босанских посланика на сабору у Мантови 1459. даје локални хроничар *Andrea Schivenoglia.*[18] Од угарских хроничара заслужује пажњу већ више пута поменути *Иван Туроци,* прилично близак догађајима, и дворски историчар *Антонио Бонфини.*[19] Последњи период босанске историје привлачио је пажњу и последњих византијских историчара. Атињанин *Лаоник Халкокондил* је донео неколико вести о Сандаљу Хранићу и његовом синовцу Стефану Вукчићу и верском стању њихове земље насељене „кудугерима".[20] О паду Босне и о њеном богатству говори *Критовул* с Имброса, историчар Мехмеда II Освајача.[21]

За ово време добијају известан значај и османлијски историчари чија су дела конфузна, препуна реторике и врло непоуздана. За доба пада Босне долазе у обзир пре свега *Ашик-паша Заде и Дурсун-бег.* Одломци из њихових дела интересантни за нашу историју су објављени у преводу.[22]

1. ИЗМЕЂУ ТУРСКЕ И УГАРСКЕ

За време док се постепено примиривало дуго и бескорисно ратовање произашло из херцеговог напада на Дубровник, султан Мехмед II је крајем маја 1453. освојио Цариград. Овај догађај је потресао читаву Европу, али босанску господу није тргао из безперспективне и ситне политике у којој су већ деценијама били огрезли. Било је потребно још извесно време да они открију да султан осваја све без разлике, и земље оданих вазала и земље оних који се усуде на отпор. Од турског тријумфа је највише користи имао херцег Стефан, који је захваљујући својим везама с Портом био на врхунцу моћи. Дубровчани су тада мислили и говорили да херцега нико не сме напасти, јер има за леђима Турке. Увиђајући то, деспот Ђурађ Бранковић, од кога је султан убрзо после освајања Цариграда почео за-

хтевати Смедерево и Голубац, тражио је измирење с херцегом. У јесен су завршени преговори и опет једном је био уговорен брак између породице Бранковића и Косача. Овога пута је заиста, истина тек после скоро две године, дошло до венчања херцеговог сина Владислава и Ане Кантакузине, рођаке деспотице Јерине. Тада су коначно престала непријатељства између деспота и херцега.

У самој Босни није тако лако дошло до сличног зближавања и измирења, јер су се управо у пролеће 1453. краљ Томаш и његов таст херцег Стефан сударили као супарници у борби око наслеђа бана Петра Таловца. Цетинску област и значајне хрватске градове наследили су малолетни синови покојног бана. Област Таловаца су и Томаш и херцег Стефан хтели да приграбе преко брака с удовицом Петра Таловца. Томаш је желео да ожени сина а херцег је намеравао да сам склопи брак с господарицом Цетине, јер је те године остао удовац. Због овог супарништва херцег је довео у јесен 1453. Турке у Босну, али користи није имао. Венеција је узела у заштиту наследнике покојног бана и подједнако изјаловила амбиције краља и херцега.

После тога су се појавили услови за њихово измирење. Почетком 1454. поведени су преговори, који су, како видимо из даљег тока догађаја, уродили успехом. Те године су већ почели турски напади на деспотовину, али и енергични угарски противудари у којима је Јанко Хуњади нанео осетне поразе турској војсци и уништио турско упориште у Крушевцу. Босна је према овим догађајима остала пасивна, али је будно пратила збивања. Краљ и херцег су се једино могли ослонити на Угарску, а од ње није било помоћи. И поред Хуњадијевих успеха она је била разривена унутрашњим сукобима који су се чак преносили на Босну. После повратка Ладислава Посмрчета и краљ и херцег дали су да се обнове повеље угарских краљева, али се херцег држао чврсто уз грофа Улриха II Цељског а краљ Томаш уз Хуњадија. Када је Цељски постављен за бана Хрватске и почео да заузима градове, Томаш му се отворено супротставио страхујући да Улрих не заузме земље Таловаца и не споји се са земљама херцега Стефана. Пошто је био у миру са својим тастом, тражио је од Венеције да омете напредовање Цељског и затражио од херцега да се не меша у цетинску област. Везивање уз главне угарске странке је само продубљивало и онако велики раздор у Босни.

Положај између Турске и Угарске давао је неко варљиво осећање сигурности за време док су се и једна и друга

страна тренутно трудиле да одрже по страни сукоба све оне који су могли да им нашкоде. Херцег се 1455, по тврђењу Дубровчана, хвалио да има писмо од угарског краља којим се ослобађа учешћа у рату против Турака све док краљ не потчини земље до Једрена, а од султана исто такво писмо којим се ослобађа давања војске за рат против Угарске све док Турци не дођу до Будима. То је изнето у време кад се Дубровчанима чинило да херцег жели да их поново нападне и било је срачунато да изазове реакцију Угарске. Када је од краља Ладислава стигло у Дубровник писмо намењено херцегу с прекорима и захтевима да не дира Дубровник, Дубровчани га нису уручили херцегу. Херцег је уосталом убрзо увидео колико су илузорна била очекивања да ће га Турци оставити на миру у току рата с Угарском.

Припремајући се за велики поход против Смедерева и Београда, почетком 1456. султан Мехмед је почео да захтева од краља Томаша, херцега Стефана и војводе Петра Павловића нове и неуобичајене ствари. Захтевао је да краљ дâ 10.000 товара намирница, херцег 8.000, а Петар Павловић 4.000, и да уз то још и лично учествују у походу. Сва тројица су на то одговорила да неће послати ни људе с товарима намирница ни војску, већ да ће плаћати уобичајени данак као ранијим царевима. Од краља је султан још тражио и да му преда четири своја града, од којих је један био Бистрички у Ливањском пољу, важан за продирање у Далмацију, други је био негде на путу за Угарску, а остала два у срцу Босне.

Опасност је сада далеко озбиљније схваћена. Краљ Томаш је већ слутио да султан хоће да потпуно освоји Босну. За кратко време краљ и херцег су се тешње збили један уз другог, не заборављајући ипак своје сукобљене интересе у цетинској области и у већој мери се повезали са хришћанским државама које су већ од пада Цариграда покушавале да нешто предузму против Турака. У току протекле две године на више сабора се покушавало да се уклоне размирице и ангажују снаге за један велики крсташки рат. Сукобљени интереси, пасивност доброг дела европских феудалаца, тешкоће финансијске и организационе природе као и низ других околности спречавале су једну заиста озбиљну и масовну акцију. Ипак активност није прекидана и њу су предводиле пре свега папе. Отуда су и краљ и херцег почели тражити помоћ од папе и оних држава које су биле најнепосредније заинтересоване за одбрану од Турака. Краљ Томаш је већ 1455. био примљен под заштиту свете столице и

добио обећање да ће после успешно завршеног рата против Турака добити назад земље које су му отели Турци и неверни барони. Херцег је са своје стране 1454. обновио вазалски уговор с Алфонсом Арагонским и распитивао се следеће године да ли намерава ратовати против Турака. У пролеће 1456. папски посланик је одлазио и херцегу и краљу Томашу. Краљ и херцег су се у молбама за помоћ и саобраћању с папом и хришћанским државама приказивали као противници Турака, краљ Томаш је чак 1455. тврдио да ратује с Турцима, али се нису усуђивали да отворено ступе у борбу заједно с Угарском која је кроз читаво то време била у рату. Краљ Томаш, чије је противтурско расположење свакако било искреније, правдао се да не може да се бори с Турцима због манихеја тј. босанских патарена који више воле Турке него хришћане и којих има велики број у његовој земљи.[1] Краљ је у исто време тражио помоћ и од Венеције и бринуо се за случај да буде истеран из краљевства.

Судбина босанске државе се том приликом ипак није решавала. Велики поход на Србију, због којег је дошло до судара између султана и његових босанских вазала, завршио се озбиљним поразом турске војске одбијене пред зидовима Београда и проређене кугом и другим болештинама. Султану је био потребан предах до нових великих експедиција. Јачање турског притиска је долазило до изражаја и у области привреде. Уз новчана изнуђивања — од пада Цариграда до средине 1457, султан је од краља Томаша добио 160.000 дуката — дошло је турско наређење о забрани извоза сребра из Босне. Све сребро из рудника се морало односити у султанову ковницу. Султанови службеници су повремено контролисали спровођење ове забране и то је присиљавало краља и обласне господаре да плене дубровачко сребро и да га предају Турцима. Понекад су обавештавали трговце и склањали их од очију Турака да не би страдали. Ова мера је значила привредно гушење Босне и доприносила је у највећој мери слабљењу земље. У исто време је то био удар за Дубровник и друге приморске градове, који су после уништења читавог привредног подручја Србије изгубили још једну веома важну област свога пословања.

2. НЕУСПЕХ КРСТАШКЕ МИСИЈЕ

Пораз султана Мехмеда II под Београдом у лето 1456. обновио је веру у могућност једне велике хришћанске акције против Турака којом би се не само спречило њихово даље напредовање, већ и ослободили хришћански народи на Балкану. Стварних услова за такав подухват није било више него у претходним годинама, мада је харање куге у Турској у току 1456. и 1457. спречавало и Освајача да брзо обнови ратоборну политику. У Угарској, која је једино представљала снагу способну да ратује против Османлија, стање се погоршало. Најистакнутији борци против Турака су поумирали убрзо после успешне одбране Београда. Куга је прво покосила јуначког Хуњадија, свега месец дана након последњег тријумфа, затим фанатичног Капистрана, а кад је крајем године умро и остарели деспот Ђурађ Бранковић нестало је целе једне генерације искусних и истрајних вођа. Ни један од њих није добио правог наследника. Ситуацију је погоршало и убиство грофа Улриха II Цељског изазивајући нови велики раздор и рат Хуњадијевих присталица против краља Ладислава и, на другој страни, отимање око пространих земаља цељских грофова, који су погибијом Улриха II изумрли.

Краљ Ладислав, додуше, у новембру 1456. тврдио је да је скупио војску за рат, али да је поход одложио за повољнији тренутак. Уколико је то и било тачно, младом краљу се у току последње године живота прилика за рат с Турцима није пружила, јер су му руке биле везане сукобом са Хабзбурзима на једној, и хуњадијевцима на другој страни. У Србији је Ђурђев син Лазар, продужавајући очева настојања, почетком 1457. постигао мир с Мехмедом II, под условом да држи још неосвојени део деспотовине и плаћа харач.

Управо тада кад се Угарска показала онеспособљеном за даљу борбу и када је деспотовина још једном откупила за кратко време свој опстанак, учинило се краљу Томашу да је тренутак да он стане на чело хришћанске акције против Турака и преузме од папе крст и заставу, симболе крсташког покрета. Одлука је сазревала још у току 1456. Увиђајући да је султановим захтевом за четири важна града, нарочито после одбијања да испоручи тражене намирнице и да се придружи походу, стављен пред избор да или преда градове и тиме још више отежа свој положај, или изазове рат, краљ Томаш се још у јуну 1456. колебао, сумњајући у ефикасност помоћи хришћанских држава и не по-

уздавајући се у своје снаге. Турски пораз под Београдом је изазвао прелом: краљ је преко дубровачког посланика током августа саопштио о својој држави неке толико озбиљне и опасне ствари да је у дубровачком Већу умољених изгласана казна од једногодишњег затвора за већнике који би нарушили тајност. Даљи догађаји показују да се та велика тајна тицала краљеве одлуке да зарати с Турцима.

Убрзо се показало да је краљ био врло далеко од тога да буде способан да реализује свој велики план. Он је према Турској стајао у горем положају него Угарска и Србија, због тога што је у самом срцу своје земље, у граду Ходидједу, имао турску војску и турског „војводу Врхбосне". И кад су Једрене и средишне области турског царства страдали од куге, и кад је султан одлазио у далеке крајеве, у Босни је остајала војска која вероватно није била толико јака да држи земљу у потчињености, али довољна да на сваки непријатељски покрет дозове озбиљније турске снаге. Одатле је можда дошао султану сигнал да предузме мере за очување својих позиција у Босни. У сваком случају, Турци су у почетку 1457. ушли у Босну, пустошили и земље херцега Стефана и сасвим на северу, на Сави, створили једно упориште у којем су, штићени од 8.000 војника, како се говорило, скупљени радници, пре свега дрводеље и бродоградитељи, да саграде бродове за напад на Угарску. У вези са својим плановима за даљу офанзиву према северу, султан Мехмед II је поновио свој захтев да му краљ Томаш преда четири града, од којих је један, као што је већ речено, лежао на прилазима Угарске.

Били су то, несумњиво, лоши предзнаци за подухват краља Томаша, али он још увек није одустајао. Упутио је посланика у Будим и изложио ситуацију и позвао папиног легата који је још увек боравио у Угарској да дође у Босну. Јавио је и папи да се спрема за рат против Турака. Из Рима је легату кардиналу Карвахалу стигло упутство да одлазећи у Босну преда краљу „знак крста", симбол крсташког рата и папску заставу. Боравак папиног изасланика у Босни и премештај крсташких инсигнија требало је да означи да је Босна постала средиште крсташке акције. Папа Каликст III узимао је краља Томаша озбиљније него што је овај по својој снази заслуживао. Он је затражио од Венеције да пошаље босанском краљу новац сакупљен за крсташки рат и да својим поданицима из Далмације допусти да се придруже крсташима. У исто време, у јулу 1457, папа је послао

у Далмацију једног фрањевца из Сијене, да, као некад Капистран, проповеда крсташки рат и распаљује одушевљење.

Папски легат је у Босни имао прилике да ситуацију сагледа реалније. Он је на једном састанку с краљем могао да се осведочи да Томаш нема много поуздања у своју снагу. Додуше, више се није изговарао тешкоћама које му стварају манихеји, већ је сумњичаво приказивао свога таста херцега Стефана, који се такође укључио у намеравани крсташки подухват; и јадао се да његови људи нерадо ратују изван своје земље. Томаш је сву наду полагао у помоћ коју би му дале остале хришћанске државе. Упутио је свога посланика арагонском краљу Алфонсу, млетачком дужду, миланском и бургундијском херцегу и др., тражећи помоћ и подршку. Показало се, међутим, да је краљ са хришћанском помоћи још далеко мање могао рачунати него са својим сасвим недовољним снагама. Папа Каликст III својим поуздавањем у савест хришћанских владара и феудалаца показивао се исто толико фантастом као и краљ Томаш својом вером да се он може појавити у улози Јанка Хуњадија. Додуше, познати су нам само одјеци из ближе околине на апел папе и краља Томаша, али они су сасвим довољни да покажу колико је ситуација била безнадежна. Чак ни новац сакупљен за крсташки рат, једино чиме се лако и непосредно могло прискочити у помоћ, није доспео у Босну. У Венецији се сматрало да тај новац, скупљен на територији Републике, треба да послужи опремању хришћанске флоте, док је око новца сабраног у Дубровнику избио спор између папе и угарског краља. Дубровчани, с разлогом уплашени од турских репресалија, нису дозволили чак ни проповедање крсташког рата на својој територији. Од миланског херцега Франческа Сфорце стигло је босанском краљу писмо с бодрењима и охрабривањима — то је био најчешћи вид помоћи — када је већ било јасно да је крсташка мисија Босне неславно пропала. Уосталом, савременицима који су познавали ситуацију било је унапред јасно да је краљ Томаш пренценио своје могућности и да из читавог подухвата неће ништа произаћи. Кардинал Павије је на вест о одласку Карвахала у Босну писао да му се чини, познајући босанску снагу, да је боље било да је легат остао у Будиму. До краја године је и папа Каликст изгубио илузије у односу на босанског краља, већ децембра 1457. прогласио је Скендербега за „хришћанског капетана", а на краља Томаша више није рачунао ни приликом поделе новца скупљеног за крсташки рат.

Узвишени крсташки идеали нису краљу Томашу нимало сметали да се успут бави старом и ситном политиком грабљења туђих земаља и чувања својих најужих интереса. После смрти грофа Улриха II Цељског, који је носио и достојанство хрватског бана, опет су се појавиле могућности за експанзију на рачун хрватских земаља. Краља је поново мамило наслеђе покојног бана Перка Таловца у цетинској области. Користећи мир са херцегом, он је посео део Таловчевих земаља и постао сусед херцегов на Цетини. Тада су се изгледа почели уплитати у краљево деловање Влатковићи, које је херцег почетком 1456. потпуно истерао из Хума. Херцег је сумњао да су његови издајници наговорили краља да на Цетини подигне тврђаву, па је пожурио и сам подигао утврђење и натерао краља да се повуче. Тако је опет дошло до раскида између херцега и његовог таста.

Почетком следеће године, босанском краљу се указала прилика да прошири своју власт и на сасвим супротној страни. Кад је јануара 1458. умро деспот Лазар, краљ Томаш је пошао с војском и заузео 11 градова које је дотле држао деспот с ове стране Дрине. Сребрницу и још два града — Зворник и можда Теочак — задржао је за себе, док је остале поделио властели из тих области — Ковачевићима и Станчићима, који су се том приликом, није јасно зашто, заклели да ће бити покорни босанском краљу. У исто време се спремао да освоји „Хрватски банат", тј. хрватске земље које су биле под управом бана. „Хрватска је без господара" сматрао је и саопштавао Венецији своју намеру нудећи да Република узме за себе градове које жели. Он је неко време сасвим заборављао своје обавезе према Угарској, и то не само у данима када после смрти краља Ладислава у подељеној Угарској није било краља, него и доцније када се Матија Корвин већ био учврстио на престолу. И у јулу 1458, када је млади Матија већ пола године био угарски краљ, Томаш је поручивао Венецији да Угри хоће да заузму Хрватску и да они неће бити добри суседи ни Босни ни Републици. Занет незаситљивом жељом да прошири своју власт, он је потпуно изневерио своју сопствену политику из претходне године. Логички завршетак тог потпуног враћања старој политици било је измирење с Турцима.

Турци су негде у фебруару 1458. провалили у Босну у великом броју. Очекивало се да ће одатле поћи на освајање остатака Србије, пошто је смрћу деспота Лазара престао да важи мир између Турске и Србије. Изгледа да је Томаш тада био озбиљно притиснут, тако да је упркос сво-

јим ранијим крсташким заветима, крајем марта или почетком априла 1458. склопио мир са султаном „не могавши да поднесе толики бес на својим леђима", како каже један савременик. После свега што се збило у претходне две године прошао је врло лако: султан је одустао од тражења градова и задовољио се са свега 9.000 дуката харача. Убрзо затим је дошло и до измирења између краља и херцега Стефана.

У то време су већ били одмакли преговори које је краљ Томаш водио с Бранковићима о женидби свога сина ћерком покојног деспота Лазара. Читав пројекат је имао за циљ да краљевом сину донесе у мираз слободне остатке деспотовине. Због тога је краљ Томаш напустио планове о склапању брачне везе с неком италијанском кнежевском кућом. По његовој молби, упућеној папи још 1456, почели су договори с миланским херцегом Франческом Сфорцом. Иако је краљ молио да се папа постара пре свега за неку принцезу краљевске крви, ипак је дошло само до практичних комбинација с једном од незаконитих кћери миланског дуке. То је било далеко испод краљевих очекивања и он је тим лакше напустио овај план и затражио у српској деспотској породици снаху која је била изданак византијске царске породице и преко које је било у изгледу проширење босанске власти на остатке српске државе.[1]

На путу реализације овога плана искрсле су озбиљне тешкоће. Пре свега, стање у деспотовини после смрти деспота Лазара било је сасвим хаотично. У духу старих схватања сматрало се да Лазарев брат, ослепљени Стефан, не може бити владалац због свога дефекта. Он је ипак уз Лазареву удовицу Јелену Палеологову био главна личност у дужави. Присталице нагађања с Турцима жељне мира под врховном влашћу султановом изнеле су на површину војводу Михаила Анђеловића, пореклом Грка, брата тадашњег румелијског беглербега Махмуда Анђеловића. Он је био извикан за деспота, али убрзо збачен и затворен пошто је у Смедерево пустио један турски војни одред који је на кули истакао турску заставу. Томе је уследио нови талас турског освајања после којег је још једино Смедерево остало слободно. У међувремену су се појавили и Угри са жељом да добију у своје руке остатке деспотовине. У прво време је најактивнији био Михајло Силађи, ујак краља Матије Корвина, који је Стефану и Јелени предлагао да остатке Србије замене за поседе у Угарској.

Краљу Томашу је тада морало бити јасно да се план о женидби и добијању Смедерева може остварити једино уз пристанак угарског краља и у сарадњи с њим. Зато је почетком октобра 1458. упутио посланство краљу Матији у Београд нудећи да ће кренути против Турака и тражећи истовремено да угарски краљ пристане на неке услове. Из даљег тока догађаја се може назрети да су се ти услови тицали женидбе босанског краљевића и деспотове наследнице. Препуштање одбране Смедерева Босни краљу Матији је одговарало, нарочито од како је дошао у сукоб са својим ујаком Силађијем, који се дотле бринуо о заштити угарских граница према Турцима. Коначна одлука је ипак остављена за лични сусрет босанског и угарског краља предвиђен за састанак угарског сабора у Сегедину, пред крај 1458. године.

Одлазак Томаша краљу Матији и учешће на угарском сабору јасан су знак да су босанско-угарски односи уређени на традиционалан начин. Томаш је Матију Корвина сматрао својим „премилостивим господарем“, а у Сегедину се Матија сасвим сложио с планом о постављању босанског краљевића за српског деспота и захтевао чак да Томаш свог сина што брже пошаље у Смедерево. Али за време доста дугог боравка босанског краља у Угарској — био је у Сегедину више од месец дана, од почетка децембра 1458. до средине јануара 1459 — провалили су Турци с великим снагама у Босну и опседали Бобовац и Врандук. У Бобовцу је био опкољен и млади Стефан Томашевић, али је успео да побегне и заједно са својим стрицем, некадашњим претендентом Радивојем, стигне у Смедерево. Тамо је 21. марта венчан и проглашен за деспота,[2] док је краљ Томаш наставио у Босни борбу с Турцима и покушавао чак да их истисне из њиховог старог гнезда Ходидједа. Половином априла је опустошио подграђе и опседао утврђење.

Босанска владавина у Смедереву је врло слабо позната. Иако се краљ Томаш хвалио да му је син постављен за деспота „уз сложну вољу свих Срба“, иако је преговоре водио са слепим Стефаном Бранковићем посредством логотета Стефана Ратковића, кога је посебно наградио, ипак је за врло кратко време дошло до протеривања брата ранијег деспота. По начину како су неки српски летописи забележили ову вест — „изагнаше господина Стефана из отачаства родитеља својих триклети и злочестни неверници“ — може се веровати да нови режим није био нарочито популаран. У сваком случају, трајао је врло кратко. Турци су будним оком пратили промене и султан је одлучио да уклони и последњи

остатак српске државе. Дошао је с великом војском пред град и почео захтевати предају. Млади деспот и његов ујак, заплашени од султанове силе, пристали су изгледа да предају град под условом да се они слободно повуку; 20. јуна 1459. султан Мехмед II добио је у руке Смедерево, а на Босанце је пала тешка љага издаје.

Босанског краља и његовог брата нарочито жестоко је осуђивао Матија Корвин. Он је тврдио да су Босанци за новац продали Турцима тврди град до којега му је било толико стало. Кајао се чак због своје одлуке и слепом Стефану Бранковићу је одузео неко имање што је одбијао да Смедерево преда Угрима, заборављајући да је сам одустао од тражења града уздајући се у босанског краља. Гласови о босанској издаји су се раширили по читавој Европи и краљ Томаш је имао доста муке да увери папу Пија II, који је још тога пролећа тражио да се у Босну шаљу крсташи и помоћ, да је Смедерево морало да се преда из нужде. Упутио је одмах у јулу 1459. своје посланике на сабор у Мантову, тражећи помоћ и показујући спремност да и даље ратује против Турака. Том приликом је од господарице Милана добио 300 ратника, који су преко Анконе пребачени у Босну. У самој земљи, да би показао своју оданост хришћанској ствари, започео је с прогонима босанских патарена.

Очигледно су већ били сазрели услови за ликвидацију ослабљене и изоловане босанске цркве. У последњим годинама се „крстјани" више и не осећају у Босни. Око средине XV века је покрштавање босанског становништва узело великог маха. Нису га спроводили само фрањевци, за које је хварски бискуп, иначе добро упознат с босанском ситуацијом, тврдио да пред њима јеретици ишчезавају „као восак пред ватром", већ и православно свештенство, које је у међувремену такође прешло у офанзиву. Негде на територији босанске државе, вероватно у земљама Павловића или херцега Стефана, дошло је чак до конкурентског сукобљавања православља и католичанства у борби о душе босанских верника. Босански фрањевци су се 1455. жалили Ивану Капистрану, а он је те жалбе преносио папи, да их рашки митрополит спречава да покрштавају оне који су држали патаренску веру, тако да многи умиру „изван вере", јер неће да приме православље. Већ је поменуто да је и херцег Стефан помагао деловање православне цркве и да се представљао као православац. У сваком случају, и у оним деловима херцегове земље где су патарени били раширени дошло је до померања на штету босанске цркве. У Горажду,

где је 1441. неку власт вршио Гојсав гост, дигнута је 1454. православна црква, у Фочи, где је такође било једно упориште јеретика, налазило се ускоро после турског освајања имања милешевске митрополије. У областима према Приморју и иначе није било патарена, сем око Невесиња и око горње Неретве.

У краљевој земљи су фрањевци били за читаво време фаворизовани. Томаш им је давао зависне људе, поклањао приходе и олакшавао рад. У једном извештају се каже да по манастирима има „небројено коња" којима се служе фратри када треба негде даље делити црквене милости. На краљевом двору су фрањевци и њихове старешине држали важне позиције и служили краљу у његовим везама с папством и хришћанским државама. Због тога је тешко поверовати у Томашева јадања из маја 1456. да га манихеји ометају да ступи у отворену борбу с Турцима. Он није био ништа јачи после три године када се ипак усудио да их прогони.

Краљева акција против патарена, која је трајала скоро две године, веома је слабо позната. Нема никакве сумње да се више није радило о покрштавању присталица босанске цркве, за то није била потребна никаква насилна акција, већ о покрштавању „крстјана" и босанске црквене јерархије. Изгледа да је све почело тиме што је краљ наредио да се патарени морају покрстити или напустити његову земљу остављајући сву своју имовину. Многи су под притиском прихватили католичку веру, али неискрено. Таквим „лажним хришћанима", покрштеним силом, приписује се да су доцније помагали турско освајање Босне. Ценило се да је око две хиљаде патарена покрштено, док је 40 пребегло у земљу херцега Стефана где није било прогона. Краљ Томаш је заиста отимао патаренску имовину. У једном од раних турских дефтера забележена је нека земља коју је „проклети краљ" одузео „крстјанима" и поделио сељацима. Тројицу чланова босанске црквене хијерархије, којима познајемо имена, али на жалост не и достојанства која су имали у цркви, краљ је везане послао у Рим почетком 1461. Тамо је по налогу папе Пија II кардинал Торквемада израдио систематску абјурацију коју су три истакнута крстјанина прихватила, одричући се заблуда побројаних и побијених у 50 тачака. Папа их је покрштене и на изглед придобијене послао натраг у Босну, али је већ путем један побегао херцегу Стефану, одбацивши, без сумње, своје одрицање изнуђено под притиском. Али без обзира на скривено неза-

довољство покрштених патарена и на известан број који је утекао од насилног мењања вере, босанска црква је акцијом краља Томаша била разорена. Папски легат, бискуп Никола Модрушки, који је у Босни боравио 1461. и 1463. говори о „херезијарсима који су били против воље покрштени", дајући тиме јасно сведочанство да је насилно преобраћање обухватило читаву цркву од дна до врха. Због тога није нимало чудно што се у доцнијим изворима патарени више не помињу. Путописци с почетка XVI века знају на територији Босне само за католике и православне, осим исламских освајача. Неколико десетина „правих крстјана и крстјаница" је остало још неко време у херцеговој земљи, где се о њима старао утицајни Радин Гост. Старој вери је остао одан и известан број сељачких породица; на њих се у прво време турске власти проширио назив „крстјани". Ушавши у склоп других верских заједница, неки су очували побркане и мутне успомене на своје некадашње веровање.[3]

Краљу Томашу није ни прогањање јеретика повратило углед пољуљан предајом Смедерева. Ускоро му је штавише, стављено на терет још једно озбиљно огрешење о хришћанске интересе. У јуну 1459. херцег Стефан забележио је успех у надметању око цетинске области тиме што је заузео важан град Чачвину у близини Сиња. Мада је град био освојен од неког кастелана који се дуго и с муком опирао притиску с разних страна, ипак је краљ Томаш нашао да су тиме повређени његови интереси, вероватно због права која је полагао на баштину Таловаца. Захтевао је од херцега да му преда град, а овај је опет изјављивао да би радије Чачвину дао Турцима него краљу Томашу. На то је — по једној тужби — босански краљ навео Турке да нападну и пустоше херцегову земљу. Таква оптужба, која је потицала свакако од херцега, стигла је у Рим и навела папу Пија II да изда налог да се католички краљ и борац против јереси екскомуницира, уколико се покаже да је то истина.

До краљевог искључења из цркве није дошло мада су, како изгледа, оптужбе против њега биле основане. Турци су заиста у јесен 1459, током новембра и децембра, пустошили херцегову земљу. Том приликом је био паљен и опустошен и манастир Милешева. Страх је захватио и властелу у непосредној околини Дубровника, а херцег је узалудно покушавао да набави оружје и најамнике. Турско харање је искористио и Стефаница Црнојевић, некадашњи савезник, а доцније огорчени противник херцегов, да и сам провали у околне области. Похватане херцегове поданике је предао

турској посади у Медуну. И у овом рату је херцег Стефан био препуштен сам себи. Везе које је одржавао с папом и хришћанским државама нису му донеле никакву стварну помоћ. Није му зато преостало ништа друго сем да се измири с Турцима. Средином децембра 1459. стигле су му „добре вести" с Порте и Турци су убрзо напустили његову земљу.

После коначног пада српске деспотовине, Турци су постали суседи босанске државне територије дуж читаве њене граничне линије на истоку. Осим Мореје која је била пред падом потпуно одсечена, и отпорних гнезда у Зети и Албанији, ослоњених на млетачка упоришта на јадранској и јонској обали, султан Мехмед II није више имао ни земљишта достојног великих освајачких амбиција, ни противника способних за друго сем да се мање или више жилаво бране. Путеви турске експанзије водили су у Босну, Угарску и Влашку. Босна је чак, изгледа, у султановим плановима имала подређено место. Већ деценијама у вазалном положају, економски експлоатисана харачима и извлачењем сребра из њених богатих рудника, она је привлачила освајача још само као тле с којега се могло продирати даље у Далмацију и Фурланију на путу за Италију, којој је стремила необуздана амбиција султанова, и с којега су се отварали нови приступи ка Угарској. Јасно се то опажа по градовима и областима које је одузимао или захтевао пре коначног освајања Босне. Четири града које је почео тражити убрзо после освајања Цариграда била су изабрана тако да држе под контролом средиште краљевине и отварају путеве према Далмацији и према Угарској. Од почетка 1460. султан се опет вратио овој политици стварања истурених упоришта тиме што је затражио од краља Томаша и добио прелазе преко Саве за Срем и Славонију. Под турску власт је тиме дошла североисточна Босна: Усора затим Сребрница и њена околина, Зворник и Теочак. Није искључено да су Турци на ову област полагали право зато што је некад била под деспотовом влашћу. Нешто доцније је султан почео од херцега захтевати сасвим истурену Чачвину, којој је без сумње била намењена у залеђу Далмације иста она улога коју је Ходидјед играо у Босни. Али херцег, који је олако изјављивао да би тај град радије дао Турцима него босанском краљу, није ипак лако попуштао. Поготову што је још једном био нападнут током 1460, и што је морао, кад је изостала помоћ бана Хрватске и Далмације, да откупи свој мир великом сумом од 40.000 дуката. Постао је тада свестан „да се приближује време кад ће ме — како је поручивао Венецији —

проождрати као и толике друге владаоце и господаре, јер наше границе нису ни велике планине ни велике воде, не могу га (султана) својим богатством заситити нити му се својом силом одупрети". Од тада је почео да води одлучнију и непомирљивију политику према Турцима.

Краљ Томаш и херцег, суочени с нёминовношћу турског освајања, тражили су помоћ, бринули се сасвим практично о томе где ће наћи уточишта кад буде куцнуо одлучни час, али нису налазили пута и начина да среде своје међусобне односе. Изгледа да се међу њима расплaмтела мржња, која је спречавала свако разумно деловање. Узалуд је Венеција препоручивала измирење као најпречу меру за јачање одбрамбене снаге, и слала своје људе као посреднике у Босну. Све до смрти краља Томаша у јулу 1461. измирење није било постигнуто.

Краљ Томаш је завршио живот под доста нејасним околностима. Већ код савременика су кружиле приче да је Томаша убио брат Радивој у сагласности са Стефаном Томашевићем. У доцнијој традицији исплетеној око овог догађаја добили су места и султан Мехмед и краљ Матија, од кога би, наводно, потекла иницијатива за убиство. У сваком случају, краљ је у јуну 1461. побољевао и тражио лекара из Дубровника, а то је довољно да побуди неверицу и према најранијим гласинама о неприродној смрти, које је прибележио пушкар Јерг из Нирнберга.

3. ПАД БОСНЕ

Ишчезавање краља Томаша с позорнице балканске политике није имало неповољне последице на стање Босне. Може се чак рећи, ма колико то необично звучало, да је нестанак краља помогао рашчишћавање и сређивање ситуације. Претпоследњи Котроманић на босанском престолу је без сумње представљао личност пуну противречности и недораслу задацима свог трагичног времена. Изазивао је дивљење савременика својом лепотом и племенитим држањем и у исто време будио презир својом непостојаношћу и недостатком храбрости. И у његовој политици су се непрестано смењивали велики и патетични гестови са ситничавим захватима и сумњивим компромисима. Услед превртљивог

JAJЦЕ, ЗВОНИК СВ. ЛУКЕ.

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАШЕВИЋА.

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАШЕВИЋА, ДРУГА СТРАНА

држања он је на крају свог живота изгубио поверење Угарске и кругова који су подржавали идеју крсташког рата, продубио јаз који га је делио од херцега, прогоном патарена и насилним крштавањем изазвао пригушено незадовољство у својој земљи и свим тим подрио и онако недовољне снаге за одбрану од неминовне турске инвазије.

Његов син и наследник Стефан Томашевић је покушао, доста нагло да извуче свој део државе из изолованости и имобилизма. На првом месту је постигао мир и слогу са херцегом Стефаном и тиме омогућио уједињавање босанских снага. Пажњом према својој маћехи Катарини, херцеговој кћери, и једним посланством придобио је старог херцега и обезбедио његову наклоност и подршку. Одмах се обратио и папи Пију II патетичном поруком, која је реторски улепшана ушла у папине мемоаре, тражећи да му се пошаљу круна и бискупи, оружје спремљено за крсташки рат и молећи, такође, да га папа препоручи угарском краљу и поради на удруживању босанских и угарских војних снага. Показало се, међутим, да је у апелу било ствари које нису лако ишле једна с другом.

Папа је изишао у сусрет краљевој молби у погледу круне и послао свога легата који је у новембру 1461. крунисао новог краља „уз пристанак и највеће одушевљење и радост свих великаша и господе краљевства", како је јављао сам краљ. Херцега је на свечаности крунисања заступао млађи син Влатко с властелом. Босна се нашла потпуно уједињена на овој последњој свечаности крунисања различитој од свих ранијих по папској круни и папској интервенцији. Али баш тај закаснели покушај да се босанској монархији прибави сакрални ореол створио је и папи Пију II и краљу Стефану незгоде у односима с угарским краљем Матијом Корвином. Угарски краљ је сматрао да су тим чином повређена права угарске круне и да је босански краљ недостојан папске милости због предаје Смедерева и харача који је платио султану. Тражио је чак да папа опозове своје поступке у корист босанског краља.

Осим тога, краљ и херцег имали су тешкоћа и са хрватско-далматинским баном Павлом Сперанчићем, који је одмах после Томашеве смрти заузео један град босанског краља. Био је то наставак старог непријатељства између Томаша и новог хрватско-далматинског бана. Удружени краљ и херцег су већ крајем лета 1461. имали озбиљну намеру да освоје банове градове. Херцег је приказивао ствари тако као да та акција није била уперена против угарског краља, јер

је он добио дозволу да нападне бана због тога што му је, упркос краљевом наређењу и датом новцу, ускратио помоћ у време турског напада. Овом нападу се супротставила Венеција, страхујући да босанска господа добију Клис и Островицу и да ти градови важни за одбрану Далмације падну у турске руке.

У сваком случају, ови освајачки планови према Хрватској нису неповољно утицали на сређивање односа с Матијом Корвином. У правцу помирења с Угарском деловао је папа Пије II на једној страни и краљ Стефан на другој. И управо кад се Матија Корвин умирио под утицајем варадинског бискупа Ивана Витеза, стигло је у Будим и посланство из Босне. Преговори нису ишли лако, али је на став угарског краља деловала велика потреба за новцем, да би могао откупити угарску круну која се налазила у рукама цара Фридриха III. Краљ Стефан, а по свему изгледа и херцег, дали су Матији помоћ, и он је на крају пристао да прими у милост босанског краља, тражећи да му буде веран и послушан и да не плаћа харач султану.

Тако је у пролеће 1462. Босна обновила везе с државом која је једино могла пружити стварну помоћ у случају турског напада. Већ тада се знало да је на Порти донета одлука о освајању Босне. Краљ и херцег су тражили на све стране помоћ. Непрекидно су били у везама с папом и он се трудио да се у земљу упути што више крсташа и оружја и стално је имао своје легате на босанском двору. Преко Дубровника су Босанци водили преговоре и са Скендербегом и позивали га да дође лично у помоћ с војском. Издејствована је чак од Венеције дозвола да пређе преко њених територија. Код херцега су боравили и посланици Фердинанда Арагонског, наследника краља Алфонса, али од њега се мало могло очекивати због унутрашњих ратова у јужноиталијанској краљевини. Венеција се држала веома резервисано и на апеле за помоћ саветовала да се краљ и херцег уздају у своје сједињене снаге и да се ослоне на угарског краља. Остали хришћански владари су учествовали сасвим платонски и тражили да прво регулишу разне своје размирице па да се тек онда окрену против Турака.

Док је у односима с околним хришћанским светом било учињено можда све што се тада могло учинити, у самој Босни су отпорне снаге биле озбиљно нагрижене. Већ у својој поруци Пију II краљ Стефан се жалио да Турци из својих тврђава маме босанске сељаке обећавајући им слободу. Очигледно је појачавање експлоатације заједно с тегобама рат-

ТУРСКО ОСВАЈАЊЕ БОСНЕ

них времена наводило зависне људе да у стабилном режиму турских освајача очекују побољшање животних услова. После свих великих турских успеха, постигнутих за кратко време, створило се веровање да су у рату надмоћни и непобедиви тако да је тек мали део света могао искрено веровати да се Турцима може стати на пут. Страх је људе присиљавао да се предају Турцима. У критичним тренуцима је дошло до изражаја и скривено незадовољство силом покрштених патаренских старешина. Краљ Стефан, према тврђењу једног упућеног савременика, желео је да што више људе веже уз себе даровима и почастима. Давао је због тога и тврде градове људима који нису били достојни поверења, чак и бившим „херезијархама".

Највеће ударце јединству Босне, у данима када се она спремала на можда безнадежни отпор, задао је херцегов син Владислав. Он је још 1461. дошао у поновни сукоб с оцем, али је спор тада изглађен. Међутим, већ у пролеће 1462. породични раздор је букнуо поново. Његове клице су се налазиле још у споразуму о помирењу између оца и сина после рата 1452—1453. Херцег је тада обећао да ће за живота поделити земљу синовима, остављајући мали део мајци за њено издржавање. Изгледа да је тада договор схваћен тако да ће херцег унапред поделити земље и градове, да би се знало шта ће коме припасти после његове смрти. Владислав, који је добио за издржавање три града у источном делу херцегове земље, почео је захтевати половину очеве земље. Дубровчани су покушали да посредују и постигну измирење, али је све остало без успеха. Владислав се тада обратио Порти и молио султана да му дâ део очевине, јер га је отац наводно прогнао. У мају се већ ово питање расправљало на Порти, а током лета је Владислав лично отишао султану и обећао 100.000 дуката, тврдећи да ће тај новац позајмити од Венеције и Дубровника. Мехмеду II је цео случај добродошао да би појачао раздор у Босни. Он је Владиславу доделио „што поиска од земље очеве" и дао му трупе с којима ће свој део очевине заузети. У септембру 1462, у херцеговој земљи завладао је страх од Турака, али је султан због појаве угарске војске на Дунаву повукао своје трупе. После тога је почео да уцењује херцега. Тражио је сада да он дâ 100.000 дуката или три града — Чачвину, Мичевац и Клобук. Утврђења су и овога пута изабрана тако да омогућују прилаз Дубровнику и Далмацији. Уз то је још забранио херцегу сваку везу с папом и Венецијом.

B iij Am

ГРАД КЉУЧ, ГРАВИРА ИЗ КУРИПЕЧИЋЕВОГ ПУТОПИСА, 1531.

Херцег је све то одбио, јер је у то време краљ Матија обећао да ће заједно с краљем Стефаном и херцегом поћи против Турака, не чекајући да они нападну Босну. Угарском краљу, међутим, било је потребно веома много времена да се тај поход спреми, а почетком 1463. се већ знало да је поход за ту годину намењен Босни, Далмацији и Дубровнику. Још једном су полетели позиви за помоћ из Босне, али још пре него што су одјеци стигли освајачка војска је ступила у дејство.

Први напади су били уперени против херцегове земље. У њима је учествовао само део султанове војске дат у помоћ Владиславу, вероватно под командом неког од намесника из босанског суседства. Та војска је потукла херцега на реци Брезници и довела на власт Владислава. Он је марта 1463. јављао Дубровчанима о „задобијању господства". На то се надовезао велики султанов поход у мају 1463. Изгледа по свему да је први део турског ратовања за рачун Владислава упутио и главни поход неуобичајеним путевима. Херцег се доцније жалио на свога старијег сина да је довео Турке у Босну путевима којима они никад не би могли проћи.

Султан је своју војску поделио. Један део је послао на Саву да спречи краља Матију Корвина да дође у помоћ Босни, с једним делом је сам пошао да опседа Бобовац, док је беглербега Махмуд-пашу Анђеловића послао под Јајце, где је у последње време најчешће била краљевска резиденција. Краљ Стефан, међутим, није ту чекао Турке, већ је пошао даље на запад. Махмуд-паша, коме је, по вестима османлијских хроничара, било поверено да ухвати краља, обавештен о краљевом кретању, пошао је на Кључ и у подграђу разбио војску коју је Стефан имао уз себе. Краљ се затворио у тврђаву, али није дуго пружао отпор. Као некад у Смедереву, споразумео се с пашом да преда тврђаву под условом да буде пуштен. Беглербег, међутим, предао га је султану а овај „није хтео ни да га погледа, већ је дао да му се одруби глава". И остала утврђења, једине тачке где се могао пружити отпор, пала су углавном на сличан начин без веће борбе. Негде је посада побегла још пре доласка Турака, а већином су градови предавани из страха за живот, на обећање да ће браниоци бити поштеђени. Понегде су Турци предају постигли обећањем тимара.

Херцегову земљу султанов поход није захватио оном силином као краљеву Босну. И ту је добар део кастелана, по херцеговим речима, издајом предао градове. Један савре-

мени извештај каже да је у краљевој и херцеговој земљи султан освојио 117 градова. Мада је све то било освојено без великих битака и напорних опсада, султанова војска је ипак запала у тешкоће и врло журно напустила Босну. Султанове трупе су страдале од оскудице хране, у јуну су коњи били полумртви од глади. Средином месеца султан се преко Србије вратио у Турску, оставивши посаде у освојеним градовима. Од напада на Дубровник и провале у Далмацију морао је одустати.

У овом великом турском походу нису сви делови босанске државне територије подједнако прошли. Док је краљева земља сва освојена, а исто тако и земља Павловића, територије херцега Стефана су остале поштеђене у оном делу који је лежао од линије Гацко, Невесиње, Љубушки према Приморју. Херцег је исто тако сачувао не само своју главу укрцавши се у млетачку галију, већ и знатан део војске, која се, вероватно, склонила у Приморје. У сваком случају, он је показао изузетну способност и одлучност у спровођењу противофанзиве чим се турска главнина повукла из Босне. У најтежим данима у току јуна дошло је до приближавања између Владислава и херцега Стефана и споразума по којем је херцег уступио сину једну четвртину својих земаља. Почетком јула је већ херцегово ратовање против Турака било у току. Средином месеца је Влатко заузео Кључ код Гацког, а одмах затим је Владислав јавио о освајању Љубушког. Затим је постепено враћен град за градом, тако да је средином октобра херцег могао тврдити да је повратио сву своју земљу осим три града, а и за њих је био уверен да ће их потчинити, уколико не би Турци дошли с великом војском. Његов млађи син Влатко је чак прешао у област Павловића и тамо освојио шест градова, међу њима вероватно и Борач, затим је отргао Турцима три града у земљи Ковачевића, од којих је један био близу Сребрнице. Уз то је сасвим на западу деловао и Иваниш Влатковић и, несумњиво, такође постизао успехе.

У међувремену се јаче него икад раније створило расположење за једну велику акцију против Турака, јер се чинило да је постао непосредно угрожен читав круг хришћанских земаља, а пре свега Венеција. У Републици је превагнула ратоборна странка и већ за време турског пустошења у Босни млетачке галије су имале упутство да прискачу у помоћ градовима које би Турци напали. На другој страни је краљ Матија Корвин боравио у близини границе, али није улазио у Босну услед недостатка довољ-

них снага или бојазни да ће султан провалити и у Угарску. У сваком случају, он се припремао за даље ратовање. У јулу се измирио са царем Фридрихом III, признавши Хабзбурговцима право да наследе Угарску ако умре без наследника, и у исто време је почео преговоре о савезу с Млетачком Републиком. У септембру је склопљен савез по којем је требало да Угарска ратује на копну а Република на мору и са својих поседа у Далмацији и Мореји. И крсташки планови папе Пија II су тиме добили значајну подршку. Папа је у октобру 1463. објавио крсташки рат и радио на томе да у Италији прикупи војску из свих западноевропских држава и на млетачким бродовима заједно с дуждем крене на велики поход.

Изгледало је да су прилике веома повољне за обнављање босанског краљевства, јер се упркос трагичној погибији босанског краља и турском заузимању градова није сматрало да је Босна неповратно срушена. Већ у августу 1463. нека група босанске властеле тражила је у Венецији помоћ „за поновно задобијање краљевства Босне". Ова непозната властела је очекивала да ће је Венеција примити под своју власт и да ће преко ње успоставити везе с херцегом Стефаном. Република се није јаче ангажовала око тога, али је обећала подршку томе „подухвату".

Задатак обнављања босанског краљевства је најнепосредније стајао пред угарским краљем, услед тесних веза Босне и Угарске. Матија Корвин се убрзо појавио као наследник краља Стефана, свога вазала, и почетком октобра 1463. започео поход против Турака у Босни. Већину својих снага он је посветио Јајцу и убрзо запосео подграђе, али се турска посада повукла у град и тамо неочекивано дуго бранила. Није познато где је још све деловала краљева војска, у сваком случају њу су савременици оцењивали као прилично малобројну.

Долазак Матије Корвина у Босну дао је нови полет борби херцега и његових синова. Они су током септембра пребродили још једну кризу изазвану новим захтевима Владислава за ревизију раније поделе херцегових земаља. Не признајући право најмлађем брату Стефанv, рођеном из једног од доцнијих бракова херцегових, Владислав је за себе тражио трећину очевих земаља, пошто остала браћа нису издвајала своје делове. Страхујући да се не понови раздор и да Владислав не пређе опет Турцима, Венецијанци су послали једног свог властелина да посредује. Херцег је унапред пристајао на одлуку млетачког посланика, а овај је

заузео став у корист Владислава, па је и херцег, мада против воље и страхујући од реаговања млађег сина Влатка, попустио тако да је направљена нова повеља о подели земље на три дела. Од тога времена се у дубровачким изворима јављају подаци о местима под посебном Владислављевом јурисдикцијом. Херцег и Владислав су се у новембру придружили краљу Матији Корвину, док је Влатко наставио да ратује у источним областима. Тамо је почетком децембра потукао једног турског пашу и побио му или заробио око три хиљаде људи.

Владислав се окренуо западу и после једног доста незгодног периода ратовања под млетачком заставом, које је претило да помути односе међу савезницима, пришао потпуно угарском краљу. Почетком децембра, краљ Матија га је примио у ред угарских великаша и потврдивши му поседе обдарио га још Рамом, Ускопљем, Ливном и тврђавама Прозором и Веселом Стражом. Све су то били некада градови и жупе босанског краља ослобођени од Турака. Код Јајца је дошло и до састанка између херцега, Владислава и краља Матије. Тада је било договорено да ће краљ Матија помоћи херцега и да ће послати своје посаде у највише угрожене херцегове градове на истоку. Херцег је пружио помоћ краљу код освајања Јајца и говорио да је чуо да султан љутито изјављује да је због херцега изгубио овај град, а не због угарског краља. Посада у Јајцу се најзад предала средином децембра 1463. Тада је попустио отпор и у извесном броју других опседнутих утврђења. Говорило се, вероватно с великим претеривањем, да је 60 градова дошло у руке угарског краља. Свакако је пао Звечај у којем је међу посадом био и Константин из Островице, доцнији аутор познатог списа о Турцима.

Крајем 1463. биле су знатним делом поправљене последице катастрофалног босанског пораза из маја и јуна те године. Од Звечаја и Јајца дуж горњег Врбаса и Раме, а затим северним и источним границама херцегових земаља, пружала се линија која је босанску државну територију делила на турски и слободни део. Већи део је без сумње остао изван турског домашаја, али је у султановим рукама остала средишна и источна Босна с рудницима, градовима и важним утврђењима. Није се обистинила венецијанска нада да ће обнављање Босне ићи лако, али се показало да су се тековине Освајача доста брзо рушиле. Очекивало се, уосталом, да ће се ратовање у следећој години још успешније продужити.

Почетком 1464, међутим, краљ Матија није показивао већу активност. У исто време је постало јасно да је и организовање великог крсташког похода подбацило. Већ у Италији ствари нису текле по папиним жељама. У Француској ни кардинали нису били расположени према походу, док је бургундијски херцег остао пасиван, упркос својим ранијим обећањима. Ипак су у Италију стизале групе крсташа из разних земаља, али без опреме и организације једне озбиљне војске. Папа је одредио Анкону као место одакле ће војска кренути, а Дубровник је требало да буде прва етапа похода. Ту су искрсле тешкоће услед недовољног броја бродова и млетачких покушаја да поход осујете. Дубровчани су услове у својој околини сликали најцрњим бојама, како би ратно попориште удаљили од свога града. Они су као и Венецијанци сматрали да је најважније и најефикасније ратовање угарског краља које није доводило у питање њихову кожу. Најзад се, смрћу папе Пија II у августу 1464, читав дуго и с муком припремани подухват потпуно изјаловио. Млетачки бродови су напустили Анкону, а крсташи су се распршили на све стране.

У међувремену су Турци поново преузели иницијативу. У јуну је у Босну упала једна мања турска војска и допрла пустошећи и палећи све до залеђа Сплита, док је султан за то време сакупљао велику војску којом је требало да поврати изгубљене позиције у Босни. У првој половини јула 1464. стигао је под Јајце Махмуд-паша Анђеловић и започео дугу опсаду града. Нешто доцније се опсађивачима придружио и сам султан Мехмед II. За време овог турског похода уништено је све што је дотле постигао Влатко Херцеговић својим ратовањем. Страдале су и херцегове земље у области Дрине. У августу се Влатко склонио рањен на дубровачку територију. Ускоро за њим дошао је као бегунац и кнез Ђурађ Чемеровић, који се раније држао у граду Велетину на горњој Неретви. Истурени херцегови градови на истоку су се и тада одржали, мада им није стигла обећана помоћ од краља Матије.

Угарска посада у Јајцу се јуначки држала пред турским налетима. Почетком септембра су се пронели гласови да се приближава угарски краљ с војском. Султан је тада покушао још с једним јуришем и кад се и он завршио безуспешно напустио је опсаду. Побацао је у реку четири велика топа изливена пред градом и почео повлачење. Краљ Матија Корвин који је дотле скупио снаге за нови поход није пошао према Јајцу, већ је офанзиву пренео на северо-

исток Босне. Заузео је Сребрник и неке друге градове у Усори и покушао да добије Зворник. Делови угарске војске су продирали све до Сребрнице. Угарски поход се зауставио код Зворника, услед жилаве одбране турске посаде. Овога пута су Угри морали устукнути, као нешто раније Турци под Јајцем. И њихово повлачење су савременици тумачили као бекство. После тога је наишла зима и зауставила даље операције. Резултати ратовања око Босне у току 1464, упркос свему, нису били нарочито неповољни. Пред новим турским походом су очуване углавном тековине из претходне године, а оно што је изгубљено на североисточним херцеговим границама надокнађено је у Усори од стране краља Матије. Питање је било да ли још има снаге за настављање акција и чување стечених упоришта. Више није било наде у нови велики крсташки поход, угарски краљ је био у сталној новчаној оскудици, а опадало је и ратничко одушевљење Венеције.

Упоредо с тим је букнуо нови раздор у херцеговој породици. Владислав је већ у јесен 1464. био у везама с Портом и упутио је своје посланство румелијском беглербегу. Почетком следеће године су и херцегу стигла нека писма с Порте, а убрзо затим је плануло ново непријатељство између оца и најстаријег сина. Већ првог марта 1465. херцег се тужио да су у „неслози већој но икад“. Опет су се Венецијанци и Дубровчани заузели да поврате слогу у херцегову породицу, али без успеха. И овога пута је свађу започео Владислав, није познато каквим новим захтевима, а живо је у расправи учествовао и Влатко, пошто су сви били на окупу у области Неретве. Херцег је тражио да се остане при условима ранијег помирења, Владислав се противио и раздор више није био смирен.

Херцег Стефан се највише осетио угроженим на источним границама своје земље и упорно тражио од краља Матије помоћ за своје градове на тој страни. Угарски краљ се те године носио фантастичном мишљу да с војском од 100.000 људи дође у херцегову земљу и одатле почне ратовање против Турака. Током лета и почетком јесени се говорило о његовом доласку на Приморје. Проносили су се гласови, пре свега у Венецији, да Матија у ствари хоће да добије у руке херцега због његовог огромног новца. Веровало се, сасвим без разлога, да херцег има милион златника. Говорило се исто тако да је између краља Матије и херцега постигнут споразум, по којем ће читава херцегова земља бити предата Угрима, док би херцег добио у замену Загреб

и поседе у Угарској. Тешко је рећи шта је од тога било истинито. Најпоузданије изгледа тврђење, које потиче из херцегове околине, да је априла требало да угарска војска прими градове на турској граници — Соко, Тођевац, Самобор и Милешевац, и да је краљ Матија обећао да ће отићи у Београд да би спречио нови већи напад на Босну.

Ништа од тога није остварено, јер је почетком лета 1465. Иса-бег Исаковић започео са освајањем херцегове земље. Није познато шта је дало повода да се отпочне ова акција. Види се да је бес Порте био уперен у првом реду против Владислава, али приликом освајања Турци нису гледали шта је чије. У августу су већ дошли на домак Дубровника, а у септембру је околно земљиште већ било у њиховим рукама. Турско земљиште се додиривало са дубровачком границом. Херцегу је после тога, по сведочанствима савременика, остало још само нешто земље у Приморју. Делом су ти остаци били око доње Неретве, а другим делом су их сачињавали град Нови с Рисном и непосредном околином. Владислав се са својом сестром, бившом краљицом Катарином, склонио на дубровачко острво Мљет. Херцег је тих критичних дана својим недоследним држањем сејао неповерење између Венеције и Угарске. Још раније је био овластио сплитског кнеза да у случају опасности поседне Крајину да не би пала у турске руке. Кад је овај то учинио у време турског освајања, херцег је био незадовољан и тек крајем године дао свој пристанак. Страховао је да ће га заробити угарска војска коју је сам био измолио од краља Матије и која је децембра 1465. стигла у област доње Неретве. Био је то одред од око 5.000 коњаника под командом Јана Витовца, бана Славоније и угарског великаша Јаноша Розгоњија.

Заузимањем највећег дела херцегових земаља султан Мехмед II је учинио други крупан корак на путу освајања Босне, па ипак баш тада се одлучио на један уступак сасвим неуобичајен у дотадашњој турској освајачкој пракси. Пред крај 1465, он је поставио вазалног краља у Босни. Избор је пао на једног Котроманића, Матију, сина некадашњег претендента Радивоја Остојића, турског вазала, а у последњим данима турског непријатеља. Један савременик је овај султанов потез протумачио жељом да придобије Босну којој се могло учинити да има „своју стару владу". А то је било потребно зато што султан није могао да освоји Јајце, а без Јајца не може да држи сигурно ни Босну. Тако је дошло до занимљивог преокрета: босанску краљевину није обновио

краљ Матија Корвин, који је држао да је после смрти Стефана Томашевића босанско краљевство прешло на њега, те је привремено поставио само „губернатора Босне" и банове у Јајцу и Сребрнику, већ султан који је и срушио краљевину Стефана Томашевића. Поступак Мехмеда II се може разумети само тако да је и под турском влашћу остало домаће властеле која је услед незадовољства угарском политиком била спремна да на посредан начин чува турске позиције. Изгледа да се мала територија вазалног краља простирала у области Лашве. О његовом деловању немамо никаквих вести. Једино нам помени у Дубровнику приликом давања поклона показују да се одржао на власти неколико година. Последњи пут је поменут 1471.

Херцег је у то време преживљавао своје последње дане. Он се склонио у Нови и одатле одржавао везу са заповедницима угарске војске која је дошла у помоћ. Средином фебруара је чак дошао у Дубровник да се лично састане с њима. Тражио је да се из Угарске доведе 3.000 војника на његов трошак и од Дубровчана да га помогну у издржавању ових ратника, покушавао да још једном ступи у везе с Турцима и упућивао истовремено своје посланике напуљском краљу Фердинанду. Поред свих преговора с Угрима показивао се неповерљив према њима и на другој страни од Венеције тражио склониште ако га опседну у Новоме. Даље је нудио Нови и Рисан Венецијанцима и тражио у замену поседе на другом месту. Венеција је прихватила преговоре и понудила читаво острво Брач и кућу у Сплиту. У марту се херцег разболео, убрзо затим тражио од Дубровчана да приме његову имовину; 21. маја 1466. издиктирао је свој тестамент у којем је скоро потпуно заобишао Владислава кога је до последњег дана осуђивао што је „довео великог Турчина у Босну на смрт и уништење свију нас", а сутрадан је умро.

Херцега је наследио млађи син Влатко, коме је пало у део да још једну и по деценију чува бедне остатке велике земље свога оца која се у ово доба почела називати Херцеговина. Влатко није дуго могао помишљати ни на какав покушај обнављања своје власти у некадашњим очевим земљама. Морао се задовољавати тиме што је ослоњен на Венецију бранио оно што је остало изван турске власти. Тешкоћа је имао с братом Владиславом, с којим је од раније био у завади, и са породицом Влатковића, која се враћала у своје некадашње земље и отрзала испод власти другога херцега. Владислав је у прво време после очеве смрти био

плаћени млетачки заповедник у Босни, али се у својој превртљивости убрзо окренуо јужноиталијанском краљу Феранту Арагонском. Уступио је његовим посланицима два некадања херцегова града, један је вероватно био Висући у којем се уочи смрти старог херцега држао Радич Бановић, некадањи властелин Павловића. На млетачку интервенцију Феранте се повукао, али је доцније повремено помагао херцега Влатка. У западном делу слободне Херцеговине је ситуација била сасвим конфузна. Око Почитеља су се држали Угри, у непосредном суседству је деловао сплитски кнез, а око Крајине, коју је Венеција била само привремено посела, и градова Имотског, Вргорца и Висућег отимали су се Влатковићи и херцег Влатко. На крају су се Влатковићи учврстили у Крајини, док је херцег имао још 1467. Имотски и доцније поново добио у своје руке Висући.

Краљ Матија Корвин од 1466. пуних неколико година није водио офанзивнију политику према Турцима. Тиме су шансе за обнављање босанске државе нагло опале. Од Турака освојени део Босне је био као клин увучен између угарске територије на северу и још неосвојеног појаса на југу, који се простирао од Котора и Дубровника преко доње Неретве, Крајине и Завршаја до Јајца. Најслабији део те линије је био према остацима Херцеговине. Ту се она готово једино и мењала. Непосредно после смрти херцега Стефана у турске руке је пао Благај, омиљена резиденција Косача, а 1468. Кључ, који се упорно држао одсечен од преосталог дела херцегове земље. Влатко Херцеговић је ту водио акције мањих размера и у један мах чак заробио турског војводу Ахмеда и одвео га у Нови.

Убрзо се ипак показало да је ту била најслабија тачка целог појаса којим су били окружени турски поседи. Херцег Влатко није добијао никакву стварну помоћ, иако су се његови савезници налазили и даље у рату с Турцима. Венецијанци су му једва, и то врло неуредно, исплаћивали дохотке на које је имао право у Венецији и Котору и повремено му дотурали извесну количину жита и соли. С угарским краљем није имао скоро никакве везе, док су му Дубровчани непрекидно правили сметње одбијајући или одлажући да му предају новац из заоставштине херцега Стефана. У таквим условима, Влатко је налазио да је за њега најпогодније да преоријентише своју политику и он се почетком 1470. измирио с Турцима. Султанови посланици су за Влатка и његовог млађег брата изнудили исплату очевог новца, а он је учествовао у турским репресалијама против

ГРАД ПОЧИТЕЉ НА НЕРЕТВИ.

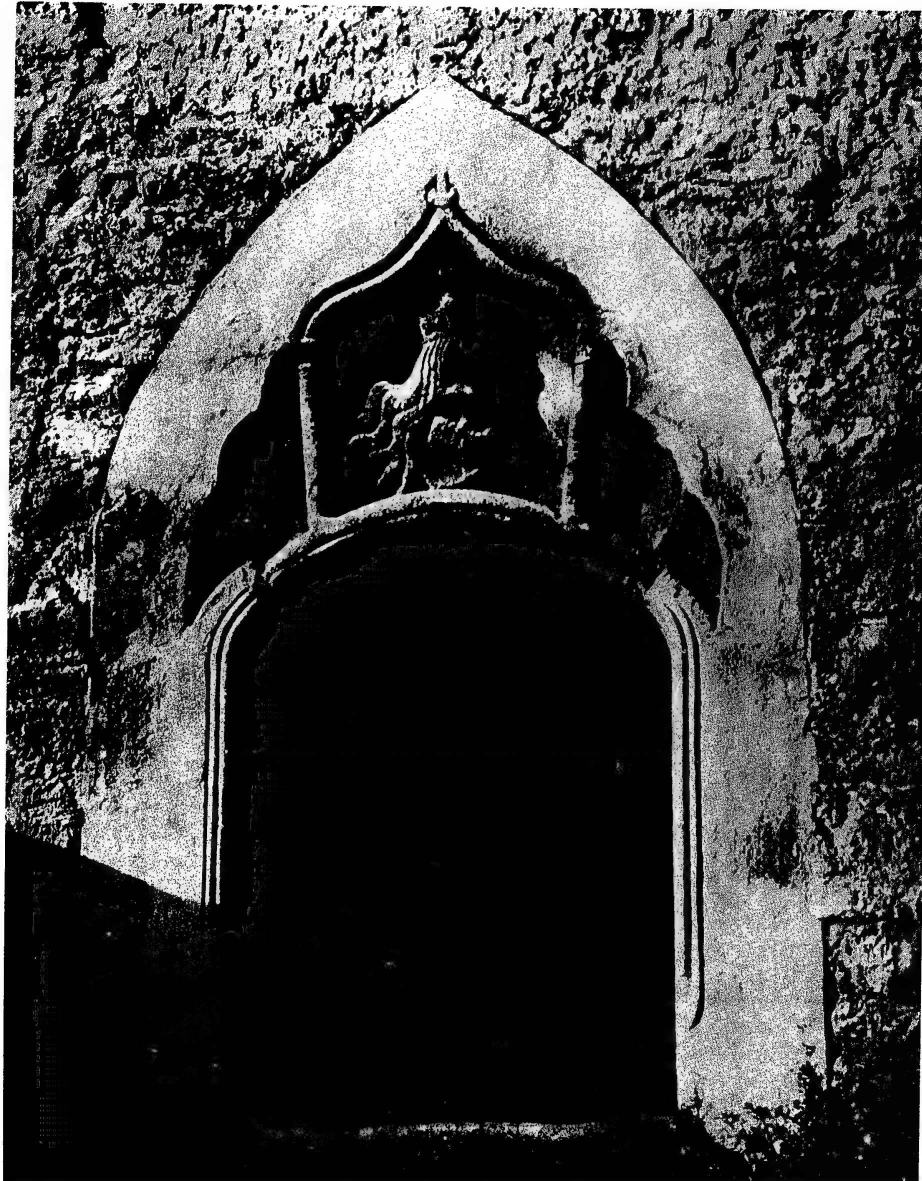

JAJЦЕ, ВРАТА С ГРБОМ.

ВИШЕГРАД. ГРАВИРА ИЗ КУРИПЕЧИЋЕВОГ ПУТОПИСА, 1531.

дубровачких трговаца и покушавао да заокрет у политици искористи против браће Влатковића с којима се непрекидно гложио.

Турци су баш тада постали офанзивнији. У јесен 1471. су освојили тврђаву Почитељ на Неретви у којој се угарска посада држала скоро шест година. Те и следеће године су предузимали велике провале у Хрватску, словеначке земље и Истру; 1470. су издвојили херцегову земљу из дотадањег босанског санџака и основали посебни санџак са седиштем у Фочи.

На другој страни, и краљ Матија је учинио 1471. крупан корак, обновивши босанско краљевство, наравно у оним оквирима који су били под његовом влашћу. У почетку он није мислио на такав корак, већ је, као што је речено, тражио од Дубровчана да на њега пренесу све што је припадало Стефану Томашевићу. Па и сада није постављање краља извршио у интересу Босне већ да растури јаку опозицију која се против њега дигла у Угарској. Важну улогу је у њој играо великаш Никола Илочки, те га је Матија придобио и везао за себе учинивши га, уз сагласност угарског сабора, краљем Босне. Никола се у јесен 1471. крунисао у Јајцу и шест година вршио краљевску власт. Он је имао амбиција да прошири власт и над делом Босне који је био у турским рукама. Мада није био безначајан, као што се мислило, није имао довољно снаге да потисне Турке. Тражио је везе са херцегом Влатком и Иваном Црнојевићем и упућивао им преко Дубровника своје посланике. Извесне наде је побуђивала обнова офанзивне делатности краља Матије Корвина после завршетка ратова у Чешкој и Пољској. Крајем 1475. опсео је Шабац и освојио га почетком следеће године. Тада је и српски деспот Вук Гргуревић, који је заједно с Николом Илочким и Влатком Херцеговићем важио као борац за обнову балканских држава, провалио у Босну опустошио Сребрницу и Кучлат и напао Зворник.

Чим се осетило да Угри теже даљим ратовањима у Босни, султан је прибегао опет постављању босанског краља, да би парализовао утицај Николе Илочког. Овога пута је одабран Матија Војсалић, један од потомака Хрвојевих. Он, међутим, није био задовољан турским именовањем, већ је преко Дубровника ступио у везу с Матијом Корвином да би га и он признао. Кад су Турци за то сазнали опсели су шест градова овог турског вазалног краља. Матија Корвин је зато послао калочког надбискупа и Стефана Баторија у помоћ опседнутом Војсалићу и они су га крајем јуна 1476. ослобо-

дили. Није познато, на жалост, ни шта је било с његовим градовима ни с њим лично. Више се у изворима не појављује. На угарској страни, наравно, он није ни могао претендовати да буде краљ Босне, јер је то већ био Никола Илочки. Већ следеће године је и он умро и тиме се завршава историја обновљеног босанског краљевства. На босанску круну се није заборавило ни пред крај века, још 1490. се у преговорима између Матије Корвина и цара Фридриха III правила комбинација да ванбрачни син Матијин Иваниш Корвин постане краљ Босне и Хрватске. Али већ и пре тога и после тога, у борбама око остатака босанске државне територије које су трајале све до почетка XVI века, самостална босанска државна традиција није играла никакву улогу.

Последњи самостални остатак некадашње босанске државе представљала је област херцега Влатка Косаче. Он се убрзо одвојио од Турака, нарочито од како му је млађи брат Стефан прешао Турцима и постао Ахмед Херцеговић. Потиснуо је Влатковиће из Неретве и Крајине, измирио се с Дубровчанима и спремао за офанзивније деловање. Повратио је наклоност Венеције и везао се тешње уз напуљски двор женидбом с Маргаретом Марцано, унуком краља Алфонса. Озбиљне помоћи није добио ни кад је саопштио своју намеру да зарати против Турака и обнови своју државу. Добијао је савете да пре свега добро чува градове који су сада под његовом влашћу, а да крупније планове веже за општу хришћанску акцију у коју се непрекидно веровало.

Када се сазнало за ратне намере краља Матије Корвина, Влатко је почео да се припрема на акцију сопственим снагама. Ускоро после женидбе 1474. измирио се с братом Владиславом, који је дуже времена боравио у Угарској и добио од краља Матије поседе у Славонији с градовима Великим и Малим Калником.

Савезника је добио и у своме зету Ивану Црнојевићу. С њим заједно Влатко је предузео поход 1476, у првој половини године када је Турке у Босни напао Вук Гргуревић и када је дошло до одметања Матије Војсалића. Како је он сам доцније приказивао ствари, становништво га је позивало и он се с Иваном Црнојевићем и његових 3.000 људи упутио у унутрашњост где му се све потчињавало, тако да је очекивао да ће за кратко време ослободити читаву Херцеговину. Одједном га је напустио Иван, наводно из страха да га Влатко не зароби. После тога се поход завршио ката-

строфално, ослобођена места су се вратила под турску власт а Турци су херцега гонили све до Новог. Ипак му је после тога султан нудио да освоји земљу Ивана Црнојевића. Затим се једно време примирио и одбијао упорно млетачка посредовања за мир с Црнојевићем.

Још једну офанзивну акцију је предузео после смрти султана Мехмеда II. Провалио је у пролеће 1481. у Босну, на позив становника и вероватно охрабрен прошлогодишњом акцијом Вука Гргуревића и угарских банова који су продрли до Сарајева и опљачкали град. Помоћи са стране није добио, тако је у јуну потучен и једва се избавио у Нови. У Новоме је имао 400 угарских војника, које је у помоћ послао Матија Корвин. Како су се после Мехмедове смрти и други крајеви активирали, у Зету се вратио из Италије Иван Црнојевић а такође и вође Арбанаса. Султан Бајазит је после победе над братом Џемом одлучио да потпуно ликвидира остатке Херцеговине, због потенцијалне опасности коју су Нови и његова лука могли представљати у случају неких замашнијих акција. Тај задатак је добио херцеговачки санџак-бег Ајаз. — Он је у новембру 1481. опсео Нови у којем су биле две куле — горњу су држали Угри а доњу ближе мору херцег Влатко. Напуљски краљ Феранте је на вест о опсади послао у помоћ две галије и један брод с храном, а краљ Матија Корвин још хиљаду људи. Нешто су потајно помагали и Дубровчани излажући се великој опасности. Град се вероватно могао доста дуго бранити, али је Влатко непосредно пре 14. децембра 1481. одустао од борбе. Способан раније да провањује дубоко у турску област, он сада није нашао одлучности да се брани иза утврђених зидова. Када је угарско појачање од хиљаду људи већ било на домак Новог, он је пристао по споразуму с Ајаз-бегом да преда своју кулу и пође с породицом у Турску. Тиме је сам својом вољом прекратио живот последње слободне и самосталне тачке која је остала од босанске државе.

НАПОМЕНЕ И ПРИЛОЗИ

НАПОМЕНЕ

РАЗВОЈ ИСТОРИСКОГ ПРОУЧАВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: N. Radojčić, *Die wichtigsten Darstellungen der Geschichte Bosniens, Südostforschungen* 19 (1960) 146—163.

1 Mauro Orbini, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601.

2 Giaccomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa*, Venezia, 1605.

3 О изворима Орбинијевим уп. Н. Радојчић, *Српска историја Мавра Орбинија*, Београд, 1950, 41—53.

4 Уп. V. Mažuranić, *Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića*, Narodna starina 8 (1924) 121—153.

5 Joannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami, 1666.

6 Ioannis Lucii *Inscriptione Dalmaticae*, Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Paladium Fuscum... Venetiis, 1673.

7 Скоро дословно је преписана из Диканжа историја Босне у спису Caroli du Fresne Domini du Cange, *Illyricum vetus et novum*, Ивана Tomke Саског. Уп. N. Radojčić *Die wichtigsten Darstellungen* 152—153.

8 О Витезовићу уп. V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, Zagreb, 1914.

9 L. A. Gebhardi, *Geschichte der Reiche Bosnien und Rama*, у Geschichte des Reiches Ungarn und der damit verbundenen Staaten II, Leipzig, 1780.

10 *Кратка Србліи, Рассіи, Босны и Рамы кралевствъ исторія* 1793. О Рајићу уп. Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд, 1952.

11 M. Schimek, *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama* vom. J. 867 bis 1741, Wien, 1787.

12 F. X. Pejacsevich, *Historia Serviae seu colloquia XIII de statu regni et religionis Serviae, ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Colocae, 1797. Босни је посвећен дванаести разговор.

13 Јован Рајић, *Историја разних славенских народов, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* I—IV, Беч 1794.

14 J. Ch. Engel, *Geschichte von Serbien und Bosnien*, Halle, 1801.

15 Дело се везује за име Д. Фарлатија иако га је у ствари основао Ph. Riceputi, а довршио J. Coleti. D. Farlati—J. Coleti, *Illyricum sacrum* I—VIII, Venetiis, 1751—1819, Уп. и *Accessiones et correctiones all'Illyricum Sacrum* del P. D. Farlati auctore J. Coleti, ed. F. Bulić, Supplemento al Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split, 1910.

16 Грађа за ово дело се чува у Загребу, затим у Падови уп. *M. Šamšalović, Građa za „Illyricum sacrum" sačuvana u Padovi*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3 (1960) 419—431; а један део и у венецијанском Museo Correr, како је упозорио М. Пантић, Прилози КЈИФ 28 (1962) 268.

17 Philippus ab Occhievia, *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae*, 1765.

18 Значајнији њени представници су М. Недић, М. Батинић, Ј. Јеленић.

19 Јукићево интересовање за босанску историју долази до изражаја и у часопису *Bosanski prijatelj* I—III (1851—1861) који је сам испуњавао.

20 А. Маиков, *Исторія сербскаго языка по памятникам писаным кирилицею, в связи с исторіею народа*, Москва, 1857; српски превод Ђ. Даничића: А. Майков, *Историія србскога народа*, Београд, 1858, 1876².

21 I. Kukuljević, *Izvadci iz listina i povelja bosanskih*, Arkiv za poviestnicu jugoslavensku 2 (1852) 1—34.

22 F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae, 1858.

23 М. Пуцић, *Споменици српски* I—II, Београд 1858—1860.

24 V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882. О Клаићу уп. Ј. Шидак, Енциклопедија Југославије V (1962) 252—253 са библиографијом најважнијих радова.

25 V. Klaić—I. Bojničić, *Geschichte von Bosnien*, Leipzig, 1885, мађарски превод: Nagy Becskerek 1890.

26 О њему уп. В. Новак, *Фрањо Рачки*, Београд, 1958, библиографија радова Рачког: V. Zagorsky, François Racki et la renaissance scientifique et politique de la Croatie (1828—1894) Paris, 1909, 231—242.

27 Први пут објављено у Раду 7—10 (1869—1870), друго издање у зборнику у спомен Рачког: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Посебна издања САН LXXXVII, Београд, 1931.

28 Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крстјани*, Задар, 1867. Схватање Петрановића је подробно изнео J. Šidak, *Problem*

„bosanske crkve" u našoj istoriografiji od Petranovića do Glušca, Rad 259 (1937) 38—45.

29 Рад Руварца на босанској историји је посебно приказао В. Ћоровић, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 5 (1932) 220—228. Библиографија Руварчевих радова: Н. Радојчић, *Списак радова Илариона Руварца*, Споменица Илариона Руварца, Нови Сад, 1955, 151—161.

30 О Ковачевићу уп. В. Ћоровић, *Годишњица Николе Чупића* 34 (1921), 289—306 са библиографијом Ковачевићевих радова, 302—304.

31 Уп. *Споменица Стојана Новаковића*, Београд, 1923, библиографија, у Годишњаку САН 24 (1910) 316—409.

32 Уп. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка с. в.

33 Уп. V. Ćorović, *Naučni rad Zemaljskog muzeja*, *Glasnik* Zemaljskog muzeja 26 (1914) 3—19, и M. Mandić, *Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1938, 9—11. Г. Чремошник, *Рад Земаљског музеја у Сарајеву на хисторијској науци после ослобођења*, ЈИЧ 1 (1935) 243—245.

34 R. Zaplata, *Pregled sadržaja* „Glasnika Zemaljskog muzeja" u Sarajevu od 1889—1937 god. (I—XLIX), Spomenica u proslavu..., 55—93; od 1938—1952, В. Поповић, Гласник Зем. музеја 8 (1953) 423—450.

35 Уп. J. Šidak, *Ćiro Truhelka: njegov život i rad*, Historijski zbornik 4 (1952) 103—110 са белешком о библиографији његових радова.

36 Уп. N. Radojčić, *Konstantin Josip Jireček*, Narodna starina 6 (1923) 193—216. Библиографију до 1904. су издали Ј. Наду—Б. Цвјетковић, *Трудовете на Константин Јиречек*, Периодическо списание 66 (1905).

37 Библиографија Радонићевих радова: Исторaски часопис 5 (1954—1955) 443—461.

38 О Ивићевом животу и раду уп. Н. Радојчић, Историјски часопис 2 (1950—51) 386—387, са библиографијом радова 387—395 (П. Ивић).

39 Уп. V. Ćorović, *Stanoje Stanojević*, Jugoslovenski istorijski časopis 4 (1938) 1—39. Библиографију је израдио R. Perović, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu 11 (1938) 160—192.

40 Библиографија радова до 1956: Зборник Матице српске, серија друштвених наука 13—14 (1956) 327—347.

41 Не постоји, на жалост, тачан попис Ћоровићевих радова, избор најважнијих даје са кратком биографијом *Р. Самарџић*, Enciklopedija Jugoslavije I.

42 Уп. V. Novak, *Ferdo Šišić*, Ljetopis JAZU 54 (1949) 362—443 са библиографијом. Списак радова даје и Ј. Шидак у предговору трећег издања *Pregleda povjesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1963.

43 Преглед радова и мишљења о босанској цркви с гледишта свога тадашњег схватања проблема дао је J. Šidak, *Problem „bosanske crkve" u našoj istoriografiji od Petranovića do Glušca*, Rad 259 (1937) 45—125.

44 Историја народа Југославије I, Београд 1953, 515—564. Библиографија радова Михаила Динића (до 1959), Зборник радова Византолошког института 6 (1960) 230—236.

45 Кратак преглед развоја проучавања босанске цркве даје Историја народа Југославије I, 573—575, и J. Šidak, *Problem bogumilstva u Bosni*, Zgodivinski časopis 9 (1955).

46 B. Grafenauer, Gregor Čremošnik, Zgodovinski časopis 12—13 (1958—59) 313—325 са библиографијом Чремошникових радова.

Прва глава

ОБРАЗОВАЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ (X–XII в.)

Извори

1 Најбоље издање је Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik*, english translation by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949. У оквиру великог подухвата Византолошког института, *Б. Ферјанчић* је дао превод и веома исцрпни коментар оних делова царевих списа који се односе на историју југословенских народа: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд, 1959. Ту је и преглед доста обимне литературе о вредности списа *О народима* за историју југословенских народа.

2 Покушај V. Mošina, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950, 25—27, да докаже да је Родослов настао управо 1149/50. остао је без убедљивог резултата.

3 Најбоље издање, мада са приличним манама, приредио је F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd, 1928. То издање пружа све четири сачуване редакције списа: латинску, италијанску, фрагментарну стару хрватску и њен превод на латински. У уводној студији и коментарима споменута је старија литература. Шишићево издање је прештампано: *Љетопис Попа Дукљанина*, приредио, написао увод и коментар др *В. Мошин*, Загреб, 1950. Издање садржи и превод на савремени српскохрватски језик и преглед литературе до 1950. После тога се појавила расправа N. Radojčić, *O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova*, Cetinje, 1951.

Jo. Cinnami, *Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae, 1836.

5 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Szentpétery I., Budapest, 1938.

1. РИМСКА ДАЛМАЦИЈА

Литература: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960 (са даљом литературом); В. Ћоровић, *Хи-*

сторија Босне, Београд 1940, 51—93: F. Šišić, *Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji*, Narodna starina 1 (1922) 17—22; В. Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас 167 (1935) 5—9; К. Јиречек, *Романи у далматинским градовима у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1963; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934.

2. ЈУЖНИ СЛОВЕНИ

Литература: С. Станојевић, *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас 80 (1909); В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 95—116. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959[2], 90—91, 98—101, 118—121; B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naselitve Južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23—126.

1 Преглед литературе о „двострукој сеоби" даје Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд, 1959, 39—41, 47—49, нап. 117, 148, 159, у коментару вести Константина Порфирогенита о досељењу Срба и Хрвата.

2 О распрострањености српског племенског имена на територији Босне, сачувана су сведочанства из доцнијих векова. У повељама бана Матеја Нинослава, становници Босне се као „Срби" супротстављају Дубровчанима који се називају „Власи". Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 8, 9—10. У повељи бана Стјепана II Котроманића из 1333. каже се да су од четири повеље „двие латинсци а дви српсцие", Исто 46. Још и у првој половини XV в. становници око доње Неретве називају се Срби, *Miklosich*, Monumenta Serbica 377, а српско име се употребљава и за део становника земаља Ивана Франкопана око Цетине, Đ. Šurmin, *Acta Croatica* 434. Нема, међутим, никаквог разлога да се на овим подацима инсистира, нити да се они прећуткују, као што се и једно и друго чинило у дискусији о „припадности" средњовековне Босне. Читав развој посебне босанске државе водио је у правцу стварања осећања повезаности и солидарности становништва у њеним оквирима. Отуда се назив *Бошњани* за становнике босанске државе јавља далеко чешће од српског имена и потискује га чак и у областима које су из састава српске државе сразмерно касно ушле у склоп Босне. Једва се може сумњати да су и код нас, као и у многим европским земљама, државне творевине представљале „калупе" у којима су се изливале народности, било стапањем елемената различитог порекла, било издвајањем и индивидуалисањем делова из целина истог порекла. У Босни је такав процес прекинут турским освајањем. Нема никакве везе између карте распрострања националности на земљишту Босне у XIX и XX веку и средњовековне босанске државе и племенских имена из раног средњег века. Етнички односи у Босни најновијег времена израсли су из верских односа успостављених у периоду турске власти. Због тога је питање, да ли средњовековна Босна припада историји једног или другог суседног југословенског народа, из основа погрешно постављено.

3 Ова листа коју је саставио *P. Skok*, Dolazak Slovena na Mediteran би била далеко већа да су узете у обзир и позајмице које постоје и у средњем и новогрчком, које су могле доћи и грчким посредством.

4 Ђ. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantion 22 (1952) 253—257. Појава хришћанских имена код чланова владалачке породице не значи, наравно, да је извршено покрштавање читаве земље.

3. ПОСТАНАК БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: A. Babić, *O pitanju formiranja srednjovekovne bosanske države*, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine 2 (1955) 57—79; M. Prelog, *Studije iz bosanske povijesti*, Dvadesetdrugi izveštaj Velike Gimnazije u Sarajevu, Sarajevo 1908; Љ. Јовановић, *Босна с почетка VII до средине XII века*, Бранково коло 1900 (= *О прошлости Босне и Херцеговине I*, Београд 1909, 76—173); J. Pauler, *Kako je i kada Bosna pripala Ugarskoj*, Glasnik Zemaljskog muzeja 2 (1890) 119—124; В. Ћоровић, *Бан Борић и његови потомци*, Глас 182 (1940); Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку по Барском родослову*, Гласник Скопског научног друштва 15—16 (1936); В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 120—164; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Југословенски историјски часопис 1 (1963).

1 Највећи део истраживача је сагласан да вести о бекству Људевитовом треба везати за територију Босне, разликују се само нагађања о томе који би део Босне дошао у питање. Преглед старијих мишљења даје A. Babić, *O pitanju formiranja* 62—63.

2 О имену Босне уп. М. Будимир, *Flumen nomine Bathinus*, Глас 236 (1959) 57—64. Назив Босна би потицао од илирског имена Bathinus.

3 Било је много покушаја да се утврди место на којем су се налазила ова два града. Уп. Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије* II, Београд, 1959, 58—59 нап. 203 и 204. Резултати, међутим, нису нимало поуздани.

4 То се узима као нешто само по себи разумљиво, иако би управо доцније ширење имена Босне, упоредо са ширењем државних граница, упућивало на велику опрезност. Уп. В. Ћоровић, *Териториални развој босанске државе у средњем веку*, Глас 167 (1935) 17.

5 Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд—Загреб, 1928, 439—441, изнео је неке разлоге због којих би се могло веровати да Дукљанинова причања о ратовању Часлава са Угрима имају „веродостојну историјску језгру". На првом месту је чињеница да је име Kys односно Chys, које летописац даје угарском заповеднику, познато из угарских извора XII и XIII в. Осим тога, место Civelino, код којег се одиграо српско-угарски бој, постоји као Цвилин управо у жупи Дрини коју је Часлав наводно даровао Техомилу који се прославио у бици.

6 Уп. P. Skok, *Južni Sloveni i turski narodi*, Jugoslovenski istoriski časopis 2 (1936) 4—6.

7 V. Ćorović, *Historija Bosne* 101—102.

8 Није јасно на који начин је Угарска потчинила Босну. Хипотеза J. Paulera, *Kako i kada je Bosna pripala Ugarskoj*, Glasnik Zemaljskog muzeja 2 (1890) 119—123, по којој Угри у Босни нису затекли

државну организацију, с разлогом је критикована. Уп. *Б. Недељковић* у раду нав. у следећој напомени.

9 Насупрот ранијим истраживачима који су сматрали да је Борић пореклом из Славоније, односно Босне, *Б. Недељковић*, *Постојбина првог босанског бана Борича*, Историски часопис 9—10 (1959) 55—69, сматра, на основу Борићеве повеље која се јавља међу познатим локрумским фалсификатима, да је овај бан био хумски великаш.

10 Цар Манојло се у својој титули називао, између осталог, и δαλματίκός, ουγγρίκός, βοσεντίχός, χροβατίχός итд. О архаичности и необичности ове веома опширне Манојлове титуле уп. G. Ostrogorski, *Avtokrator i samodržac,* Glas 164 (1935) 100 нап. 1.

Друга глава

БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ САМОСТАЛНОСТИ (1180—1250)

Извори

1 Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana,* ed. F. Rački, MSHSM 26, Scriptores III, Zagreb, 1894.

2 Издао Рачки заједно с претходним списом.

3 Иноћентије III: J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina 214—216, Paris 1855; Хонорије III: MGh Epist. pont. Rom. I, 1883; Гргур IX, на истом месту; Иноћентије IV: E. Berger, Les registres d'Innocent IV, I—IV, Paris, 188—1897.

4 A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meriodionalium historiam illustrantia* I, Roma, 1863.

5 A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I—II, 1859—1862.

6 Издање је далеко од тога да буде беспрекорно, али је, уз све своје недостатке драгоцено. Поред нетачног читања и сличних омашки, има случајева да су испали читави редови, као код повеље краља Стефана IV, где је испуштено место са именом бана Борића. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* II, 98. На овај период се односе тт. II, III и IV.

7 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд—Ср. Карловци 1929. Кулинова повеља је сачувана у три текста, од којих се један чува у Лењинграду, а два у Дубровнику. У новије време је покренута дискусија о томе који је примерак оригиналан. J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana,* Radovi Staroslavenskog instituta 2 (1955) 9—44, сматра да ниједан од сачуваних текстова не представља оригинал. G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana,* Glasnik Zemaljskog muzeja 12 (1957) 195—213, доказује да је оргинал исправе у Лењиграду.

8 M. Kos, *Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka,* Глас 123 (1927) 40—65; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg veka,* Glasnik Zemaljskog muzeja 3 (1948) 103—130.

9 Ć. Truhelka, *Natpis Kulina bana*, Glasnik Zemaljskog muzeja 10 (1898) 617—622.

10 Доцнија читања: В. Ћоровић, бан Кулин, Годишњица Николи Чупића 34 (1921) 13—41. P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, glasnik Zemaljskog muzeja 15—16 (1961) 288—308; J. Ковачевић, *први клесари ћирилских потписа на Балкану*, на истом месту 309—316.

11 О Рајнерију уп. A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 19—20; последње издање његовог списа A. Dondaine, *Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle*, le „Liber de duobus principiis", suivi d'un fragment de rituel cathare, Roma 1939. Загребачки рукопис, можда најстарији међу свим сачуваним, објавио је D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad 270 (1949) 190—238.

12 A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie*, Archivum Fratrum Praedicatorum 20 (1950). Податке из врло тешко приступачних Донденових публикација извора саопштио је A. Solovjev, *Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja 8 (1953) 329—334.

13 A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie I. Le „De heresi Catharorum in Lombardia"*, Archivum Fratrum Praedicatorum 19 (1949) и прилог А. Соловјева наведен у претходној напомени.

14 Објавио га је N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242*, Zürich 1913, 143—146. Одломак који се односи на Босну прештампао је J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu 3 (1955) 39.

1. БАН КУЛИН

Литература: В. Ћоровић, *Бан Кулин*, Годишњица Николе Чупића 34 (1921) 13—41; С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, Историски часопис 9—10 (1959) 71—77.

2. СУСРЕТ ХРИШЋАНСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И ДУАЛИСТИЧКЕ ЈЕРЕСИ У БОСНИ

Литература: F. Rački, *Bogomili i patareni*, Beograd 1931[2], 379—397; D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krsjanima*, Rad 270 (1949) 127—144; S. Ćirković, *Die bosnische Kirche*, Atti del Convegno internazionale „L' oriente christiano nella storia della civiltà, Roma—Firenze 31. III — 4. IV 1963, Roma 1964, 547—575. О дуализму уопште: D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neomanichaeism*, Cambridge 1948; A. Borst, *Die Katharer, Stuttgart* 1953.

1 Необичан облик Servillia долази несумњиво од грчког Σρελια што указује на служење грчким исправама.

2 Изворни подаци о босанској бискупији су више него оскудни. Претресао их је A. Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Spomen knjiga iz Bosne 1901.

3 Најважнија је чињеница да су босански монаси и монахиње живели у „дуплим" манастирима, који су по одлуци Никејског са-

бора из 787. толерисани само ако су устројени по правилу реда светог Василија. Тада је било забрањено оснивање нових „дуплих“ манастира. Уп. M. Miletić, *I „Krstjani“ di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra,* Orientalia christiana analecta 149, Roma, 1957, 55—56.

4 Стварни увид у стање црквене архитектуре у Босни је спречавала донедавна погрешна оцена хронологије остатака цркава. Готово све откопане црквене грађевине су сматране за ранохришћанске споменике. Тачнија анализа појединих елемената, нарочито скулптуре, показала је, међутим, да припадају периоду X—XIII века. Уп. И. Николајевић—Стојковић, *Скулптура средњевековних цркава Босне и Херцеговине,* Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 111—122. Нема сумње да ће даља истраживања већ познатих споменика и даља ископавања обогатити наша знања о црквеним грађевинама из периода босанске бискупије.

5 Већ од Рачког, Богумили и патарени 414—5, учврстило се мишљење да се дуалистичка „ecclesia Sclavonie“ налазила у Босни иако за то нема потврде у изворној грађи старијој од средине XIII века. Мутне вести о катарском „папи“ који је боравио in finibus Bulgarorum, Croatiae et Dalmatiae, iuxta Hungarorum nationem спомињу тако огромно пространство да се не види уопште на који се део Балкана односе, а уз то и не говоре о „ecclesia Sclavonie“. Први писац који даје ближе податке је доминиканац Svipertus (1259), који дуалистичку „ecclesia Sclavoniae“ смешта у Босну и Далмацију: in Bosnia et Dalmacia que apud eos ecclesia Sclavoniae nuncupatur, J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae“, i misija dominikanaca u Bosni,* Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu 3 (1955) 37. Очигледно, спајање је дошло отуда што је писац знао за јеретичку цркву у Далмацији, мада је у његово доба Босна била право жариште јереси. Код Анселма се ова веза прекинула, он је знао само за јерес у Босни и за њега је de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, а епископ је episcopus Sclavonie sive Bossone. Не сме се губити из вида ни Рајнеријев списак дуалистичких цркава, у коме су цркве, како је већ *Рачки* истакао груписане одређеним редом: „počima s talijanskimi, nastavlja s francezkimi, a zaključuje s iztočnimi“, нав. дело 414. Ecclesia Sclauonie чини прелаз: претходи јој албижанска црква, а следује „ecclesia Latinorum de Constantinopoli“, да би тек тада са „ecclesia Grecorum ibidem“ започеле грчке цркве, из којих долазе словенске: бугарска и драговићска. „Ecclesia Sclauonie“ је ту у кругу латинских дуалистичких цркава, упркос своме имену. То наравно одговара далматинским градовима, а не одговара Босни. За Италијане тога доба читава наша обала је „Sclavonia“ исто као и унутрашњост. Дуалистичку „ecclesia Dalmatie“ изричито спомиње цариградски јересијарх Никета на сабору у Saint Félix de Caraman 1167. Уп. A. Solovjev, *Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni,* Glasnik Zemaljskog muzeja 8 (1953) 330. Нема никаквог основа да се тај податак веже за Босну, јер „Далмација“ за Византинца XII века значи далматинске градове. Због свега што је речено, претеране су сумње и резерве J. Šidaka, *Heretički pokret i odjek husitizma na slovenskom jugu,* Zbornik Matice srpske za društvene nauke 31 (1962) 6—8 у погледу јеретичког покрета у Далмацији.

6 Билинопољску изјаву није могао мимоићи ниједан истраживач који се бавио босанском црквеном историјом. Тумачена је према схватањима аутора о питању босанске цркве у целини. *Рачки*, нав. дело 394, налазио је да је реч о монасима међу које је продрло патаренство. У новије време су два најважнија покушаја тумачења дали D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad 270 (1949) 127—143 и M. Miletić, *I „Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orietalia christiana analecta*, Roma, 1957, 49—82. Први је у учесницима састанка 1203. видео „крстјане" — јеретике дуалисте, а у магистру, који се ту спомиње, дједа цркве босанске. М. Милетић је, напротив, нашла у изјави само монахе василијанце.

7 Примери у М. Милетић, нав. дело 55. Тешкоћа за прихватање искључиво дуалистичког смисла термина „крстјанин" налази се и у чињеници да је у трећем крсту натписа на цркви Кулина бана уписано име једног крстјанина: се писа Радохна крьстићнинь. *Ć. Truhelka*, Natpis Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja 10 (1898) 621—2. Врло је мало вероватно да би то чинио један патарен.

8 Све је то, међутим, сасвим разумљиво и актуелно у „дуплим манастирима" уп. стр. 3 нап. 51.

9 J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae"* 14, изнео је претпоставку по којој би босанска бискупија била „redovnička biskupija", а магистар из Билинопољске изјаве бискуп. Једино би наводна коинциденција између смрти бискупа, коју спомиње Казамари у свом писму из Угарске, и смрти магистра, на коју „текст упућује", подупрла ову претпоставку. Текст, међутим, каже само да ће „када буде умро магистер" приори увек убудуће са браћом бирати новог, кога ће потврдити папа.

10 Искључиво везивање монашке заједнице чији су представници били суочени с папским легатом 1203, било као монаха било као јеретика за босанску цркву, какву познајемо из извора XIV и XV века, имало је тешке последице за разумевање босанске црквене историје. У противречним подацима изјаве, противници тезе Рачког налазили су „доказе" за своје схватање о „правоверности" босанске цркве, док су браниоци схватања о јеретичкој цркви били присиљени да се довијају разним проблематичним аргументима. У прећутном прихватању континуитета између билинопољске монашке заједнице и цркве босанске је полазна тачка заблудâ о специфичном „монашком" устројству босанске цркве. Нема, у ствари, никаквог доказа о континуитету између билинопољских монаха и крстјана цркве босанске.

3. КРСТАШКИ ПОХОДИ ПРОТИВ БОСНЕ И ОБРАЗОВАЊЕ БОСАНСКЕ ЦРКВЕ

Литература: J. Šidak, *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII veka*, Zgodovinski časopis 6—7 (1952) 285—300; J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 3 (1955) 11—40.

1 Уп. M. Barada, *Šidakov problem „bosanske crkve"*, Nastavni vjesnik 49 (1940—41) 400—402 и D. Kniewald, *Vjerodostojnost*, Rad, 270, 119—20.

2 Уп. М. Динић, *Јован Ангел „dominus Syrmiae"*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 301.

3 У збирци повеља Lj. Stojanovića, *Stare srpske povelje i pisma* I, 6, објављена је прва заклетва бана Нинослава Дубровчанима са датумом „1214—1217", али је већ пре Стојановићевог издања М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13—ог века*, Глас 123 (1927) 41, тачније датирао „око 1232 — априла 1235".

4 Преглед различитих тумачења овога писма дао је J. Šidak, *„Ecclesia Sclavoniae"* 21, нап. 14. Померање тежишта жалбе на односе бана Нинослава и херцега Коломана нема ослонца у тексту писма. Стварни проблем анализе текста се налази у питању, да ли се може поклонити вера бановој тврдњи да су банови по „старом обичају" по својој вољи давали и одузимали села и жупе. Све што се зна о унутрашњим односима у Босни већ од почетка XIV века противречи Нинослављевој жалби.

5 Веома штура историја почетака босанске цркве би била тек нешто потпунија кад бисмо могли прихватити извесне хипотезе о оснивачима дуалистичке црквене организације у Босни. Полазећи од причања Томе архиђакона, ed. *Rački* 80, о браћи Матеју и Аристодију, синовима Зоровавеља, родом Апуљцима, настањеним од детињства у Задру, који су као вешти сликари и златари много боравили у Босни и проповедали јеретичко учење, A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 31—32, идентификовао је Аристодија са „Растудијем босанским" који се проклиње у српском синодику. Овога је опет идентификовао са Растудијем из записа у Баталовом јеванђељу, *Lj. Stojanović*, Starine 18 (1886) 230—2. Тај Растудије би био оснивач босанске цркве. Идентификација Аристодије = Растудије је с филолошке тачке гледишта сасвим допустива, како су се изјаснили веома компетентни стручњаци Х. Барић и М. Будимир. Велика препрека, међутим, долази отуда што исти Тома архиђакон каже да су се браћа одрекла јереси, а ту чињеницу, бар што се тиче Матеја, потврђују и савремени дипломатички извори. Било би више него необично да преобраћени јеретик буде оснивач јеретичке цркве босанске. Кад се далматински Аристодије остави по страни преостаје „Растудије босански", чија је улога у босанској цркви била несумњиво већа, али сасвим нејасна. У два рукописа српске редакције синодика, Растудије се проклиње на другом месту, после неког Белизменца, док се у једном јавља на првом месту. То неоспорно сведочи о његовом великом угледу, али само за себе не представља доказ да је био и оснивач босанске цркве. Главни аргуменат је А. Соловјев налазио у запису и списку личности у Баталовом јеванђељу. После набрајања 16 имена налази се кратки запис: „Се пишоу преднеречение редове ки соу се нарекли оу редь цркве г(осподи)на нашего Растоудиђ", а после тога следи нових 12 имена. Из тога текста би заиста произлазило да је Растудије оснивач неког „реда цркве". Међутим, Ј. *Шидак*, је показао, уп. *В. Мошин*, Византийскии временник 16 (1959) 381 нап. 176 и Slovo 6—8 (1957) 168 нап. 22, да је текст издат погрешно и да у рукопису стоји „ки соу се нарекли оу редь цръкве пре г(осподи)на нашего *Растоудиђ*". Ј. Ши-

дак је, такође, на основу речи „господина нашег" изводио закључак да је Растудије личност савремена писцу записа, дакле с краја XIV века. *В. Мошин* је, опет, полазећи од датирања редакције синодика 1286—1292, ставио Растудија из синодика у XIII век. И кад бисмо са сигурношћу могли премостити тај јаз, остало би само да је Растудије био истакнути босански јеретик, познат у српским православним круговима и у традицији саме босанске цркве. D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 216—7 н. 14, је, с друге стране, помишљао да би оснивача босанске цркве могли наћи у Белизменцу, који се јавља на првом месту у два рукописа српског синодика. Био би то веронски катарски бискуп Belazinança, који је био присиљен да пребегне на Балкан. Овој идентификацији не иде у прилог ни фонетска блискост имена. Тражење оснивача цркве се показало, као што се види, сасвим јалово.

6 M. Barada, Šidakov problem 400—402.

Трећа глава

ПРЕВЛАСТ УГАРСКЕ И ШУБИЋА (1250—1322)

Извори

1 T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* V, VI, VII (1907—1909).

2 A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* I, Roma, 1863, и Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I—II, 1859—1862.

3 Rationes collectorum pontificorum in Hungaria, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia ser. I t. 1, Budapest, 1887.

4 О Дубровачком архиву уп. С. Станојевић, Историја српског народа у средњем веку I, *Извори и историографија* књ. 1 *О изворима*, Посебна издања САН CXXI (49), Београд, 1937, 17—38, са ранијом литературом. Затим: V. Foretić, *Dubrovački arhiv*, Historijski zbornik 4 (1951) 209—215; G. Čremošnik, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Dubrovniku 1 (1952) 73—84.

5 G. Čremošnik, *Istoriski spomenici Dubrovačkog arhiva*. Kancelariski i notariski spisi 1278—1301, Београд, 1932.

6 *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* I—V, Zagreb, 1879—1897. Уп. стр. 81—82 нап. 4—7.

7 M. Barada, *Trogirski spomenici* I—1, I—2, II, Zagreb, 1948, 1950, 1952.

8 Š. Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* I, Zagreb, 1868.

9 Уп. С. Станојевић, дело цит. у нап. 4, 172—175, и белешке *М. Поповић—Раденковић*, Историски гласник 3—4 (1956) 111.

10 В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся въ нихъ материалы для славянской истории* II. Неаполь и Палермо, Записки Имп. акад. XIX, књ. 2 (1871), приказ *Raćkog*, Rad JAZU 18 (1872)

205—214. F. Rački, *Izvatci iz kr. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, Arkiv 7 (1863) 11—71.

11 G. Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból* I—III, Budapest, 1874—1876.

12 Потичу из много доцнијег времена, издање Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци, 1927.

13 *Животи краљева и архиепископа српских*. Написао арх. Данило, ed. *Ђ. Daničić*, Zagreb, 1866.

14 Изд. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatie libri sex*, Amstelodami 1666, приступачније J. Schwandner, Scriptores rerum hungaricarum III, Vindobonae, 1748; новије *V. Brunelli*, Programma del i. r. ginnasio superiore 1877/78, Zara, 1878.

15 Уп. F. Šišić, *Miha Madijev de Barbezanis*, Rad 153 (1903) 1—46. G. Čremošnik, *Prilog biografiji Mihe Madijeva*, Historijski zbornik 9 (1956) 119—125.

1. УГАРСКА ПРЕВЛАСТ

Литература: В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 205—216.

1 О Мачванској бановини уп. M. Dinić, *Enciklopedija Jugoslavije* V, s. v.

2 Уп. М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*. Глас 203 (1951) 61—82 и додатак Историски часопис 3 (1952) 249—251.

3 G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1 (1948) 125—127), детаљно је описао последњу Нинослављеву заклетву на којој се јасно опажа да је име Нинослав стругано и преко њега исписано „Степан". Чремошник је помишљао на евентуалног брата Нинослављевог, В. Мошин, Historijski zbornik 2 (1949) 317 на његовог сина, али не треба одбацити ни могућност, бар исто толико вероватну, да је текст послужио још једном доцније приликом обнављања уговора и да је том приликом замењено име.

4 Уп. *I. Origo*, The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Speculum 30 (1955) 321—366. *V. Vinaver*, Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953) 125—147.

5 *М. Димић*, Comes Constantinus, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 3—10. О борбама у Србији уп. *М. Димић*, Однос између краља Милутина и Драгутина, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49—82.

2. ШУБИЋИ КАО ГОСПОДАРИ БОСНЕ

Литература: G. Novak, *Pavao Bribirski, ban Hrvata i gospodar Bosne*, Split 1932, 3—32 (Прештампано из: Jadranska straža 2—4 (1932)); V. Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Subić do god. 1347*, Zagreb 1897.

Четврта глава

УСПОН И ШИРЕЊЕ БОСНЕ (1322—1391)

Извори

1 Lj. Thallóczy Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje Körmendskog arhiva, Glasnik Zemaljskog muzeja 18 (1906) 401—444 (sa 11 faksimil-a) [= Wissenschaftliche Mitteilungen 11 (1909) 237—285 = Akadémiai értekezések a tört. tudomány köréből, Budapest 1905 = Bosnyák és szerb élet-s nemzedékrajzi tanulmányok, Budapest 1909; = Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München—Leipzig 1914, 7—27]. На свим тим местима су издати исти текстови које је приредио у ствари *М. Решетар*. Неупотребљива су ранија делимична издања G. Wenzela, Történelmi tár I—III (1879) — и F. Šišića, Iz arhiva u Körmendu, Vjesnik Zemaljskog arhiva 7 (1905) 209—228. Повеље су делом недатиране и датуми које је Thallóczy ставио нису увек довољно прецизни ни тачни. Тако повељу I у изд. „око 1322" треба датовати 1326—1329; повељу II у изд. омашком „око 1223" треба датовати исто као и повељу I, јер су издате приближно у исто време. Повељу IV „послије 1323" треба датовати после 1329, јер се спомиње одлазак „по госпоју" банову бугарском цару (уп. T. Wasilewski, Studia zródloznawcze 8 (1963) 119—120 највероватније 1329—30. За датирање повеље V у изд. „(1323—1331)" нема поузданог ослонца. Повеља VI има датум на крају текста „1331", али је вероватно додат другом руком доцније, како је истакао већ К. Јеричек, *Историја Срба* I², 228 нап. 76, и треба да стоји 1351, јер се помиње „рашки цар" и алудира на рат 1350. Повеље VII и VIII настале су у исто време у изд. „(1353)", свакако на почетку Твртковe владе, вероватно 1353—1354.

2 Повељу Твртковy за Стјепана Рајковића из 1370—1374, сачувану у латиничком препису *Павла Ритера—Витезовића* објавио је последњи пут J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2 (1954) 37—48. Повеља краља Твртка за Хрвоја Вукчића из 1380. била је такође позната само по препису Витезовића, али је нађен оригинал и објављен од L. Thallóczy-ja, *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski*, Glasnik Zemaljskog muzeja 9 (1897) 163—172 (= Wissenschaftliche Mitteilungen 6 (1899) 284—290 = Magyar Könyvszemle (1897) 159—173. Попис босанских властеоских повеља и дипломатичку анализу даје А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара*, Историјско-правни зборник 1 (1949) 79—105.

3 F. Miklošić, *Monumenta Serbica*, Wien 1858; М. Пуцић, Споменици српски II, Београд, 1860; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1891); Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I. Београд — Ср. Карловци, 1929.

4 *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* I—V, Zagreb, 1879—1897. Одлуке нису објављиване строго хронолошким редом, јер су поједине књиге и фрагменти нађени тек после публиковања првих свезака. Том I доноси одлуке из 1306—1347, II из 1347—1352, 1356—1360 и додатак 1301—1305, 1318, 1325—1336; III из 1359—1364, IV из

1364—1379. и V из 1301—1336. (сада по оригиналима, јер су претходно одлуке из тих година штампане по исписима дубровачког каноника Ивана Марије Матијашевића из XVIII в.

5 Рецензије К. *Јиречека*, *Зборник Константина Јиречека* I, Београд, 1959, 323—338 (= Časopis Musea království českého 70 (1885) 572—589) за I и II и Archiv für slavische Philologie 19 (1897) за III и IV том. Хронолошке исправке за одлуке из 1367—76. дао је *М. Динић*, *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања САН XC (40), Београд, 1932, 38—41.

6 М. Динић, Из Дубровачког архива I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа XVII, Београд, 1957.

7 М. Динић,*Одлуке већа Дубровачке Републике* I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа XV, Београд, 1951.

8 Преостали део овог периода обухватају архивске књиге серије Reformationes 26, 27, 28 и 29.

9 Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа IV, Београд, 1935.

10 За овај период долазе у обзир књиге следећих серија: Diversa Cancellariae т. 6—31, Diversa Notariae т. 4—10, Testamenta de Notaria т. 2—8, Distributiones testamentorum т. 3—4, Lamenti politici т. 2—3.

11 Поред главног Лучићевог дела *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, нарочито је значајно у овом погледу дело *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trav*, Venetia, 1673, и спис *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum... Venetiis* 1673. Грађа из Лучићеве заоставштине: *Notae Joannis Lucii*, ed. F. Rački, Starine 13 (1881) 211—268; *Note storiche* ed. S. Alaćević, Bolletino di storia e archeologia dalmata 4—6 (1881—2).

12 G. Čremošnik, *Ostaci Arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva BiH III, Odeljenje istorisko-filoloških nauka 2, Sarajevo 1955.

13 Š. Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* II—IV, Zagreb, 1870—1874. Посебан индекс за књ. I—V издат је 1893.

14 В. Макушев, *Исторические памятники Южних Славјан и соседних им народов* I, Варшава, 1874.

15 T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* VIII—XV, Zagreb 1908—1934.

16 G. *Fejer*, Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis XIII/1, X/8, Budapest 1832—1843.

17 *M. Czinar*, Index alphabeticus — Budapest, 1866.

18 F. Šišić, *Izvori bosanske povijesti*, y Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, 1942, 1—38.

19 D. Kosáry, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* I, Budapest, 1951.

20 E. *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár I, Budapest, 1951.

21 В. стр. 44 нап. 4.

22 D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 156—163.

23 F. Rački, *Prilozi za poviest bosanskih patarena*, Starine 1 (1869) 138—140. Уп. Kniewald, у раду наведеном у претходној нап. 168—169.

24 В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия*, Анализ текстов, Византиiски временник 16 (1959) 317—394; Тексты ib. 17 (1960) 278—353.

25 Објављен у Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи и изазвао непотребну дискусију о аутентичности. В. Глушац, *Запис из 1329 године, нема историске вредности*, Glasnik Zemaljskog muzeja 7 (1952) 161—166, није дао за своје тврђење никакве вредне аргументе. Уп. А. Соловјев, *Сведочанство православних извора о богумилству на Балкану*, Годишњак Историског друштва БиХ 5 (1953) 1—103.

26 Објављени су на разним местима и сакупљени у великом зборнику Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I—VI, Београд, 1902—1926. О форми и језику уп. V. Jagić, *Einige Worte über bosnische Inschriften auf Grabsteinen*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 3 (1895) 396—402.

27 De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex 381—386.

28 На истом месту 387—422.

29 F. Šišić, *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog*, Vjesnik Zemaljskog arhiva 6 (1904) 1—54. Шишић је извршио промену хронологије према Лучићевом издању и распоредио белешке као да су датоване more veneto. Италијански историчар G. Praga (о њему и његовој заоставштини уп. *M. Šunjić*, Đuzepe (Giuseppe) Praga и његов рад на далматинској историји, Godišnjak Društva istoričara BiH 11 (1961) 328—338), међутим, тврди да је у Задру употребљаван stilus ab incarnatione. Због тога се мора упоредо користити и старо Лучићево издање. *G. Praga* је сâм припремао издање Павла Павловића и сакупио грађу која илуструје Memoriale, уп. *G. Ferrari*, Le carte di storia ed erudizione dalmatica di Giuseppe Praga ora marciane, Rivista dalmatica 30 (1959) (сепарат непагиниран). Ни текст издања ни грађу Прагину нисам успео да прегледам приликом рада у Марчиани 1959.

J. Thurocz, Chronica Hungarorum, ed. J. Schwandtner, Scriptores rerum hungaricarum I, Vindobone, 1748.

31 Galeazo e Bartolomeo Gatari, *Cronaca Carrarese confrontata con la redazione di Andrea Gatari* (1318—1407) ed. *A. Medin—G. Tolomei*, Rerum Italicarum scriptores² XVII/1, Citta di Castello 1931.

32 F. Cornelius, *Laurentii de Monacis Veneti Chronicon de rebus Venetis*, Venezia, 1758.

1. ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ПРЕВЛАСТИ ШУБИЋА

Литература: Ф. Шишић: *Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога*, Glasnik Zemaljskog muzeja 14 (1902) 335—366; V, Klaić, *Bribirski knezovi* 118—139.

1 G. Novak, *Povijest Splita* I, Zagreb 1957, 142—143.

2 Макарски бискуп се 1344. жалио папи да је већ пре двадесет година био присељен да се премести у Омиш propter occupationem infidelium. Ипак је Крајина пала под босанску власт тек 1326. када је босански бан загосподарио долином доње Неретве. В. Трпковић, *Кад је Степан II Котроманић први пут продро у Хум*, Историски гласник 1—2 (1960) 154.

2. ОСВАЈАЊЕ ХУМА

Литература: В. Трпковић, *Кад је Степан II Котроманић први пут продро у Хум*, Историски гласник 1—2 (1960) 151—154; В. Трпковић, *Браниvојевићи*, Историјски гласник 3—4 (1960) 55—84.

1 М. Динић, *Comes Constantinus*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 1—11.

2 М. Динић, *Дубровачки трибути*. Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак, Провижиун браће Влатковића, Глас 168 (1935) 207—217.

3 В. Трпковић, Око „Уступања" Стона и Пељешца Дубровчанима (1326—1333) Историјски гласник 1 (1936) 39—60.

4 Знатно доцније је Војислав Војиновић потезао право на Стон и Пељешац јер је био кнез хумски: Ego sum comes Chelmi, et punta Stagni est sedes comitum Chelmi, ita quod mea est. J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, Београд, 1935, 7.

5 K. Jireček, Dohodak Stonski, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 527—542.

3. УНУТРАШЊА КОНСОЛИДАЦИЈА БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Београд 1955; А. Бабић, *О односима вазалитета у средњевековној Босни*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине 6 (1954) 29—44; С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву*, Историски гласник 3—4 (1958) 155—164; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска"*, Зборник Филозофског факултета у Београду VI—2 (1962) 95—112; A. Babić, *Diplomatska služba u srednjevekovnoj Bosni*, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine XIII (5) (1960) 1—60; D. Kovačević, *Trgovina u srednjevekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* I, Београд 1955.

1 М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица Николе Чупића 47 (1938) 147.

2 Темељан нумизматички преглед босанског новца дао је I. Rendeo, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz 1959, 66—95, биографија о босанском новцу стр. 66.

4. БОСАНСКА ЦРКВА И ЊЕНЕ СУПАРНИЦЕ У КРИЛУ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: F. Rački, *Bogomili i patareni* 525—590; J. Шидак, *Фрањевачка „Dubia" из г. 1372/3 као извор за повијест Босне*, Историски часопис 5 (1955) 209—220; S. Ćirković, *Die bosnische Kirche* 554—568.

1 Уп. *A. Borst*, Die Katharer, Stuttgart 1953.

2 Приказ учења босанских крстјана ослоњен је на изворе који су приказани уз остале главе ове књиге.

3 У Синодику цара Борила помиње се „дјед" Средца (Софије) уп. D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge 1948, 244—245.

4 Преглед мишљења и нови сасвим неуспели покушај објашњења: M. Miletić, *I „Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Orientalia christiana analecta 149, Roma 1957, 117—121.

5 Š. Kulišić, *Tragovi bogumila u Boki Kotorskoj*, Spomenik 105 (1956) 93. Наравно, то није никакав „траг богумила", већ само сведочанство о гледању на „патаренске" брачне односе. Остали тобожњи „трагови" су још неубедљивији.

6 То пре свега долази до изражаја у уверењу босанских крстјана да је њихов старешина прави наследник Петров. Из тога, ипак, не следи закључак да је босански дјед имао положај неког јеретичког папе.

7 Најзначајнија у том погледу је изјава Јакова Бека пред инквизицијом у Торину 1387. о путовањима људи из Ломбардије у „Склавонију". Сам Јаков је био послат „in Sclavoniam pro doctrina predicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus". Исправност текста више не долази у питање од како је D. Kniewald, *Vjerodostojnost...*, Rad 270 (1949) таб. 8, објавио снимак саслушања на којем се јасно чита да се Јаков спремао да иде „in loco qui dicitur Boxena qui locus subest cuidam domino qui dicitur albanus de Boxena et subest dictus dominus regi Rassene". За представе ломбардијских јеретика о Босни је изванредно карактеристична ова контаминација. Они су знали да је владалац Босне био бан, али су исто тако сазнали да Босном влада rex Rassie. У време кад се Јаков спремао на пут владао је краљ Твртко. У чему се састојала промена није било јасно тако је дошло до занимљивог удвостручавања: бан Босне је потчињен краљу Рашке.

5. БОСНА ПРЕМА ДОГАЂАЈИМА У ДАЛМАЦИЈИ

Литература: D. Gruber, *Vojevanje Ljudevita I u Dalmaciji sa hrvatskim velmožami i sa Mletčani od početka njegova vladanja pa do osamgodišnjeg primirja sa Mletčani*, б. м. 1888; D. Gruber, *Borba Ludovika I s Mlečanima za Dalmaciju*, Rad 152 (1903) 32—161.

6. БОСНА И СРБИЈА СРЕДИНОМ XIV ВЕКА

Литература: В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 254—256, 270—272.

7. ПОЧЕТАК ВЛАДЕ БАНА ТВРТКА

Литература: В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925, 1—7; И. Руварац, *Бановање Твртка бана 1353—1377*, Гласник Земаљског музеја 6 (1894) 1—16 (= Зборник Илариона Руварца, Београд 1932, 469—487); И. Руварац, *Три додатка к расправи Бановање Твртка бана 1353—1377*, Гласник Земаљског музеја 6 (1894) 611—620 (= Зборник Илариона Руварца 488—498).

1 Младен II Шубић је 1319. уговарао брак Стјепана II Котроманића са ћерком Мајнхарда Ортенбуршког и тражио папску диспензацију. Немамо поузданих доказа да је овај брак био заиста склопљен. Пошто се 1329. бан Стјепан сигурно оженио, не чини се вероватно да би пуних 10 година чекао у случају да се комбинација са ћерком ортембуршког грофа покварила. Брак склопљен 1329, је највероватније био бану Стјепану други по реду. Тога пута се оженио једном Бугарском принцезом. Још једном се женио 1335. и то са Јелисаветом, ћерком кујавског кнеза Казимира III. Хронологију ових бракова је недавно утврдио *T. Wasilewski*, Przyczynki zródlowe do stosunków Polski ze Slowianszczyzna poludniowa w wiekach XIII—XVI, Studia zrodlóznavcze 8 (1963) 119—120.

8. БОСНА У ИЗМЕЊЕНОЈ СИТУАЦИЈИ НА БАЛКАНУ И РАТ С УГАРСКОМ 1363.

Литература: В. Ћоровић, *Краљ Твртко* I 7—19; F. Šišić, *Studije iz bosanske historije I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I god. 1363*, Glasnik Zemaljskog muzeja 15 (1903) 319—325.

1 Краљ Лајош је повељом од 27. маја 1358. пренео на себе и српски доходак, али је све то остало на хартији. Дубровник је трибуте и надаље плаћао Србији и Босни.

2 M. Medini, *Dubrovnik Gučetića*, Пос. изд. САН ССХ, Београд, 1953, 69—75.

9. ЗБАЦИВАЊЕ ТВРТКА И УНУТРАШЊЕ БОРБЕ

Литература: В. Ћоровић: Краљ Твртко I 21—27; И. Руварац, Бановање Твртка бана 9—14; Ј. Мијушковић, Хумска властеоска породица Санковићи, Историски часопис 11 (1961) 22—31; Ј. Шидак, О вјеродостојности исправе босанског бана Твртка Стјепану Рајковићу, Зборник Филозофског факултета у Загребу 2 (1954) 37—47.

1 М. Динић, За историју рударства I, 48—49.

10. РАТОВИ СА НИКОЛОМ АЛТОМАНОВИЋЕМ И ШИРЕЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: М. Динић, О Николи Алтомановићу, Београд 1932, 10—46.

11. ТВРТКОВО КРУНИСАЊЕ ЗА КРАЉА

Литература: Ф. Шишић, Студије из босанске повијести II. Кад је бан Твртко постао краљ српски и босански и кад је умро, Гласник Земаљског музеја 15 (1903) 325—327; М. Динић, О крунисању Твртка I за краља, Глас 147 (1932) 133—145; Н. Радојчић, Обред крунисања босанског краља Твртка I. Прилог историји крунисања српских владара у средњем веку, Београд 1948, 77—82.

1 Đ. Radojičić, *Doba postanka i razvoj starih srpskih rodoslova,* Istorijski glasnik 2 (1948) 21—36.

2 Управо у Твртково време се почиње јављати легенда о Котроманићима као владаоцима Босне од њеног постанка. У XV веку се већ изричито говори о немачком — готском — пореклу Котроманића. Као и у случају других генеалошких легенди не треба ићи за тим да се на основу тога реконструише стварна генеалогија породице, као што су то чинили Ć. Truhelka, *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića,* Nastavni vjesnik 41 (1933) и В. Ћоровић, *Питање о пореклу Котроманића,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (1925), већ треба у легенди гледати израз самосвести породице и тражити мотиве њеном настанку. Очита је тежња да се Котроманићи вежу за европске феудалне породице и да им се припише велика старост. У Твртково време је легенда истицана као босанска паралела генеалогији Немањића.

3 М. Динић, *Српска владарска титула за време царства,* Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 12.

12. БОРБА ЗА УЧВРШЋИВАЊЕ НА ЈАДРАНСКОЈ ОБАЛИ

Литература: В. Ћоровић, *Краљ Тртко I* 43—62; Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса (1378—1381),* Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 21—46; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovekovnoj Bosni,* Sarajevo 1961, 22—40.

1 М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина,* Jugoslovenski istoriski časopis 3 (1937) 119—146.

2 D. Kovačević, *Prilog proučavanju zanatstva u srednjevekovnoj Bosni,* Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 10 (1959).

3 Датирање похода у Зету зависи од датирања кратког писма краља Твртка с којим шаље попа Ратка да прими доходак у Дубровнику. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 83. Кад се елиминишу године у којима су други примали трибут и кад Ратко више није долазио као краљев посланик, остаје једино 1379. година.

4 Уп. В. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса,* Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 35—37.

5 Спорове око „кумерка солског" сам опширно приказао у још необјављеном раду *Политички уговори Дубровника са Србијом и Босном*. (Први део се штампа у Зборнику радова Филозофског факултета VIII—1 (Динићев зборник).

6 Интервенција краљице Марије, која је по дубровачкој молби писала свим далматинским градовима и тражила да не шаљу со у Нови и Брштаник, у ствари је закаснила.

13. БОРБЕ СА ЖИГМУНДОМ ЛУКСЕМБУРШКИМ О ДАЛМАЦИЈУ И ХРВАТСКУ

Литература: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350—1416)*, Zagreb 1902, 32—69; В. Ћоровић, *Краљ Твртко I* 60—80. I. Niedermann, Magyarország és a Bosnyák politika Mária és Zsigmond alatt (1382—1420), Specimina dissertationum Facultatis philosophice regiae hungaricae Universitatis Elisabethiane Quinqueecclesiensis 78, Ballassagyarmat 1936, 40—63.

1 G. Čremošnik, *Ugovor između Tvrtka I i Dubrovnika od 9 aprila 1387 godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1 (1946) 123—127.

14. ПРВИ СУДАРИ БОСНЕ СА ТУРЦИМА

Литература: М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас 182 (1940) 133—143; М. Динић, *Дукин преводилац*, Зборник радова Византолошког института 8—2 (1964) (у штампи).

1 То произлази из писма краља Жигмунда којим тражи од града Кремнице 1000 дуката зајма до 25. августа: cum nos grandem exercitum ad festum beati Jacobi proxime venturum contra banum bosnensem ac nonnullos regni nostri aemulos et infideles intendimus instaurare. Повеља је објављена код Fejera X/2 311, под 1395. годином. Већ одавно је показано да на исправи стоји 1389. Századok 1875, 165 уп. и Tört. tár 1908, 47.

15. ТВРТКО I КАО КРАЉ ХРВАТСКЕ И ДАЛМАЦИЈЕ

Литература: В. Ћоровић, *Краљ Твртко I* 83—90; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 64—79; G. Novak, *Povijest Splita I*, Zagreb 1957, 203—206.

Пета глава

НАДМОЋ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА (1391—1422)

Извори

1 F. Miklosich, Monumenta Serbica, Wien 1858; *S. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih zemalja srednjega veka, Београд, 1912.

2 *L. Thallóczy*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München—Leipzig 1914, 352.

3 Повеља краља Дабише за Хрвоја Вукчића из 1392 у препису *Ritera-Vitezovića*, објављена у Ђ. Šurmin, *Acta Croatica*, Загреб 1898, и повеља Остоје за Радивојевиће из 1408, у непоузданом препису из XVI века издана код Miklošića, *Monumenta Serbica* 385 и E. Fermedžina, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, 87.

4 Поуздан је превод повеље краља Остоје за браћу Вукиће из 1417, Š. Ljubić, *Listine* IX, 433, док су интерполисана имена у преводима које је правио *Иван Томко Марнавић*, најприступачније у B. Kercselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, notitiae pre-*

5 О Руску уп. K. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzelei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie 26 (1904).

6 М. Пуцић, *Споменици српски* I, Београд, 1958.

7 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд — Ср. Карловци, 1929.

8 L. Thallóczy — J. Gelchich, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* (Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae) Budapest 1887.

9 J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Fontes rerum Slavorum Meridionalium 2, Београд, 1934.

10 N. Iorga, *Notes et extraits pour servir á l'histoire des croissades au XVe siècle II*, Paris 1899.

11 Овај период захватају књиге серије Reformationes 30, 31, 32, 33 и 34. Празнина постоји у годинама 1399—1402. и 1404—1406. вероватно стога што су књиге уништиле породице чији су чланови учествовали у покушају побуне (види стр. 197) као што је приметио већ К. *Јиречек*, Archiv für slavische Philologie 19 (1897) 586. Од 1415. године се записници Већа воде у посебним књигама од којих су образоване серије Acta consilii Maioris (за овај период т. 1), Acta Consilii rogatorum (т. 1, 2) и Acta Minoris consilii (т. 1, 2). Серија Lettere e commissioni di Levante је за овај период далеко бројнија, али још увек не потпуна. У неким годинама су уз упутства сачувана сва писма упућена посланицима у току њихове мисије. Драгоцена су исто тако и писма Дубровника страним владарима, нарочито угарском краљу. На овај период се односе томови: 4, 5, 6, 7, 8.

12 Уз познате велике серије, значајне пре свега за историју привреде: Diversa Cancellarie (т. 28—42), Diversa Notarie (т. 10—13), Testamenta (т. 7—11) велики значај добијају Liber maleficiorum (т. 1—5) Lamenta de foris (т. 2—5).

13 У тому I збирке наведене у нап. 10.

14 E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár* I, II/1 и II/2, Budapest, 1951—1959.

15 Том. vol. X tt. 1—6.

16 Наводи их *Шишић* у своме прегледу извора за босанску историју (в. стр. 83): S. Barabás *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék* I, Budapest, 1895; I. Nagy—Im. Nagy—D. Véghely—E.Kammerer, *Codex diplomaticus domus senioris comi-*

tum Zichy de Zich et Vásonkeö IV—VIII, Budapest, 1878—1895; J. Házi, *Sopron szabad király város története. Oklevéltár* I—II, Sopron 1889—1891; G. Nagy, *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára* I, Budapest 1887; E. Varjú—B. Iványi, *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez* I—II, Budapest 1908—1928; L. Thallóczy—S. Horváth, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Comitatuum Dubicza, Orbász et Szana*, Budapest 1912; L. Thallóczy — S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay* I, Budapest, 1897; *Исти*, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* I—II, MHH DD 35, 38, Budapest, 1910—1913.

17 F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine JAZU 39 (1938) 129—320.

18 L. Thallóczy, *Mantovai követjárás Budan 1395*, MTA Ertekezesek a tört. tudomány köréboł 20 k. 4 sz. 1905, 94—112.

19 F. Rački, *Prilozi za poviest bosanskih patarena*, Starine JAZU 1 (1869) 109—138.

20 Попис босанских рукописа дао је V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Сарајево 1942, 794—822. Допунио га је *J. Šidak*, Problem bogumilstva u Bosni, Zgodovinski časopis 9 (1955) 156 н. 9.

21 Лукаревић га цитира као ducis Haruoie Harvatich cronista Emanuele Greco, уп. V. Mažuranić, *Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića*, Narodna starina 8 (1924). Према овом писцу и његовој хроници гаји се много скепсе, ипак пада у очи да је један босански рукопис јеванђеља писао Манојло Грк. Рукопис се истина датује у почетак XIV века, али је познато колико су несигурни палеографски и језички критерији на овом подручју. У једној Хрвојевој повељи се херцегу приписује титула „велики протогер краљевства босанског“, очигледно грчког порекла, али сасвим непозната у домаћој традицији (јавља се на двору Османлија пред средину XV в.).

22 В. Јагић, *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875) 244—328.

23 S. Stanojević, *Die Biographie Stephan Lazarevićs von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18 (1896) 409—472.

24 *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds* ed. W. Altmann, Berlin 1893.

25 М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, Југословенски историски часопис 1 (1935) 352—367.

26 Theodorici de Niem. De vita ac fatis Constantiensibus Johannis papae XXIII usque ad fugam et carcerem ejus, ed. *H. Hardt*, Magnum oecumenicum Constantiese Concilium... II, Francofurti et Lipsiae 1697, прештампано у H. Meibom iun., Rerum Germanicarum tomi III, Helmaestadii 1688 и Lipsiae 1728. Одломак о Босни је препричао у својој фрајбуршкој дисертацији W. Vlajić, *Untergang des bosnischen Königreiches*, Sarajevo, 1926, 35—36 нап. 1. Он је открио и једини искористио овај текст.

27 Dlugossius, *Historia Polonica*, Opera omnia X—XIV, ed. A. Przezdziecki, Cracoviae 1873—1878.

28 J. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, ed. J. Schwandtner, Scriptores rerum hungaricarum I, Windobone 1748.

29 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I—VI*, Београд, 1905—1926. Земаљски музеј у Сарајеву је покренуо један нови корпус босанских натписа: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, ed. M. Vego, Sarajevo 1962. Поред фотографије, две транскрипције дају се и два превода. Натписи се, међутим, не издају хронолошким редом већ по доста нејасним географским областима, што ће увелико отежати употребу корпуса. Понеки нови натпис излази на видело и у студијама о босанским стећцима, библиографију даје Đ. Stričević, *Stećci*, Beograd, 1962, и у корпусу босанских надгробних споменика од којег је до сада изашло седам свезака. Srednjevekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine I, A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo, 1950; II A. Benac, *Olovo*, Beograd, 1951; III A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo, 1952; IV D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo, 1952; V Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo, 1954, VI M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo, 1954; VII Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo, 1962.

1. СЛАБЉЕЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Литература: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 80—101; С. Ћирковић, *О „Ђаковачком уговору"*, Историјски гласник 1—4 (1962) 3—10; J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историјски часопис 11 (1961) 36—42.

2. ЈЕЛЕНИНО МЕЂУВЛАШЋЕ 1395—1398

Литература: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 125—129; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača*, Archiv für slavische Philologie 19 (1897) 387—392; J. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу, Приложак историји Босне крајем XIV и почетком XV века*, Летопис Матице српске 212 (1902) 6—16; М. Гецић, *Прилог босанској историји (1397—1399)*, Историски гласник 1 (1953) 55—63.

1 На челу Жигмундових противника је, изгледа, стојао Ђурађ Радивојевић. Дубровчани су неколико година доцније тврдили да се он у време смрти краља Дабише нашао у Бобовцу и да је породицу послао у Дубровник. Ускоро се и сам склонио у град под Срђем, јер је краљ Жигмунд тражио његово изручење. Lett. di Lev. 4 f. 29. И босански краљ је, по тврђењу Дубровчана, захтевао предају Ђурђа Радивојевића. Али то се свакако односи на почетак Остојине владе. Ђурађ је и 1399. био у најтешњим везама са краљицом Јеленом. Уп. ниже нап. 2.

2 О исплатама доходака у време Јелене уп. М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас 168 (1935) 218—9, 234—5. Да Јелена није обновила уговоре не сведочи нам само чињеница да повеља није сачувана и да није у записницима из ових година нигде остало трага о повељи, већ и чињеница да су Дубровчани доцније, приликом склапања мира с Босном 1405, преписивали све повеље од Твртка надаље и

направили попис у којем се опет не јавља евентуална Јеленина повеља. Let. di Lev, IV f. 80.

3 Само неколико година касније, Дубровчани су тврдили да се обнављање уговора врши *ad ogni mutacion di segnor novo*. Let. di Lev. IV f. 90. Краљеви који су били збачени, па доцније поново дошли на власт, потврђивали би поново све раније уговорне повеље, па и своје сопствене. Све то показује да би жеља Дубровчана у погледу уговора била испуњена да се на Јелену гледало као на правога краља. Овако је и у уговорним односима на њену владу протегнута повеља Дабише, на коју се Јелена, уосталом, позивала и после доласка Остоје на престо. В. ниже стр. 369 нап. 16.

4 Када је откривањем грешке у Јоргином издању, М. Гецић, *Прилог босанској историји* (1397—1399), Историски гласник 1—2 (1953) 56, дефинитивно уклоњен из босанске историје тобожњи претендент из 1397, за кога су неки сматрали Остоју, а неки Твртка II, један нови извор нам уводи другог неочекиваног претендента. Он је у ствари познат из хронике Ивана Туроција „rex Ikach" контаминиран са војводом Исаком. Како је тамо везан за Врхбосну и Турке у доба Мехмеда I, V. Klaiću, *Tko je to „rex Ikach"*, Bosnensia Zagreb, 1879, 12—15, није било тешко да покаже да се читаво казивање односи на турског војводу Исака. Показало се, међутим, да је Туроци овог „Ikach" нашао у својим изворима и нетачно уклопио, али да то није фантом. Недавно је у изводу објављена једна повеља краља Жигмунда из 1397, којом се дарују синови Петра и Јована de Machedonya, заслужни због ратовања код Никопоља и pro nece seu occisione *Ikach filii Ikconis pro rege Bosne se gerentis*, потученог прошле године у тамишкој жупанији. *E. Malyusz, Zsigmondkori oklevéltár* I, Budapest, 1951, 513 рег. бр. 4653. Уп. *K. Obermayer—I. K. Horwát*, Egy humanista élete és működese a Mohács körüli évtizedekben, Századok 93 (1959) 777—79 нап. 19 и 29. Иако је име и оца и сина тешко препознати и открити наш облик, ипак се може ући у траг овој породици. Она је припадала присталицама и сарадницима Хорвата и Палижне у време најжешћих борби против Жигмунда Луксембуршког. Већ у јуну 1387. Жигмунд је хвалио Ладислава Лошонција што се истакао у борбама adversus nostros infideles ac regni nostri aemulos et depredatores, signanter Johannem et Ladislaum filios Petri filii Pauli de Horwati, ac Johannem Cruciferum filium Johannis de Palysna, Emericum filium quondam Andreae wayvode, *Ikach et Wtk filios Iktoris de Oryaua* ac ceteros... E. Varju, *Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonczi Bánffy-család történetéhez* I, Budapest, 1908, 390. Нема никакве сумње да је у оба случаја реч о истој породици, иако је име оца неједнако читано.

5 У источној Босни су свакако њихове земље, Ђ. Мазалић, *Крај из кога су Павловићи пореклом*, Гласник Земаљског музеја 4—5 (1950) 219—223, доказује да Павловићи воде порекло из околине Сарајева. Иако није сигурно да је Павле Раденовић почетком XV века господарио Врхбосном, за Мазалићеву тезу говори чињеница да је Павле после убиства 1415. сахрањен баш у Врхбосни.

6 Павлов акт од 25. марта 1397. не представља уговорну исправу већ заклетву примљеног дубровачког грађанина. Карактеристично је у највећој мери да је у томе акту обећао слободу кретања и

безбедност дубровачким трговцима, што представља централну тачку свих босанских уговора с Босном и Србијом.

7 О тамним почецима Косача уп. *М. Динић*, Земље херцега од светог Саве, Глас 182 (1940).

8 Иако се узима као сигурно да је Сандаљ тражио за себе светодмитарски доходак, из дубровачке одлуке Ref. 30, f. 86' то не произлази нужно. Дубровачки одговор Сандаљу да ће посланик ићи код краљице да обави ствари, дозвољава и тумачење по којем би Сандаљ за краљицу тражио овај доходак.

9 Укорењено је мишљење да је Котор после смрти краља Твртка I „био потпуно самосталан" уп. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Пос. изд. САН 165, Београд, 1950, 35. Већ с обзиром на положај Котора то не изгледа много вероватно. N. Čorić, *Grad Kotor do god. 1420, s osobitim obzirom na bosansku prevlast* (1385—1420), Stara Gradiška б. г., рачуна и године после Тврткове смрти у доба босанске превласти, али доказе не даје. Дубровчани су 14. новембра 1397. одбили предлог да се пише Сандаљу quod debeat leuare ipsum salem de Sotorina et ponere in comerchio Cathari. Ref. 31, f. 104. На ту идеју су могли доћи само ако је Сандаљ имао контролу над Котором. Већ је J. Radonić, *Der Grossvojvode* 402 нап. 2, показао да је Котор 1403. признавао власт Ладислава Напуљског, очигледно посредно преко босанских господара. Право на приходе од соли које је некада припадало српским владарима остало је Сандаљу Хранићу чак и после предаје Котора Венецији. Уп. A. Dabinović, *Kotor, pod Mletačkom Republikom*, Zagreb 1934, 25—26.

10 О Баталу уп. И. Руварац, *Драга, Даница, Реса*, Гласник Земаљског музеја 3 (1891) (= Зборник Илариона Руварца, Пос. изд. САН 103, Београд, 1934, 339—44) и Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gornjeg Turbeta* (kotar: Travnik), Glasnik Zemaljskog muzeja 27 (1915) 365—374.

11 Љ. Ковачевић, *Знамените српске властеоске породице средњег века*, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 199—214. Уп. и генеалошку таблу у М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас 168 (1935) 257.

12 О њима уп. М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Пос, изд. САН 240, Београд, 1955, 38—42.

13 То се са сигурношћу утврђује на основу повеље краља Остоје за војводу Хрвоја из 1400, Miklosich, *Mon. Serb.* 247, где се у попису људи који су утврђивали границе јавља знатно већи број села ове жупе него у самој даровници. Из текста повеље се такође види да је посебно испитивано шта припада граду, али се исто тако у повељи говори да је дарована читава жупа и град Бистрички.

14 J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, Историски часопис 11 (1961) 41—42.

15 Вести и мишљења о пореклу Остоје у G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog primorja Dubrovniku*, Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (1928) 111—6.

16 Неколико докумената с почетка Остојине владе у којима је поменута или потписана „краљица Груба" изазвало је читаву малу литературу о проблему Јелене и Грубе. Само по себи питање је

доста безначајно, али су нека предложена решења имала далекосежније последице за тумачење историје Остојине владе. Како се краљица Јелена јавља 1395—1398 а Груба непосредно затим у току 1399. V. Klaić, *Poviest Bosne* 208, је, као што ћемо видети с правом, мислио да је то иста личност која се прво јавља под именом Јелена, а затим под именом Груба. В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 614—615, је у посебном екскурсу своје књиге оспорио то мишљење на основу три аргумента: 1. што се Груба никад не потписује као Јелена, 2. што се јавља тек 1399. и 3. и најважније, што у свом писму од 5. марта 1399. изричито каже „а ми хотенијем божијим здраво смо доколи је здраво господин краљ" Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 475. Уз то је додавао да је већ Јиречек запазио да су писма Грубе писана друкчијим писмом од Јелениних. Ћоровић је закључио „после тих речи нема никакве сумње да она није и не може бити Дабишина удовица кад јој је муж краљ жив и здрав". То је писца Хисторије Босне одвело до уверења да је Груба жена једног од краљева с краја XIV века, Остоје или Твртка II. Пошто је код Остоје наилазио на тешкоће јер се јављају две његове жене, али ни једна није Груба, Ћоровић је доделио Твртку II за кога је, услед своје заблуде, веровао да се у ово доба јавио у Босни. На ово питање се после рата вратио G. Čremošnik, *Bosanska kraljica Gruba,* Godišnjak Istoriskog društva BiH 4 (1952) 148—163, анализирајући подробно све изворе у којима се јављају Јелена и Груба. Још одлучније него Ћоровић, он је инсистирао на чињеници да Груба има живог мужа, па је скренуо пажњу на још једно место из њеног писма где говори Дубровчанима да је добро да поштују „своје племенштине и обита којим сте се обитом обитовали мому господину краљу и мени". Запазивши да Твртка II нема у ово време и да Грубу помажу и служе људи краља Остоје, Чремошник је потпуно одбацио комбинацију да је Груба жена Твртка II. Преостало је, с његовог становишта, само решење да је Груба жена краља Остоје. Сметње таковом тумачењу су се појавиле у чињеници да се јануара 1399. као Остојина жена јавља Витача, а фебруара Кујава која и доцније остаје с Остојом и помиње се после њега све до 1435. Било је немогуће да се у марту 1399. нађе још нека трећа жена краља Остоје. Да би се те тешкоће ослободио, Чремошник је идентификовао Грубу с Кујавом. Он је, међутим, насупрот Ћоровићу, открио јаке везе између Грубе и краљице Јелене. Писма Јелене и Грубе писао је ипак исти писар, и Груба је употребљавала печат краља Дабише и то онај исти који и Јелена, најзад њена околина: Жоре протовестијар, Ђурађ Радивојевић и др. се јављају и уз Јелену и уз Грубу. Било је то опасно по Чремошникову тезу, али он није могао, већ из хронолошких разлога, изједначити Грубу-Кујаву с Јеленом, већ је направио комбинацију да је Кујава Јеленина кћи. Тиме је дао већи значај читавом питању. Остоја би дошао на престо тиме што се везао за Дабишину кћер. Најважније на чему инсистирају они који одвајају Јелену од Грубе је спомен краља у писму од 5. марта 1399 „а ми хотенијем божијим здраво смо доколи је здраво господин краљ". Када се то место и читаво писмо ближе загледају види се да краљ, до чијег здравља Груба толико држи, не мора бити нужно њен муж. Стилизација је чак таква да би требало дати посебне аргументе за такво тумачење. Други спомен краља чак искључује Остоју. „Обит" у дубровачкој

и босанској терминологији тога доба значи уговор и Груба у ствари тврди да је добро што Дубровчани поштују уговор којим су се везали „мому господину краљу и мени". Како је уговор Остоје с Дубровником склопљен само месец дана раније, 5. фебруара 1399, а посао Грубе с Дубровчанима око залоге неких сребрних здела у којем се позива на „обит" је, без сваке сумње, старији, баш то писмо нам Грубу везује за краља Дабишу. Све нас то враћа већ изнетом Клаићевом мишљењу по којем је у ствари Груба друго име Јеленино, које је употребљавала после силаска с престола. То мишљење има чврст ослонац у савременом надгробном натпису Вигња Милошевића, од којега је Клаић и полазио. Покојник је био обдарен дугим животом тако је стигао да „служи бану Стипану и краљу Твртку и краљу Дабиши и краљици Груби и краљу Остоји". Ту нам је потпун списак босанских владара у XIV веку и у њему се Груба налази тачно на месту Јелене, једине жене која је једно време седела сама на босанском престолу.

3. УСТУПАЊЕ СЛАНСКОГ ПРИМОРЈА ДУБРОВНИКУ И БОСАНСКИ ЗЕМЉИШНИ ОДНОСИ

Литература: G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja,* Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (1928) 109—126.

1 Због оскудности грађе и литература је сасвим недовољна и слаба. Постоје свега две расправе о аграрним односима у Босни: Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja 27 (1915) 109—123; А. Соловјев, *Правни положај сељака у средњевековној Босни*, Преглед 2 (1947) 244—250.

2 О царинама у приморским областима уп. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века, Споменик* 66 (1926) и D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XII do XV stoleća,* Građa za gospodarsku povjest Hrvatske, Zagreb, 1955.

3 P. Luksics, *Codex Zichy* XII, Budapest, 1931, 86—87.

4 T. Okiç, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits,* Südostforschungen 19 (1960) 122—129, изнео је на видело читав низ података о „баштинама", виноградима и другим поседима „крстјана". Нека земљишта имају само у имену атрибут „крстјански" и сведоче само о вези тога земљишта и „крстјана"у прошлости. За нека се каже да су „у рукама" „крстјана" или да су „држана" од „крстјана". Пошто се у дефтерима, који су настали у време после слома босанске цркве, назив крстјана даје и сељачким породицама које се држе старог веровања, из тога се не би смело закључивати са сигурношћу о поседима патарена. Један податак се, међутим, може узети као сигуран сведок. У дефтеру бр. 157 из 1528—1530, спомиње се у селу Ораховици у жупи Неретви земљиште „Бабино Брдо" које је „проклети краљ" одузео „крстјанима" и даровао становницима села. Вест се очигледно односи на прогоне за време краља Томаша и јасно супротставља „крстјане" господаре земљишта сељацима.

Ствари ће несумњиво бити јасније и закључци поузданији кад одломци из дефтера буду in extenso објављени.

5 С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 206—7, 219—20.

4. ПРИВРЕМЕНИ УСПОН БОСНЕ

Литература: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 127—183; J. Radonić, *Der Grossvojvode* 392—399; J. Радонић, *О кнезу Павлу* 16—33; G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom*, Vesnik Vojnog muzeja 5 (1958) 35—60.

1 Б. Крекић, Прилози унутрашњој историји Дубровника почетком XV века, Историски гласник 1—2 (1953) 63—70.

5. БОСАНСКО-УГАРСКИ РАТОВИ

Литература: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 184—224; J. Radonić, *Der Grossvojvode* 399—418; J. Радонић, *О кнезу Павлу* 33—46; М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, Југословенски историски часопис 1 (1935) 352—367.

1 То произлази из писма Дубровчана од 4 марта 1408, Gelchich, *Dipl. Rag.* 178, упутство објављено на претходној страни је погрешно датовано у издању, на оригиналу јасно стоји 2. мај 1408.

2 Codex epistolaris Vitoldi, Monumenta Polonie historica VI, Kraków 1896, 171—172.

6. ЈЕДИНСТВО И ПОДЕЉЕНОСТ БОСНЕ

Литература: М. Динић, *Државни сабор* 62—70.

1 Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia 1, Sarajevo 1957. Три кануна о власима Херцеговачког санџака, области Павловића и краљеве земље стр. 12—14, ед. *Н. Филиповић*, показују велику сродност у обавезама и задржавају хришћанске празнике (Ђурђевдан) као рок предаје дажбина. По томе се сме закључивати да су обавезе из предтурског времена и да су биле релативно уједначене.

2 У хералдичким зборницима из турског времена се опажа упадљиво велики број тобожњих грбова породица које су у ствари влашки катуни. Уп. А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмучевић*, Гласник Скопског научног друштва 12 (1932) 79—125, Исти, *Прилози за босанску и илирску хералдику*, Гласник Земаљског музеја 9 (1954) 87—135. Подизање стећака, веома раширено међу власима у XV веку, такође је израз тежње за друштвеном афирмацијом.

3 Случајно је познато његово родословље, Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* II, 171—172. О Брајлу као трговцу уп. D. Ko-

vačević, *Trgovina u srednjevekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 44—45, 54, 118—120, 126—127.

4 М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Београд, 1955, 65.

7. ПРИВРЕДНО И КУЛТУРНО ДОЗРЕВАЊЕ

Литература: D Kovačević, *Trgovina u srednjovekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; B. Hrabak, *Uticaj primorskih privrednih centara na društveno-ekonomsku istoriju Bosne i Hercegovine u srednjem veku*, Pregled 5 (1953) 383—385; С. Радојчић, *Рељефи босанских и херцеговачких стећака*, Летопис Матице српске 387 (1961) 1—15.

1 Управо овај пример, изнет од М. Динића, *За историју рударства* I, 64—5, показује да висина царине није непосредно зависила од обима производње, већ да су веома велику улогу играли и услови под којима је царина давана у закуп.

2 Уп. Д. Ковачевић, *Трговачка књига Николе и Луке Кабужића*, Историски преглед 1 (1954) 46—48. Д. Ковачевић је приредила и издање ове драгоцене књиге.

3 Није познато колики је проценат рударске производње припадао владаоцу. По једном кануну из првог периода турске власти прво се узимала десетина од руде, а затим десетина метала добијеног из преосталог дела руде. Према томе је скоро једна петина одлазила у „царину". Нисмо, међутим, сигурни да је такав режим био и под босанским краљевима.

4 J. Ђурић и Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 153—161.

5 Литература о стећцима је постала већ врло обимна. Пробрану библиографију даје Ђ. Стричевић у књизи: *Stećci*, Београд 1963 (у додатку, непагинирано). У предговору исте књиге А. Бенац даје општи преглед проблема стећака. М. Венцел, сарадница Вартбург института у Лондону је израдила обимну студију о херцеговачким стећцима. Она ми је из своје још необјављене студије саопштила низ података и закључака, који су ми били драгоцени, због тога сам јој дубоко захвалан. Уп. сада M. Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones-who made them and why*, Südostforschungen 21 (1962) 102—143.

6 B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu 8 (1953) 325—328.

7 Хришћанску симболику представа на стећцима доказује M. Miletić, *I „Krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Orientalia christiana analecta 149, Roma 1957, а дуалистичку A. Solovjev, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern*, Völkern und Kulturen Südosteuropas, München 1958, 173—199.

8 О тобожњем симболизму слова на босанским стећцима пише М. Милетић у раду наведеном у претходној напомени. Занимљиво је да се слова која наводно имају симболички смисао јављају само на местима где нормално стоје по својој функцији.

9 G. Čremošnik, *Die serbische diplomatische Minuskel*, Studien zur älteren Geschischte Osteuropas II, Graz—Köln 1959, 103—115.

10 Богумилски карактер стећака бескомпромисно заступа А. Соловјев у раду нав. у нап. 7.

11 P. Anđelić, *Iskopavanje na srednjevekovnom gradu Bobovcu*, Arheološki pregled 1 (1959) 159—161.

12 Уп. В. Ђурић, *Минијатуре Хваловог рукописа*, Историјски гласник 1—2 (1957) 39—52. О осталим минијатурама босанских рукописа уп. С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950, и Ј. Максимовић, *Илустрације млетачког зборника и проблем минијатура у средњевековној Босни*, Историјски гласник 1—2 (1958) 117—130.

8. УНУТРАШЊЕ БОРБЕ И ПОЧЕТАК ТУРСКОГ ПРИТИСКА

Литература: J. Radonić, *Der Grossvojvode* 426—441; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 225—235; J. Радонић, *О кнезу Павлу* 47—52; С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414—1415)*, Историски гласник 3—4 (1953) 29—41.

1 *V. Ćorović*, Historija Bosne 430, погрешно је веровао да се Стефан Остојић још 1423, налазио у Босни.

Шеста глава

УЧВРШЋИВАЊЕ КРАЉЕВСКЕ ВЛАСТИ (1422—1454)

Извори

1 Две од њих (краља Томаша за браћу Драгишиће из 1446, и Јурја Војсалића за Радивојевиће из 1434) издате су од Миклошића, *Monumenta Serbica*, Vindobonae 1858; а трећа, сачувана у касном препису, објавили су Kukuljević, *Acta Croatica*, Zagreb, 1863; Thállóczy—Barabás, *A Blagay-család oklevéltára*, Budapest 1897; и Đ. Šurmin, *Hrvatski spomjenici* I, Zagreb, 1898. Фалсификат потиче од Ивана Томка Мрнавића који је, како се може упоређивањем утврдити, замењивао дестинатара неким својим измишљеним претком, а остали део повеље верно преводио. Повеља Твртка II тобож за Ивана Мрнавића је особито важна због тога што је имала додатак од дједа цркве босанске, кога је Мрнавић у преводу претворио у опата. Најприступачније је у B. A. Kerczelich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae preliminares*, Zagreb, 1763, 247. О Мрнавићевим фалсификованим повељама уп. Н. Радојчић, *О два рукописа Ивана Томка Марнавића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 1 (1953) 3—6.

2 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I—II, Београд—Ср. Карловци, 1929—1934.

3 N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croissades au XVe siècle* II, Paris 1899. На овај период односе се следеће књиге одлука Већа: Cons. kog. 3—13; Cons. Minus 3—13; Cons, Maius, 2—9.

4 Датуме појединих писама сам утврдио у раду о Стефану Вукчићу Косачи и обележио у загради приликом цитирања. За овај

период долазе у обзир књиге Lettere e commissioni di Levante 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 и 15.

5 L. Thallóczy—G. Gelchich, Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára, Budapest, 1887.

6 Lamenta de foris т. 5—27 Diversa Cancellariae т. 42—64. Diversa Notariae т. 13—39. Debita т. 14—29. Testamenta т. 11—15.

7 Прва и трећа свеска збирке наведене у нап. 3.

8 Š. Ljubić, *Listine ob odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* VIII—X, Zagreb. 1889—1891.

9 M. Šunjić, *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420—1463*, Historijski zbornik 14 (1961) 119—144.

10 G. Čremošnik, *Kotorski dukati i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 33 (1921) 115—196.

11 L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München—Leipzig, 1914.

12 P. Lukcsics, *XV Századi pápák oklevelei* I—II, Budapest, 1931—1938.

13 I. Teleki, *A Hunydiak kora Magyarországon* X—XI. Budapest, 1853.

14 R. Wolkan, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Fontes rerum austriacarum 67, Wien, 1818.

15 *Annales Ragusini Anonymi item Nic. de Ragnina*, ed. S. Nodilo, MSHSM SS 1, Zagreb, 1883; *Chronica Ragusina Junii Resti* (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Johannis Gunduláe (1451—1484), ed. S. Nodilo, MSHSM SS 2, Zagreb, 1893.

16 С. Ћирковић, *Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника*, Историјски часопис 12—13 (1963) 167—188.

17 В. Јагић, *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, Гласник СУД 42 (1875).

18 Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, ед. Ц. Шефер (прештампано) превео М. Рајичић, Београд, 1950.

19 Ioannis de Thwrócz Chronica Hungarorum, ed. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum I. Vindobonae 1746.

20 *La vita di S. Giaccomo della Marca* (1393—1476) per fra Venanzio da Fabriano (1436—1506) studiata e edita da p. M. Sgattoni, Zara 1940. Издавач користи и податке из биографија Ђанбатисте Петруча и Аурелија Симака де Јакобити. На ову књигу ми је скренуо пажњу, и уступио ми је, др Анте Стргачић из Задра на чему му срдачно захваљујем.

21 *Monumenta Conciliorum generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basileense*, Scriptorum tt. I, II, VI, Vindobonae 1857—60.

22 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд—Ср. Карловци, 1927.

23 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I—III, Београд, 1902—1905.

1. УНУТРАШЊА КОНСОЛИДАЦИЈА И ОБНОВА УГЛЕДА БОСНЕ

Литература: J. Radonić: *Der Grossvojvode* 448—456; А. Ивић, *Војвода Радослав Павловић*, Летопис Матице српске 245—246 (1907); М. Динић, *Државни сабор* 53—55, 67—69.

1 B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age*, Paris—La Haye 1961, 46—47, рег. бр. 681.

2. ПОВРАТАК УГАРСКОЈ

1 У току босанско-угарских преговора 1425—27 решавано је и питање Усоре. Изгледа да је обновљено стање од пре две деценије. Град Сребрник, око кога су се некад водиле толике борбе, дошао је у угарске руке. Почетком 1430. у њему седи Матко Таловац.

3. КОНАВАОСКИ РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Литература: Ć. Truhelka, *Konavôski rat*, Glasnik Zemaljskog muzeja 29 (1917); В. Ћоровић, *Деспот Ђурађ Бранковић према конаваоском рату*, Глас 110 (1929); В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Конавле Дубровчанима*, Годишњица Николе Чупића 36 (1927).

1 М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* I, Београд, 1955, 40—41.

4. БОРБА О САНДАЉЕВО НАСЛЕЂЕ И ПРИВРЕМЕНА ЕКСПАНЗИЈА БОСНЕ

Литература: С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 8—70.

5. БОСНА У ВРЕМЕ ПРЕОКРЕТА НА БАЛКАНУ 1443—1444.

Литература: Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1902, 124—198; С. Ћирковић, Херцег Стефан 71—88.

6. КАТОЛИЧКА ОФАНЗИВА

Литература: F. Rački, *Bogomili i patareni* 444—470.

1 М. Вујић, *Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котруљића*, Глас 80 (1909) 109, нап. 1.

2 Из Томашевог признања папи да је рођен из везе ожењеног човека с туђом удатом женом не излази нужно да је он незаконити

син краља Остоје. То је, изгледа, опет један случај сукобљавања босанских схватања о браку с црквеним. Као и у погледу свога брака, Томаш је у саобраћању с папом прихватио католичку тачку гледишта. Највероватније, његова изјава само значи да је рођен из „босанског" брака у којем је отац напустио прву жену и узео другу, коју је напустио први муж.

7. ОБНАВЉАЊЕ СИСТЕМА РАВНОТЕЖЕ СНАГА

1 А. Ивић, *Када и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу херцега од светога Саве,* Летопис Матице српске 230 (1905) 80—94.

2 Отуда је из основа погрешно узимати 1448. као годину постанка Херцеговине. Уколико се полази од територије, онда постанак треба тражити још у време Сандаља Хранића почетком XV века. Ако се полази од назива, онда треба узети турско освајање, јер се у то време назив Херцеговина појавио.

3 Као што сам на другом месту показао, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба* 106, Стефан се у најранијем документу са херцешком титулом називао „херцег хумски и приморски", тек 1449. јавља се облик „херцег од светога Саве".

4 Уп. D. Kovačević, *Trgovina u srednjevekovnoj Bosni,* Sarajevo, 1961.

8. РАТ ХЕРЦЕГА СТЕФАНА И ДУБРОВАЧКЕ КОАЛИЦИЈЕ

Литература: С. Ћирковић, *Херцег Стефан* 147—199; С. Ћирковић, *Вести Броља да Лавело као извор за историју Босне и Дубровника,* Историски часопис 12—13 (1963) 167—188.

1 Као што сам показао на другом месту, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба* 197, мир је склопљен првих дана јула 1453, а два документа од 19. јула 1453, *Љ. Стојановић* II, 66—72, не представљају уговоре о миру.

Седма глава

СЛОМ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Извори

1 Повеља краља Томаша за браћу Јурчиниће; Glasnik zemaljskog muzeja 17 (1905) 253—255; повељу краља Томаша за српског логотета Стефана Ратковића издао је *F. Rački,* Rad JAZU 1 (1867) 156—158. Тобожња повеља истога краља за Петра и Ивана Остојића, датирана у Приштини 1458, Ljubić, *Listine* X 126, очигледан је филсификат. Исто је толико провидан фалсификат тобожња повеља Стефана Томашевића за свога стрица Радивоја Остојића сачувана у Фојничкој хроници, Glasnik Zemaljskog muzeja 13 (1901) 345.

2 На овај период се односе књиге Acta Consilii rogatorum 14, 15, 16, 17, 18 и 19; Acta Minoris consilii 13, 14, 15 и 16; Acta Consilii maioris 10, 11 и 12. Вести из 1463: F. Rački, *Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke občine naprama Bosni i Turskoj godine razspa bosanske kraljevine*, Starine 6 (1874) 1—18; Ć. Truhelka, *Dubrovačke vesti o godini 1463*, Glasnik Zemaljskog muzeja 22 (1910) 1—24.

3 Lettere e commissioni di Levante 15 и 16. J. Gelcich, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887.

4 Lamenta de foris т. 27—50, Diversa Cancellarie т. 64—82, Diversa Notariae т. 39—65.

5 Nagy I.—Nyári A., *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából* I—II, Budapest, 1875—1877.

6 Бројни примери су наведени већ у ранијој литератури, уп. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964.

7 *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae* (1458—1490) ed. W. Fraknoi, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia ser. I tom. 6, Budapest 1891.

8 L. Pastor, *Ungedruckte Akten zur Geschichte der Päpste vornehmlich im XV, XVI und XVII Jahrhundert* I (1376—1464), Freiburg im Breisgau 1904.

9 *Epistolae Matthiae Corvini ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres datae* I—IV, Kassoviae 1743—1744; I. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hunyad* 1457—1461, Vindobonae 1767—1771.

10 V. Fraknói, *Mátyás király levelei* I—II, Budapest, 1893—1895.

11 L. Thallóczy—S. Horvath, *Jajcza (bansag, vár, város) törtenete* 1450—1527, MHH DD XL, Budapest, 1915.

12 H. Šabanović, *Bosansko krajište*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 9 (1957) 177—220.

13 *Kanuni i kanun-name* za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia I, Sarajevo, 1957.

14 Текст овога интересантног извора је приредио заједно с преводом З. *Константиновић*, ја сам коментарисао вести (у штампи). На вести о Босни је већ одавно скренуо пажњу F. Babinger, *Eine unverwertete Quelle zur bosnischen Geschichte*, Morgenblatt (Zagreb) № 24, 28. I 1934.

15 G. Mercati, *Note varie sopra Niccolò Modrussiense*, Opere minori IV, Studi e testi 79, Città del Vaticano 1937, 217—218.

16 *Константин Михаиловић из Островице, Јаничареве успомене или Турска хроника*, превод и предговор Ђ. Живановића, Споменик 107 (1959),

17 Вести о Босни је прештампао и коментарисао *J. Matasović, Tri humanista o patarenima*, Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta 1 (1930) 235—252.

18 Andrea Schivenoglia, *Cronaca di Mantova dal MCCCCLV al MCCCCLXXXIV*, ed. C. Arco, Raccolta storica di cronisti e documenti lombardi inediti II, Milano, 1857.

19 ed. Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum I, Vindobonae 1746; Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, 1543.

20 Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, ed. *E. Darkó*, Budapest, 1922.

21 ed. *V. Grecu.*

22 Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932.)

1. ИЗМЕЂУ УГАРСКЕ И ТУРСКЕ

Литература: С. Ћирковић, *Херцег Стефан* 201—225; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 131—144.

1 Краљ Томаш је ову изјаву дао доминиканцу Николи Барбучију и овај је пренео папском легату Ивану Карвахалу. Писмо Барбучија је објавио L. Thalloczy, *Studien* 415—416 између документа из 1457. и другог из 1460, пошто писмо нема обележену годину. Обично се узимало да писмо потиче из 1459, па се тако и употребљавало. Тако га је користио и К. Јиречек, *Историја Срба* I², Београд, 1952, 388. Писмо, међутим садржи сасвим прецизне податке за датирање. Барбучи прича да су за време његовог боравка у Јајцу (крај маја) краљу Томашу дошли дубровачки посланици. Како је добро познато из архивских књига кад су Дубровчани у овим годинама одлазили босанском краљу, лако је утврдити да су крајем маја били једино 1456. године. У складу с тим су и други унутрашњи подаци: помен деспота Ђурђа Бранковића и пљачкања Деспотовине, вести о хришћанској флоти. Најзад, писмо је сачувано у архиву Ивана Капистрана, што такође упућује на време пре краја 1456. Други важан податак из почетка 1456. налази се такође у архиву Капистрана. В. Petkó, *Kapistrán Janos levelezése a Magyarokkal*, Törtenelmi tár (1901) 193—194.

2. НЕУСПЕХ КРСТАШКЕ МИСИЈЕ

Литература: В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 521—540: С. Ћирковић, *Херцег Стефан* 227—244

1 Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд, 1926, 114—119. В. Стефановић, *Краљ Матија и српска дедеспотовина*, Летопис матице српске 330 (1931).

2 Стефан Томашевић је први деспот који титулу није добио, као што би било нормално, од византијског цара. Тиме почиње ново поглавље у историји деспотске титуле код Срба, уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Пос. изд. САН 336, Београд, 1960, 194—204.

3 A. Solovjev, *Le témoignage de Paul Ricaut sur les restes du bogomilisme en Bosnie*, Byzantion 23 (1953) 73—86. Г. Станојевић, Један помен о кристјанима у Далмацији 1692. године, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 11 (1960) 273—274; J. Лучић, Прилог питању нестанка босанских богумила (патарена), Хисторијски зборник 14 (1961) 239—242.

3. ПАД БОСНЕ

Литература: В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 540—606; V. Vlajić, *Untergang des bosnischen Königreiches*, Sarajevo 1926, 43—61; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 38—59; С. Ћирковић, *Херцег Стефан* 245—267; С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463*, Историски гласник 3 (1954) 121—131; И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник радова Филозофског факултета у Београду 6—2 (1962) 113—128. J. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, Зборник радова Филозофског факултета 6—2 (1962) 131—152; A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königtums von N. Ujlaky*, Studia slavica Academiae scientiarum Hungaricae 4 (1958) 373—384.

ПРИЛОЗИ

СПИСАК ВЛАДАРА

Босански владари

Крај XI в.	кнез Стефан, вазал дукљанског краља Бодина	
1138—?	херцег Владислав, син угарског краља Беле II	
—1154—1163.	бан Борић	
—1180—1204—	бан Кулин	
?	бан Стефан	
1232—1250—	бан Матеј Нинослав	
око 1250—1278—	бан Пријезда	
—1290—1310—	бан Степан I Котроманић	
		1299. бан Павле Брибирски „dominus Bosne“
		1302—1304 бан Младен I
		1305—1322 бан Младен II
1314—1353.	бан Степан II Котроманић	
1353—1391. март 10.	Стефан Твртко (од 26. окт. 1377. краљ Србије)	
1391—1395. септ. 8.	краљ Стефан Дабиша	
1395—1398. мај	Интеррегнум: краљица Јелена Груба	
1398. мај—1404. мај	краљ Стефан Остоја	
1404. мај—1409. февр.	краљ Стефан Твртко II Тврtковић	Противкраљеви:
1409. окт.—1418. септ.	краљ Стефан Остоја	1414—1415 Твртко II Твртковић
1418—1421. јули	краљ Стефан Остојић	
1421. мај—1443. нов.	краљ Стефан Твртко II	1432—1435, 1443—1446 Радивој Остојић

Твртковић

1443. нов.—1461. јули краљ Стефан Томаш

1461. јули—1463. мај/јуни краљ Стефан Томашевић

1465—1467— Матија Шабанчић, постављен од султана Мехмеда II

1471—1477. Противкраљеви:

краљ Никола Илочки, постављен од краља Матије Корвина

1476. Матија Војсалић, постављен од султана Мехмеда

Српски владари

Немањићи

1168—1196. велики жупан Стефан Немања

1196—1227. велики жупан, од 1217 краљ Стефан Првовенчани

1227—1234. краљ Стефан Радослав

1234—1243. краљ Стефан Владислав

1243—1276. краљ Стефан Урош I

1276—1282. краљ Стефан Драгутин

1282—1321. краљ Стефан Урош II Милутин

1322—1331. краљ Стефан Урош III Дечански

1331—1355. краљ, од 1346 цар Срба и Грка, Стефан Душан

1355—1371. цар Стефан Урош

Обласни господари

око 1370—1389. кнез Лазар

1389—1402. Стефан Лазаревић и кнегиња Милица

око 1371—1397 Вук Бранковић

1397—1413 удовица и синови Вука Бранковића

1360—? Страцимир Балшић

—1378. Ђурађ Балшић

1378—1385. Балша II Балшић

1385—1403. Ђурађ Страцимировић

1403—1421. Балша III Балшић

Српски деспоти

1402—1427. деспот Стефан Лазаревић
1427—1456. деспот Ђурађ Бранковић
1456—1458. деспот Лазар Бранковић
1458—1459. регентство: Јелена Палеолог и Стефан Бранковић
1459. деспот Стефан Томашевић

Угарски владари

997—1038. Стефан I
1038—1041. Петар
1041—1044. Аба Самуил
1044—1046. Петар (друга владавина)
1047—1060. Андрија I
1060—1063. Бела I
1063—1074. Саломон
1074—1077. Геза I
1074—1095. Ладислав I
1095—1116. Коломан
1116—1131. Стефан II
1131—1141. Бела II
1141—1162. Геза II
1162—1172. Стефан III

Противкраљеви:

1162—1163. Ладислав II
1163—1165. Стефан IV

1172—1196. Бела III
1196—1204. Емерик
1204—1205. Ладислав III
1205—1235. Андрија II
1235—1270. Бела IV
1270—1272. Стефан V
1272—1290. Ладислав IV Куманац
1290—1301. Андрија III Млечанин
1301—1342. Карло I Роберт
1342—1382. Лајош I
1382—1395. Марија (од 1387. заједно са мужем Жигмундом Луксембуршким)
1385—1386. Карло II Драчки
1387—1437. Жигмунд Луксембуршки

1437—1439.	Албрехт Аустријски
1440—1444.	Владислав I Јагеловић (као пољски краљ Владислав II)
1440—1457.	Ладислав V Посмрче (до 1444. противкраљ, до 1452. под туторством цара Фридриха III Хабзбурговца; од 1446. Јанко Хуњади „gubernator regni Hungariae)
1458—1490.	Матија Хуњади Корвин

РОДОСЛОВНЕ ТАБЛИЦЕ

1. КОТРОМАНИЋИ

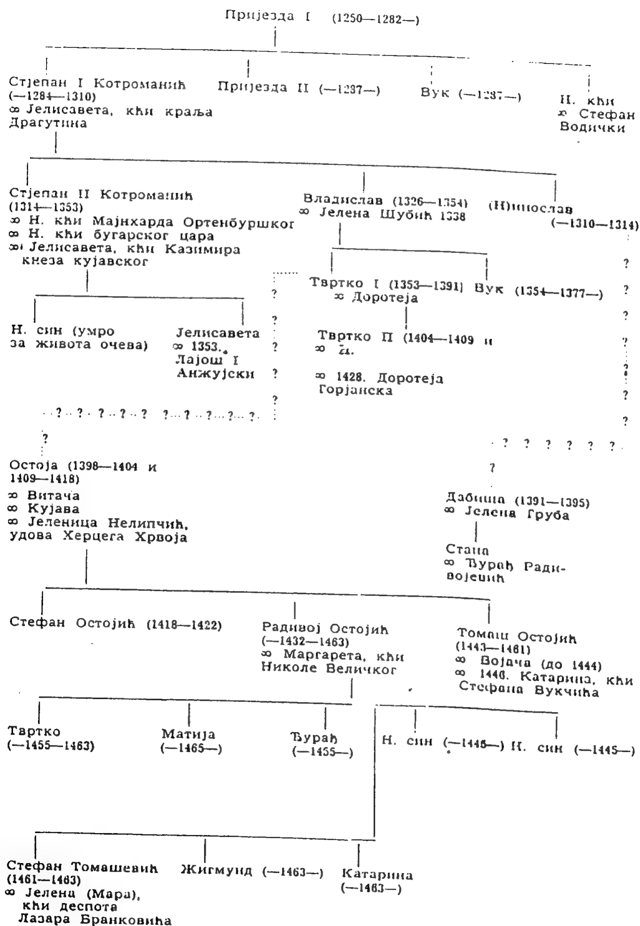

2. КОСАЧЕ

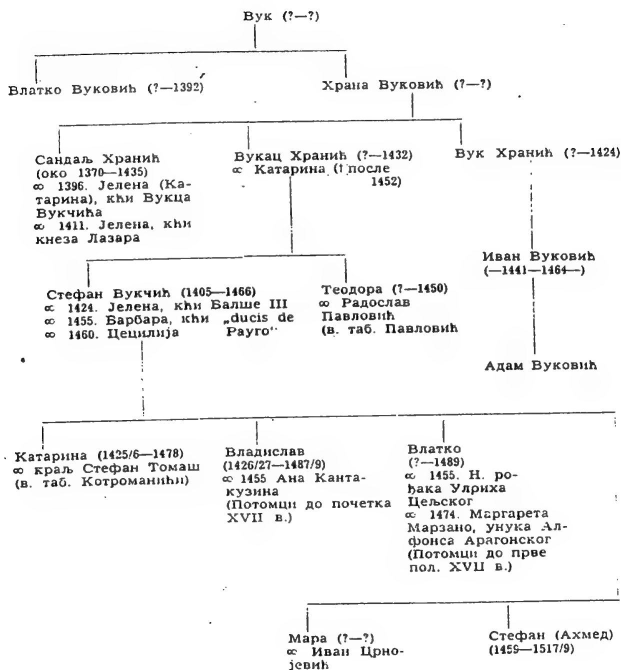

Вук (?—?)
Влатко Вуковић (?—1392)
Храна Вуковић (?—?)
Сандаљ Хранић (око 1370—1435) ∞ 1396. Јелена (Катарина), кћи Вукца Вукчића ∞ 1411. Јелена, кћи кнеза Лазара
Вукац Хранић (?—1432) ∞ Катарина († после 1452)
Вук Хранић (?—1424)
Иван Вуковић (—1441—1464—)
Адам Вуковић
Стефан Вукчић (1405—1466) ∞ 1424. Јелена, кћи Балше III ∞ 1455. Барбара, кћи „ducis de Payro" ∞ 1460. Цецилија
Теодора (?—1450) ∞ Радослав Павловић (в. таб. Павловић
Катарина (1425/6—1478) ∞ краљ Стефан Томаш (в. таб. Котроманићи)
Владислав (1426/27—1487/9) ∞ 1455 Ана Кантакузина (Потомци до почетка XVII в.)
Влатко (?—1489) ∞ 1455. Н. рођака Улриха Цељског ∞ 1474. Маргарета Марзано, унука Алфонса Арагонског (Потомци до прве пол. XVII в.)
Мара (?—?) ∞ Иван Црнојевић
Стефан (Ахмед) (1459—1517/9)

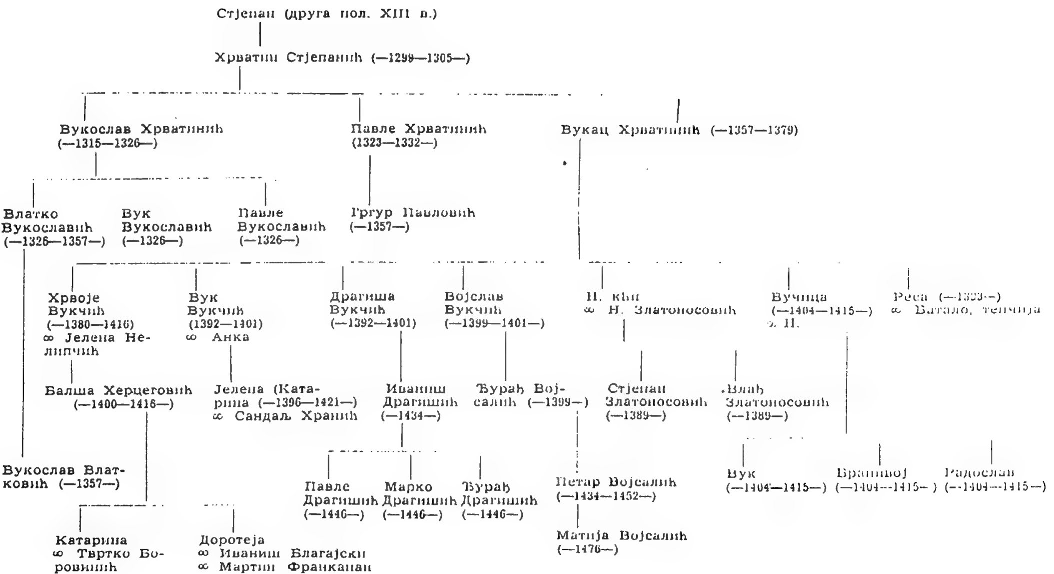

3. ХРВАТИНИЋИ
Стјепан (друга пол. XIII в.)
Хрватин Стјепанић (—1299—1305—)
Вукослав Хрватинић (—1315—1326—)
Павле Хрватинић (1323—1332—)
Вукац Хрватинић (—1357—1379)
Влатко Вукославић (—1326—1357—)
Вук Вукославић (—1326—)
Павле Вукославић (—1326—)
Гргур Павловић (—1357—)
Хрвоје Вукчић (—1380—1416) ∞ Јелена Нелипчић
Вук Вукчић (1392—1401) ∞ Анка
Драгиша Вукчић (—1392—1401)
Војслав Вукчић (—1399—1401—)
Н. кћи ∞ Н. Златоносовић
Вучица (—1404—1415—) ∞ Н.
Реса ∞ Батало, тепчија
Балша Херцеговић (—1400—1416—)
Јелена (Катарина (—1396—1421—) ∞ Сандаљ Хранић
Иваниш Драгишић (—1434—)
Ђурађ Војсалић (—1399—)
Стјепан Златоносовић (—1389—)
Влађ Златоносовић (—1389—)
Вукослав Влатковић (—1357—)
Павле Драгишић (—1446—)
Марко Драгишић (—1446—)
Ђурађ Драгишић (—1446—)
Петар Војсалић (—1434—1452—)
Вук (—1404—1415—)
Бранивој (—1404—1415—)
Радослав (—1404—1415—)
Катарина ∞ Твртко Боровинић
Доротеја ∞ Иваниш Благајски ∞ Мартин Франкапан
Матија Војсалић (—1476—)

4. ПАВЛОВИЋИ

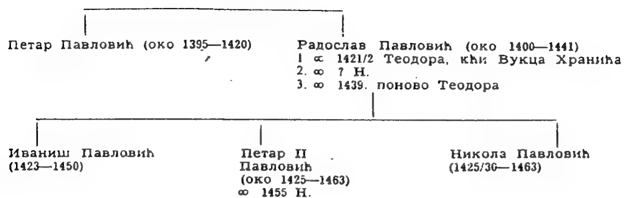
Раден Јабланић (—1380—)
Павле Раденовић (око 1370/75—1415)
∞ Груба
Петар Павловић (око 1395—1420)
Радослав Павловић (око 1400—1441)
1. ∞ 1421/2 Теодора, кћи Вукца Хранића
2. ∞ ? Н.
3. ∞ 1439. поново Теодора
Иваниш Павловић
(1423—1450)
Петар II
Павловић
(око 1425—1463)
∞ 1455 Н.
Никола Павловић
(1425/30—1463)

РЕГИСТАР

Авари 33—34.
Авињон, град 109—110, 124.
Ајаз, херцеговачки санџакбег 341.
Ајнхард, франачки историчар 39.
Аконције (Accontius), папски легат 58—59.
Aquae S., римско насеље 31.
Албанија, Албанци (Арбанаси), 133, 144, 158, 322.
Алберт Аустријски, угарски краљ (1437—1439) 271—272.
Алберт, херцег аустријски 116, 165.
Алдемариско Алојзије, адмирал напуљског краља 195.
Алекса Паштровић, властелин 248.
Алфонс V Арагонски, краљ Сицилије и Напуља (1442—1458) 278, 281, 289, 299, 312, 315, 340.
Ана (Агнеза), херцежица Босне 73.
Ана Кантакузина, жена Владислава Херцеговића 310.
Anagastum в. Оногошт.
Ангора, место битке 242.
Андрија II, угарски краљ 58—59. 62, 77.
Андрија III Млечанин, угарски краљ 77—79.
Андрија, хумски кнез 66.
Анжујци 78, 82, 87—88, 99, 152, 195, 210.
Анкона, град 142, 319, 333.
Анселмо из Алесандрије, инквизитор, противјеретички писац 45, 55.
Аристодије, јеретик 47.
„Arki", тврђава на Сави 207.
Арманини (de Armaninis), Паоло, мантовански посланик у Угарској 168, 175.
Аполонија, град 28.
Аристодије, син Зоровавеља, јеретик 354.
Арпадовци, угарска династија 42, 70, 78, 124.
Ахмед, турски војвода 337.
Ахмед в. Стефан Херцеговић.
Ашик-паша Заде, турски хроничар 309.

Бабић, Анто, историчар 25.
Бабонежици (Бабонићи), хрватска властела 86.
бабуни 91, 109 в. патарени.
Бајазит I, турски султан 160, 173, 184, 207, 240, 241.
Бајазит II, турски султан 341.
Балша II Балшић 147, 151—2, 157, 208, 290.
Балша III Балшић 207, 209, 244, 248, 254.
Балша, син Хрвоја Вукчића 188

Балшићи 127, 135, 136, 147, 157, 180, 273; в. и Балша II, Балша III, Ђурађ Страцимировић.
Балканско полуострво 33, 35, 36, 158.
бан, титула 40, 72.
Бар, град 209, 274, 277.
Барска архиепископија 50.
Барски Родослов 26—27, 39—40.
Батало, тепчија 168, 177, 180, 184.
Баћањи, угарска великашка породица 81.
Бела II, угарски краљ 42, 68.
Бела IV, угарски краљ 44, 65—7, 72—73.
Бела Ростислављевић, мачвански бан 79.
Бељак Санковић, властелин 171.
Бенедикт XII, папа 110.
Београд 73, 311—314, 318, 335.
Бер, град 120.
Бернард, сплитски надбискуп 48, 55.
Бертрандон де ла Брокијер, бургундски витез 253, 266.
Беч 266.
Бијела, тврђава 248.
Билећа, насеље и предео 158, 215.
Билино Поље, место 49, 55, 58.
Бистрички, град 123, 311.
Bistue Nova, град 31.
Bistue Vetus, град 31.
Бихаћ, град 206.
Благај, град 223, 246, 302, 304, 337.
Блато, место у области Неретве 304.
Блиска, место код Пољица 86.
Близна, село 67.
Бобовац, град 120, 132, 205, 207—208, 223, 226, 236, 243, 279, 318, 329.
богумили 53—54, 103; в. и патарени.
Бодин, краљ Дукље 41—42.
Бојана, река 34, 38.
Бока Которска 144, 148, 205.
Бокшић (Боха) Жоре, протовестијар 220; Никола 220.
болање сребра 229.
Болоња 239.
Бонифације IX, папа 170—195.
Бонфини, Антонио, угарски историчар 309.
Босанска бискупија 50—51, 57—58, 60, 63, 67—68, 74, 101.
Босанска црква 68, 74, 101—109, 112, 231, 235, 282, 288, 321.
Босна, река 29, 35, 39.
Борач, град 215, 223, 244, 330.
Борић, бан 27, 42—3, 51.
Брач, острво 163, 173, 196, 210, 241, 336.
брак код Босанаца 107, 112.
Брајло Тезаловић, коморник 221
Бранивој, српски властелин 84.
Бранивојевићи, властела 89—92; в. Браноје Б.
Браничево, град и предео 43, 47, 73.
Бранковићи, српска деспотска породица 310, 317; в. и Вук, Ђурађ Лазар, Стефан.
Браноје Бранивојевић, српски властелин 90.
Бргат, локалитет код Дубровника 292.
Брдо, насеље у Врхбосни 63, 232.
Брезница, река 329.
Брибир, жупа 77, 86.
брибирски кнезови; в. Павле, Младен I, Младен II, Ђура.
Бродар, тврђава 214.
Брољо да Лавело, италијански најамник и хроничар 238, 252
Брштаник, трг 151.
Бугарска, Бугари 33—34, 53, 66.
Будва, град 178, 181, 209, 273—274
Будим, град 117, 153—154, 175, 196, 202, 204, 206, 210, 220, 238, 240, 266, 311, 314—315, 325.
Будислав Курјаковић, хрватски властелин 86.
Будислав Угринчић, хрватски властелин 117.
Буна, река 35.
Бућа (Buchia), которска властеоска породица 146; — Трипе, протовестијар 139, 220.

Валона, град 199.
Варна, место битке 279.
Василије II, византијски цар 41
Ватикански архив 44, 83, 168, 252
Вацлав, чешки краљ 153, 175, 213.
Вележ, планина 35.
Velemislich Milich cronista di Bosina 14.

Велетин, тврђава 333.
Венеција, Венецијанци, Млеци, Млетачка Република — и далматински градови 85—87, 113—117, 161, 164; — опсада Задра 115—117; — посредовање између Србије и Босне 118—119, 157; — и Угарска 121, 123, 125, 154, 241 258; — прима Твртка I за грађанина 129; — трговина у Босни 130, 141—142, 201, 208—209, 291, 295—296; — признаје краљевску титулу 138; — рат око Тенедоса 145—148; — заузима Котор 249; — и Стефан Остојић 248—250; — и Твртко II 255, 257; — архив 71, 82, 89, 308; — и Стефан Вукчић 273—275, 278—280, 299, 301, 303, 312—323; — и Стефан Томашевић 314—315; — и Турци 325—327, 330—337.
верна служба 93—94, 183, 216.
Весела Стража, град 332.
Вигањ Милошевић, босански властелин 169.
Византија, Византијско Царство 36, 41—42, 46—47, 49, 53.
Винодол, жупа 86.
Висконти, Ђан-Галеацо, италијански феудалац 159.
Високо, град 98, 111, 223, 233, 250.
Висући, тврђава 337.
Витезовић-Ритер, Павле, хрватски историчар 15.
Витомир, српски властелин 91.
Вишеград, у Босни 336.
Вишеград, у Угарској 226.
Вишен, хрватски властелин 58.
Вјеначац, тврђава 302.
„вјера господска“ 94, 203, 216.
Владоје „de Rassia“, логотет 137, 139.
Владислав, брат бана Стјепана II 122, 131.
Владислав II, српски краљ, син краља Драгутина 78, 88—89.
Владислав I (II) Јагелонац, угарски и пољски краљ 272, 276—278, 281.
Владислав Херцеговић, син херцега Стефана 300, 302—305, 310, 327, 329—332, 334—336, 340.
Владислава, удовица Нелипца 114.
власи 35—36, 219—220, 234.
властела 80.
властеличићи 189—190, 248.
Влатковићи, властеоска породица 316, 336—337, 339; в. и Радивојевићи; в. и Иваниш, Жарко.
Влатко Влађевић, босански војвода 181.
Влатко Вуковић, босански војвода 158—159, 172, 178, 181.
Влатко Вукосалић, властелин 192.
Влатко Тумарлић, патарен 200, 221, 283, 285.
Влатко Херцеговић, син херцега Стефана 324, 330, 332—334, 336—337, 340—341.
Влашка 322.
Воден, град 120.
војвода 100.
Војислав, српски кнез 41.
Војислав Војиновић, српски обласни господар 126—128, 130, 132—133, 149.
Вонке, град 33.
Врана, манастир код Задра 152, 154—155, 161, 173, 195, 211.
Врандук, град 98, 212, 318.
Вратар, град у Сутјесци 302.
Врбас, река 29, 35, 76, 208, 215, 332.
Врбашки Град 193.
Вргорац, тврђава 337.
Врм, жупа 215, 264, 272, 301.
Врсиње, предео 301.
Врхбосна, жупа 63, 67, 190, 215.
Врхрика, жупа 206.
Вук Банић (Грубачевић), босански властелин 256.
Вук Бранковић, српски обласни господар 136, 138—139, 157, 159, 160, 184.
Вук (Вукић), брат Твртка I 124, 130—132.
Вук Вукославић, босански властелин 91, 120.
Вук Вукчић, брат Хрвоја Вукчића 154, 170, 172.
Вук Гргуревић, деспот 339—341.
Вук Хранић, брат Сандаља Хранића 226, 268.
Вукан, српски велики жупан 47—48.
Вукац Хранић, брат Сандаља Хранића 226, 256, 268.
Вукац Хрватинић, војвода 129, 131, 154, 180.

Вукашин Златоносовић, војвода 265—266.
Вукашин, српски краљ 134—136.
Вукмир Златоносовић, војвода 243—244, 255, 259.
Вукослав Николић, властелин, 180, 200.
Вукослав Хрватинић, властелин 95.

Гатаро, Андреа, Бартоломео и Салеазо, италијански хроничари 84.
Гацка, жупа у Хрватској 40, 86.
Гацко, место и предео 32, 135, 330.
Гвалди, Андреа, сплитски надбискуп 164.
Гвозд, планина 86.
Gebhardi L. A., историчар 15.
Гејза II, угарски краљ 43.
Гериди 33
Герард Ед (Odo), фрањевац 110—111, 118.
Гламочко Поље 88.
Глушац Васо, историчар 22—23, 25.
глумци 239.
Гојсав, гост 320.
Гојслава, жена Војислава Војиновића 132—133.
Гојслава, жена Радича Санковића 185.
Голубац, град 310.
Горажде, трг 287, 319.
Горица, место на Неретви 303—304.
Горјански (de Gara), славонски великаши; в. Јован Г., Никола Г.
гост 105.
Готи 32.
Готфрид, немачки витез 43
градови 98—99.
Градоје Милтеновић, властелин 128.
Гргур Велики, папа 34.
Гргур IX, папа 44, 62, 65.
Гргур XI, папа 139.
Гргур XII, папа 209.
Гргур Курјаковић, хрватски властелин 86, 117.
Гргур Николић, властелин 249.
Гргур Шубић, властелин 123.
Гредић, Влахо, дубровачки властелин 133.
Груба, босанска краљица в. Јелена, удовица краља Дабише.
Грци, Грчка 28, 31, 33.
Гундулић (Gondola), Бенко, дубровачки властелин 77.
Гучетић (Gozze), Марин, дубровачки властелин 128.

Дабар, жупа 215.
Дабишићи, босанска властела 130—132.
Давид, милешевски митрополит 287.
Далмација, далматински градови 14, 27—32, 33—34, 39, 41, 47, 66, 85—86, 113—117, 121, 160—165, 170, 201, 210, 213, 235, 239, 254, 314—315, 322, 325—326, 329—331.
Данило II, архиепископ српски 75.
Даорзи, илирско племе 28.
Дедићи 90—91.
Дежевица, рудник 98.
Дежево 88.
десетина 65.
„десештина“ 99.
Десник, град 39.
Diversa Cancellariae 71.
дијак 100.
Диканж, Шарл (Charles du Fresne sieur du Cange), историчар 15.
Diluntum, римско насеље 31.
Димитрије Хварски 28.
Динић, Михаило, историчар 10, 24.
Дињичићи, босанска властела 181, 183, 257; в. и Драгиша.
Дионисије, хрватско-далматински бан 66.
Дитрих Бубек, далматински бан 152.
Дитрих од Нихајма (Theodoricus de Niem), немачки хроничар 169.
дјед, епископ цркве босанске 57 105, 202.
Длугош, Јован, пољски хроничар 169, 240.
Добој, град 242.
Добор, град 174—175, 210.
Добрун, место у Босни 215.
Domavia, римски град 30, 31.

доминиканци у Босни 62—63, 67—68.
Доњи Крајн 67, 78, 81, 85, 87—88, 94—95, 122, 125, 131, 154, 173, 178, 215.
Доротеја, босанска краљица, жена Твртка I 138.
Доротеја Горјанска, босанска краљица, жена Твртка II 260.
Драва, река 195.
Дражеслав Бојић, дијак 100.
Драгиша Дињичић, властелин 245
Драгишићи, босанска властела 288.
Драчевица, жупа 135, 147—148 150, 210, 213, 246, 280, 301.
Драч 28; Драчка тема 34.
Дрежник, тврђава 206.
Дриваст, град 274.
Дријева, трг 99—100, 124, 141, 144, 148—149, 151—152, 201, 212, 214—215, 229, 246, 250, 254, 267—268, 277, 279—280, 289—290, 292—293, 298—299, 303—306.
Дрина, река 35, 39, 79, 92, 96, 120, 215, 316, 333.
дуалисти 51—55, 101—109, 285.
Дубица, жупа 193.
Дубочац, град 210.
Дубровачки архив 71, 81, 166—167, 251—252, 307.
Дубровник, Дубровчани, Дубровачка Република 89—90, 108, 120, 132, 155, 158, 177, 185, 191 207—208, 210, 212, 218. 235, 238, 241, 276, 289, 311, 323, 327, 336; — и Кулин 47; — надбискупија 50—51, 59, 61; — уговори 65, 76 130, 138, 150, 176, 226, 246—247; — добија Стон 92, 118; — пословање у Босни 97—98, 100, 119, 141—144, 148—149, 229; — и Угарска 125, 244—245, 268, 272, 315; — рат са Војиславом Војиновићем 126—127; — рат са Николом Алтомановићем 133—134; — и рат око Тенедоса 145—146; — и Котор 147; — купује Конавле 169. 171—172, 186—190; — посредује међу Угарском и Босном 165, 193—194, 205; — рат са Остојом 197—203; — и Венеција 254—258; — рат са Радославом Павловићем 261—266; — рат са херцегом Стефаном 293—306; — и Турци 309, 325, 329—330, 333—334, 337, 340—341.
Дувањско поље 88.
Дувно 122—123.
дукат, дажбина 164.
дукатници 218.
Дукља, Дукљани 27, 38—39, 41, 42.
Дунав 33—4, 40, 327.
Душан в. Стефан Душан.
Дурсун-бег, турски хроничар 309.

Ђаково, седиште босанске бискупије 67—68, 110, 124, 154, 174.
Ђенова, град 145—148.
Ђура II Шубић, хрватски властелин 87.
Ђурађ Балшић, обласни господар 134—136, 138, 145.
Ђурађ Бранковић, српски деспот 168, 264—267, 273, 276, 278—281, 289, 295, 297, 299—300, 305, 309, 313.
Ђурађ Војсалић, властелин 244, 266, 268, 287.
Ђурађ Радивојевић, властелин 185, 208.
Ђурађ Страцимировић Балшић, обласни господар 157—159, 178, 180, 214.
Ђурађ Чемеровић, босански властелин 333.
Ђурић Војислав, историчар уметности 25.

Еберхард Виндеке, немачки хроничар 169.
Евгеније IV, папа 287.
Егидије, мачвански бан 74.
Emanuele Greco в. Манојло Грк.
Емерик, угарски краљ 48, 55.
Енеа Силвио Пиколомини в. Пије II.
Енгел, Јохан Христијан, немачки историчар 16.
епископ цркве босанске в. дјед.
Есебег Исаковић, турски намесник 335.

Жигмунд Луксембуршки, угарски краљ 138, 153—156, 159—163, 165, 170—171, 173—177, 185, 192—214, 240—245, 247, 255, 257—261, 263, 267—169, 271, 282, 286.

Жрновица, жупа 298.
жупани 216, 218.

Завршје, област 123—124, 215, 337.
Загорје, област 95, 122.
Загреб, град 242.
Задар, град 58, 87, 115—117, 122—123, 125, 150, 152, 154, 156, 161, 164, 173, 195—196, 200, 211.
Захумље, Захумљани 38, 39, 41, 90, 99, 108.
Звечај, град 332.
Звоник (Зворник), град 265, 316, 322, 334, 339.
Згошћа, место у Босни 233.
Земаљски музеј у Сарајеву 20.
Зеница, место у Босни 51.
Зета 65. 134, 136, 145, 178, 180, 184, 199, 209, 263, 271—275, 277, 279, 300, 322, 341; З. Горња 273—274, 279, З. Доња 274; в. и Дукља.
Златоносовићи, босанска властела 181, 183—185, 215; в. и Вукашин З., Вукмир З.
Зрињ, град 206.
Зрмања, река 86, 164.

Иван Бабонежић (Бабонић), хрватски великаш 86—87.
Иван Витез од Средне, варадински бискуп 325.
Иван Капистран, фрањевачки проповедник 313, 315, 319.
Иван од Кикилеа (Kikelew), архиђакон, угарски хроничар 84, 128.
Иван Моровић (Maroth), хрватски великаш 194, 202, 205, 241.
Иван Радивојевић, властелин 173.
Иван Туроц, угарски хроничар 84, 253, 309.
Иван Франкапан, хрватски великаш 269.
Иван Црнојевић, господар Зете 339—341.
Иваниш Влатковић, војвода 301—305, 330.
Иваниш Корвин, син краља Матије 340.
Иваниш Нелипчић, хрватски великаш 115, 123, 195, 206, 211, 215, 245, 254—255, 257.
Иваниш Павловић, војвода 274, 280—281, 287, 290, 299.
Иваниш Палижна, приор врански 152, 154—156, 161—164, 173
Иваниш Хорват, хрватски великаш 154—155, 164, 170, 171—174.
Икач (?) (rex Ikach), претендент на босански престо 176, 370.
Илири 27, 29—30, 35.
Илирик, провиција 28.
Имотски, град 302, 337.
Иноћентије III, папа 44, 47—49.
Иноћентије IV, папа 67.
Ираклије, византијски цар 34, 36.
Исак-бег, турски наместник 242, 248—249, 256—257, 262.
Истра 28, 34, 339.
Италија 32, 40, 44, 48, 53—54, 115, 117, 175, 192, 196, 263, 322, 331, 333.

Јадранско море 90, 144, 153, 197, 227.
Јајце, град 223, 236, 245, 271, 285, 292, 308, 329, 331, 337, 339.
Јаков Маркијски, фрањевачки викар 253, 285.
Јаков Пекорари, папски легат у Босни 60-61.
Јанко Хуњади, „губернатор“ угарског краљевства 276—278, 281, 297—299, 310, 313, 315.
Јан Витовец, славонски властелин 335.
Јанош Розгоњ, угарски великаш 335.
Јапра, река 30.
Једрене, град 157, 264, 278, 311, 314.
Јелеч, град 270.
Јелена Груба, босанска краљица, удова краља Дабише 176—177, 180, 181, 185, 192, 220, 245, 369—371.
Јелена, мајка краља Твртка I, 122—123.
Јелена (Јеленица), жена Хрвоја Вукчића 247.
Јелена, кћи кнеза Лазара, жена Ђурђа Страцимировића, доцније Сандаља Хранића 214.
Јелена Палеологова, жена деспота Лазара Бранковића 317.
Јелена, сестра цара Душана 123.
Јелисавета кћи краља Драгутина 14, 75, 80.

Јелисавета, кћи бана Стјепана II, угарска краљица 121, 124, 151, 154.
Јелисавета Куманка, угарска краљица 74—75.
Јелисавета, кћи Жигмунда Луксембуршког, угарска краљица 272.
Јелисавета, наложница херцега Стефана 300.
Јерг из Нирнберга, тополивац и хроничар 308, 323.
јерес, јеретици 56—58, 63, 74, 109, 111, 118, 128, 210, 235, в. богумили, дуалисти, патарени.
Јерина, српска деспотица 310.
Јиречек, Константин, историчар 21, 24.
Јован Анђел, господар Срема 59.
Јован Владимир, дукљански кнез 27.
Јован Владислав, македонски владар 41.
Јован Горјански, угарски великаш 260,
Јован VI Кантакузин, византијски цар 120.
Јован Кинам, византијски историчар 27.
Јован V Палеолог, византијски цар 145.
Јовановић Љубомир историчар 20.
Johannes Wildeshausen (Theotonicus), босански бискуп 61, 63.
Јужна Италија 142, 144, 278, 287, 293, 295—296.
Јукић Иван, публициста 17.
Јустинијан I, византијски цар 33.

Кабужици (Caboga), дубровачка властела — Лука 228 — Михаило 242, 246—247 —Никола 228.
Казамари (de Casamaris), Иван, папски легат 49, 55.
казнац 100, 139.
Каликст III, папа 314—315.
Калоча, град 68.
Калочка надбискупија 68.
Калник, град 340.
Каменица, рудник 140; в. Олово.
канцеларија босанских владара 100, 231.
Каранотвртковић Павле 17.
Карвахал (Carvajal), Хуан, кардинал, папски легат 314—315.
Карло II Драчки, угарски краљ 153—154, 163.
Карло Мартел, претендент на угарски престо 78—79.
Карло I Роберт, угарски краљ 79, 85—86, 89, 109—110, 113.
Карло IV, римско-немачки цар 153.
Каталина, српска краљица 75.
катари 45, 54, 59, 103.
Катарина Шубић, властелинка 123.
Катарина, босанска краљица 237, 280, 324, 335.
Катера, каструм у Босни 39.
Катунари 219.
Качићи, племе 58.
Кварнер 145.
Керменд, град 81.
Кинам, Јован, византијски историчар 27, 39.
Клаић, Вјекослав, хрватски историчар 18—19.
Клис, град 66, 86, 122—123, 155, 161, 163, 195, 255, 257, 325.
Клобук, тврђава 264, 270, 274, 327.
Кључ, град у Босни 329.
Кључ, град у Херцеговини 330, 337.
Kniewald, Dragutin, историчар 25.
Книн, град 87, 115, 117, 122, 126, 194.
Ковачевић Десанка, историчар 25.
Ковачевић Љубомир, историчар 19.
Ковачевићи, властела 316, 330.
Козаò, град 279.
Козма Прашки, хроничар 73.
Коломан, угарски херцег 62—63, 67—68.
Конавли 91, 135, 147, 152, 169, 171—172, 177—178, 186—191, 200, 208, 210, 213, 215, 246—247, 249, 297, 299—303.
Константин (Comes Constantinus), кнез у Хуму 79, 89.
Константин VII Порфирогенит, византијски цар и писац 26, 35, 36—9.
Константин Филозоф, биограф 163, 184, 253, 257.

Константин, син краља Милутина 88.
Константин Јањичар, хроничар 308, 332.
Коњиц, место 215.
Корчула, острво и град 163, 173, 196, 210, 241.
Косаче 216, 220—221, 223, 254; в. Вук, Вукац и Сандаљ Хранић; Стефан Вукчић, Владислав и Влатко Херцеговић, Влатко Вуковић.
Косово Поље 136, 159—160.
Котроманићи 71, 75, 80, 84—85, 137, 201, 236, 260, 323, 335.
Котор 27, 134, 142, 144—149, 151—152, 156—157, 178, 191, 202, 209, 241, 249, 254, 274, 294, 300, 337.
Котруљевић (Cotrugli), Бенко, дубровачки трговац 283.
Крајина, Крајињани 88, 215, 303, 335, 337, 340.
Крбава, река 40, 85.
Крешево, град 98, 140.
Криваја река 98.
Критовул са Имброса, византијски историчар 309.
Крка, река 120.
крсташки походи 67, 110, 124, 126, 314.
крстјани 56—57, 202, 282—285, 287, 319—320.
круна босанског краљевства 140, 224—226.
Крушевац, град у Србији 310.
Крушевац, тврђава у Хуму 302.
Крчки кнезови 86, 110, 114.
Кујава, жена краља Остоје 245, 256.
Кукуљевић-Сакцински, Иван хрватски историчар 18.
Кулин, бан 45, 46—49, 51, 55, 60, 76, 206, 232.
кумерк солски 144, 149—150, 181, 293—295.
Курило, село 186.
Курјаковићи, хрватска властела 85, 87, 110, 114.
Кучево, област у Србији 47, 73.
Кучевско Загорје 47.
Кучлат, град 214, 339.

Лав VI Мудри, византијски цар 26.
Ладислав, херцег, син Беле II 42.
Ладислав IV Куманац, угарски краљ 70, 73—77, 86.
Ладислав Напуљски, угарски краљ 154, 163, 170, 173, 176, 185, 193—197, 199—201, 203—206, 208 209—213, 236.
Ладислав V Посмрче, угарски краљ 276—281, 297—305, 310—311, 313, 316.
Ладислав Лошонци, „губернатор Далмације и Хрватске“ 156, 161.
Лазар Бранковић, деспот 313, 316—317.
Лазар Хребељановић, кнез, српски обласни господар 134—136, 138, 155, 157, 166.
Лајош (Лудовик) I, угарски краљ 113, 117, 121, 123—129, 131, 138, 144—149, 151, 153, 163, 198, 201, 223, 267.
Лангобарди 33.
Лаони Халкокондил, грчки историчар 309.
Ластрић, Филип, фрањевачки писац 17.
Лашва, жупа 67, 111, 242, 336.
Лашва, река 29.
Лепеница, жупа 67.
Летопис Попа Дукљанина в. Барски родослов.
Lettere e commissioni di Levante 82, 166.
Ливањско поље 88, 311.
Ливно 76, 85, 188, 332.
Лика 40.
Лим 215.
Лисац, село 187—188, 192, 205.
Лишница, место у Усори 193.
логотет 221.
Луг, предео 264.
Луј Орлеански, француски краљевић 153.
Лука, жупа 302.
Лукаревић (Luccari), Јаков дубровачки хроничар 14, 168.
Лучић (Lucius), Иван хрватски историчар 14, 15, 167.

Љубач, тврђава 195.
Љубибратићи, властела у Требињу 216, 218.
Љубушки, град 302, 330.

Људевит Посавски, хрватски кнез 39.
Љута, кланац у Конавлима 262.
Љуштица, полуострво 200, 209.

Маврикије, византијски цар 34
Маглај, град 210.
Мађари в. Угарска, Угри.
Мајков, Аполон, руски филолог 18.
Мајнхард од Ортенбурга, корушки гроф 85.
Макарска 108.
Македонија 53, 120, 136, 157.
Максим, епископ салонски 34.
Максимовић, Јованка, историчар уметности 25.
Малатеста, италијанска породица 260.
Малдемар Задранин 58.
Манихеји в патарени.
Манојло Грк, хроничар Хрвојев 14, 168, 239.
Манојло I Комнин, византијски цар 27, 43, 46, 255.
Мантова 319.
Маргарета од Марцана, жена Влатка Херцеговића 340.
Марија, угарска краљица 138, 151, 153—155—173.
Марин, дубровачки архиђакон 48.
Марко, краљ 136.
Мартин V, папа 260.
Матеј, син Зороваељов, јеретик 47.
Матеј Нинослав, босански бан 44, 60—63, 65—67, 70, 72, 76, 100.
Матија Војсалић, босански краљ 339.
Матија Корвин, угарски краљ 308, 316—319, 323—325, 329—337, 339—341.
Матија Чак, угарски великаш 85.
Матија Шабанчић, босански краљ 335.
Матко Таловац, хрватски бан 263, 267—269, 272, 278.
Махмуд Анђеловић, паша , 317 329, 333.
Мачва, град и област 73—75, 113.
Мачванска Бановина 72, 74, 89.
Медун, тврђава у Зети 279, 322.
Мехмед I, турски владар 240, 243, 245.
Мехмед II Освајач, турски владар 237, 291, 297, 304, 308—311, 313—314, 319, 322—323, 327, 333, 335, 341.
Миле, место у Босни 122.
Милешевац, тврђава 335.
Милодраж, место у Босни 280.
Милтен Драживојевић, властелин 118.
Милутин в. Стефан Урош II.
Милутин Црничанин, гост 283.
Мирко Радојевић, кнез 159.
Мирослав, хумски кнез, брат Стефана Немање 47, 63.
Миха Мадијев де Барбезанис, хроничар 14, 71, 83.
Михаило Анђеловић ,војвода 317.
Михаило Крешимир II, хрватски краљ 41.
Михаило Силађи, угарски великаш 317—318.
Миховиловићи, хрватска властела 85.
Мичевац, тврђава у Требињу 327.
Младен I Шубић, бан Босне 78—79.
Младен II Шубић, бан Хрватске и господар Босне 79—80, 84, 87—89.
Младен III Шубић, хрватски великаш 117, 122.
Млетачка Република в. Венеција.
Млеци в. Венеција.
Мљет, острво 150, 335.
могориш 90—91.
Моначи, Лоренцо, италијански хроничар 84.
Мореја 322, 331.
Моровласи в. Власи.
Мркша Жарковић, српски властелин 199.
„мрсни људи" 104—105.
Мурат I, турски владар 160.
Мурат II, турски владар 256, 271, 297.
Мурат, турски посланик 302.
Муса, син Бајазитов 240—241.
Мустафа, турски претендент 256.

Напуљ 71, 82, 163, 206.
Напуљска Краљевина 85, 113, 278.
Narona, римска колонија 28. 31.
Невесиње, место 90, 215, 235, 302, 320, 330.

невјера 94—96, 112.
Нелипац, хрватски великаш 87, 89, 110, 114, 116—117.
Нелипчићи, хрватска властела 79 в. Иваниш.
Немачка 40, 53—54.
Немања в. Стефан Немања.
Немањићи, српска владарска породица 71, 75, 88, 136—137, 139, 149.
Неретва, жупа 67.
Неретва, река 28, 35, 88, 90, 92, 99, 108, 120—121, 124, 126, 133, 151, 169, 201, 204—205, 211, 215, 235, 246, 249, 259, 280, 294, 302, 303, 334—335, 337, 339, 340.
Неретљани 38—9.
Никола Алтомановић, српски обласни господар 133—136, 138.
Никола Банић (Банфи) од Лендаве, хрватски бан 114—115.
Никола Горјански, угарски великаш 134, 151, 153.
Никола Горјански Млађи, угарски великаш 194.
Никола Дикари, Трогиранин 292.
Никола Илочки, босански краљ 308, 321.
Никола Конт, угарски палатин 129.
Никола Лашванин, хроничар 13.
Никола Макиненсе, модрушки бискуп папски легат у Босни 388, 321.
Никола, острогонски надбискуп 129.
Никола Сеч, хрватско-далматински бан 127—128, 145—146.
Николајевић Иванка, историчар уметности 25.
Николићи, босанска властела 181, 187, 218.
Никопољ, место битке 184, 193.
Нин, град 155, 195, 211.
Нинослав в. Матеј Нинослав.
Новаковић Стојан, српски историчар 19.
Новаци, жупа у Славонији 72.
новац 99, 130, 229—230, 291—293.
Нове Земље в. Сланско Приморје.
Нови, град у Драчевици 148, 150, 169, 181, 223, 229, 252, 259, 268, 280, 294—295, 301, 305—306, 335—337, 341.
Нови, град у Хуму 120, 302.
Новиград 211.
Новко Ципријанић (Чубријанић), властелин 123.
Носановићи, породица у Конавлима 191.

Оловац, тврђава 98.
Олово, град 98, 111, 140, 214—215, 244, 292.
Омиш, град 58, 108, 163, 173, 194—195, 198, 201, 208, 245, 257, 272, 277, 301.
Оногошт, град 32.
Опузен, место на Неретви 151.
Орман, место крај Неретве 293.
Орбин, Мавро, дубровачки историчар 14—15, 131, 134.
Острвица, тврђава код Рудника 89.
Островица, град 156, 173, 206, 213, 325.
Остружница, рудник 96, 98, 140—141.
отроци 77, 190—191.

Павле Бешењеи, бан хрватски 195.
Павле Зрињски, хрватски великаш 194.
Павле Клешић, босански војвода 164, 202—203, 282.
Павле Курјаковић, хрватски властелин 86.
Павле Маштровић, босански властелин 198.
Павле Павловић (Paulus de Paulo), задарски патрициј 14, 84, 168.
Павле Раденовић, обласни господар 172, 177—178, 181, 183, 191, 199—200, 208, 212—215, 220, 221, 242—246, 253, 283, 285.
Павле Радивојевић, хумски властелин 248.
Павле Радишић, босански властелин 198, 201—204.
Павле Сперанчић, хрватски бан 324.
Павле Хорват, загребачки бискуп 153—155.
Павле (Шубић), брибирски кнез 77—79.
Павловићи 216, 221, 223, 226, 246—247, 249, 254, 262, 292, 319, 330,

337 в. Иваниш, Никола, Петар, Радослав.
Паг, острво 195, 211, 293.
Панонија, провинција 28, 30.
патарени 128, 202, 232, 283, 285—6, 312, 319, 324 в. и босанска црква, јеретици крстјани.
Пејачевић, Фрањо-Ксавер, хрватски историчар 16, 18.
Pelva, римско насеље 31.
Пељешац 90.
Перегрин Саксонац, фрањевачки викар у Босни 116, 124.
Перкино Село, село у Конавлима 191.
Петар Војсалић, босански војвода 281, 287, 303.
Петар Ковачевић, војвода 279.
Петар Павловић, босански обласни господар 191, 243—4, 246—249.
Петар Павловић Млађи, босански властелин 299, 303, 311.
Петар, „Svipertus", доминикански хроничар 45.
Петар (Перко) Таловац, хрватски бан 272, 298, 310, 316.
Петар Шиклоши, босански бискуп 124.
Петрановић Божидар, историчар 19, 22.
Пије II (Енеа Силвио Пиколомини), папа 252, 309, 319—321, 324—325, 331, 333.
Пипо Спано в. Filipo de Scolaris.
племенштине 93—96.
Плевља 255, 296.
Плива, жупа 131.
Плочник, место битке 159.
повеље 70, 83, 93, 100, 166—8, 234, 307.
Подвисоки, трг 98, 212, 249.
Подкучлат, трг 98.
Подриње 108, 126, 135, 181, 257, 259, 270.
Подунавље 33.
Пожега 176.
Познан Пурчић, властелин 90.
Полимље 91, 108, 135—136.
Пољица, жупа 66, 257, 272, 277, 280, 301.
Пољска 210, 238, 339.
Понор, место код Сребрнице 227.
поносници 141, 219.
Понса, босански бискуп 63, 65.
Попово поље 187, 189, 215, 218—219, 246, 249.
порота 100.
Посредњица, острво 92.
Почитељ, град 337, 339.
Прача, трг 221.
Прењ, планина 35.
Прибислав Вукотић, коморник 221.
Прибислав Похвалић, коморник 221.
Призрен 134.
Пријезда, бан босански 62, 72—77
Пријепоље 296.
Приморје 126, 129, 132, 136, 141, 144, 184, 187, 192, 195, 218, 227, 240, 244, 246, 272, 280, 320, 334.
Прозор, град 206, 332.
Прокопије из Цезареје, историчар 33.
протовестијар 139, 221.
Пула 147.
пургари 98—99.
Пуцић, Медо, књижевник 18.
Пшемисл II Отакар, чешки краљ 73.

Равенски егзархат 36.
Радача, властелинка 235.
Раден Јабланић, босански властелин 178.
Радивој Остојић, босански краљ 266, 269, 276, 287, 318, 323, 335.
Радивојевићи, властела 181, 185 188, 211, 219, 267, 279, 292, 301, в. Ђурађ, Павле, в. Влатковићи.
Радимља, село 234.
Радин Гост, саветник херцега Стефана 221, 283, 287, 306, 321.
Радин, конаваоски поп 191.
Радич Бановић, босански властелин 337.
Радич Бранковић, српски обласни господар 136.
Радич Санковић, војвода 171—172, 185—188, 192, 204, 215, 219; в. и Санковићи.
Радич Црнојевић, зетски властелин 178.
Радојчић Никола, историчар 14, 22.
Радојчић Светозар, историчар уметности 25.
Радонић Јован, историчар 22.

Радослав Павловић, обласни господар 187—188, 238, 244, 249, 255—256, 260—272, 274, 277, 297.
Радослав, хумски жупан 72.
Рајић Јован, српски историчар 15—16.
Рајнерије Сакони, инквизитор и писац 45.
Рајнерије, сплитски надбискуп 46.
Рама, жупа 42, 131, 332.
Растић (Resti), Паскоје, дубровачки властелин 198.
Растудије, босански јеретик 109.
Ратко, протовестијар 139, 221.
Рачки Фрањо, историчар 19, 23, 25.
Рашка 38—9, 41—42, 50, 91, 138, 146.
Рестоје, протовестијар 221.
Reformationes 71, 81—82.
Рим 47, 49, 59—62, 67, 74, 286, 320—321.
Римини 252.
римски муниципији 31.
Римско Царство 28—33.
Рисан, град 301, 335—336.
Ритер-Витезовић Павле, хрватски историчар 15.
Роберто из Риминија, трговац 294.
робље 76—77, 346.
Рогерије, угарски писац 44.
Роланд de Ratold, угарски палатин 74.
Ростислав Михаиловић, мачвански бан 73.
Руварац Иларион, историчар 19
рударство 96—98, 140, 227—229, 292, 312.
Рудник, град 89, 134.
Ружир, српски властелин 118.
рукописи босански 232.
„русаг босански“ 140, 224—226.
„русашка господа“ (обласни господари) 177—183, 219—220, 223.
Русија 65.
Руско Христофоровић, дубровачки логотет 166—167, 251.

Сава I, српски архиепископ 137.
Сава, река 28, 33, 35, 38, 73, 92, 208, 215, 314, 322, 329.
Salviae, римско насеље у Босни 31.
Salines в. Соли.
Salona, град 33.
Салутати Колучо, хуманиста, фирентински канцелар 160.
Самобор, град 223, 335.
Самуило, македонски владар 41, 53.
Сана, река 30, 76, 88, 193, 215.
Сандаљ Хранић, обласни господар 172, 177—178, 180—181, 184—185, 187—188, 191, 199—200, 202—206, 208—209, 212, 215, 220—221, 226, 229—230, 238, 240—244, 246—250, 253, 255—256, 258—270, 273, 276.
Санко Милтеновић, властелин 127—128, 130—133.
Санковићи, властела 108, 171—172, 177, 181, 204 в. Бељак, Радич.
саобраћај 141.
Сарајево 341.
Саси 30, 96—99, 111, 140.
Сасиновићи, босански трговци 141.
Свети Срђ, трг 149.
Свети Стефан 148.
светодмитарски доходак 150, 176, 178.
Северин, град 73.
Сегедин, град 318.
сељаци 186—197, 325.
Сењ, град 86, 269.
Сибислав, кнез Усоре 60, 63.
Сигисмондо Малатеста, италијански феудалац 252.
Сијена 315.
Симеон, бугарски цар 40.
Симон де Кеза, угарски хроничар 27.
синодик српски 83
Сирмиум, град 33.
Сицилија 142.
Скадарско језеро 34, 38.
Скендербег Кастриотић, албански обласни господар 315, 325.
Скрадин, град 117, 122, 126, 156, 206.
Славонија 42, 51, 68, 72, 78—79, 86, 155, 173, 176, 193, 207, 210, 241, 322, 335.
Сланско Приморје 187—190, 192—193, 197—200, 205.
Словачка 85.
Словени, Јужни Словени 27—28, 32—34, 36—37, 39, 42.
Слуњ, град 206.

Смедерево 301, 310—311, 317—319, 321, 324, 329.
Соко, град на Пливи 129, 131, 206.
Соко, град у Међуречју 223, 335.
Соко, град у Конавлима 171, 200, 248—249, 256, 298, 300.
Соли, град и област 39, 59, 72, 74—75, 89.
Соловјев Александар, историчар права 25.
Солун 33.
Софија 47.
Сплит 44, 66, 79, 113, 115, 122, 150, 155—157, 160—161, 195—196, 241, 243, 248, 292, 333, 336.
Splonum, римско насеље 31.
Спуж, место у Зети 147.
Србија, Срби, Српска Деспотовина — досељење 34—35; — покрштавање 36; — „крштена Србија" 38—39, 50; — и Византија 42; — унутрашње борбе 88—90; — односи према Босни 47, 91—92; 97, 118—121, 124, 126—127, 133—135, 157, 161, 215, 279, 292, 316—317; — утицаји Србије 136—138, 236; — и Турци 207, 241, 272, 275, 279, 313—314, 322.
Срђ, брдо над Дубровником 127, 134.
Сребрник, град у Усори 129, 205, 259, 263, 334, 336.
Сребрник, тврђава крај Сребрнице 98, 214, 279, 300.
Сребрница, град 30, 96, 98, 111, 140—141, 213—215, 227, 243, 257—259, 280—282, 289—290, 316, 322, 330, 334, 339.
Срем 43, 47, 73, 76, 175, 210, 322.
станак, суд на граници 91, 201.
станак, босански сабор 95, 122, 224—225, 245, 249, 254, 260.
Станојевић Станоје, историчар 22.
Станчићи, босанска властела 316.
старац 105.
Стари Град в. Будва.
стећци 233—235.
Стефан, бан Босне (поч. XIII в.) 60.
Стефан Батори, угарски великаш 339.
Стефан Бранковић, српски деспот 317—318.
Стефан Вукчић, херцег, обласни господар 216, 220—221, 226, 230, 237, 251, 268—281, 283, 287—306, 309—312, 314—317, 319—324, 327—332, 334—336.
Стефан Дабиша, босански краљ 170—171, 173—178, 181, 184—185, 220, 246.
Стефан Драгутин, српски краљ 71, 75, 78—80, 88—89, 136.
Стефан Душан, цар Срба и Грка 90—92, 109, 111, 114, 118—120, 122, 124, 126, 137, 139.
Стефан, кнез Босне (XI в.) 41.
Стефан Лазаревић, српски деспот 139, 168, 184, 212, 214, 227, 240—241, 243, 257, 259.
Стефан Марамонте-Балшић, кондотјер 273, 277.
Стефан Немања, српски велики жупан 14, 46—7, 54.
Стефан Остоја, босански краљ 181, 183, 185—186, 188, 192—204, 207, 212, 214, 220, 240, 242—246, 250, 253, 255—256, 262, 266—267, 276, 282.
Стефан Остојић, босански краљ 246—250, 256, 267.
Стефан Првовенчани, српски краљ 48.
Стефан Ратковић, логотет 318.
Стефан Твртко I, босански краљ 75, 81, 83, 95—96, 100, 110, 122—140, 143—146, 148—165, 169—172, 176—178, 180—181, 186, 192, 196—197, 202, 204, 211, 216, 220—221, 223—224, 227—236, 246, 285, 294.
Стефан Твртко II Твртковић, босански краљ 204—205, 207—208, 212, 221, 229, 242—243, 249—250, 253—261, 263—267, 269—272, 274, 276, 285—286, 291.
Стефан Томаш, босански краљ 188, 221, 229, 237—238, 276—283, 286—290, 292, 297—300, 310, 312—320, 321—324.
Стефан Томашевић, босански краљ 137, 318, 323—327, 329—339.
Стефан Урош II Милутин, српски краљ 88—89, 235.
Стефан Урош III Дечански, српски краљ 88—89, 139.

Стефан Урош, српски цар 135—136, 139.
Стефан III, угарски краљ 43.
Стефан IV, угарски краљ 43.
Стефан, угарски великаш 74.
Стефан Херцеговић (Ахмед-паша) 331, 340.
Стефан (Стефаница) Црнојевић, 274, 321.
Стјепан Водички, хрватски великаш 74.
Стјепан I Котроманић, бан босански 14, 75, 78—80, 233.
Стјепан II Котроманић, бан босански 80, 81, 83—84, 87, 89, 90, 92—96, 97—100, 108—109, 111, 114—124, 131, 140, 177.
Стјепан Лацковић, хрватски бан 152
Стјепко Чихорић, властелин 127
Стјепанићи, властела 85, 88.
Столац 234.
Столни Београд 196.
Стон, град 90, 92, 118, 127, 145, 158, 174, 184, 186, 198, 247.
Страцимир, бугарски цар 138.
стројници 105.
Сусјед, тврђава у Подрињу 219.
Сутјеска, град 111, 163—164, 223, 243, 285.
Сутјеска, жупа 302.
Суторина, река 148—149, 181, 197, 229, 294—295.
Сфорца Франческо, милански дука 315, 317.

Таловци, хрватски великаши 321, в. Матко, Петар.
Талоци (Thallóczy) Лајош, историчар 22.
Тара, река 35.
Татари 44, 65—6.
Твртко Боровинић, властелин 250.
Твртко в. Стефан Твртко I и Стефан Твртко II Твртковић.
Тенедос, острво 145.
Теодора, кћи Вукца Хранића 256.
Теочак, град 111, 265, 316, 322.
тепчија 101.
Тијеполо Бајамонте, млетачки бунтовник 87, 89.
Тилава, жупа 190.
Тиса, река 40.
титуле 40, 137, 163—164, 196, 290.
Тођевац, тврђава 335.
Тољен, хумски кнез 63.
Тољен Качић 58.
Тома Кантакузин 289.
Тома, сплитски архиђакон 14, 44, 47, 58, 66.
Томазин де Савере, дубровачки канцелар 71.
Томислав, хрватски краљ 40.
Топлица 159.
Торино 125.
Торквемада, Хуан, кардинал 320.
Травник 235.
травнина 293.
Травунија, Травуњани 38—9, 41.
Тракија 32—33, 157.
Трогир 47, 66, 71, 85—87, 96, 113, 115, 120, 122, 150, 156, 161, 163, 193, 195, 211, 248.
трговина 96—99, 140—145, 227—230, 292, 296.
Требиње 91, 135, 147, 152, 215—216, 218, 263, 270—272, 280, 301.
Трухелка Ћиро, археолог 20, 24.
Туроц в. Иван Т.
Турска, Турци 124, 190, 227, 247, 255, 286, 289; — турске провале 157—158; — бој на Косову 159—160; провале у Босну 184, 249, 280; — и Босна 185, 193—194, 207, 240—244, 257—258, 269—273, 291, 297—299, 301—304, 309—320, 322; — и Дубровник 199—200, 261—262, 264.

Ћоровић Владимир, историчар 13, 22—4.

Угарска, Угри — досељење и провале у Босну 40—41; — и Кулин 46—49; — и Византија 42—43; — походи на Босну 59—69; — и Пријезда 72—76; — и Стјепан II Котроманић 97, 110, 113—116; — и Твртко I 134, 140, 144—157, 161—165; — и Венеција 121—123; — ратови с Босном 176—177, 194—214, 242—243, 245; — утицај на Босну 223, 226—227; — и Твртко II 257—261, 265, 267, 269; — и Томаш 278, 281, 286, 297—299, 302—310, 313—318, 322; — ратови с Турцима 324, 331, 334—335, 337, 341.

Угљеша, српски деспот 134.
Угрин, калочки надбискуп 59.
Угрин, угарски дворски ризничар 74.
Ужице 134.
Улрих II Цељски, гроф 276, 299, 303, 310, 313, 316.
Уна, река 30, 35.
Урош в. Стефан Урош.
Ускопље, жупа 67, 332.
Усора, област 59—60, 67, 72—76, 89, 100, 124, 129, 131, 193, 205, 214, 242, 259, 265, 334.

Фабијан, фрањевац, инквизитор 109.
Фарлати Данијеле, црквени историчар 16—17.
Фатница, жупа 215.
Федериго од Урбина 238.
Фердинанд Арагонски, краљ напуљске краљевине 325, 336—337, 341.
Filipo de Scolaris (Пипо Спано), угарски великаш 207—208, 245.
Фиренца 160, 296, 300.
Фојница, трг 98, 140—141.
Фојничка хроника 13, 292.
Фока, византијски цар 34.
Фоча, трг 221, 296, 320, 339.
Француска 19, 53, 333.
фрањевци 75, 82, 109—112, 187—189, 282, 285, 287, 319—320.
Франкопани в. крчки кнезови, види Иван Ф.
Фридрих II Хоенштауфовац, римско-немачки цар 85.
Фридрих III Хабзбурговац, римско-немачки цар 325, 331, 340.
Фурланија 322.

харач 291, 317, 322, 324.
Хвалов рукопис 168, 239.
Хвар 163, 173, 196, 210, 241.
Хвојница в. Фојница.
Херман II, цељски гроф 206, 259—260.
Хенрих Гизинг, угарски великаш 74, 85.
Херцеговина 235, 336, 341.
хиже (domus patarenorum) 106, 282.
Хливно в. Ливно.
Ходидјед, тврђава 297—298, 318—322.
Хонорије III, папа 44.
Хрватин Стјепановић, властелин 78—79.
Хрватинићи, властела 94.
Хрватска, Хрвати, — досељење 34; — покрштавање 36; — границе 38—39; — односи према Византији 37, 43; — односи према Угрима 42, 73, 201; — хрватско племство 85—86, 88—89, 110, 113—117, 170, 186, 196; — односи према Турцима 310, 316, 319.
Хрвоје Вукчић, херцег обласни господар 22, 154, 170, 172—173, 177, 180, 183—185, 188, 193—208, 211—212, 214—216, 236, 239, 241—247, 253, 286—287, 290.
Хрвојев мисал 239.
Хум, Хумска земља 76, 141, 174, 203, 223, 298; — јеретици 58; — освојен од Угарске 63, 124, 267; — под влашћу Шубића 79, 85, 89, 108; — освојен од Босне 89—92, 109; — рат Србије и Босне 118—121; — под Твртком I 131; — хумска властела 173, 246, 316; — устанак властеле 302—305; в. и Захумље.

Цавтат, град 146, 171, 211, 261—2, 298, 301.
Цариград 32—33, 55, 119, 239, 306, 309, 311—312.
царине 96, 141, 181, 216, 228—229, 281, 292, 296, 306; (земље у царинини 188—189).
Цељски грофови в. Херман II и Улрих II.
Церница, трг 296.
Цетина, река 34, 92, 108, 269, 310, 316.
Цетинград 206.
Цријевић (Церва), Иван, дубровачки властелин 191.
црква босанска в. босанска црква.
Црнојевићи, зетска властела 199, 273, 277; в. Иван, Радич, Стефан.
Црно море 66, 76, 145.

Чаморлу, место битке 241.
Часлав, српски кнез 39—41.
Чачвина тврђава 321, 327.
Чемерно, планина 304.
Чешка 153—154, 175, 196, 339.
Чремошник Грегор, историчар 25.

Џем, султан 341.

Шабац, тврђава 339.
Шахин, турски војсковођа 158—159.
Шибеник 85—87, 113, 115, 120, 122, 156, 163, 195, 198, 211.
Schivenoglia Андреа, мантованаски хроничар 309.
Шидак Јарослав, историчар 23, 25.
Шимек Максимилијан, историчар 16.
Шишић Фердо, историчар 22, 24.
Шубићи 77—80, 84—86, 88—89, 94, 108, 110, 123—124; в. Ђура, Младен I, Младен II, Павле.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА У ПРИЛОГУ

ПЕЧАТ КРАЉА СТЕФАНА ТОМАША СА ПОВЕЉЕ ИЗ 1444 (фототека Земаљског музеја у Сарајеву) на омоту
ПОРТРЕТ ХЕРЦЕГА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ИЗ ЊЕГОВОГ МИСАЛА (у боји) 4
РЕЉЕФ СА ПРЕДСТАВОМ ЈУПИТЕРА И МИНЕРВЕ, ШИПОВО (ЈАЈЦЕ), II ВЕК (фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 32— 33
ЗЛАТНА ОГРЛИЦА И ПРИВЕСАК, ГОРЊЕ ТУРБЕ (ТРАВНИК), V И V—VI ВЕК (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 32— 33
КРСТ И КОПЧА, РУСАНОВИЋИ (ГЛАСИНАЦ), IX—X ВЕК (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . 40— 41
НАУШНИЦЕ И ЛАНЧИЋ, МОГОРЈЕЛО (ЧАПЉИНА), IX—X ВЕК (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) 40— 41
ДЕО ЦИБОРИЈА, РОГАЧИЋИ (САРАЈЕВО), XI ВЕК . 40— 41
ДВА ФРАГМЕНТА ПЛУТЕЈА (ГЛАМОЧ), XI ВЕК . . 40— 41
ПОВЕЉА БАНА КУЛИНА ДУБРОВЧАНИМА, 1189 (Фототека Архива града Београда) . . . . 48— 49
ПЛОЧА С НАТПИСОМ БАНА КУЛИНА, МУХАШИНОВИЋИ (ВИСОКО) (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 48— 49
РАСПЕЋЕ ИЗ РУСАНОВИЋА, XI—XII ВЕК (Фото Б. Дебељковић) . . . . 56— 57
ЗАПОН ХУМСКОГ КНЕЗА ПЕТРА, ОКО 1234 (Фото Б. Дебељковић) . . . . 56— 57
ЈЕВАНЂЕЉЕ ДИВОША ТИХОРАДИЋА, ОКО 1330 (Фото Б. Дебељковић) . . . . 88— 89
ИНИЦИЈАЛ Т ИЗ ЈЕВАНЂЕЉА ДИВОША ТИХОРАДИЋА (Фото Б. Дебељковић) . . . . 88— 89
ПЕЧАТ БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 96— 97
ДИНАР БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА (Фото Г. Сикимић) . . . . 96— 97

ПУТИР ИЗ ВОЂЕНИЦЕ (БОС. ПЕТРОВАЦ), XIV ВЕК (Фото Б. Дебељковић) . . . . 104—105

ПРЕДСТАВА СВ. ГРГУРА, ПАТРОНА БОСНЕ, НА НОВЦУ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈЕ (Фото М. Ђорђевић) . 104—105

РАКА СВ. ШИМУНА У ЗАДРУ, ДЕЛО МАЈСТОРА ФРАНЧЕСКА ИЗ МИЛАНА, НАРУЏБИНА УГАРСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛИСАВЕТЕ, ЋЕРКЕ БАНА СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА (Фото Б. Дебељковић) . 120—121

ПРЕДСТАВА СМРТИ СТЈЕПАНА II КОТРОМАНИЋА, РАКА СВ. ШИМУНА (Фото Б. Дебељковић) . . 120—121

ЛИК ВЛАСТЕЛИНА ИЗ ЦРКВЕ МАНАСТИРА ДОБРУНА (Фото Експортпројект, Љубљана) . . . . . . 132—133

ПРСТЕН ИЗ МИХАЉЕВИЋА, XIV ВЕК (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 132—133

ПРСТЕН ИЗ АРНАУТОВИЋА (ВИСОКО), XV ВЕК (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . . . 132—133

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА (Фото Б. Дебељковић) 136—137

МАНАСТИР МИЛЕШЕВА (Фото Д. Кажић) . . . . 136—137

СТЕЋАК, ГОРЊЕ БАРЕ (ТРЕСКАВИЦА) (Фото Т. Дабац) 152—153

СТЕЋАК, СКЕНДЕР ВАКУФ (Фото Т. Дабац) . . . . 152—153

ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ ДУБРОВЧАНИМА, 17. ЈУЛИ 1392. (Фототека Архива града Београда) 168—169

ПЕЧАТ КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ НА ПОВЕЉИ ИЗ 1392. (Фото Б. Дебељковић) . . . . 168—169

ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈЕ ДУБРОВЧАНИМА, 5. ФЕБРУАРА 1399. (Фототека Архива града Београда) . . . . 192—193

СТЕЋАК ИЗ ДОЊЕ ЗГОШЋЕ . . . . 192—193

БОБОВАЦ, УНУТРАШЊОСТ ГРАДА (Фото Г. Сикимић) 208—209

ПЕЧАТ КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА II (Фото Дебељковић) 208—209

ПЕЧАТ СА ПОВЕЉЕ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈИЋА ИЗ 1419. (Фото Б. Дебељковић) . . . . 240—241

ПЕЧАТ СА ПОВЕЉЕ КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈИЋА ИЗ 1419, ДРУГА СТРАНА (Фототека Земаљског музеја у Сарајеву) . . . . 240—241

ГРАД ДОБОЈ (Фото Експортпројект, Љубљана) . . . . 248—249

ГРАД ВРАНДУК . . . . 248—249

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАША (Фото Г. Сикимић) 296—297

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАША (Фото М. Ђорђевић) 296—297

ГРАД БЛАГАЈ (Фото Ђ. Рајић) . . . . 304—305

ПРИЗНАНИЦА ХЕРЦЕГА СТЕФАНА ВУКЧИЋА ДУБРОВЧАНИМА, 1450. (Фототека Архива града Београда) . . . . 304—305

ЈАЈЦЕ, ЗВОНИК СВ. ЛУКЕ (Фото Ђ. Баслер) . . . 320—321

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАШЕВИЋА (Фото М. Ђорђевић и Г. Сикимић) . . . . 320—321

ДИНАР КРАЉА СТЕФАНА ТОМАШЕВИЋА, ДРУГА СТРАНА (Фото Г. Сикимић) . . . . 320—321

ГРАД ПОЧИТЕЉ НА НЕРЕТВИ (Фото Г. Сикимић) . . 336—337

ЈАЈЦЕ, ВРАТА С ГРБОМ (Фото Ђ. Баслер) . . . . 336—337

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА У ТЕКСТУ

ПЛУТЕЈ ИЗ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У ЗАВАЛИ (цртеж арх. Н. Дудића) 52

РЕЉЕФ ИЗ ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА У ЗАВАЛИ (цртеж арх. Н. Дудића) 54

ПОВЕЉА БАНА МАТЕЈА НИНОСЛАВА ДУБРОВЧАНИМА ИЗ 1240. ГОДИНЕ 61

ЗАПИС ИЗ ДИВОШЕВОГ ЈЕВАНЂЕЉА, ОКО 1330. . . 94

НАДГРОБНИ НАТПИС ВОЈВОДЕ МАСИМА КОД ЗАУШЈА (ХЕРЦЕГОВИНА) (копија арх. Н. Дудића) . . 102

ПОТПИС КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА 137

ВЕЛИКИ ЗЛАТНИК КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА . . 142

ВЕЛИКИ ЗЛАТНИК КРАЉА СТЕФАНА ТВРТКА (ДРУГА СТРАНА) 143

ЗАКЛЕТВА КНЕЗА ПАВЛА РАДЕНОВИЋА ДУБРОВЧАНИНА (1397) 179

НАДГРОБНИ НАТПИС ВИГЊА МИЛОШЕВИЋА ИЗ КОЧЕРИНА НА ДОЊОЈ НЕРЕТВИ (копија арх. Н. Дудића) 182

ПОТПИС КРАЉА СТЕФАНА ОСТОЈЕ . . . . 194—195

ГРБ У ГЛАГОЉСКОМ МИСАЛУ ХРВОЈА ВУКЧИЋА (цртеж арх. Н. Дудића) 217

КОПИТАРЕВО БОСАНСКО ЈЕВАНЂЕЉЕ, СИМБОЛ ЈЕВАНЂЕЛИСТЕ ЛУКЕ 231

ПРИЗНАНИЦА ВОЈВОДЕ РАДОСАВА ДУБРОВЧАНИМА, 31. ЈАНУАР 1437. 270
ГРАД КЉУЧ, ГРАВИРА ИЗ КУРИПЕЧИЋЕВОГ ПУТОПИСА, 1531. 328
ВИШЕГРАД, ГРАВИРА ИЗ КУРИПЕЧИЋЕВОГ ПУТОПИСА, 1531 338

ИСТОРИЈСКЕ КАРТЕ

БОСНА У ДОБА БАНА МАТЕЈА НИНОСЛАВА ОКО 1244 (карта Ж. Шкаламере) 64
ШИРЕЊЕ БОСНЕ У XIV ВЕКУ (карта Ж. Шкаламере) 162
БОСНА У ПОЧЕТКУ XV ВЕКА (1410) (карта Ж. Шкаламере) 217
РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ЦРКАВА У БОСНИ (карта Ж. Шкаламере) 284
ТУРСКО ОСВАЈАЊЕ БОСНЕ (карта Ж. Шкаламере) . . 326

САДРЖАЈ

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — — — — — — — — — — — — 9

Увод

РАЗВОЈ ИСТОРИЈСКОГ ПРОУЧАВАЊА СРЕДЊЕВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ — — — — — — — — 13

Глава прва

ОБРАЗОВАЊЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

X—XII в.

Извори — — — — — — — — — — — — 26
1. Римска Далмација — — — — — — — — — 27
2. Јужни Словени — — — — — — — — — — 33
3. Постанак Босанске државе — — — — — — — 37

Глава друга

БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ САМОСТАЛНОСТИ
1180—1250.

Извори — — — — — — — — — — — — 44
1. Бан Кулин — — — — — — — — — — — 46
2. Сусрет хришћанске традиције и дуалистичке јереси у Босни — — — — — — — — — — — — 50
3. Крсташки походи против Босне и образовање босанске цркве — — — — — — — — — — — — 53

Глава трећа

ПРЕВЛАСТ УГАРСКЕ И ШУБИЋА
1250—1322.

Извори — — — — — — — — — — — — — — 70
1. Угарска превласт — — — — — — — — — — 72
2. Шубићи као господари Босне — — — — — — 77

Глава четврта

УСПОН И ШИРЕЊЕ БОСНЕ
1322—1391.

Извори — — — — — — — — — — — — — — 81
1. Ослобођење од превласти Шубића — — — — — — 84
2. Освајање Хума — — — — — — — — — — — 88
3. Унутрашња консолидација Босанске државе — — — 93
4. Босанска црква и њене супарнице у крилу Босанске државе — — — — — — — — — — — — 101
5. Босна према догађајима у Далмацији — — — — — 113
6. Босна и Србија средином XIV века — — — — — 118
7. Почетак владе бана Твртка — — — — — — — 121
8. Босна у измењеној ситуацији на Балкану и рат с Угарском 1363 — — — — — — — — — — — 125
9. Збацивање Твртка и унутрашње борбе — — — — 129
10. Ратови са Николом Алтомановићем и ширење Босанске државе — — — — — — — — — — — — 133
11. Твртково крунисање за краља — — — — — — 135
12. Борба за учвршћивање на јадранској обали — — — 140
13. Борба са Жигмундом Луксембуршким о Далмацију и Хрватску — — — — — — — — — — — 153
14. Први судари Босне са Турцима — — — — — — 157
15. Твртко I као краљ Хрватске и Далмације — — — — 160

Глава пета

НАДМОЋ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА
1391—1422.

Извори — — — — — — — — — — — — — — 166
1. Слабљење Босанске државе — — — — — — — 169
2. Јеленино међувлашће 1395—1398. — — — — — — 174
3. Уступање Сланског приморја Дубровнику и босански земљишни односи — — — — — — — — — — 186
4. Привремени успон Босне — — — — — — — — 192
5. Босанско-угарски ратови — — — — — — — — 204

6. Јединство и подељеност Босне — — — — — — — 214
7. Привредно и културно дозревање — — — — — — 227
8. Унутрашње борбе и почетак турског притиска — — 240

Глава шеста

УЧВРШЋИВАЊЕ КРАЉЕВСКЕ ВЛАСТИ
1422—1454

Извори — — — — — — — — — — — — 251
1. Унутрашња консолидација и обнова угледа Босне — 253
2. Повратак Угарској — — — — — — — — — 258
3. Конаваоски рат и његове последице — — — — — 261
4. Борба о Сандаљево наслеђе и привремена експанзија Босне — — — — — — — — — — — — 266
5. Босна у време преокрета на Балкану 1443—1444. — — 275
6. Католичка офанзива — — — — — — — — — 282
7. Обнављање система равнотеже снага — — — — 283
8. Рат херцега Стефана и дубровачке коалиције — — 297

Глава седма

СЛОМ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ

Извори — — — — — — — — — — — — 307
1. Између Турске и Угарске — — — — — — — 309
2. Неуспех крсташке мисије — — — — — — — 313
3. Пад Босне — — — — — — — — — — — 323

НАПОМЕНЕ И ПРИЛОЗИ

Напомене — — — — — — — — — — — — 345
Списак владара — — — — — — — — — — — 383
Родословне таблице — — — — — — — — — — 387
Регистар — — — — — — — — — — — — 391
Списак илустрација — — — — — — — — — — 407